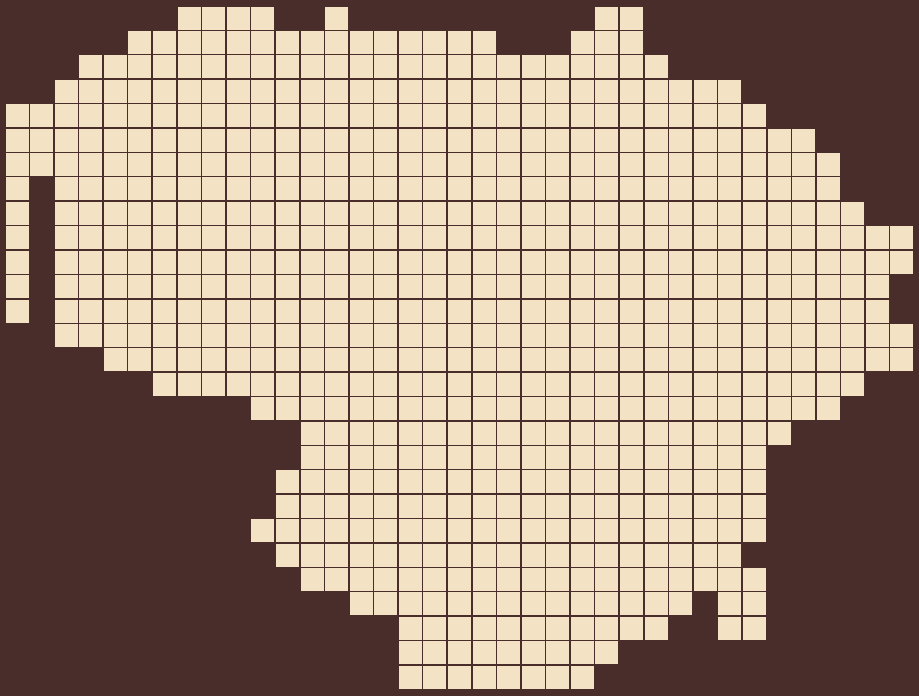
Juozas Žilys

LIETUVOS ATGIMIMO KONSTITUCINĖS APYBRAIŽOS

1988–1990 m. kovas

MRU
Mykolo Romerio universitetas

Juozas Žilys

LIETUVOS ATGIMIMO KONSTITUCINĖS APYBRAIŽOS

1988–1990 m. kovas

Vilnius
2026

Recenzavo:

Doc. dr. Juozas Valčiukas, Mykolo Romerio universitetas, Viešosios teisės instituto docentas

Rekomendavo išleisti:

Mykolo Romerio Universiteto Teisės mokyklos Tarybos 2025 m. spalio 17 d. posėdžio nutarimu, Nr. 1T-21.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt.

ISBN 978-609-488-133-6 (Elektroninis - PDF)

ISBN 978-609-488-134-3 (Spausdintinis)

DOI: https://doi.org/10.13165/9786094881336

© Darius Žilys, 2026

© Mykolo Romerio universitetas, 2026

TURINYS

Įžanginis žodis 5

I. Įžangos samprotavimai apie suverenitetą ir konstitucinius lūkesčius 10

II. Konstitucinės aktualijos Mokslų akademijoje 24

III. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas įkuria Konstitucijos tobulinimo sekciją 34

IV. Konstitucijos projektas byloja: tolstama nuo egzistuojančios politinės, teisinės sistemos ir jos dogmų 43

1. Suvereniteto klausimas Konstitucijos projekte 43

2. Konstitucijos preambulė. Tautinė ir valstybinė simbolika 49

3. Lietuvių kalbos valstybinio statuso klausimas 52

4. Ekonominės santvarkos pagrindų korekcijos 56

5. Lietuvos TSR ir TSRS įstatymų sąveikos aktualija 60

6. Siekiai reformuoti pilietybės įstatymus 63

7. Užsienio politika ir tėvynės gynimas 66

8. Piliečių teisės, laisvės ir pareigos 67

9. Nauji Aukščiausiosios Tarybos konstitucinio statuso parametrai. Konstitucinio Teismo vizija 69

10. Teismo, prokuratūros statusas 74

V. Mokslų akademijos visuotinis susirinkimas 77

VI. Konstitucijos projektas Sąjūdžio Seimo pirmojoje sesijoje 80

VII. Konstituciniai reikalai Estijoje ir Latvijoje: politinio proceso fragmentai 86

VIII. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dešimtosios sesijos dienotvarkėje – konstitucinės aktualijos ir sprendimai 94

1. Lietuvių kalbai suteikiamas valstybinės kalbos statusas 98

2. Priimti Lietuvos TSR konstitucijos 168 ir 169 straipsnių pakeitimai dėl tautinės vėliavos ir „Tautiškos giesmės“ 104

3. Nutarimas dėl įstatymų projektų, kuriais keičiama ir papildoma TSRS konstitucija 106

4. Lietuvos TSR konstitucijos projektas: vertinimai ir sprendimai 112

IX. Sąjūdžio Seimo iniciatyvos Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje 118

X. Po Aukščiausiosios Tarybos dešimtosios sesijos... 127

XI. Sąjūdis: Lietuvai reikia tikros Konstitucijos! 134

XII. Naujos Konstitucijos projekto versijos rengimo ir skelbimo peripetijos 139

XIII. Politiniame vyksme bręsta reikšmingi teisiniai sprendimai 155

XIV. Pirmi viešieji Konstitucijos projekto vertinimai: lūkesčiai, abejonės, nusivylimai 166

XV. Konstitucijos projektas Sąjūdžio Seimo 1989 m. balandžio 1 d. sesijoje 172

XVI. Baltijos Asamblėja brėžia laisvėjimo gaires, vienija pastangas 178

XVII. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktoji sesija – kelio į nepriklausomybę valymas 183

XVIII. TSRS teisinės sistemos pamatai skeldėja, o Lietuvos TSR konstitucijos naujasis 70 straipsnis veikia! 200

XIX. Lietuvos TSR konstitucijos projektas lieka projektu be politinės ir teisinės perspektyvos 217

XX. Nenutrūkstanti Lietuvos TSR konstitucijos revizija 226

XXI. Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės turi būti likviduojamos! 273

XXII. Politinėje darbotvarkėje – referendumo įstatymas 302

XXIII. Pilietybės įstatymas: rengimas, kompromisai ir įstatymų leidėjo valia 315

XXIV. Priešrinkiminiai politinio proceso fragmentai konstituciniame kontekste ... 350

XXV. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba baigia savo kadenciją 367

Vietoj pabaigos 404

ĮŽANGINIS ŽODIS

Šios knygos puslapiai pirmiausia mums primins jos autorių, Lietuvos akademinės bendruomenės didžiai gerbiamą ir vertinamą kolegą, Mykolo Romerio universiteto profesorių, Teisės fakulteto dekaną, Universiteto tarybos narį Juozą Žilį (1942 09 07–2024 09 07), mus palikusį daugiau nei prieš metus. „Lietuvos atgimimo konstitucinės apybraižos. 1988–1990 m. kovas“ – susitikimas su profesoriaus palikimu, su šio autoriaus paskutiniu darbu, kuriame nagrinėjamos istorinio periodo iki Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. teisinės ir politinės realijos.

Profesorius J. Žilys į akademinę bendruomenę, į Mykolo Romerio universitetą atėjo su ankstesne lektoriaus pedagogo praktika Vilniaus universitete, darbo Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo Juridinio skyriaus vadovo patirtimi, pirmojo Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo pirmininko darbo patyrimu. Daugelio įstatymų ir kitų parlamento aktų projektų parengimas, reikšmingas indėlis rengiant dabar galiojančią Lietuvos Respublikos Konstituciją, taip pat šios Konstitucijos oficialaus aiškinimo, vykdant konstitucinę kontrolę, patyrimas buvo ne tik tvirtas atramos pagrindas profesoriaus moksliniuose tyrimuose, bet ir lėmė jo mokslinių interesų sritį.

Išties įspūdingas profesoriaus J. Žilio mokslinių darbų sąrašas. Svarbiausiu jo darbu laikoma 2001 metais išleista mokslinė monografija „Konstitucinis Teismas – teisinės ir istorinės prielaidos“, kurioje autorius siekė parodyti, kaip brendo konstitucinės justicijos koncepcija Lietuvos teisinėje sistemoje, kaip formavosi konstitucinis justicijos institutas Konstitucijos rengimo teisinių ir politinių procesų kontekste. Šią knygą teisės specialistai vertina kaip vieną pavyzdinių konstitucinės justicijos tyrimų, išryškinusių perspektyvias šių tyrimų kryptis. Reikia paminėti ir kartu su kitais autoriais profesoriaus J. Žilio parašytas monografijas „Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda“, „*Regnum est:* 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės aktui – 20“, „Prezidentas valstybinės valdžios institucijų sistemoje“, „Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai“, „Valstybės atkūrimas. Lietuvos parlamentas 1990–1992“, taip pat mokslo studiją „Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva. *Liber Amicorum* Mindaugui Maksimaičiui“ bei knygas „Lietuvos konstitucionalizmas: ištakos, raida ir dabartis“, „Trisdešimt konstitucinės justicijos metų: *tempore et loco*“ ir kt. Profesorius J. Žilys yra parašęs daugiau nei šimtą straipsnių ar mokslinių pranešimų, išspausdintų įvairiuose moksliniuose žurnaluose, konferencijų medžiagose bei kitokiuose leidiniuose. Jis yra vienas vadovėlio „Lietuvos konstitucinė teisė“, kurio trečioji laida išėjo 2022 metais, autorių.

Profesoriaus J. Žilio knyga „Lietuvos atgimimo konstitucinės apybraižos. 1988–1990 m. kovas“ Mykolo Romerio universitetas pradeda „Teisinės atminties“ knygų seriją. Taigi ir čia profesoriui tenka jam būdingas pradininko vaidmuo. Šios knygos išleidimas – tai akademinės bendruomenės pagarbos ženklas jos autoriui ir darbams.

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo teisinės problemos, Laikinojo Pagrindinio Įstatymo analizė, dabar galiojančios 1992 metų Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo klausimai, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įkūrimo ir veiklos problemos – tokia profesoriaus J. Žilio mokslinių tyrimų tematika. „Lietuvos atgimimo konstitucinės apybraižos. 1988–1990 m. kovas“ iškyla kaip savotiškas Lietuvos nepriklausomybės atgavimo laikotarpį nagrinėjantis prologas, kuriam, mano nuomone, būtų labai tikusi paantraštė „Sovietinės teisės ir struktūrų panaudojimas kelyje į Lietuvos nepriklausomybę 1988–1990 metais“.

„Lietuvos tautos siekiai XX a. pabaigoje atkurti savo valstybę būtent ir buvo susiję su lūkesčiais atkurti istorinį teisingumą, teisinės moralės vertybes, atmesti teisinę (konstitucinę) konstrukciją, kuri buvo svetima Lietuvos teisinei politinei kultūrai. Lietuvos valstybės aneksija ir okupacija vertintina kaip neteisė, iš kurios teisė, teisingumas neatsiranda. Teisinės konstrukcijos, kurios buvo sukurtos neteisingumo ir neteisinės moralės pagrindais, buvo ir visada bus neteisėtos.“[1] Šios principinės pozicijos, suformuluotos kiek anksčiau parašytame viename moksliniame straipsnyje, autorius laikėsi ir rašydamas šį veikalą.

Sovietinės sistemos krizė, Michailo Gorbačiovo reformos, prasidėjusi pertvarka ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) atsiradimas 1988 metais, iš pradžių kėlęs didesnio sovietinės „respublikos“ savarankiškumo (ypač ekonominėje srityje) klausimus, buvo siejami su sovietinės teisės ir esamų struktūrų panaudojimu plečiant laisvės ribas. „Viena iš sovietizuojamos Lietuvos valdymo priemonių buvo konstitucijos.“[2] Todėl taikioje kovoje už šalies išlaisvinimą konstitucinis diskursas tapo viena veikimo priemonių, kuria pasinaudojo Sąjūdis. Iš čia sąjūdininkų dėmesys konstitucinėms problemoms, reikalingų įstatymų rengimui, diskusijoms dėl jų priėmimo. Tokiame politiniame kontekste „prasidėjo kova dėl „teisės turėti savo teisę“[3].

Knygos „Lietuvos atgimimo konstitucinės apybraižos. 1988–1990 m. kovas“ autorius didelį dėmesį skyrė tokiems klausimams kaip konstitucinis diskursas Mokslų akademijoje, Sąjūdžio Seime, LPS iniciatyvos LTSR Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje, šios Tarybos vienuoliktosios sesijos darbas, LTSR konstitucijos projekto, kuris liko projektu be politinės ir, aišku, be teisinės perspektyvos, likimas, referendumo, pilietybės įstatymai, priešrinkiminis politinis procesas... Minėjau, kad profesoriaus J. Žilio knygoje nagrinėjamos sovietinės teisės ir struktūrų panaudojimo kelyje į Lietuvos nepriklausomybę 1988–1990 metais peripetijos. Iš esmės tai kelio į Lietuvos nepriklausomybę pirmojo etapo problemų nagrinėjimas (tiesa, autorius aptarė ir vėlesnius

1 Žilys J. Konstitucija kaip laisvės raiškos teisinė politinė forma. *Parlamento studijos*, 2006, nr. 6, p. 133.

2 Žilys J. Konstitucijų projektai atgimstančioje Lietuvoje. *Lietuvos konstitucionalizmas. Ištakos, raida ir dabartis*. Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2018, p. 130.

3 *Ten pat*, p. 131.

sovietinių struktūrų funkcionavimo iki pat nepriklausomybės atkūrimo klausimus, dariusius įtaką to meto Lietuvos politinei tikrovei).

Tačiau gana greitai paaiškėjo, kokios ribotos yra tokios priemonės. Jos tiko tik kelio į Lietuvos atgimimą pradžiai. Todėl 1989 m. vasario 16 d. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo deklaracijoje jau regime aiškų tikslą – atkurti Lietuvos valstybės, gyvavusios iki sovietinės okupacijos ir aneksijos, nepriklausomybę. Toks nepriklausomos valstybės siekio deklaravimas žymėjo naują kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės etapą, apsisprendimą eiti keliu, leidusiu su LPS programa ėjusiems kandidatams laimėti 1990 m. vasario 24 d. rinkimuose ir išrinktiems Tautos atstovams 1990 m. kovo 11 d. priimti Aktą „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“ ir jį lydinčius dokumentus. Šiuo aktu Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, reikšdama Tautos valią, nutarė ir iškilmingai paskelbė, kad yra atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suvereninių galių vykdymas, ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė. Taigi Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo teisinis pagrindas yra Lietuvos valstybės tęstinumas, iš jo kyla ir nepriklausomybę atkūrusios Kovo 11-osios Lietuvos Respublikos tapatumas su Vasario 16-osios Lietuvos valstybe, kuri, nepaisant SSRS okupacijos ir aneksijos, toliau gyvavo kaip tarptautinės teisės subjektas. Taip teisiškai atsiribota nuo LTSR ir jos tariamojo „valstybingumo“.

Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas nagrinėtas ne viename moksliniame darbe. Šio laikotarpio istorija bus neišsami be Lietuvos laisvėjimo ir bandymų panaudoti sovietinę teisę bei struktūras tyrimų. Todėl suprantamas šios knygos autoriaus siekis – parodyti vieno kovos dėl nepriklausomybės etapų teisinius ir politinius ieškojimus, tuometinius įvairių politinių jėgų ir visuomenės veikėjų požiūrius, jų veikimo ypatumus. Taip 1988–1990 metų laikotarpiu išryškėja konkretūs politinio ir teisinio pobūdžio veiksmai ir sprendimai, atskleidžiantys to laikotarpio politinių bei teisinių realijų esmę. Tai pagrindžia aptariamos knygos pasirodymo prasmingumą.

Kartu būtina pažymėti, kad leisdami pomirtinius darbus leidėjai susiduria su papildomomis problemomis. Šis atvejis ne išimtis, autorius iš esmės užbaigė darbą, tačiau atidus skaitytojas pastebės kai kurias perėjimų nuo vieno klausimo prie kito spragas, neišbaigtą įvadą ir išvadinės dalies nebuvimą. Neabejoju, kad rankraštis laukė

galutinio „nušlifavimo“, jungčių, apibendrinančių išvadų išdėstymo. Deja, autorius mus paliko... Kaip supratau, knygos leidėjai priėmė sprendimą išleisti tai, kas parašyta, – nieko nepridėti, nekeisti ar koreguoti. Toks sprendimas leis susipažinti su tokiu veikalu, kokį mums paliko pats autorius. Turiu pabrėžti, kad su šia knyga yra susijęs ne vienas profesoriaus J. Žilio straipsnis ar anksčiau išleistų knygų dalys. „Konstitucijų projektai atgimstančioje Lietuvoje“, „Lietuvių tautos atgimimo prielaidos demokratinių pokyčių tendencijose“, „Konstitucija kaip laisvės raiškos teisinė politinė forma“ – šie darbai būtų tokie pavyzdžiai. Juos galima laikyti reikšmingais knygos papildiniais, padedančiais geriau suprasti autoriaus požiūrį į vieną ar kitą čia analizuotą klausimą.

Veikale nagrinėjama 1988–1990 metų teisinio ir politinio gyvenimo panorama padės suprasti ir esmingiausio Lietuvos žmonių apsisprendimo, išreikšto 1990 m. vasario rinkimuose, – atkurti Lietuvos Respublikos nepriklausomybę ir gyventi nepriklausomoje demokratinėje valstybėje, gerbiančioje prigimtines žmogaus teises, – susiformavimą. Šias pastangas vainikavo Kovo 11-oji. Analizuojant ir vertinant tokio Lietuvos kelio realijas verta prisiminti profesoriaus J. Žilio mintį, kad laisvė, teisingumas, moralė yra neatskiriama visumos, apibūdinamos kaip demokratija, dalis, ji išreiškia žmonių, tautų nenutrūkstamą siekimą gyventi teisingesniame pasaulyje.

Prof. dr. Egidijus Jarašiūnas

I. ĮŽANGOS SAMPROTAVIMAI APIE SUVERENITETĄ IR KONSTITUCINIUS LŪKESČIUS

Žvelgiant į dabartį kaip į socialinę tikrovę ir siekiant ją visapusiškiau pažinti prasminga atsigręžti į praeitį, nes istorinių reiškinių ir faktų pažinimas sudaro prielaidas suprasti ir nūdienos istorines politines prielaidas. Šiuo atžvilgiu vertinant konstitucinių nuostatų prigimtį, reikėtų grįžti į Atgimimo laikotarpį, kai vis kryptingiau ir valingiau buvo reiškiami lietuvių tautos siekiai atkurti Nepriklausomybę, t. y. demokratinę teisinę Lietuvos valstybę, kurios suverenitetas neliečiamas ir neribojamas. Pirmapradės politinės kovos dėl Respublikos savarankiškumo, suvereniteto buvo išsivaduoti iš politinės, ekonominės sistemos, kurią jėga Lietuvai primetė TSRS, okupavusi ir aneksavusi mūsų Tėvynę. Laisvės siekiai buvo besąlygiškai siejami su socialiniu teisingumu kaip vientisa idėja, kuria būtų grindžiama tautos gyvensena ir valstybės funkcionavimas. Nepriklausomybės ir socialinio teisingumo godos buvo susilydę reiškiniai, jie ženklino ateities vizijas. Tą laikmetį Romualdas Ozolas apibūdino kaip lietuvių tautos „kovą dėl teisės turėti savo teisę".

Praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje buvusioje sovietinėje imperijoje pradėtos Michailo Gorbačiovo reformos savaime aktualizavo esamos politinės, socialinės sanklodos egzistencines problemas. 1986 metais įvykusiame komunistų partijos (TSKP) suvažiavime priimtuose dokumentuose nors tradiciškai ir toliau buvo skelbiama apie kompartijos vadovaujantį vaidmenį, tačiau numatytos politinės sistemos reformos, kurios vėliau ir buvo pradėtos. Pastebimai jautėsi viešojo gyvenimo liberalizavimo tendencijos – viešumas, kritikos galimybės, žodžio laisvė. Vėrėsi vartai į Vakarus, plėtėsi žmonių bendravimo galimybės. Skelbiant šūkį „Visa valdžia Taryboms" savaime buvo užprogramuotas kompartijos vienvaldystės ribojimas. Palaipsniui Aukščiausiosios Tarybos pradėjo reikštis kaip realios įstatymų leidimo institucijos, o ne vien kaip partijos direktyvų įgyvendintojos.

Viešumo politikos padarinių pertvarkos kūrėjai negalėjo nei numatyti, nei suvaldyti. Nors ekonominė reforma ir strigo, tačiau politinis liberalizmas ne tik įsibėgėjo, bet ir ėmė įgauti M. Gorbačiovui vis labiau nepavaldų pagreitį. Pamažu permainos ėmė teikti vis daugiau vilčių okupuotų Baltijos kraštų gyventojams[4].

4 *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*. Vilnius: Diemedis, 2000, p. 118.

Vadovaujantis populiarėjančiu viešumo dėsniu Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose plačiau diskutuota ir atvirai prabilta apie dramatiškus 1939, 1940 metų įvykius, kurių pasekmė – prarasta Lietuvos nepriklausomybė, apie okupaciją ir aneksiją, apie ginkluotąją rezistenciją, masinius žmonių trėmimus į Sibirą, visuotines represijas. Palaipsniui aštriau vertinta egzistuojanti politinė, ekonominė santvarka, kuri jėga buvo primesta Lietuvai.

Svarstymai plėtėsi diskusijų klubuose, kurie veikė Menininkų rūmuose, „Žinijos" draugijoje. Jų nelabai mėgo, bet toleravo kompartijos vadovai. Klubų susirinkimuose gausiai ir aktyviai dalyvavo rašytojai, dailininkai, mokslininkai, studentai. Buvo diskutuojama apie ekonominį savarankiškumą, permainų laikotarpio kultūrą, tikrą ir netikrą meną, žmogų ir tautą „istorijos lūžiuose" ir apie dar daug ką. Kartu buvo jaučiama, kad vaikščiojama aplinkui ir neįvardijami svarbiausi, esminiai dalykai. Tą esminį dalyką per vieną diskusiją nurodė Mečys Laurinkus, Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto jaunesnysis mokslinis bendradarbis. Tada jis garsiai pasakė, kad galima diskutuoti apie daug ką, tačiau esmė yra nepriklausomybės atgavimas. Bet pokalbio šia kryptimi niekas nepalaikė, visi atrodė lyg išsigandę[5].

Menant praėjusio amžiaus devintojo dešimtmečio pagrindinius viešojo gyvenimo reiškinius dera prisiminti ir tai, kad 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo įvyko mitingas slaptojo Molotovo–Ribentropo protokolo dėl Pabaltijo ir Lenkijos pasidalijimo tarp TSRS ir Vokietijos metinėms paminėti. Jį organizavo disidentai Vytautas Bogušis, Petras Cidzikas, Nijolė Sadūnaitė ir Antanas Terleckas. Mitinge reikalauta laisvės Lietuvai, Latvijai ir Estijai. Milicija tada elgėsi beveik korektiškai, ir niekas nebuvo areštuotas. Tačiau mitingo dalyviai buvo fotografuojami, filmuojami. Visai parai buvo nutraukti telefono ryšiai su užsieniu[6].

Mitingas buvo reikšmingas įvykis, žadinantis Tautos istorinę atmintį, raginantis nepamiršti tų istorinių faktų ir įvykių, kurie lėmė nepriklausomybės netektį ir egzistuojančią Lietuvos politinę lemtį.

---

5 Kuzmickas B. Penkeri metai: viltys ir tikrovė. *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai. Konferencijos medžiaga*. Sud. V. Kašauskienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, p. 58.

6 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1987–1989 metai. Įvykių kronika.* Sud. V. Skuodis. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 5.

Baltijos kraštuose politinis procesas spartėjo, viešumon pradėti kelti klausimai, kurių aktualizavimas prieš tai galėjo sukelti represijas. Pasiekė žinios apie tai, kad 1988 m. pradžioje Estijoje buvę politiniai kaliniai ir žmogaus teisių gynėjai įsteigė Estijos tautinę nepriklausomybės partiją, kurios tikslas išlaisvinti Estiją ir atkurti nepriklausomybę. Partijos atsišaukime rašyta, kad „partija stengsis atkurti istorinę tiesą pateikdama informacijas apie <...> Estijos nepriklausomybės likvidavimą 1939–1940 m., apie pastangas atkurti nepriklausomybę 1944 m. <...> Partija sieks atkurti estų kalbos teises. Automatiškai turi būti suteikta Estijos pilietybė visiems, kurie ją turėjo iki 1940 m. rugpjūčio 6 d. ir jų ainiams." Reikalauta ūkinės laisvės, atkurti privataus ūkio teisę, prekybos laisvę, laikytis žmogaus teisių tarptautinių įsipareigojimų, susirinkimų ir organizacijų laisvės, religijos, žodžio, emigracijos laisvės, kultūros, švietimo, rinkimų, tarptautinių santykių laisvės ir Estijos nepriklausomybės paskelbimo dieną padaryti valstybine švente[7].

Reikšmingas Lietuvos visuomeninio gyvenimo įvykis buvo filosofo Arvydo Juozaičio Lietuvos dailininkų sąjungoje skaitytas pranešimas „Politinė kultūra ir Lietuva"[8]. Kalbėta apie Lietuvos istorijos klastojimą, tautinę ir kultūrinę priespaudą, Vasario 16-osios Akto reikšmę lietuvių tautai, apie tai, kad Tauta, neturinti savo valstybės, negali turėti tikro suvereniteto. Samprotauta apie būtinumą atkurti Lietuvos nepriklausomybę, apie tai, kad visuomeninės organizacijos neturėtų būti pavaldžios kompartijai, o politikoje būtų vadovaujamasi pliuralizmo kultūra.

Vertindamas politinės kultūros vakarietiškąją sampratą ir jos suvulgarinimą socializmo stovykloje, A. Juozaitis ją siejo su suvereniteto humanistine koncepcija, kurios esmė glūdi respublikos, parlamentinio valdymo doktrinoje. Jis pabrėžė, kad tokioje valstybėje „teisė privalo tapti vienintele jėga, kuriai būtų leidžiama pakilti virš visos visuomenės. Jai turi paklusti bet kuri partija, bet kuri visuomeninė organizacija, nekalbant jau apie atskirus individus (žmones)."

Aktualizuodamas teisės kaip reikšmingiausio socialinio fenomeno vaidmenį visuomenėje, filosofas teigė: „<...> galima tarti, kad teisinių normų, įstatymų ir t. t. suabsoliutinimas valstybiniame gyvenime liudija ne ką kitą, o politinės kultūros brandumą.

7 *Ten pat*, p. 27.

8 Juozaitis A. *Sąjūdis ir demokratija*. Vilnius: Periodika, 1990, p. 4–25.

Tai jokiu būdu ne „keliaklupsčiavimas“ prieš teisės raidę, teisinį formalizmą ar panašiai. Teisinė kultūra, sudarydama politinės kultūros bendruosius rėmus, yra tikras europietiškojo racionalizmo triumfas, galutinai įrodęs savo reikalingumą visai žmonijai. <...> racionali savimonė bei sveikas protas neegzistuotų visuomeniniu mastu, valstybiniu ir tarpvalstybiniu mastu be paties savo kūno – teisės.“

Vertindamas teisės normas, apskritai teisinį reguliavimą pragmatiškuoju požiūriu A. Juozaitis konstatavo: „Mes turime didžiausius įstatymų sąvadus, tačiau, pasirodo, jais niekas nepasitiki, net valdžia. <...> Pasikliaujame vien fizine jėga ir administraciniais bauginimais. Jeigu įstatymas yra tikras, juo negalima nei bauginti, nei kviesti ar agituoti jį gelbėti. Jo, visų pirma, paprasčiausiai reikia visiems (ir valdžios organams) laikytis.“

Konstitucijos klausimas Lietuvoje radosi drauge su kitomis politinėmis, socialinėmis temomis, apie kurias prabilta praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje, kai plito idėjos apie prielaidas reformuoti egzistavusią ir tartum monolitinę politinę ir, savaime aišku, teisinę sistemą. Viešai diskutuojant apie vadinamosios federacijos, t. y. TSRS, prigimtį visapusiškiau pradėtos kelti nacionalinių santykių, egzistavusių respublikų statuso problemos, akcentuotas jų suverenių galių plėtimas ir apskritai laisvės siekiai.

Prof. Bronius Genzelis rašė: „Prasidėjus Michailo Gorbačiovo paskelbtai „perestroikai“, suvokta, jog reikia ieškoti kelių, kaip ja pasinaudoti Lietuvos valstybingumo atstatymui (ar bent išplėsti Respublikos teises). To judėjimo poveikyje išplėtotos diskusijos apie galimybę keisti TSRS Konstituciją, demokratizuoti (TSRS) imperiją. Pačiose imperijos viršūnėse iškilo klausimas, koks turi būti vadinamųjų sąjunginių respublikų statusas. Maskva neprieštaravo, kad šios problemos būtų aptarinėtos ir respublikose. Vadinasi, atsirado galimybė viešai svarstyti būsimos valstybės sandarą, jos teisines normas.“[9]

Šiuo atžvilgiu menant iškiliausius politinius reiškinius visų pirma reikėtų pabrėžti kūrybinių organizacijų – Dailininkų, Kompozitorių, Rašytojų sąjungų – vaidmenį Atgimimo laikotarpiu. Jų organizuotuose viešuose renginiuose keltos pačios

9 Genzelis B. Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo peripetijos. *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Sud. A. V. Bartkutė, A. Vaišnys. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2003, p. 234.

aktualiausios, skausmingiausios viešojo gyvenimo aktualijos. Tą patį reikėtų pasakyti ir apie Mokslų akademijos sistemoje funkcionavusius mokslinių institutų kolektyvus. Būtent jų pastangomis atskleisti nuo visuomenės slėpti praeities reiškiniai ir faktai. Apskritai galima akcentuoti, kad tais metais Atgimimas rėmėsi inteligentija, žmonėmis, kurie savo žiniomis, kūrybine energija įkvėpė visus kitus, kurie siekė permainų, pozityvių politinio gyvenimo slinkčių. Būtų galima paminėti kad ir Lietuvos rašytojų sąjungos pirminės partinės organizacijos atvirame susirinkime 1988 m. balandžio 4 d. nagrinėtas problemas, tarp kurių – lietuvių kalbos diskriminavimas[10].

Lietuvoje buvo paskelbta publikacija apie Estijos kūrybinių sąjungų valdybų jungtinį plenumą, kuriame svarstyti visuomenės persitvarkymo tikslai ir uždaviniai. Plenume priimti dokumentai bylojo apie tai, kad turi būti siekiama ne tik permainų kultūros, švietimo srityse, bet ir reikšmingų pokyčių politinėje sandaroje. Cituotini bent pagrindiniai dokumento teiginiai:

– centrinės žinybos virto lyg imperijomis, šeimininkaujančiomis metropolijoje ir palaikomomis vietinių vasalų. Kolosalus centralizuotas mechanizmas paskirsto viską – žmones, resursus, teritorijas. Biurokratinis aparatas nematytais tempais intensyvina veiklą, kad pateisintų savo niekam nereikalingą egzistenciją;

– iki šių dienų žymi istorijos dalis nuo liaudies slepiama, daugelis problemų įslaptinamos; daug melo istorijos vadovėliuose, o tikri faktai interpretuojami iš pagrindų klaidingai;

– Stalino laikais įsigalėjo sekimo sistema, teisėtvarkos organai pasidarė nebekontroliuojami; Stalino akcijos turi būti paskelbtos nusikalstamomis, [reikia] įkurti visuomeninę struktūrą, kuri kontroliuotų administracinių organų veiksmus;

– reikia iš pagrindų keisti valdžios struktūrą – rengti tiesioginius vadovų rinkimus, kurie „mokėtų ir norėtų“ bendrauti su liaudimi;

– pašalinti estų tautos išnykimo grėsmę;

– politinėmis, teisinėmis priemonėmis riboti imigraciją;

– pertvarkant švietimo sistemą mokyklose, kur mokoma rusų kalba, įvesti privalomą estų kalbos egzaminą;

– sukurti teorinius ir praktinius Estijos ekonominio savarankiškumo pagrindus;

10 Literatūra: nacionalumo ir internacionalumo problemos. *Literatūra ir menas*, 1988 m. balandžio 23 d.

– plėsti viešumą ir vystyti kritiką kaip svarbiausią faktorių siekiant kardinalių reformų[11].

Beje, atrodo, kad jungtinis kūrybinių sąjungų renginys turėjo vykti ir Lietuvoje, tačiau buvo atšauktas. Jame pasiruošusio kalbėti prof. Vytauto Landsbergio pranešimo tezės vėliau buvo paskelbtos[12]. Šis tekstas taip pat byloja apie konstitucines problemas, kurios būtų iškeltos tame renginyje:

„1. <...> LTSR Konstitucijos redakcija, priimta brežnevinės stagnacijos ir visuotinio pataikavimo laikais, atsisakė net minimalių respublikos suverenumo principų, faktiškai paneigė tautos teises ir atsakomybę už tai, kas vyksta jos teritorijoje, todėl neatitinka nūdienos reikalavimų vystyti visuomenės iniciatyvą visose gyvenimo grandyse.

Reikia iš naujo suformuluoti ir realizuoti konstitucinį respublikos suverenumą, pirmiausia sprendžiant gamybos valdymo, ekologinius ir darbo jėgos migracijos klausimus, užtikrinant, kad LTSR Aukščiausiosios Tarybos ir Ministrų Tarybos sprendimai tais klausimais būtų savarankiški ir galutiniai.

Tas darbas turi būti pradėtas neatidėliojant, o jį dirbant netikslinga orientuotis į nelenininškus brežnevinės TSRS Konstitucijos 73 ir 74 straipsnius.

<...>

31 straipsnio nuostata apie dviejų pilietybių sutapimą yra nepilna ir todėl beprasmė. Nuostata, kad kiekvienas LTSR pilietis yra TSRS pilietis, turi būti papildyta kita nuostata – kad ne kiekvienas TSRS pilietis (pvz., nuo atvykimo į respubliką akimirkos) automatiškai yra LTSR pilietis. Tos garbės ir teisių suteikimui nustatytinos konkrečios sąlygos.

70 straipsnio nuostata apie visų TSRS įstatymų privalomumą ir prioritetą prieš respublikos įstatymus yra antilenininška. LTSR liaudis ir vyriausybė praktiškai nieko nelemia, priimant sąjunginius įstatymus bei potvarkius, kurie gali būti respublikai net gyvybiškai žalingi; todėl respublikoje prioritetą turi turėti jos Aukščiausiosios Tarybos priimami ir pastoviai tikslinami įstatymai.

<...>

---

11 Persitvarkymo sužadintas aktyvumas. *Literatūra ir menas*, 1988 m. balandžio 30 d.

12 Landsbergis V. *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė.* Vilnius, Sąjūdis, 1990, p. 107–110.

Lietuvių kalba turi būti konstituciškai įtvirtinta kaip Lietuvos TSR valstybinė kalba.

Jos puoselėjimui, grynumui, taisyklingumui skirtas rimtas ir nuoširdus valstybinis dėmesys.

<...>

5.

Būtinas viešumas tokiu klausimu: ar yra buvęs ir ar tebeegzistuoja centrinis nurodymas, kiek respublika turėjo ar turi kasmet priimti atvykstančių iš kitur, aprūpindama juos darbu ir butais; kokie tie skaičiai; kaip respublikos vadovybė kovoja prieš socialinį atvykstančiųjų privilegijavimą, kuris apsunkina vietos gyventojų reikmių tenkinimą ir neišvengiamai aštrina nacionalinius santykius."

1988 m. liepą Lietuvos laisvės lyga, ligi tol veikusi pogrindyje, pradėjo viešą savo veiklą. Lygos programoje reikalauta, kad Lietuvos TSR konstitucijoje būtų įteisinta Lietuvos pilietybė, lietuvių kalba paskelbta valstybine, pripažintos Lietuvos teisės turėti savo kariuomenę, garantuota sąžinės laisvė. Pasisakyta už lietuviškus pinigus ir migracijos iš TSRS respublikų ribojimą, nevaržyti migracijos į užsienio šalis ir kt.[13]

Dar 1987 metais buvo įkurtas Kultūros fondas. Fondo pastangomis didėjo dėmesys kultūros paminklams, tradicijoms, telktas kultūros apsaugos aktyvas, keltas klausimas dėl nacionalizuotų bažnyčių, vienuolynų pastatų grąžinimo ir kt.

Pradėjo veikti „Talkos" klubas, jis skatino iniciatyvas tvarkyti Gedimino kalną, Kernavės piliakalnius. Įsisteigė „Vilnijos" draugija Rytų Lietuvos tautiškumui gaivinti. Vilniuje susikūrė ekohumanistinė draugija „Santarvė", kuri vėliau pasivadino „Žemyna". Tuo metu įsikūrė ir „Atgajos" klubas. Jų veikla buvo susijusi su Ignalinos atominės elektrinės saugumo užtikrinimu, ekologija. Šios ir aibė kitų visuomeninių darinių plėtė viešojo gyvenimo reiškinių kritiką ir vis dažniau aktualizavo politinės, valstybinės sandaros funkcionavimo dalykus.

Samprotaujant apie 1988 metais kilusius plataus masto svarstymus apie praeitį, dabartį, ateitį ir tada gimusius konkrečius konstitucinius projektus, reikėtų tarti, kad visa tai lėmė visuomeninio gyvenimo slinktys, bylojusios apie demokratinio laisvėjimo prielaidas. Šiuo atžvilgiu menant konstitucinio atsinaujinimo idėjų gimtį, be visų kitų reiškinių, derėtų prisiminti ir tai, kad 1988 m. pavasarį buvo paskelbtos TSKP CK

13 Kšanavičius A. *Lietuvos atgimimo dienoraštis*. Kaunas: Nemunas, 1998, p. 30–31.

tezės XIX kompartijos konferencijai. Tradiciškai kompartijos institucijos ragino aktyviai svarstyti šį dokumentą ir teikti savo pasiūlymus.

Dokumente, kuris buvo pavadintas „Respublikos komunistų ir darbo žmonių svarbiausi pasiūlymai XIX sąjunginei partinei konferencijai, gauti svarstant TSKP CK tezes“[14], pranešta, kad svarstymo metu gauta daugiau kaip 37 tūkstančiai pageidavimų ir pasiūlymų. Pažymėta, kad būta nemažai „ginčytinų“, „nepriimtinų“, „nekonstruktyvių“ pasiūlymų, o tai reiškė, kad tokie „nepriimtini“ pageidavimai ir nebuvo įrašyti į šį pranešimą. Atsižvelgiant į tai, kad kai kurios „nuomonės“ galimai neįveikė politinių filtrų, vis dėlto tokios apklausos duomenys rodė tokias esmines aktualijas:

– parengti ir priimti įstatymą dėl viešumo, kuriame būtų numatyti visi teisiniai žodžio ir spaudos viešumo aspektai;

– parengti veiksmingą mechanizmą, kuris patikimai garantuotų, kad persitvarkymas bus nesulaikomas, kad nebus įmanoma grįžti prie asmenybės kulto arba stagnacijos; pasmerkti ne tik Stalino kultą, bet ir tuos, kurie organizavo ir vykdė nekaltų žmonių represijas;

– suteikti daugiau savarankiškumo sąjunginėms respublikoms sprendžiant ekonomines, socialines ir ekologines problemas; kai kuriuos ekonominius klausimus perduoti iš TSR Sąjungos kompetencijos respublikos žinion, decentralizuoti ūkio valdymą;

– išplėsti respublikų savarankiškumą sprendžiant nacionalinės kultūros, švietimo, spaudos klausimus;

– Lietuvos TSR konstitucijoje turi būti įrašytas straipsnis dėl lietuvių kalbos kaip respublikos valstybinės kalbos;

– išsaugant kompartijos vidaus gyvenimo demokratinio centralizmo principą, riboti centralizmą, diegti demokratinius pradus; nustatyti laisvo išstojimo iš TSKP gretų galimybę;

– įrašyti TSRS konstitucijoje straipsnį, kad TSRS valstybinė nuosavybė susideda iš visų sąjunginių respublikų valstybinės nuosavybės, sąjunginės respublikos yra pilnateisės šios nuosavybės tvarkytojos savo teritorijoje;

14 *Tiesa*, 1988 m. birželio 23 d.

– įsteigti specialų konstitucinį teismą prie TSRS Aukščiausiosios Tarybos, kurį sudarytų visų sąjunginių respublikų atstovai ir kuris nagrinėtų ginčytinus klausimus;

– parengti įstatymą dėl neformalių susivienijimų organizavimo ir funkcionavimo; suteikti partinėms, profsąjungų, komjaunimo organizacijoms, darbo kolektyvams „visišką savarankiškumą".

Artėdami prie mūsų nagrinėjamos pagrindinės temos, t. y. konstitucinės raidos aktualijų, turėtume pabrėžti, kad konstitucinės revizijos poreikį tiesiog diktavo Sąjūdžio organizuotuose masiniuose mitinguose aistringai reiškiami žmonių reikalavimai spręsti tam tikras politines, socialines, ekonomines problemas. Visa tai savaime buvo susiję su konstituciniu reguliavimu. Tai buvo tikrasis liaudies balsas, kurį reikėjo girdėti ir į jį įsiklausyti. R. Ozolas rašė: „<...> svarbiausi mūsų atgimimo išgyvenimai kol kas susiję su mūsų masinio fizinio artumo aktais: mitingais Gedimino aikštėje birželio 24-ąją, Vingio parke liepos 9-ąją ir rugpjūčio 23-iąją, Baltijos apkabinimu rugsėjo 3-iąją. <...> Aš abejoju, ar dar yra kur pasaulyje šitiek bendrumo šviesos ir aiškumo vilties, kaip tuose mūsų bendruose pabuvimuose! Virš jų sklando žodžiai, ilgai brandinti mūsų nevilčių tyloje, ir brėžia svarbiausius mūsų buvimo tiesos štrichus: po kurio laiko bendrą vaizdą jau tikrai reikės tikslinti. Tada ir kyla mintis: ar rasim formas, kurios mūsų bendrumą išlaikys ir mitingų bendrumo džiugesiui atlėgus? Ar pakankamai sparčiai kartu su mūsų juslėm ir jausmais bus brendęs ir mūsų protas, kad sugebėtų mitingų konstruktyvumą išsaugoti smulkesnių susibūrimų pavidalais visoje tų susibūrimų vienovėje? Ar, pametę savo fizinį bendrumą, sugebėsim jį išsaugoti jausmuose ir prote? <...> Sveika dvasios branda būtinai atneša tautai politinį protą."[15]

Prisiminkime bent pagrindinius tada vykusių masinių žmonių susibūrimus.

1988 m. birželio 21 d. prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų surengta demonstracija prieš istorinių paminklų griovimą.

Birželio 24 d. Gedimino aikštėje įvyksta susitikimas su į Maskvą vykstančiais XIX sąjunginės partinės konferencijos delegatais. Kalbėta apie daugelį opių visuomeninio gyvenimo sopulių. Čia buvo išskleistos tada dar nelegalizuotos Trispalvės. Mitingas baigėsi giedant Vinco Kudirkos „Tautišką giesmę"[16]. Sąjūdžio iniciatyvinės

15 Ozolas R. Svarbiausi Sąjūdžio žodžiai: dora, protas, dvasia. *Atgimimas*, 1988 m. rugsėjo 16 d.

16 *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, p. 143–144.

grupės narys operos solistas Vaclovas Daunoras perskaitė Sąjūdžio priesakus delegatams, reikalavimus TSKP XIX konferencijai:

„– Paskelbti sąjunginių respublikų ekonominį, kultūrinį ir politinį suverenitetą Sąjungos lenininės sampratos pagrindu;

– atkurti teisinę ir faktinę gamtos išteklių respublikoje priklausomybę;
– įvesti LTSR pilietybę;
– lietuvių kalbą paskelbti LTSR valstybine kalba;
– užtikrinti sąlygas kurti nacionalinę mokyklą;
– užtikrinti teisines partijos demokratizavimo garantijas;
– užtikrinti liaudies savivaldos visose gyvenimo srityse įgyvendinimą;
– įsteigti Konstitucinį Teismą;
– užtikrinti respublikos santykių su pasaulio Tautų bendrija betarpiškų kontaktų galimybes.“[17]

Birželio 25 d. Kaune, Laisvės alėjoje, Sąjūdžio Kauno iniciatyvinė grupė surengia mitingą paminklosaugos klausimais.

Liepos 9 d. Vilniaus Vingio parke susirenka per 100 tūkstančių žmonių susitikti su grįžusiais iš Maskvos XIX partinės konferencijos delegatais. Plakatuose lozungai: „Lietuvai – suverenitetą“, „Lietuvių kalba – valstybinė!“, „Grąžinti katedrą tikintiesiems!“ Virš parko estrados iškyla didžiulė Trispalvė. R. Ozolas vardija Sąjūdžio veiklos artimiausius uždavinius: „<...> Šešta, mes turime sukurti ir įdiegti savo ekonominio savarankiškumo pagrindus. Turim tiksliai žinoti, kiek ir ko duodam ir ką gaunam. <...> Aštunta, privalome pertvarkyti savo politinę sistemą, kaip buvo numatyta sąjunginėje partinėje konferencijoje: iškelti liaudies valią Tarybose norinčius teigti žmones, išmokti balsuoti prieš pasitikėjimo neturinčius kandidatus į deputatus, išgyvendinti administracinį partinio darbo stilių ir t. t.“[18]

Liepos 26 d. Vilniuje, Tarybų aikštėje, įvyko Sąjūdžio mitingas, kuriame protestuota prieš įsako dėl susirinkimų, mitingų, gatvės eitynių ir demonstracijų represinį pobūdį.

Rugpjūčio 23 d. Vingio parke vėl susirinko apie 150 tūkst. žmonių. Tema – Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės Lietuvai. Be visų kitų temų, Mokslų akademijos

17 *Gimtasis kraštas*, 1988 m. birželio 16–22 d.

18 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 16 d.

prezidiumui buvo pasiūlyta surengti specialią sesiją naujos „Lietuvos liaudies respublikos“ konstitucijos redakcijos projektui parengti.

Pagrindinis veiksnys, lėmęs konstitucinių problemų viešų svarstymų plitimą, buvo tas, kad „visaliaudiniam“ svarstymui buvo paskelbtas TSRS įstatymo „Dėl TSRS Konstitucijos (pagrindinio įstatymo) pakeitimų ir papildymų“ projektas[19].

Dabar jau nebėra prasmės visapusiškiau nagrinėti šio dokumento turinį, tačiau tada, susipažinus su projekte suformuotomis konstitucinės sistemos reformomis, buvo akivaizdu, ko siekiama. Pagrindinis tikslas – stiprinti vadinamąjį demokratinį centralizmą, plėsti centro institucijų galias, įvairiomis teisinėmis, politinėmis priemonėmis riboti respublikų kompetenciją ir galimybes daryti įtaką Maskvoje priimamiems sprendimams. Buvo akivaizdu, kad kuriamas TSRS liaudies deputatų suvažiavimas yra ne kas kita, o milžiniškas politinis forumas, kur paskandinamos visos prielaidos visapusiškiau ir dalykiškiau nagrinėti, teikti pasiūlymus dėl pateiktų svarstyti klausimų. Rengiant šiuos konstitucinius pakeitimus ignoruoti pasiūlymai dėl lygiaverčio respublikų atstovavimo tiek suvažiavime, tiek ir TSRS Aukščiausiojoje Taryboje bei jos struktūrose. Steigiamas TSRS konstitucinės priežiūros komitetas turėjo tikrinti, ar respublikų įstatymai atitinka TSRS konstituciją. Taip siekta iš esmės apriboti respublikų suverenitetą, sukurti galingą kontrolės mechanizmą.

Taigi jeigu dar būta iliuzijų, kad didės respublikų savarankiškumas, plėsis realaus suvereniteto raiškos galimybės, tai paskelbus šį projektą viltys blėso.

Sąjūdžio iniciatyva buvo surengtas piliečių, nepritariančių tokiems projektams, parašų rinkimas. Estijos liaudies fronto, Latvijos liaudies fronto bei Sąjūdžio bendru susitarimu ši akcija vyko ir Estijoje bei Latvijoje. Piliečiai galėjo pasirašyti po tokiu tekstu: „Paskelbtas TSRS Konstitucijos pakeitimų ir papildymų projektas pažeidžia teisinės valstybės principus ir neatitinka XIX sąjunginės partinės konferencijos dvasios, kadangi riboja sąjunginių respublikų ir tautų teises bei stiprina centralizuotą biurokratinę valdymo sistemą. Mes, žemiau pasirašę, reikalaujame šio dokumento ateinančioje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje nesvarstyti.“

Per labai trumpą laiką tokį kreipimąsi į TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą pasirašė milijonas 800 tūkstančių gyventojų. Šie parašai buvo nugabenti į Maskvą.

19 *Tiesa*, 1988 m. spalio 22 d.

Atgimimo laikotarpiu konstitucinės revizijos idėjos buvo susijusios ne tik su Mokslų akademijos iniciatyvomis. Įsikūrus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, Iniciatyvinei grupei naujos konstitucijos ar bent Konstitucijos naujos redakcijos rengimas tapo viena reikšmingiausių politinės gyvensenos temų. Pagaliau Sąjūdžio iniciatyvinės grupės gimimas įvyko renginyje, kuriame turėjo būti svarstomos būtent konstitucinės aktualijos. Keletas tų įvykių fragmentų.

1988 m. birželio 2 d. Vilniuje, Mokslininkų rūmuose, aktyviausi permainų šalininkai surengė viešą diskusiją „Ar įveiksime biurokratizmą“. Renginyje dalyvavo daugelis žinomų visuomenės veikėjų, mokslininkų. Aštriai kalbėta ne tik apie biurokratizmą, valdžios neveiklumą, bet ir artėta prie politinių aktualijų. Reikštos mintys apie poreikį imtis radikalesnių permainų ekonomikoje, apie prielaidas įkurti visuomeninį judėjimą, organizaciją, kuri telktų žmones.

Galimybė ir pretekstas vėl susirinkti bei tęsti pradėtą diskusiją radosi, nes viešai buvo pranešta apie birželio 3 d. Mokslų akademijos salėje įvyksiantį susirinkimą, kuriame bus kalbama apie ekonominę reformą ir su tuo siejamas konstitucines problemas. Organizatoriams visai to nesitikint salė buvo sausakimša – susirinko daugiau kaip penki šimtai žmonių. Čia buvo „<...> daug MA darbuotojų <...>. Be to, prie jų prisijungė žinomi kūrybinės inteligentijos atstovai. Salėje susirinko tikrai neabejingi persitvarkymo likimui žmonės – įvairių specialybių mokslo daktarai, profesoriai, mokslų kandidatai, inžinieriai, rašytojai, studentai ir t. t.“[20]

Susirinkimo prezidiume buvo akademikai Eduardas Vilkas, Juozas Bulavas, Antanas Buračas, Raimundas Rajeckas, Bronislovas Kuzmickas, t. y. Mokslų akademijos prezidiumo sudarytos komisijos, rengusios pasiūlymus dėl Konstitucijos, nariai. Pradėjus kalbėti apie ekonomiką ir konstitucinius reikalus, auditorija reikalavo svarstyti ne tai, bet kitus esminius visuomeninės būties klausimus. E. Vilkui nepavykus nukreipti diskusijos pagal planą, susirinkimas pakrypo kita kryptimi – buvo įkurta Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 35 narių Iniciatyvinė grupė[21].

Vėliau V. Landsbergis rašė: „Mūsų siekis buvo ne antikomunistinis kryžiaus žygis, bet noras sukurti atvirą reformuojantį frontą, kuriame rastų vietos ir laisvės kovotojai,

20 Atviras laiškas „Vakarinių naujienų“ redakcijai ir korespondentei I. Tiškutei. *Sąjūdžio žinios*, 1988, nr. 2.

21 Žr. Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija.* Sąjūdis*: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. XII tomas, I dalis. Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 74–78.

ir protingesni komunistai, ir tikintieji, ir ateistai, niekur nepriklausantieji, ekologininkai – visi, kas jie bebūtų. <...> Komunistų partijos narių, turinčių žymias pozicijas rašytojų, menininkų sąjungose, dalyvavimas Sąjūdyje mums davė galimybę daryti tam tikrą poveikį politinėms institucijoms ir užmegzti parlamentinės opozicijos pradžią."[22]

Jau pirmuosiuose Iniciatyvinės grupės posėdžiuose pradėjus rengti Sąjūdžio įvairių sričių programas, palaipsniui aiškėjo veiklos kontūrai. 1988 m. birželio 13 d. Agropramoninio komplekso skaičiavimo centro salėje vykusiame viešame Iniciatyvinės grupės posėdyje svarstyti tie programos apmatai, kurie vienaip ar kitaip siejosi su konstitucinėmis aktualijomis: „<...> išsaugoti Lietuvos kultūrinį palikimą, <...> pripažinti lietuvių kalbą valstybine, grąžinti lietuvių tautai nacionalinę istoriją; <...> siekti ekonominės ir politinės savivaldos, tarprespublikinės darbo jėgos migracijos kontrolės; <...> atšaukti neoficialius demonstracijų draudimus <...>, pažaboti ekonominę mafiją <...>."[23]

Pirmosiose Sąjūdžio veiklos principų projekcijose, kurias rengė Sąjūdžio Vilniaus iniciatyvinė grupė, rašyta: „<...> Sąjūdis siekia didesnio Lietuvos TSR savarankiškumo, sprendžiant ekonomines (respublikinės ūkiskaitos), politines, nacionalines, kultūrines, socialines, ekologines ir kitas problemas, išreiškiančias realius lietuvių bei kitų tautybių respublikos gyventojų interesus. Ši savarankiškumo teisė turi būti įkūnyta Lietuvos TSR Konstitucijoje. <...> Galutinis Sąjūdžio tikslas – teisinė Tarybų Lietuvos valstybė, lygiateisiškumo pagrindais įeinanti į TSRS sudėtį, kurioje liaudies valia turi būti realiai atstovaujama visuose įstatymų leidimo, vykdomosios ir teisminės valdžios organuose."[24]

Sąjūdžio Kauno iniciatyvinės grupės paskelbtoje Sąjūdžio veiklos programoje buvo deklaruojama: „Sąjūdžio dalyviai, vienijami persitvarkymo ir socializmo atsinaujinimo idėjų (pilnos demokratijos, teisinės valstybės sukūrimo, viešumo, humanizmo), siekia jų įgyvendinimo ir prie jo prisideda. Sąjūdis, įvertindamas interesų įvairovę, teikia prioritetą etinėms ir humanistinėms vertybėms. <...> Sąjūdis siekia Lietuvos TSR kaip suverenios tarybinės socialistinės valstybės faktinių konstitucinių teisių atkūrimo visose srityse lygiateisių respublikų federacijos rėmuose."[25]

22 Landsbergis V. *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija*. Vilnius: Vaga, 1997, p. 106–107.

23 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą. Nuo 1988 06 03 iki 1990 03 11*. Vilnius: Tvermė, 2006, p. 33.

24 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 7 d.

25 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 12 d.

Visa tai, kas tuo metu vyko Lietuvoje, Estijoje ir Latvijoje, budriai stebėjo TSRS institucijos ir, aišku, specialiosios tarnybos. Šiuo atveju priminsime buvusio TSRS KGB analitinės valdybos viršininko N. Leonovo memuarų fragmentus.

Jis rašė: „Tuometinėje Tarybų Sąjungoje buvo trys tautos – lietuviai, latviai ir estai, kurie beveik atvirai siekė atsiskirti nuo TSRS, atsiriboti nuo rusų. Bendras jų pilietinis, socialinis, ekonominis išsivystymas, dvasinė ir buitinė kultūra buvo aukštesni už bendrasąjunginį vidurkį. Su jais reikėjo surasti arba išskirtinį santykių pobūdį, pavyzdžiui, kaip su Suomija iki 1917 metų, arba susitarti dėl „civilizuotų skyrybų."[26]

Memuaruose rašyta apie tai, kad 1988 m. pavasarį TSRS KGB pirmininko B. Čebrikovo pavedimu jam teko lankytis Pabaltijo respublikose siekiant „susidaryti politinės situacijos realų vaizdą šiame regione": „Grįžus aš pranešiau Čebrikovui savo išvadas, kurių esmė buvo ta, kad susidariusios naujos visuomeninės politinės struktūros, tarp jų – „Sąjūdis", liaudies frontai ir kt. kreipia reikalus į visišką respublikų atsiskyrimą nuo Tarybų Sąjungos ir buržuazinės tvarkos atkūrimą. <...> aš pasiūliau suteikti realią ūkiskaitą, pagal kurią jos išsaugotų pilną ūkinio vystymosi nepriklausomybę, nenutraukdamos ryšių su Sąjunga. <...> buvo siūloma suteikti joms ypatingos autonomijos statusą, palyginti su tuo, kuriuo naudojosi Suomija Rusijos imperijos sudėtyje."[27]

N. Leonovas samprotavo, kad būtent tokiu pagrindu buvo galima sutelkti reikšmingas visuomenės politines jėgas ir taip sulaikyti sąjunginių santykių iširimą, o delsimas grėsė plėstis aštrioms separatistinėms nuotaikoms su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis.

26 Leonov N. *Licholetje*. Moskva: Meždunarodnyje otnošenije, 1994, p. 249.

27 *Ten pat*, p. 334.

II. KONSTITUCINĖS AKTUALIJOS MOKSLŲ AKADEMIJOJE

1988 m. gegužės 23 d. Mokslų akademijos prezidiumo posėdyje svarstytas klausimas „Dėl nacionalinių santykių ir problemų“. Tada ir buvo priimtas nutarimas sudaryti mokslininkų komisiją, kuri turėjo pateikti Akademijos prezidiumui pasiūlymus, kaip spręsti vis labiau aštrėjančias visuomenės būties aktualijas. Komisiją sudarė: E. Vilkas (pirmininkas), A. Buračas, Jonas Lankutis, R. Rajeckas, J. Bulavas, Vytautas Merkys, Jokūbas Minkevičius, V. Pauliukevičius, Zigmas Zinkevičius, Kazimieras Antanavičius, Alfonsas Eidintas, Arvydas Juozaitis, B. Kuzmickas, Pranas Kūris, Valentinas Lazutka, A. Matulionis, Aleksandras Vanagas. Posėdžio protokolą pasirašė Akademijos prezidentas Juras Požela ir posėdžio sekretorė A. Jakaitienė[28].

Nors ir nebuvo pranešama apie vykusius komisijos posėdžius, svarstymus, tačiau apie visa tai galima spręsti iš toje veikloje dalyvavusių žmonių vėlesnių pasisakymų spaudoje bei kitur. Šių fragmentų mozaika suteikia galimybę bent iš dalies suprasti, kaip radosi pirmosios konstitucinės versijos.

Mokslų akademijos prezidentas J. Požela, apibūdindamas komisijoje vykusių debatų turinį, pabrėžė, kad esminė išvada buvo nedviprasmiška: „<...> daugelis LTSR ir TSRS konstitucijų straipsnių paneigia sąjunginės respublikos suverenumą, jos ūkinį, socialinį, kultūrinį savarankiškumą.“[29]

Akademikas E. Vilkas prisiminė, kad rengiant Konstitucijos projektą jos preambulėje reikėjo atspindėti Lietuvos valstybės istoriją nuo seniausiųjų laikų, grąžinti istorinį herbą, trispalvę vėliavą, himną, pakeisti ir naujai suredaguoti tas konstitucines nuostatas, kuriose apibūdinamas Lietuvos TSR statusas, savarankiškumo prielaidos, „liaudies suverenumas“, „tarybų valdžios pilnateisiškumas“, „lenininis federalizmas“. Siedamas Konstitucijos rengimą su vykstančiais politiniais procesais akademikas teigė: „Apskritai TSRS Konstitucijoje ir Lietuvos TSR Konstitucijoje turi atsispindėti naujas socializmo modelis, nauja socializmo koncepcija. Ekonominio savarankiškumo koncepcijos rengimas išryškino, kad mes kol kas turime tik pačią koncepciją, ekonominius principus, bet yra dalykų, ypač socialinių garantijų, ekologinės politikos, demokratinės politikos srityse, kurie taip pat turi atsispindėti Lietuvos TSR Konstitucijoje. <...>

28 Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1001, ap. 3, b. 1864, l. 55, 56.

29 *Gimtasis kraštas*, 1988 m. rugpjūčio 4–10 d.

Matyt, nėra prasmės Konstitucijoje įrašyti, pavyzdžiui, kad medicininė pagalba yra nemokama. Visi mes žinome, kad nemokama medicininė pagalba ar kas kita nemokamo yra automatiškai žemos kokybės.“[30]

Gerokai vėliau, praėjus daugeliui metų, akademikas prisiminė: „Siekiant be reikalo nekonfrontuoti su tuometine Lietuvos TSR konstitucija, projekte be pakeitimų buvo paliktas nekonstruktyvus straipsnis apie demokratinį centralizmą: visi valdžios organai nuo apačios iki viršaus renkami ir žemesnieji klauso aukštesniųjų. Kitame komisijos posėdyje apsižiūrėjau, kad žemesnieji ne visais klausimais turi klausyti aukštesniųjų – tą dalį išbraukėme. Dar kitame posėdyje pastebėjus, kad kas ir kaip renkamas yra nustatoma kituose straipsniuose, visas demokratinis centralizmas neteko prasmės ir tada buvo galutinai išbrauktas. Taip vienas stabas nugriuvo.“[31]

Apie vykusias Konstitucijos rengimo peripetijas mena akademikas A. Buračas, kuris aktyviai dalyvavo pirmajame projekto rengimo etape. Jis teigė, kad daugelis valstybinio suvereniteto klausimų buvo siejami su administracinės, ekonominės savivaldos, tautinio identiteto stiprinimu ir visa tai sutapo su Rytų Europos pertvarkos procesų visuma – visuomenės vertybinių orientacijų, demokratizacijos principų, civilizacijos pažangos idealų atgaivinimu.

Prisimindamas Konstitucijos rengimo proceso nesklandumus akademikas teigė: „Kaip parodė tolesnė įvykių raida, LKP ideologiniai redagavimo bei spaudimo svertai, nukreipti prieš Mokslų akademijoje suformuotą Konstitucijos rengimo grupę sužlugdė gilesnio valstybinio suvereniteto įtvirtinimo viltis. Nepaisant visų pastangų ir to fakto, kad Konstitucijos rengimo grupėje dirbo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės atstovai. Tuo įsitikinau, kelissyk pamėginęs ginti Sąjūdžio nuostatas. Atsirasdavo neaiškios pataisos Konstitucijos projekte, ypač tada, kai su tekstais niekas nedirbdavo. Susidurdavau su tiesiog neatpažįstamai pasikeitusiais Konstitucijos projektais. Žodžiu, akademikas E. Vilkas toje grupėje kapanojosi ilgiau nei aš; manyčiau, jis buvo nusiteikęs ne mažiau skeptiškai, bet galbūt turėjo galimybių daryti didesnį poveikį valdžios atstovams, kartais ilgiau ginčydamasis dėl kai kurių nuostatų.“[32]

30 Lietuvos ateities, pažangos vardan. *Tiesa*, 1988 m. spalio 30 d.

31 Vilkas E. Nelengvas Konstitucijos gimimas. *Veidas*, 2002, nr. 43, p. 19.

32 Buračas A. Valstybės suvereniteto konstitucinės ištakos. *Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje. Konferencijos medžiaga*. Sud. D. Blažytė, V. Kašauskienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 17.

Apie komisijos posėdžiuose svarstytas visuomeninio gyvenimo aktualijas galima spręsti iš 1988 m. liepos 13 d. Mokslų akademijos rašto „Apie Lietuvos TSR Konstitucijos keitimo reikalą“ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui bei kitoms institucijoms[33]. Rašte, kurį pasirašė Akademijos prezidentas J. Požela ir Akademijos prezidiumo vyriausiasis mokslinis sekretorius E. Vilkas, iš esmės apibendrintai atskleistos vykusių debatų temos, įvertinti praeities ir dabarties esmingiausi reiškiniai.

Paminėtinos bent kai kurios aktualijos, kurios buvo iškeltos ir kurios lėmė poreikį imtis visapusiškesnės Lietuvos TSR konstitucijos revizijos:

„Nors dabartinė Lietuvos TSR Konstitucija, sutinkamai su TSRS Konstitucija, skelbia respublikos suverenitetą, bet tai neatitinka tikrovės. Iš tikrųjų daugelis Konstitucijos nuostatų <...> paneigia ne tik mūsų sąjunginės respublikos suverenumą, bet ir jos menką ūkinį ir socialinį-kultūrinį savarankiškumą“;

„Respublikos kompetencija nuo pat 1940/41 metų iki 1983 m. (išskyrus kelis N. S. Chruščiovo vadovavimo metus), santykyje su TSRS, t. y. centro pavaldumui priklausančia kompetencija, sistemiškai mažėjo, o valdymo centralizacija ir kartu su ja valdymo biurokratizacija plėtėsi ir bujojo, apimdama iki 90 % visų Respublikos dalykų. <...> respublikos pavaldume liko tik antraeilės reikšmės dalykai“;

„Iki šiol tebeviešpatauja iš esmės unitarinė, stalininio režimo centralizuota tvarka, centrui pajungtas Respublikos teisinis statusas, nutolęs nuo lenininių federacijos principų, nuo tikro lygiateisiškumo tiek ekonomikos, tiek ir kitų sričių valdyme, gamybos ir jos paskirstymo disponavime“;

„Lietuvos TSR savarankiškumas bei valstybingumas iš esmės pažeidžiamas ir Respublikos civilinių ir baudžiamųjų kodeksų bei įstatymų leidime. Tai vyksta per TSRS kompetencijai priskirtą sąjunginių respublikų įstatymų pagrindų nustatymo teisę“;

„Lietuvos TSR Konstitucija, kaip ir kai kurie kiti pasenę įstatymai, nebeatitinka gyvenimo tikrovės ir persitvarkymo tikslų, jo konkrečių uždavinių. Joje nėra reikiamai apdraustas ir piliečių teisių bei laisvių skelbiamas kompleksas“;

„Nustatyti Respublikos tikrą valstybės ir liaudies suverenitetą, kuris būtų išreiškiamas liaudies per Respublikos Aukščiausiąją Tarybą <...> ir per referendumą. TSRS turi turėti tokią kompetenciją Lietuvos TSR teritorijoje, kokią jai suteikia Lietuvos TSR

33 Rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

įstatymai, o ne atvirkščiai. Lietuvos TSR suverenumui garantuoti svarbiausieji valstybės klausimai sprendžiami referendumu.“

Iš šių bendro pobūdžio situacijos vertinimų ir kilo konkretūs pasiūlymai, kurie turėjo būti įgyvendinti rengiant naujos redakcijos Lietuvos TSR konstituciją:

– visos Respublikos teritorijoje esančios kultūros, švietimo ir mokslo įstaigos, mokyklos, institutai, laboratorijos taip pat radijas, televizija, spauda veikia pagal Respublikos įstatymus. Švietimo, mokslo, kultūros institucijų paskirtis yra „ugdyti lietuvių nacionalinę sąmonę ir internacionalinę lygiateisę su kitomis tautomis draugystę“;

– numatyti, kad Lietuvos TSR kompetencijai priklauso vidaus ir užsienio prekyba, vidaus reikalai bei viešoji tvarka, teismų ir prokuratūros sistemos reglamentavimas, gamtos apsauga;

– vadinamajai mišriai kompetencijai priskirti klausimus, susijusius su geležinkelių ir oro transportu, paštu ir ryšiais, pinigų sistemos valdymu, užsienio politika, vadovavimu karinėms pajėgoms ir gynybai;

– Lietuvos TSR savo biudžetą sudaro savarankiškai iš įmonių ir ūkio pelno, apyvartos ir kitokių mokesčių bei pajamų. Dalis biudžeto pajamų skiriamos TSRS biudžetui bei vietiniams biudžetams;

– Lietuvos TSR piliečių teisių, laisvių ir pareigų statuso pagrindas yra Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Helsinkio pasitarimo 1975 m. Baigiamasis aktas;

– Lietuvos TSR užsienio politikos tikslas – taikus sambūvis su užsienio valstybėmis ir nepripažinimas karo kaip užsienio politikos įgyvendinimo priemonės;

– laikomasi moralinės nuostatos, kad vyrų pareiga yra ginti Tėvynę nuo agresoriaus ir priedermė atlikti karinę prievolę, kuri įgyvendinama Lietuvoje. Už TSRS ribų kariai gali būti siunčiami tik Aukščiausiosios Tarybos sprendimu ir laikantis SNO direktyvų;

– įsteigti Konstitucinį Teismą, kuris spręstų klausimus dėl įstatymų, kitų teisės aktų, visuomeninių organizacijų veiklos konstitucingumo.

Mokslų akademijos komisijai brandinant konstitucinės pertvarkos idėjas ir formuluojant konkrečias nuostatas buvo sprendžiamas fundamentalus klausimas: kaip ir kokiu mastu išplėsti Lietuvos TSR teises, politines, socialines galimybes sprendžiant savosios gyvensenos aktualijas.

Iš tada gimusio Konstitucijos naujos redakcijos projekto galima spręsti, kad respublikos savarankiškumo, suvereniteto raiškos visapusiškesnes galimybes reikia plėsti ne vienoje ar kitoje, bet iš esmės visose visuomeninio gyvenimo srityse. Buvo akivaizdu, kad ekonominės, socialinės, kultūrinės veiklos laisvė besąlygiškai suaugusi su politinių laisvių aktualija, o pastaroji – su suvereniteto konstitucine doktrina. Taigi konstitucinė rekonstrukcija negalėjo nepaliesti esminių LTSR ir TSRS politinių, teisinių pagrindų.

Konstitucinės reformos rengėjams reikėjo apsispręsti, t. y. projektuoti minimalią konstitucinių pakeitimų ir papildymų programą ar žengti toliau – plėtoti suvereniteto sampratą taip, kaip ji suprantama tarptautinėje ar lyginamojoje konstitucinėje teisėje. Naujos redakcijos Konstitucijos tekstas bylojo, kad atsižvelgiant į egzistavusią tikrovę, į tarptautinės, vidaus politikos realijas pasirinktas pirmasis variantas. Pripažįstant, kad Lietuvos TSR yra TSRS sudėtyje, siekta konstitucinėmis normomis užtikrinti maksimalius savarankiškumo, suvereniteto raiškos parametrus. Kitaip sakant, neskelbiant apie „politinės autonomijos" tikslą politinėmis, teisinėmis priemonėmis turėjo būti valomas kelias į realųjį suverenitetą.

Prof. B. Genzelis teigė: „Kadangi autoritarizmas diskreditavo save žmonių sąmonėje, dauguma sutarė, jog būtina įstatymais įtvirtinti demokratinius valstybės principus. Rengiant naują Lietuvos TSR konstituciją, vieni vylėsi, jog jeigu imperija ir nesubyrės, bus didesnės Respublikos teisės, kiti manė, jog tai – pereinamasis laikotarpis, ir iš karto neįmanoma pakeisti visos valstybės sandaros."[34]

Akademikas A. Buračas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės vardu kreipėsi į Lietuvos mokslų akademijos prezidiumą, kad būtų surengta speciali sesija „naujos Lietuvos liaudies respublikos konstitucijos redakcijos projektui parengti, tuo Akademijai susigrąžinant tautos intelektualinio centro prestižą. Tai sudarytų galimybę dar mūsų dabartinės sudėties Aukščiausiajai Tarybai neapsiriboti įprastiniu sąjunginės konstitucinės komisijos nutarimų atkartojimu ir aptarti naują Lietuvos konstitucijos projektą iš esmės. Prisiminkime: Lietuva, stodama 1940 m. į TSRS, neatsisakė daugelio savo suverenumo pagrindinių principų, <...> nei kalbos valstybingumo. Tai laipsniškai buvo prarasta daug vėliau."[35]

34 Genzelis B. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai?* Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 306.

35 Buračas A. Suverenumo Tarybų Lietuvai. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. rugsėjo 2 d.

Siekiant visapusiškiau pažinti Lietuvos TSR konstitucijos projekto, kurį parengė Mokslų akademijos komisija, turinį, verta atkreipti dėmesį bent į esminius dalykus, kurie vienokiu ar kitokiu mastu charakterizavo tą projektą.

Skirsnis „Politinė sistema“:

– pabrėžiama, kad „Lietuvos TSR yra suvereni valstybė“ ir išreiškia ne kokių nors klasių, bet „visų respublikos piliečių valią bei interesus“;

– valstybės institucijų veikla grindžiama ne „demokratinio centralizmo“, bet „demokratijos“ principu. Šios institucijos veikia remdamosi ne „socialistinio teisėtumo“, bet „teisėtumo ir socialinio teisingumo“ principais. Nebelieka nuorodos „laikytis TSRS Konstitucijos“;

– išbraukiamas straipsnis apie komunistų partiją; atsisakoma „socialistinio lenktyniavimo“ sąvokos.

Skirsnis „Ekonominė sistema“:

– iš esmės keičiamas ekonominės sistemos apibūdinimas: vietoje nurodytų tik „valstybinės (visaliaudinės) ir kolūkinės-kooperatinės nuosavybės“ randasi visos kitos nuosavybės formos, tarp jų – privati ir mišri;

– vietoje skelbiamos doktrinos, kad „valstybinė nuosavybė – bendras visos tarybinės liaudies turtas“, skelbta: „Išimtinė Respublikos valstybinė nuosavybė yra žemė, jos gelmės, vandenys, jūros šelfas, miškai, atmosfera, gamtiniai ištekliai“;

– nebelieka dogmos „Lietuvos TSR ekonomika yra vieningo liaudies ūkio <...> dalis“.

Skirsnis „Socialinis vystymas ir kultūra“:

– ignoruojama frazė, kad „valstybė padeda <...> suartėti visoms TSRS nacijoms bei tautybėms“, bet akcentuojama „socialinė darna“, ryšių plėtimas su lietuviais, gyvenančiais užsienyje;

– atsisakoma daugelio ideologinių štampų, akcentuojamas lietuvių kalbos, kultūros vaidmuo.

Skirsnis „Užsienio politikos veikla ir socialistinės Tėvynės gynimas“:

– nors ir rašyta, kad „Lietuvos TSR užsienio politikos veikloje vadovaujasi TSRS Konstitucijos nubrėžtais <...> principais“, tačiau paskelbiama: „Respublika palaiko su užsienio šalimis ekonominius, mokslinius ir kultūrinius ryšius, bendradarbiauja su savo tautiečiais – išeiviais“;

– skelbiama, kad „sukuriamos LTSR nacionalinės karinės formuotės, pavaldžios TSRS ginkluotųjų pajėgų Aukščiausiajai vadovybei ir Respublikos vyriausybei“;

– nustatoma, kad „karinė prievolė atliekama Respublikos karinėse formuotėse Lietuvos TSR arba Pabaltijo regiono karinės apygardos teritorijoje“.

Skirsnis „Lietuvos TSR pilietybė. Piliečių lygiateisiškumas“:

– pilietybės įsigijimo ir netekimo tvarką nustato ne TSRS, bet Lietuvos TSR pilietybės įstatymas; joks imigrantas bei atvykėlis automatiškai netampa Lietuvos TSR piliečiu;

– nebelieka frazės, kad piliečių auklėjimas grindžiamas „tarybinio patriotizmo ir socialistinio internacionalizmo dvasia“.

Skirsnis „Pagrindinės Lietuvos TSR piliečių teisės, laisvės ir pareigos“:

– teisės ir laisvės grindžiamos ne vien „TSRS Konstitucija“, bet „SNO Visuotine žmogaus teisių deklaracija (1948 12 10) ir Helsinkio baigiamuoju aktu (1975 08 01);

– išbraukiama tezė, kad kūrybos laisvė įgyvendinama „sutinkamai su komunizmo kūrimo tikslais“;

– atsisakoma nuorodų į tai, kad susirinkimų, eitynių, mitingų laisvė įgyvendinama „sutinkamai su liaudies interesais ir siekiant stiprinti bei vystyti socialistinę santvarką“;

– randasi du nauji straipsniai: dėl teisės rinkti ir platinti informaciją; taip pat „gyvenamosios vietovės laisvo pasirinkimo teisė, taip pat teisė emigruoti į bet kurią šalį ir sugrįžti į savo šalį“.

Skirsnis „Lietuvos TSR – sąjunginė respublika TSR Sąjungos sudėtyje“:

– nors ir pripažįstama, kad Lietuvos TSR yra TSRS sudėtyje, tačiau nustatoma, kad ne TSRS išimtinei kompetencijai, o vadinamajai mišriai kompetencijai priklauso

„gynyba, bendroji užsienio politika, bendroji finansų politika ir kitos būtinos sąjunginio valdymo funkcijos. Lietuva pasilieka sau teisę grąžinti savo kompetencijon funkcijas, perduotas TSRS kompetencijai, jei TSRS organų veikla prieštarauja Respublikos interesams“;

– atsisakant statiškos dogmos apie tai, kad „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje“, skelbiama: „TSRS įstatymai galioja Lietuvos TSR teritorijoje tik priimtieji sutinkant Respublikos suverenitetui TSRS Aukščiausiojoje Taryboje atstovaujantiems liaudies deputatams, arba jų neužprotestavus Respublikos Aukščiausiajai Tarybai ar piliečiams pareiškiant savo suvereninę valią per referendumą“;

– perimant galiojančią nuostatą apie tai, kad „Lietuvos TSR teritorija negali būti pakeista be Respublikos valdžios organų sutikimo“, čia pat nustatoma, kad „ir jos gamtos turtai“ negali būti eksploatuojami be šių institucijų sutikimo;

– Lietuvos TSR suverenines teises saugo ir gina ne TSRS, bet „pati Lietuvos TSR, jos liaudis ir valstybiniai organai“;

– apibrėžiant Respublikos kompetencijas, be jau esamų įgaliojimų, numatomi ir papildomi, kurie remiasi poreikiais plėsti suvereniteto raišką.

Skirsnis „Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba“:

– nurodant, kad Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba turi teisę spręsti visus klausimus, kuriuos jai priskiria Lietuvos TSR konstitucija, TSRS konstitucija nebeminima;

– nustatoma, kad vietoje Aukščiausiosios Tarybos 350 deputatų, būsimąją Tarybą sudarys 180 deputatų;

– koreguojami Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įgaliojimai:

1) Prezidiumas nebetenka teisės laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų „daryti pakeitimus galiojančiuose įstatymų aktuose“;

2) numatoma prerogatyva tvirtinti suteiktus mokslo laipsnius ir mokslinius vardus.

Skirsnis „Lietuvos TSR Ministrų Taryba“:

– numatant, kad Ministrų Taryba reguliariai atsiskaito už savo veiklą Aukščiausiajai Tarybai, formuluojama nauja konstitucinė norma: „Aukščiausiajai Tarybai jos

bendro deputatų skaičiaus absoliutine dauguma slaptu balsavimu pareiškus Ministrų Tarybai ir atskiram ministrui nepasitikėjimą, visa Ministrų Taryba ar tas ministras privalo atsistatydinti“;

– akcentuojama, kad Ministrų Taryba remiasi TSRS įstatymais ir TSRS Ministrų Tarybos nutarimais, kurie „nepažeidžia Lietuvos TSR kompetencijos bei suverenių teisių“.

Skirsniai „Lietuvos TSR valstybinis ekonominio ir socialinio vystymo planas“, „Lietuvos TSR valstybinis biudžetas“:

– atsisakoma konstitucinės nuostatos apie tai, kad „Lietuvos TSR valstybinis ekonominio ir socialinio vystymo planas yra vieningo TSRS valstybinio ekonominio ir socialinio vystymo plano sudedamoji dalis“. Randasi akcentas: „Lietuvos TSR savarankiškai rengia savo <...> planus, o į TSRS planus „atsižvelgia“;

– ignoruojant orientacijas į TSRS biudžetą, nustatoma: „Lietuvos TSR valstybinis biudžetas yra savarankiškas.“ Atiduodama duoklė egzistuojančiai sistemai, tačiau pastebima: „Lietuvos TSR kaip TSRS narys, moka atitinkamus įnašus į TSRS valstybinį biudžetą. Mokesčio dydis nustatomas atsižvelgiant į išlaidas, skirtas vykdyti funkcijoms, kurias respublika perduoda TSRS kompetencijai.“

Skirsniai „Teismas ir arbitražas“, „Prokuratūra“:

– teismų organizavimo ir veiklos tvarką nustato ne „TSRS ir Lietuvos TSR įstatymai“, bet tik Lietuvos TSR įstatymai;

– keičiama liaudies teisėjų ir liaudies tarėjų skyrimo į pareigas tvarka;

– numatomas Konstitucinis Teismas: „Įstatymų ir įstatyminių aktų konstitucingumo priežiūrą vykdo Lietuvos TSR Konstitucinis Teismas, kuris susideda iš pirmininko, pirmininko pavaduotojo ir 7 narių. Konstitucinį Teismą renka Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba 5 metams iš reikalingą išsilavinimą turinčių asmenų. Konstitucinio Teismo pripažintas nekonstituciniu įstatymas bei poįstatyminis aktas (įsakas, nutarimas, sprendimas ir t. t.) skelbiamas negaliojančiu“;

– Lietuvos TSR prokurorą ir pavaduotojus, rajonų ir miestų prokurorus skiria ir tvirtina ne TSRS generalinis prokuroras, bet Lietuvos TSR prokuroras ar

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas; visų rangų prokurorai pavaldūs ne TSRS generaliniam prokurorui, bet Lietuvos TSR prokurorui ir atskaitingi Aukščiausiajai Tarybai bei jos Prezidiumui.

Skirsnis „Lietuvos TSR herbas, vėliava, himnas ir sostinė“:

– be jokių išlygų skelbiama, kad valstybinį herbą sudaro baltas Vytis raudoname lauke, o vėliavą – audeklas, susidedantis iš trijų lygių horizontalių spalvotų juostų: viršutinės – geltonos, vidurinės – žalios, žemutinės – raudonos. Valstybinis himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“. Respublikos sostinė yra Vilniaus miestas.

Mokslų akademijos komisijos parengtas Konstitucijos projektas buvo visapusiškai nagrinėjamas Mokslų akademijos visuotinėje sesijoje 1988 m. rugsėjo 21 d. Nors iš esmės jam buvo pritarta, tačiau ir čia būta įvairių nuomonių, tarp jų – ar šiuo metu reikia forsuoti Konstitucijos priėmimą. Po šios sesijos Mokslų akademijos prezidiumo vyriausiasis mokslinis sekretorius E. Vilkas oficialiu raštu Konstitucijos projektą nusiuntė į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą. Jis netrukus buvo paskelbtas ne partinės administracijos kontroliuojamoje spaudoje, o Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio informaciniame biuletenyje „Atgimimas“[36].

Tuometės tikrovės aplinkybėmis tai buvo reikšmingas žingsnis, tarytum apibendrinęs daugelio žmonių lūkesčius dėl konstitucinės reformos. Antra vertus, tai buvo ir viešas raginimas, spaudimas Lietuvos politinei administracijai imtis atitinkamų veiksmų lietuvių tautos siekiams įgyvendinti.

36 *Atgimimas*, 1988 m. spalio 10 d.

III. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS PREZIDIUMAS ĮKURIA KONSTITUCIJOS TOBULINIMO SEKCIJĄ

Vykstant politiniams procesams, kurių turinį iš esmės lėmė M. Gorbačiovo skelbta pertvarkos politika ir ideologija, negalėjo tam tikru mastu nesikeisti valdžios ir valdymo institucijų įprastos veiklos ritmas. Viešumo lozungai žadino žmonių pilietinį aktyvumą, intensyvėjo valdžios kritika. Aiškėjant Kremliaus siekiams ne realiai plėsti respublikų savarankiškumą, bet – atvirkščiai – stiprinti centralizaciją, didėjo pasipriešinimas šioms užmačioms. Lietuvoje, kaip ir Estijoje bei Latvijoje, reikalavimai imtis realių reformų palaipsniui peraugo į suvereniteto užtikrinimo aktualijas, tad konstitucinės tematikos nebuvo įmanoma išvengti.

Tokios politinės tikrovės aplinkybėmis Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1988 m. birželio 22 d. priėmė nutarimą „Dėl pasiūlymų tobulinti konstitucinius įstatymus ir didinti Liaudies deputatų tarybų vaidmenį“[37]. Šiuo dokumentu siekta „apibendrinti ir parengti konkrečius sprendimus dėl respublikos darbo kolektyvų, visuomeninių organizacijų, mokslo, kultūros ir meno veikėjų, taip pat kitų piliečių pasiūlymų“. Visa tai pavesta darbo grupei, kurią sudarė: Vanda Klikūnienė (vadovė), Justinas Antanaitis, Vladimiras Beriozovas, Alfonsas Bernotas, J. Bulavas, Vitalijus Geržonas, Jonas Gureckas, Pranas Kūris, Kęstutis Lapinskas, Albertas Laurinčiukas, Kęstutis Lipeika, Justinas Marcinkevičius, Ona Sapežinskienė, Mykolas Sluckis, Gerimantas Aleksandras Tarvydas, Stasys Vansevičius, Juozas Žilys. Atitinkamos komisijos buvo sudarytos LKP Centro komitete bei Ministrų Taryboje.

Tokios sudėties darbo grupė posėdžiavo vienintelį kartą, t. y. liepos 11 dieną[38]. Išklausius informaciją apie piliečių reabilitacijos būklę, atkreiptas dėmesys į tai, kad gaunama vis daugiau prašymų reabilituoti. J. Bulavas, J. Marcinkevičius, M. Sluckis pareiškė, kad reikia nagrinėti ne atskiras bylas, o pripažinti nekonstituciniais visus teisės aktus, kurių pagrindu buvo tremiami, teisiami žmonės, ir juos panaikinti.

Posėdyje aiškėjant poreikiui sudaryti atskirą grupę, kuri nagrinėtų su konstitucine tematika susijusius klausimus, konstitucinės aktualijos svarstytos tik preliminariai.

---

37 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* (toliau – *Žinios*), 1988, nr. 19-188.

38 Posėdžio protokolo kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

J. Bulavas, J. Marcinkevičius jau tada samprotavo, kad reikia orientuotis ne į Konstitucijos atskirų straipsnių, nuostatų keitimą, bet į poreikį sukurti naują konstituciją ar bent į galimybę parengti galiojančios Konstitucijos naują redakciją.

J. Bulavas buvo įsitikinęs, kad nauja Konstitucijos redakcija galėtų remtis galiojančios Konstitucijos struktūra, ragino ją pradėti rengti nedelsiant ir nelaukti, kol bus priimti TSRS konstitucijos pakeitimai ir papildymai.

M. Sluckis akcentavo, kad vienas pirmųjų žingsnių turėtų būti lietuvių kalbos valstybinio statuso įtvirtinimas ir Lietuvos pilietybės statuso apibrėžimas Konstitucijoje.

Posėdyje pareikšta, kad reikia nieko nelaukti ir konstituciškai išspręsti tautinių bei regionų simbolių legalizavimo klausimą, nes apie tai byloja visuotiniai žmonių lūkesčiai.

Pasisakyta ir dėl to, kad turi būti parengta ir pateikta Maskvai Lietuvos pozicija dėl TSRS konstitucijos ir daugelio jos nuostatų, ribojančių Lietuvos TSR suvereniteto raišką, nepriimtinumo.

Baigiant posėdį priimtas sprendimas sudaryti atskirą darinį, kuriame būtų svarstomi politiniai, teisiniai reikalai dėl konstitucijos. Tokios sekcijos dalyviai turėtų būti teisininkai bei kiti, kuriems yra aktualios konstitucinės temos.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume liepos 11 d. buvo gautas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės tarybos sekretoriato raštas, kurį pasirašė Kazimiera Prunskienė ir Arūnas Žebriūnas[39]. Pageidauta į Prezidiumo sudarytą darbo grupę įrašyti Sąjūdžio atstovus J. Bulavą, Vitą Tomkų, A. Juozaitį, J. Marcinkevičių, V. Landsbergį, A. Žebriūną ir Julių Juzeliūną. Kreipimasis motyvuotas taip: „Tikslu giliau ir visapusiškiau spręsti respublikoje pribrendusius persitvarkymo sąlygomis opiausius klausimus." Beje, į Ministrų Taryboje sudaromą darbo grupę (ekologijos, ekonomikos, sociologijos klausimai) siūlyti K. Prunskienė, A. Buračas, R. Rajeckas, Romas Pakalnis, Zigmas Vaišvila, Vytautas Petkevičius, B. Kuzmickas, o į kompartijos Centro komitete formuojamą darbo grupę (kultūros, nacionaliniai, politikos klausimai) – R. Ozolas, B. Genzelis, Vytautas Bubnys, Alvydas Medalinskas, Jokūbas Minkevičius, Česlovas Kudaba, Algimantas Čekuolis.

39 Rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

Taigi į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytą Konstitucijos tobulinimo sekciją įėjo išvardyti Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariai, M. Sluckis, taip pat teisininkai P. Kūris (vadovas), Jūratė Galinaitytė, V. Geržonas, K. Lapinskas, K. Lipeika, Zenonas Namavičius, Stasys Stačiokas, S. Vansevičius, J. Žilys.

1988 m. rugsėjo 5 d. Konstitucijos tobulinimo sekcijos nariai susirinko į pirmąjį posėdį. Pagrindinis dienotvarkės klausimas – apibrėžti šios sekcijos darbo gaires, kaip dažnai bus rengiami posėdžiai ir koks yra siektinas esminis uždavinys: apibendrinus visus pasiūlymus dėl konstitucijos rengti atitinkamų konstitucinių pataisų įstatymo projektą ar orientuotis į galiojančios Konstitucijos teksto naują redakciją, kuri, atsižvelgiant į pakeitimų ir papildymų mastą, galėtų būti apibūdinta kaip nauja Lietuvos TSR konstitucija. Antrasis klausimas kilo objektyviai, turint galvoje TSRS ir Respublikos konstitucinės sandaros esmę – kaip bus elgiamasi po to, kai parengus ir suformulavus konkrečius pasiūlymus dėl Lietuvos TSR konstitucijos revizijos, kuri bus orientuota į Respublikos suverenių galių išplėtimą, aštriai iškils dviejų konstitucinių sistemų – egzistuojančios TSRS ir Lietuvos – sąveikos ar kolizijos politinės bei teisinės problemos.

Įvykusi diskusija vaizdingai bylojo apie to laikmečio padiktuotas konstitucinės raidos aktualijas, todėl visapusiškiau atskleisime posėdžio dalyvių samprotavimus apie kelią, kuriuo būtų galima eiti siekiant pasirinkto tikslo[40].

Pradėdamas posėdį P. Kūris ir atkreipė dėmesį į paminėtus probleminius politinius bei teisinius apsektus: „<...> šiuo metu yra du požiūriai. Vieni skaito, kad būtina rengti naujos konstitucijos variantą. Kiti mano, jog dabar galiojančią Konstituciją reikėtų pakeisti ir papildyti. Yra ir kompromisas. Būtų galima kalbėti apie naujos redakcijos konstituciją. <...> kita, ne mažiau svarbi problema, su kuria neišvengiamai bus susidurta, tai Lietuvos TSR Konstitucijos santykis su TSRS Konstitucija. Štai Tarybų Sąjungos Pagrindinio įstatymo 76 straipsnyje yra nuostata, kurioje pabrėžta, kad sąjunginės respublikos konstitucija turi atitikti TSRS Konstituciją."

J. Žilys informavo, kad siekiant sukaupti kuo daugiau informacijos apie visuomenėje, valdžios ir valdymo institucijose keliamus konstitucinės sistemos klausimus, raštu kreiptasi į visų rajonų, miestų tarybų vykdomuosius komitetus, respublikos institucijas ir mokslo įstaigas, kad jos iki lapkričio 1 d. praneštų apie pasiūlymus dėl galiojančios

40 Posėdžio protokolo kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

Konstitucijos ir kitų teisės aktų keitimo perspektyvų. Šiuo metu rengiamas apibendrinimas, kokie klausimai ypač aktualizuojami kūrybinėse sąjungose, mokslo kolektyvuose ir kitur. Išskirtinai paminėtini pageidavimai suteikti lietuvių kalbai konstitucinį statusą, legalizuoti tautinę simboliką – vėliavą, V. Kudirkos „Tautišką giesmę", Vyčio, Gediminaičių stulpų istorinius ženklus.

A. Žebriūno nuomone, šiuo metu „reikia plačiau pamąstyti apie esamą visuomeninę situaciją, apie tikslus ir uždavinius, kuriuos sprendžia visuomenė. Jeigu kalbama, kad persitvarkymas yra revoliucinio pobūdžio, visa tai sąlygoja ir naujos konstitucijos paruošimą. Toks kelias bus visiškai suprantamas."

J. Bulavo įsitikinimu, „reikia nedelsiant pradėti rengti Respublikos Konstitucijos pakeitimus ir nelaukti, kol bus pakeista TSRS Konstitucija. Tai principinė pozicija. Pagaliau visiškai aišku, kad tobulinant TSR Sąjungos pagrindinį įstatymą susidurs du požiūriai. Tai centristinės koncepcijos ir sąjunginių respublikų kompetencijos plėtimo šalininkai. Šioje sandūroje ir subręs pasiūlymai dėl TSRS Konstitucijos." J. Bulavas samprotavo: „Kuriant naujas ar tobulinant galiojančias konstitucijas reikia atsižvelgti į respublikų ypatybes. Štai RTFSR gal ir tenkina šiuolaikinė konstitucija, o mūsų – ne. TSRS yra regionai, kurie yra labai skirtingi, nepanašūs vieni į kitus. Vidurinė Azija, Užkaukazė, Pabaltijo respublikos. Argi gali nesiskirti jų pagrindiniai įstatymai? Jeigu būtų priešingai – būtų nenormalu. Galima kalbėti apie naują konstitucijos redakciją." J. Bulavas pasiūlė jau rugsėjį parengti konkretų dokumentą ir pateikti visuomenei svarstyti. Po to būtų galima formuluoti pasiūlymus dėl TSRS konstitucijos.

K. Lipeikos nuomone, „<...> derėtų lygiagrečiai studijuoti TSRS ir Lietuvos TSR konstitucijas ir rengti pasiūlymus dėl abiejų. <...> sekcijos nariams tikslinga pasiskirstyti į grupes ir pavesti jiems konkrečių konstitucijos skyrių parengimą." K. Lipeika pasisakė už tai, kad reikia galvoti ne apie naują konstituciją, o apie pakeitimus ir papildymus.

V. Geržonas abejojo, ar yra realu kalbėti apie naują konstituciją. Tokios minties nebuvo ir XIX sąjunginėje partinėje konferencijoje. Jis pritarė siūlymams lygiagrečiai rengti pasiūlymus tiek dėl TSRS konstitucijos, tiek ir dėl Lietuvos TSR pagrindinio įstatymo.

J. Marcinkevičius pažymėjo, kad pirmą kartą taip atidžiai išstudijavo Konstituciją: „Skaitant ją ir mąstant apie dabartinę situaciją įsitikini, kad reikia žymiai atnaujinti mūsų Respublikos ir TSR Sąjungos pagrindinius įstatymus". Jis pritarė nuomonei, kad reikia kartu rengti pasiūlymus ir dėl Lietuvos TSR, ir dėl TSRS konstitucijų keitimo.

M. Sluckio požiūriu, TSRS konstitucijos 76 straipsnis neturi varžyti iniciatyvos rengiant pakeitimus mūsų Respublikos Konstitucijoje. Sąjunginės konstitucijos 76 straipsnio redakcija yra keistina. Būtina orientuotis ne į konstitucijų atitikimą, o į tai, kad sąjunginių respublikų pagrindiniai įstatymai neprieštarautų sąjunginės konstitucijos principams: „Rengiant konstituciją iškils ir jau kyla aibė problemų. Štai kad ir pilietybė. Jeigu suformuluosime straipsnį dėl Lietuvos TSR pilietybės, tai reiškia, kad bus įteisinta dviguba pilietybė. Koks bus jų tarpusavio ryšys ir santykis? Kaip Lietuvos TSR gins savo piliečių, gyvenančių kitose respublikose ar išvykusių į užsienį, interesus? O ką daryti su stichine migracija? Visa tai reikia turėti galvoje." M. Sluckis pasiūlė išplėsti tas konstitucines nuostatas, kuriose rašoma apie aplinkosaugą, apie gyvosios ir negyvosios gamtos puoselėjimą ir išsaugojimą būsimosioms kartoms. Ne mažiau svarbūs straipsniai dėl nacionalinės kultūros.

Z. Namavičiaus įsitikinimu, kosmetinių Konstitucijos tobulinimo priemonių neužteks. Būtini fundamentalūs pakeitimai. Tačiau nereikia ir skubėti, nes konstitucija yra ypač svarbus politinis juridinis dokumentas. Jau dabar kai kurie Mokslų akademijos pasiūlymai kelia rimtų abejonių. Reikia labai rimtai nagrinėti, kaip pakeisti TSRS konstituciją, ir tada susiformuos koncepcija, kuria ir bus grindžiami Lietuvos TSR konstitucijos pakeitimai.

S. Vansevičiui buvo priimtina, kad reikia kartu rengti pasiūlymus dėl TSRS konstitucijos ir dėl Respublikos pagrindinio įstatymo.

J. Galinaitytė kalbėjo apie tai, kad jai labiausiai priimtinas Konstitucijos naujos redakcijos variantas. Dabar pagrindinį dėmesį reikėtų skirti pagrįstų ir konkrečių pasiūlymų dėl TSRS konstitucijos suformulavimui.

S. Stačiokas akcentavo, jog dabartinė visuomeninė opinija byloja apie tai, kad reikia orientuotis į ženklų Konstitucijos atnaujinimą: „Kai kalbame apie konstituciją apskritai, reikia turėti galvoje du problemos aspektus. Vienas dalykas yra konstitucijos turinys, kitas – konstitucinių normų realizavimo praktika. Dabartinė Konstitucija turi

būti pradėto darbo bazė. Reikia labai rimtai nagrinėti TSRS ir sąjunginių respublikų kompetencijos klausimus. <...> TSR Sąjungai reikia pateikti pasiūlymus dėl federacijos įstatymo priėmimo tikslingumo. Tai gali padaryti Respublika kaip įstatymų leidimo iniciatyvos subjektas. Derėtų naujai mąstyti dėl atstovavimo respublikai TSR Sąjungos organuose principo. Turi būti nuostata apie tai, kad TSR Sąjungoje sprendžiant klausimus, susijusius su sąjunginės respublikos interesais, turi būti atsiklausta respublikų. Šiuo metu dar nėra priimta įstatymų, kurie tiesiogiai išplauktų iš konstitucijos." S. Stačiokas pritarė nuomonei, kad kartu su pasiūlymais dėl TSRS konstitucijos turi būti intensyviai svarstomi visi pasiūlymai dėl Respublikos pagrindinio įstatymo revizijos.

P. Kūris atkreipė sekcijos narių dėmesį į tai, kad TSR Sąjungos konstitucijos pakeitimų įstatymo projektas bus paskelbtas spalį, o TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesija turėtų vykti lapkritį. Visiškai aišku, kad per tokį trumpą laiką federacijos įstatymas nebus parengtas. Jo nuomone, rengiant Lietuvos TSR konstitucijos papildymus ir pakeitimus, reikia orientuotis į visumą politinių, teisinių aplinkybių, kurios apibūdina šiuolaikinę socialinę būseną.

J. Bulavas nepritarė požiūriui, kad reikia laukti TSRS konstitucijos pakeitimų, ir siūlė nedelsiant formuluoti pakeitimus Lietuvos TSR konstitucijoje. Tai išplaukia iš mūsų respublikos interesų. Jis informavo, kad Mokslų akademijoje konstitucija rengiama jau nuo gegužės, o šiuo metu jau yra praktiškai naujos konstitucijos variantas. Tuo reikalu rūpinosi speciali komisija, dirbo probleminės grupės, dalyvavo paskiri specialistai. Parengtasis variantas yra kaip pagalbinis dokumentas ir galėtų būti pateiktas šiai Konstitucijos tobulinimo sekcijai.

Posėdyje pareikštų nuomonių fragmentai, fiksuoti posėdžio protokole, bylojo apie tai, kad egzistavo dvi pozicijos. Pirmajai atstovavo J. Bulavas, teigiantis, kad pagrindinis dėmesys Lietuvoje turi būti skiriamas savosios Konstitucijos tobulinimui atsižvelgiant į Respublikos interesus bei jos žmonių lūkesčius. J. Bulavas buvo tvirtai įsitikinęs, kad projektuojami TSRS konstitucijos pakeitimai ir papildymai neturėtų vienaip ar kitaip įtakoti pasiryžimo imtis Lietuvoje galiojančios Konstitucijos keitimo.

Visi kiti posėdžio dalyviai iš esmės buvo įsitikinę, kad kartu su Lietuvoje egzistuojančios konstitucinės sistemos reformos projektais reikia rengti ir pasiūlymus dėl TSRS konstitucijos keitimo ir ypač dėl nuostatų, ribojančių Lietuvos TSR suvereniteto realizavimo prielaidas.

Galop buvo sudaryta sekcijos narių grupė (S. Stačiokas, V. Landsbergis, K. Lipeika, Z. Namavičius), kuri turėjo išanalizuoti TSRS konstitucijos normų sistemą, pateikti konkrečius pasiūlymus dėl jų revizijos atsižvelgiant į visuomenės lūkesčius apie demokratinių reformų neišvengiamumą.

Nuspręsta per tris savaites apibendrinti visus pasiūlymus dėl Lietuvos TSR konstitucijos ir parengti palyginamąją teksto straipsnių lentelę, taip pat kreiptis į mokslo įstaigas, kad jos sparčiau teiktų savo pasiūlymus dėl Konstitucijos.

Po to, kai rugsėjo 26 d. Mokslų akademijos prezidiumo vyriausiasis mokslinis sekretorius E. Vilkas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui pateikė Konstitucijos projektą, Konstitucijos tobulinimo sekcija priėmė šį tekstą kaip svarstymo pagrindą. Vykusiose diskusijose buvo atsižvelgiama ne tik į šią konstitucinę versiją, bet ir kitų mokslo įstaigų, organizacijų, pavienių žmonių nuomones.

Konstitucijos tobulinimo sekcija organizavo dešimt posėdžių. Be jau minėto rugsėjo 5 d. pirmojo posėdžio, buvo surengta:

1988 m. spalio 6 d. posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys;

1988 m. spalio 12 d. posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, K. Lapinskas, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, S. Stačiokas, V. Tomkus, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys;

1988 m. spalio 14 d. posėdis. Dalyvavo: J. Bulavas, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, K. Lipeika, J. Marcinkevičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, J. Žilys;

1988 m. spalio 17 d. posėdis. Dalyvavo: J. Bulavas, J. Juzeliūnas, A. Juozaitis, K. Lapinskas, K. Lipeika, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, J. Žilys;

1988 m. spalio 27 d. posėdis. Dalyvavo: J. Bulavas, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys;

1988 m. spalio 28 d. posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, Z. Namavičius, S. Stačiokas, S. Vansevičius, J. Žilys;

1988 m. spalio 29 d. posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, M. Sluckis, S. Stačiokas, V. Tomkus, S. Vansevičius, J. Žilys;

1988 m. lapkričio 10 d. posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, J. Galinaitytė, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys.

1988 m. lapkričio 11 d. baigiamasis posėdis. Dalyvavo: P. Kūris, J. Bulavas, J. Galinaitytė, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, K. Lipeika, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys.

Lapkričio 11 d. vykusiame baigiamajame sekcijos posėdyje V. Landsbergiui pasiūlius buvo vienbalsiai sutarta dėl tokio baigiamojo protokolo:

„Darbo grupė, 1988 m. liepos 11 d. dalyvavusi Sekcijos posėdyje, nuo 1988 m. rugsėjo 5 d. dirbo savarankiškai ir, pasirėmusi Lietuvos TSR Mokslų akademijos parengtu projektu bei visuomenės pasiūlymais, 1988 m. lapkričio 11 d. baigė darbą, sudariusi Lietuvos TSR konstitucijos naujos redakcijos projektą. Darbo grupėje dalyvavo: pirmininkas P. Kūris, nariai: J. Bulavas, J. Galinaitytė, V. Geržonas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, K. Lipeika, Just. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, V. Tomkus, G. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys.

Mūsų parengtą ir toliau pridedamą projektą tvirtiname parašais.“[41]

Konstitucijos naujos redakcijos tekstas atskiru leidiniu su LTSR herbu buvo įteiktas Aukščiausiosios Tarybos deputatams, o klausimo svarstymas numatytas 1988 m. lapkričio 17 d. prasidedančioje vienuoliktojo šaukimo Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje. Ir šis projektas nebuvo paskelbtas valstybinėje žiniasklaidoje, tačiau Sąjūdžio iniciatyva publikuotas „Atgimime“[42], o atskiru leidiniu su Vyčio ženklu paskleistas tarp deputatų ir kitur.

Apie kuluarines peripetijas dėl to projekto byloja V. Landsbergio prisiminimai: „Mūsų santykių su respublikos vadovybe buvo įvairių. Mus kviesdavo pasitarimams. Pačioje pradžioje, kaip jūs žinote, mes susitikdavome ir neutraliose vietose, paskui mus kviesdavo į savo patalpas. Mes, atrodo, visada laikėmės bendros nuostatos, priimtos

41 Protokolo kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

42 *Atgimimas*, 1988 m. lapkričio 15 d.

Tarybos dokumentuose, žinomos Sąjūdžiui, visuomenei. Taip buvo sutarta, kad mes spausdinsime visą Konstitucijos projektą (jūs puikiai žinote, kad valdžia turėjo galimybių to neleisti), o partinė-valstybinė spauda išspausdins dar keletą straipsnių, svarstančių tą Konstituciją. Tai nebuvo padaryta."[43]

Ir politiniuose kuluaruose diskutuota apie gimstančio Konstitucijos projekto likimą. Virgilijus Čepaitis rašo apie Sąjūdžio Seimo narių susitikimą su LKP CK biuro nariais, kuriame buvo svarstoma, kaip reaguoti į TSRS konstitucijos pataisų projektą: „R. Ozolas pasiūlė skubiai priimti naują respublikos Konstituciją. A. Brazauskui suabejojus, kad tai nerealu, A. Buračas paaiškino, jog Mokslų akademijoje jau baigtas darbas prie jos projekto, o K. Motieka pridūrė, kad artimiausioje Sąjūdžio Seimo sesijoje būtų galima aprobuoti tą projektą ir pasiūlyti priimti AT sesijoje."[44]

V. Čepaičio to susitikimo užrašuose atskleidžiama, kad Konstitucijos projekto formuluotė apie Lietuvos TSR suverenitetą kai kam kėlė abejonių, samprotauta, kad reikia vengti radikalių veiksmų. Pasak užrašų autoriaus, A Brazauskas apibendrino: „Linkstu prie Ozolo nuomonės. Reikia aptarti atskiras pataisas. Mūsų Konstituciją, manau, priimti kol kas anksti, mes jos kaip reikiant neperskaitėme. Naujus atskirų straipsnių variantus verta pateikti Aukščiausiosios Tarybos sesijai." Be to, buvo sutarta Konstitucijos projektą atspausdinti „Atgimime", leista Sąjūdžio atstovui kalbėti Aukščiausiosios Tarybos posėdyje[45].

43 Landsbergis V. *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė*, p. 17.

44 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 153.

45 *Ten pat*, p. 154.

IV. KONSTITUCIJOS PROJEKTAS BYLOJA: TOLSTAMA NUO EGZISTAVUSIOS POLITINĖS, TEISINĖS SISTEMOS IR JOS DOGMŲ

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje rengta Lietuvos TSR konstitucijos naujoji redakcija daug kuo buvo tapati tai, kuri radosi Mokslų akademijos prezidiumo komisijoje ir kuri jau buvo paskelbta viešiesiems svarstymams. Nors ši konstitucinė versija ir buvo paimta kaip pagrindas, tačiau būta ženklių skirtumų. Naujus dalykus lėmė svarstymų metu subrendę sprendimai, politiniame procese iškilę klausimai. Įtakos turėjo Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo dokumentai. Pažymėtina ir tai, kad Sąjūdžio programinių dokumentų ir Konstitucijos projekto kūrimas buvo lygiagretūs ir atspindėjo pagrindines politines, teisines aktualijas.

1. Suvereniteto klausimas Konstitucijos projekte

Šiuolaikiniam skaitytojui priminsime tada galiojusias pagrindines konstitucines nuostatas, apibūdinančias suvereniteto turinį. Vienoje jų buvo skelbiama: „Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika – suvereni tarybinė socialistinė valstybė. Siekdama sėkmingai kurti komunistinę visuomenę, stiprinti šalies ekonominę ir politinę vienybę, užtikrinti jos saugumą bei gynybą, Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika jos liaudies laisvo apsisprendimo, savanoriškumo ir lygiateisiškumo pagrindu drauge su Tarybų Socialistinėmis Respublikomis <...> susijungė į TSRS – vieningą sąjunginę daugianacionalinę valstybę.“

Greta šios nuostatos egzistavo ir kitos, kurios tarsi turėjo patvirtinti to skelbiamo Respublikos suvereniteto realumą: „Lietuvos TSR pasilieka teisę laisvai išstoti iš TSR Sąjungos“; „Lietuvos TSR teritorija negali būti pakeista be jos sutikimo. Sienos tarp Lietuvos TSR ir kitų sąjunginių respublikų gali būti keičiamos atitinkamų respublikų savitarpio susitarimu, kurį turi tvirtinti TSR Sąjunga“; „Lietuvos TSR turi teisę užmegzti santykius su užsienio valstybėmis, sudaryti su jomis sutartis ir keistis diplomatiniais bei konsuliniais atstovais, dalyvauti tarptautinių organizacijų veikloje.“

Šiuo atveju nesiaiškinsime, kokiais „liaudies laisvo apsisprendimo, savanoriškumo ir lygiateisiškumo pagrindais“ Lietuva drauge su kitomis respublikomis „susijungė“ į TSRS, nenarpliosime, kaip vadinamojo suvereniteto garantijų raiškos prielaidos buvo

paskandintos politinių, ideologinių, teisinių interpretacijų mariose. Atkreipsime dėmesį tik į keletą TSRS konstitucijos dogmų, kurios įrėmina tikrąjį deklaruojamo suvereniteto turinį, realiai nustato tų „suverenių respublikų“ ir jų institucijų kompetencijas, įgaliojimus.

Vienoje jų buvo skelbiama, kad Lietuvos TSR besąlygiškai turi užtikrinti TSR Sąjungai jos aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų asmenyje teises, nustatytas TSRS konstitucijos 73 straipsnyje. Taigi savaime buvo akivaizdu, kad respublikoms liks tik tos funkcijos, kurios nepaminėtos tame straipsnyje.

Šiuo atžvilgiu viską vainikavo konstitucinė norma be jokių išlygų: „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje.“

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje rengtu Konstitucijos projektu būtent ir siekta tam tikru mastu koreguoti tas egzistuojančias konstitucines nuostatas, kurios riboja valstybinio suvereniteto raiškos galimybes.

Šiuo atžvilgiu visų pirma pažymėsime, kad apibrėžiant Lietuvos TSR sąvoką, kuri buvo galiojančioje Konstitucijoje („socialistinė visaliaudinė valstybė, išreiškianti darbininkų, valstiečių ir inteligentijos <...> valią bei interesus“), Konstitucijos projekte formuluojama paprasčiau: „Lietuvos TSR yra suvereni socialistinė valstybė, išreiškianti Lietuvos liaudies bendrą valią bei interesus.“

Vadovaujantis tuo metu populiaria idėja, kad turi būti parengta ir visų respublikų aprobuota iš esmės naujo turinio sąjungos sutartis, Konstitucijos projekte atsisakoma pamatinių apibrėžimų, kad Lietuvos TSR, „siekdama sėkmingai kurti komunistinę visuomenę, stiprinti šalies ekonominę ir politinę vienybę, užtikrinti jos saugumą bei gynybą <...> jos liaudies laisvo apsisprendimo, savanoriškumo ir lygiateisiškumo pagrindu drauge su Tarybų Socialistinėmis Respublikomis <...> susijungė į TSRS – vieningą sąjunginę daugianacionalinę valstybę.“

Visa tai keičiama vadovaujantis kita politine, teisine koncepcija: „Lietuvos TSR – suvereni valstybė. Lietuvos TSR santykiai su TSRS ir kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis grindžiami sutartimis. Mišriai Lietuvos TSR ir TSRS kompetencijai priskiriami bendrieji gynybos, užsienio politikos ir sąjunginio biudžeto klausimai. Lietuvos TSR pasilieka teisę susigrąžinti funkcijas, perduotas mišriai kompetencijai, jei TSRS organų veikla prieštarauja Lietuvos TSR interesams.“

Turint galvoje tai, kad valstybės suvereniteto samprata neatskiriama nuo valstybės institucijų įgaliojimų apimties, t. y. funkcijų, kurias ne teoriškai, bet realiai įgyvendina valstybės valdžios institucijos, verta prisiminti tada buvusią politinę, teisinę tikrovę.

Štai Lietuvos TSR konstitucijoje buvo straipsnis, kuriame nustatyta aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų kompetencija: konstitucijos priėmimas ir keitimas; įstatymų leidyba; valdžios ir valdymo organų steigimas ir veiklos tvarkos nustatymas; vieningos socialinės-ekonominės politikos vykdymas; valstybinių ekonominio ir socialinio vystymo planų bei valstybinio biudžeto sudarymas ir tvirtinimas; vadovavimas sąjunginėms-respublikinėms ir respublikinėms šakoms; vadovavimas liaudies švietimui, kultūros ir mokslo organizacijoms, sveikatos apsaugai; atstovavimas respublikai tarptautiniuose santykiuose.

Absoliuti dauguma šių ir kitų kompetencijų, kurios tartum priskiriamos respublikai, buvo deklaratyvios, nes jų įgyvendinimas buvo siejamas su vieningais TSRS valstybiniais planais, biudžetu, aibe normatyvinių ir politinių direktyvų, kurios nepaliaujamu srautu tekėjo iš Maskvos.

Reikėtų prisiminti, kad valdymo sistemoje funkcionavo sąjunginės-respublikinės ir respublikinės ministerijos, taip pat atitinkami sąjunginiai-respublikiniai ir respublikiniai valstybiniai komitetai. Jų struktūra labai gerai iliustravo tikrąją situaciją dėl respublikų savarankiškumo ir suverenių teisių.

Nevardijant visų Lietuvoje veikusių sąjunginių-respublikinių ministerijų galima tarti, kad visos svarbiausios vykdomosios valdžios sritys buvo priskiriamos vadinamajai mišriai TSRS ir Lietuvos TSR kompetencijai, o konkrečias funkcijas vykdė atitinkamos ministerijos ir valstybiniai komitetai. Tokio statuso ministerijos ir komitetai nors ir galėjo priimti kai kuriuos sprendimus, tačiau buvo tik Maskvoje veikiančių ministerijų ir komitetų agentūros, vykdančios nepertraukiamai gaunamas direktyvas. Nors jų skaičius bei struktūra ir keitėsi, tokių ministerijų Lietuvoje būta apie dvidešimt, o valstybinių komitetų – apie dešimt trylika.

Apie tai, kokios viešosios respublikos pavaldumo valdžios sritys buvo tartum paliktos Lietuvai, byloja čia veikusios ministerijos: Automobilių transporto ir plentų; Buitinio gyventojų aptarnavimo; Komunalinio ūkio, Socialinio aprūpinimo; Vietinės pramonės. Greta funkcionavo respublikinis valstybinis Gamtos apsaugos ir Dujofikacijos komitetai.

Kad būtų bent kiek išlyginta disproporcija tarp Lietuvos TSR ir TSRS kompetencijų, Konstitucijos tobulinimo sekcijoje formuluota nauja konstitucijoje turėsianti rastis pozicija. Straipsnis, kuriame apibrėžiama Lietuvos TSR institucijų kompetencija, buvo pertvarkomas, o pagrindinės naujovės buvo šios:

– rašant apie socialinės-ekonominės politikos vykdymo funkciją atsisakoma akcento, kad tai „vieninga" politika;

– nustatoma, kad be visų kitų prerogatyvų, respublikos kompetencijai priklauso teisė tvarkyti migracijos ir demografijos reikalus; vadovauti Respublikai reikalingų kadrų rengimui, mokslo laipsnių ir mokslinių vardų teikimui;

– Lietuvos TSR kompetencijos sąrašas papildomas naujais įgaliojimais, kurie tuo metu buvo pripažįstami TSRS kompetencijai: „vadovavimas vidaus reikalų bei viešosios tvarkos apsaugai ir valstybės saugumui", „Konstitucinio teismo, Respublikos teismų, prokuratūros, teisingumo sistemos organų sudarymas, jų kompetencijos ir veikimo tvarkos nustatymas", „vadovavimas politiniams, ekonominiams, moksliniams, kultūriniams ir humanitariniams ryšiams su užsienio šalimis."

Paminėjome tik bendrąsias pagrindines valstybinio suvereniteto aktualijas, kurios tam tikru mastu buvo formuluojamos rengiamame Konstitucijos projekte. Konkretūs dalykai bus aptariami kitose šios knygos dalyse.

Lietuvos TSR suvereniteto samprata formuluota Sąjūdžio programiniuose ir kituose politiniuose dokumentuose. Ši tema nuolat lydėjo Atgimimo laikotarpio viešas ir neviešas diskusijas. Realaus suvereniteto siekiai deklaruoti masiniuose mitinguose ir apibendrintai išreikšti Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo dokumentuose.

Pradėdamas suvažiavimą Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys J. Marcinkevičius kalbėjo: „Pagaliau supratom, kad vargas tautoms, kurių istorija ir atmintis nutyla arba sako netiesą, kurių kalba ir dvasia išstumtos į gyvenimo pašalę, liūdnai ir beviltiškai vysta, kurių *suverenitetą bei valstybių savarankiškumą* (čia ir toliau išskirta autoriaus – *J. Ž.*) ir toliau negailestingai trupina stambiosios socialistinės monopolijos, neregėta ūkinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo centralizacija. Todėl ir esame čia, kad ištartumėm sau ir kitiems: toliau taip negali ir neturi būti."[46]

46 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas. 1988 m. spalio 22–23 d*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 7.

Sąjūdžio įstatuose, kurie buvo patvirtinti suvažiavime, skelbta: „Liaudies valdžios saviraiška yra pagrindinis Sąjūdžio uždavinys. Viešumo, demokratijos ir *suverenios Lietuvos valstybės atkūrimas* yra būtini šio uždavinio įgyvendinimo visuomeniniai teisiniai instrumentai.“[47]

Sąjūdžio bendrojoje programoje konstatuota: „<...> Sąjūdis, įkūnydamas Lietuvos TSR piliečių valią, kovoja dėl Lietuvos TSR suvereniteto. Lietuvos TSR santykiai su kitomis Tarybų Sąjungos respublikomis turi būti grindžiami lenininiais federalizmo principais, politiniais ir teisiniais tautų lygiateisiškumo ir apsisprendimo principais, visuotinai pripažintomis tarptautinėmis teisės normomis. Lietuvos TSR turi savarankiškai dalyvauti tarptautinėse organizacijose, palaikyti su užsienio šalimis diplomatinius ir kitus ryšius.“[48]

Suvereniteto politinis, teisinis turinys visapusiškai atskleistas Steigiamojo suvažiavimo rezoliucijoje Nr. 2 „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“[49]. Joje deklaruojama, kad suverenitetas apima:

– teisę savarankiškai pasirinkti veikimo būdą tarptautiniuose santykiuose, savo visuomeninę bei politinę sistemą;

– teisę savarankiškai valdyti, tvarkyti ir naudoti visą jos teritorijoje bei teritoriniuose vandenyse esančią gamtinės kilmės ir sukurtą nuosavybę, taip pat Lietuvos TSR priklausančius finansinius išteklius ir vertybes;

– visų ūkio šakų valdymą, ekonominę politiką, biudžeto formavimą, finansų, kredito, prekybos, muitų ir mokesčių politiką, visų rūšių transporto, ryšių ir energetikos sistemas, nuosavų pinigų sistemą, visuomenės socialinį vystymą ir aprūpinimą, mokslą, švietimą, kultūros reikalus, gamtos ir sveikatos apsaugą.

Greta šių pozicijų minėtos ir kitos sritys: teisingumo ir valstybės saugumo pagrindų nustatymas, imigracijos reguliavimas, karinės tarnybos organizavimas, pilietybės klausimų sprendimas.

Rezoliucijoje Nr. 1 „Dėl Lietuvos visuomenės vienybės“[50] vėl pareikšta: „LPS mano, jog norint pasiekti, kad visi Lietuvos gyventojai būtų lojalūs Respublikos piliečiai ir

47 *Ten pat*, p. 197.

48 *Ten pat*, p. 204.

49 *Ten pat*, p. 218–219.

50 *Ten pat*, p. 217—218.

sąžiningai vykdytų savo pareigas, būtina atkurti visišką Lietuvos TSR nacionalinį valstybinį suverenitetą, garantuoti gyventojų demokratines teises ir laisves <...>."

Prisimindamas Sąjūdžio dokumentų ištakas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys V. Čepaitis rašo, kad Sąjūdžio programą taip pat teko grįsti TSKP deklaruoto persitvarkymo lozungais ir TSRS bei LTSR konstitucijomis, stengiantis per toli nenukrypti nuo jų: „<...> Sąjūdžio programa buvo grindžiama TSRS Konstitucijoje įteisintu principu, kad Lietuvos TSR yra valstybė, saistoma federaciniais ryšiais su kitomis respublikomis. Programos bendrasis tikslas buvo pabrėžti Lietuvos TSR savarankiškumą, suteikiant jai kuo daugiau nepriklausomos valstybės bruožų. Nepaisant besikartojančio „Lietuvos TSR" minėjimo, Lietuva šioje programoje įsivaizduojama kaip suvereni valstybė, federaciniais ryšiais susieta su kitomis TSRS respublikomis, tačiau galinti iš jos išstoti pasinaudojant TSRS Konstitucijos 72 str. įrašyta teise."[51]

Viešėdamas Jungtinėse Amerikos Valstijose, Tabor Farmoje, Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys Sigitas Geda 1988 m. rugsėjo 9 d. kalbėjo: „Ir jei jūs Sąjūdžio programoje randat žodį „suverenitetas", tai yra ta pati nepriklausomybė. Jei jūs randat žodį „sąjūdis", tai tas pats atgimimas."[52] Kitu atveju S. Geda teigė, kad autonomija su savo valiuta, pilietybe, migracijos sustabdymu gali būti įgyvendinta per laisvus tarybinių valdžios struktūrų rinkimus[53].

Beje, suvažiavime būta kategoriškesnių pasisakymų, kaip turi būti vertinama esama politinė tikrovė ir kaip ji turi būti atspindėta Sąjūdžio dokumentuose. Delegatas Rolandas Paulauskas, įvertindamas 1940 metų dramatiškus įvykius, kurie lėmė nepriklausomybės praradimą, reikalavo iš Sąjūdžio bendrosios programos išbraukti punktą, „kuris kalba apie Lietuvą, kaip vieną iš federacinių respublikų". Jis buvo įsitikinęs, kad „<...> tuo mes pripažįstame 1940 metų Seimo nutarimo dėl įstojimo į Sąjungą teisėtumą ir, kaip Sąjūdžio rėmėjų valios reiškėjai, įtvirtiname okupaciją"[54].

Delegatas kaunietis istorikas Jurgis Oksas kalbėjo: „Kertinė šiandieninės Lietuvos politikos problema yra valstybinio suvereniteto klausimas. Po ilgų smurto, priespaudos

51 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 120.

52 *Akiračiai*, 1988, nr. 10.

53 Interviu su S. Geda. *Baltų forumas*, 1988, nr. 21, p. 40.

54 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 169.

ir tamsos dešimtmečių pabudusi tauta ryžtingai siekia laisvės, ir jos siekius gali apvainikuoti tik visiškas valstybinis suverenitetas, nesuvaržytas jokiais dviprasmiškais priklausomybės ryšiais ir įsipareigojimais.“[55]

A. Terleckas, paaiškindamas Lietuvos laisvės lygos pozicijas valstybingumo, suvereniteto klausimais, kalbėjo, kad Laisvės lyga pritaria Sąjūdžio programai ekonomikos, ekologijos, kultūros ir žmogaus teisių srityje, tačiau akcentavo, jog suverenitetas pagal tarptautinę teisę „reiškia vienos valstybės nepriklausomybę nuo kitų valstybių tvarkant savo vidaus reikalus ir užsienio santykius. Suverenitetas, arba tautai priklausančių aukščiausiųjų teisių visuma, gali būti realizuotas tik pašalinus iš savo teritorijos svetimą kariuomenę.“[56]

2. Konstitucijos preambulė. Tautinė ir valstybinė simbolika

Lyginant Konstitucijos tobulinimo sekcijoje parengtą Konstitucijos projektą su galiojančia Lietuvos TSR konstitucija, visų pirma reikėtų atkreipti dėmesį į naują preambulės versiją, kurios pirminį variantą sukūrė poetas, Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys J. Marcinkevičius. Šiame tekste nebelieka lozungų apie „socialistinę revoliuciją“, „kompartijos vadovaujantį vaidmenį“, „socializmo iškovojimus“, „laisvą liaudies apsisprendimą“, „savarankišką stojimą į TSRS“, „vieningą tarybinę liaudį“ ir kitų ideologinių štampų.

Konstitucijos preambulėje deklaruota:

„Lietuvių tauta

– 13 a. pradžioje sukūrusi savo valstybę
– šimtmečiais ryžtingai gynusi savo laisvę ir nepriklausomybę
– išsaugojusi savo kalbą, raštą ir kultūrą
– 1918 metais atgaivinusi savo valstybingumą
– įtvirtindama humanizmo ir socialinio teisingumo idealus
– siekdama užtikrinti lietuvių tautai valstybingumą, istorinio išliekamumo ir nacionalinės kultūros ugdymo sąlygas savo tėvų ir protėvių žemėje priima ir skelbia šią Konstituciją.“

55 *Ten pat*, p. 56.

56 *Ten pat*, p. 80.

Nors vėliau ir radosi intarpas – „naujame istorinės raidos etape TSRS sudėtyje kurianti socialistinę teisinę valstybę“, – tačiau tai buvo duoklė politinei tikrovei, o bendrosios preambulės prasmės ir akcentai buvo akivaizdūs.

Preambulės turinys gimininga 1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Valstybės Konstitucijos preambulei, kurioje skelbta: „Vardan Dievo Visagalio, Lietuvos Tauta, dėkingai minėdama garbingas savo sūnų pastangas ir kilnias aukas, Tėvynei išvaduoti padarytas, atstačius nepriklausomą savo Valstybę, ir norėdama nutiesti tvirtus demokratingus jos nepriklausomam gyvenimui pagrindus, sudaryti sąlygas teisingumui ir teisėtumui tarpti, ir patikrinti visų piliečių lygybę, laisvę ir gerovę, o žmonių darbui ir dorai tinkamą Valstybės globą, per savo įgaliotus atstovus, susirinkusius į Steigiamąjį Seimą 1922 metų rugpjūčio 1 dieną priėmė šią Lietuvos Valstybės Konstituciją.“

Naujas preambulės tekstas, jos dvasia būtų visiškai nesuderinama su LTSR simboliais, kur buvo ir pjautuvas bei kūjis, o himno žodžiai niekuo nepriminė buvusios valstybės, lietuvių tautos istorinės praeities ir kovų dėl valstybės išlikimo. Šiuo atžvilgiu nei Mokslų akademijos komisijoje, nei Konstitucijos tobulinimo sekcijose nebuvo jokių abejonių – istoriniai simboliai turi būti grąžinti į politinę, konstitucinę kultūrą.

Be jokių užuolankų Konstitucijos projekte skelbta:

„LTSR valstybinį herbą sudaro baltas Vytis raudoname lauke“;

„LTSR valstybinė vėliava yra tautinė vėliava, kurią sudaro audeklas, susidedantis iš trijų lygių horizontalių spalvotų juostų: viršutinės – geltonos, vidurinės – žalios, žemutinės – raudonos“;

„LTSR valstybinis himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“.

Turint galvoje Lietuvos valstybės istorines ištakas, aplinkybes, kuriomis gimė valstybė, be išlygų paskelbta: „Vilniaus miestas yra ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė.“

Konstitucijos projekto nuostatos dėl tautinių, valstybinių simbolių radosi tuo metu, kai dar nebuvo oficialiai pripažinti šie simboliai. Tačiau Trispalvė vis dažniau iškildavo Sąjūdžio, Lietuvos laisvės lygos organizuotuose mitinguose, kituose masiniuose renginiuose, o Vyčio, Gediminaičių stulpų atvaizdai buvo regimi plakatuose, ženkleliuose[57].

57 Žr. Žilys J. Iš Lietuvos atgimimo konstitucinių apybraižų: lietuvių tautos ir valstybės simbolių atkūrimas. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2018, nr. 4 (26), p. 3–18.

Beje, Lietuvos politinė administracija, gerai suprasdama, kad tiesiog nebeįmanoma uždrausti tautinės simbolikos plitimo, ryžosi visa tai pripažinti, tačiau nesuteikė simboliams valstybinio titulo. Taip radosi Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1988 m. spalio 6 d. įsakas „Dėl valstybinės, nacionalinės ir regionų simbolikos“[58].

Tada buvo nutarta:

– pripažinti, kad geltonos, žalios ir raudonos spalvų derinys yra istoriškai susiformavusių lietuvių nacionalinių simbolių spalvinė išraiška. Šis spalvų derinys gali būti išreikštas vėliavomis, gairelėmis, emblemomis, ženkleliais, taip pat kitomis formomis;

– simbolizuojant Lietuvos TSR nacionalinį valstybingumą, geltonos, žalios ir raudonos spalvų vėliava iškeliama ant Gedimino pilies bokšto Vilniuje – nuolat. Įsaku buvo panaikinta 1981 m. balandžio 29 d. Lietuvos TSR valstybinės vėliavos nuostatų norma, kad „LTSR vėliava iškeliama Gedimino pilies bokšte“. Ši vėliava turėjo būti nuleista, o vietoje jos suplevėsavo tautinė Trispalvė;

– geltonos, žalios ir raudonos spalvų vėliavos gali būti naudojamos jaunimo, sporto draugijų, visuomeninių organizacijų renginiuose, dainų ir šokių švenčių metu bei kitomis progomis;

– istoriškai susiformavusiais lietuvių nacionaliniais simboliais laikytini Vyčio ir Gediminaičių stulpų atvaizdai, taip pat Liaudies deputatų tarybų tvirtinami miestų ir rajonų herbai;

– įvairiomis progomis naudotina ir atliktina V. Kudirkos „Tautiška giesmė“.

Kartu su įsaku buvo priimtas Prezidiumo nutarimas „Dėl nacionalinės ir regionų simbolikos naudojimo tvarkos“[59], kuriame be visa kita buvo nuoroda, kad naudojant šią simboliką neturi būti pažeista valstybinės, t. y. esamos LTSR simbolikos naudojimo tvarka. Nepaisant tada nustatytos tvarkos tautiniai heraldiniai ženklai audringai įsiveržė į politinę kultūrą ir lydėjo žmones kelyje į realųjį suverenitetą ir nepriklausomybę. Nieko nelaukiant spalio 9 d. Vilniuje, Gedimino aikštėje, įvyko mitingas, kurį konkuruodami rengė Vilniaus miesto administracija, Sąjūdžio iniciatyvinė grupė. Mitingu buvo pagerbiamas Trispalvės iškėlimas Gedimino pilies bokšte. Štai keletas tada kalbėjusiųjų citatų.

58 *Žinios*, 1988, nr. 30-310.

59 *Žinios*, 1988, nr. 30-311.

Poetas J. Marcinkevičius: „Tikime, kad iš šito kalno geriausiai matoma mūsų Tėvynė. Tikime, kad visa Lietuva, žiūrėdama į šitą kalną, geriausiai mato save, geriausiai supranta save. Tikime, kad vėliava, kuri šiandien taip iškilmingai ligi ašarų visus sugraudinusi pakilo virš Gedimino pilies, sujungs mus darbui, kūrybai, bus pradžia tam nacionaliniam susitaikymui, be kurio visi mūsų darbai, visi mūsų žygiai bus sunkiai įvykdomi ir sunkiai pasiekiami.“ Filosofas A. Juozaitis: „Mes žinojome, mums sakė, kad istorija ir Dievas yra neregimi, kad jų mes nematome kasdieniniame gyvenime, prispausti vargų ir rūpesčių. Tačiau tautos ir valstybės vėliava yra Dievo ir istorijos ženklas šioje žemėje. Ir nuo šiandien mes esame Tauta ir valstybė.“ Rašytojas V. Petkevičius: „Ir štai dabar, be jokių karų ir kraujo, tiktai sukaupus visą mūsų tautos valią, vienybę, susiklausymą ir ištikimybę mūsų garbingai praeičiai ši vėliava vėl pakyla į žiląjį Gedimino kalną, į mūsų valstybingumo, tautinio susipratimo ir tautinio orumo olimpą.“ Architektas V. Landsbergis-Žemkalnis: „Ši diena istorinė. Tai mūsų tautos šventė, mūsų tautos pirmieji žingsniai į laisvę. <...> Atsimenu, šitoje pačioje vietoj, aikštėj, mačiau, kaip buvo iškelta mūsų valstybinė vėliava. Tai buvo 1919 m. sausio pirmąją, kaip ir šiandien, dešimtą valandą. Iš širdies kartodamas V. Kudirkos žodžius, iš širdies prašau – Vienybės! Vienybės! Vienybė težydi mūsų širdyse.“[60]

3. Lietuvių kalbos valstybinio statuso klausimas

1940 m. birželio 15 d. Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvą ir pradėjus jos aneksiją, be visų kitų valstybės griovimo veiksmų, imtasi agresyviai naikinti kultūros, lietuvių kalbos funkcionavimą užtikrinančias institucijas. 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos TSR konstitucijoje nebeliko nuorodų į valstybinę lietuvių kalbą. Lietuvių kalba paminėta tik 83 straipsnyje: „<...> teismo procesas atliekamas lietuvių kalba; asmenims, tos kalbos nemokantiems, užtikrinama teisė su bylos medžiaga susipažinti per vertėją, o taip pat teisme kalbėti gimtąja kalba.“ 93 straipsnyje dar rašyta apie tai, kad piliečių teisę į mokslą, be kitų prielaidų, užtikrina „mokyklinis mokymas gimtąja kalba“.

Okupacijos ir aneksijos metais kryptingai diegiant rusų kalbą, panaikinus lietuvių kalbos valstybinį statusą savaime siaurėjo lietuvių kalbos vartojimas. Nors buvo deklaruojama gimtosios kalbos teisė, tačiau daugėjo mokyklų, kuriose lietuvių kalbos

60 *Atgimimas*, 1988 m. spalio 15 d.

pamokos buvo antraeilis dalykas. Plėtėsi mokyklų dėstomąja rusų kalba tinklas. Kai kuriuose rajonuose faktiškai buvo pereita prie raštvedybos rusų kalba.

Daugelis politinių, teisinių direktyvų, kuriomis buvo plečiamas rusų kalbos vartojimas lietuvių kalbos sąskaita, buvo slaptos, visuomenei mažai žinomos, tačiau jų pasekmės buvo akivaizdžios. Okupacijos laikotarpiu rusifikavimo intensyvumas keitėsi kartu su sovietinio politinio režimo slinktimis[61].

Šiuo atžvilgiu paminėtini 1975 metais Taškente vykusi konferencija „Rusų kalbos mokymosi ir dėstymo patirtis šalies aukštosiose ir specialiosiose mokyklose“, 1978 m. rugpjūčio 31 d. TSKP CK nutarimas „Dėl tolesnio rusų kalbos mokymo ir dėstymo tobulinimo sąjunginėse respublikose“. Įgyvendinant šias direktyvas 1978 m. gruodžio 6 d. TSRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministro įsakymu buvo numatyta: „Plėsti teigiamą sąjunginių ir autonominių respublikų aukštųjų mokyklų patyrimą, susijusį su specialiųjų disciplinų dėstymo rusų kalba organizavimu; metiniuose ir perspektyviniuose mokomosios specialiųjų disciplinų literatūros, leidžiamos sąjunginėse respublikose, rengimo planuose numatyti jos leidybos rusų kalba didinimą; įpareigoti pavaldžių aukštųjų mokyklų rektorius ir specialiųjų vidurinių mokyklų direktorius plačiau praktikuoti kursinių ir diplominių projektų (darbų), gamybinės praktikos ataskaitų ruošimą ir rašymą rusų kalba.“ 1983 m. gegužės 26 d. TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos nutarime „Dėl papildomų priemonių gerinant rusų kalbos mokymą sąjunginių respublikų vidurinėse mokyklose ir kitose mokymo įstaigose“ buvo nurodoma skirti daugiau laiko mokytis rusų kalbos bendrojo lavinimo mokyklose ir kitose vidurinio mokymo įstaigose ne rusų dėstomąja kalba, prireikus šiems tikslams atiduoti dalį arba visas valandas, skiriamas užsienio kalbai mokytis, įvesti rusų kalbos mokymą darželiuose ir parengiamosiose klasėse, padidinti rusų kalbos mokytojų skaičių.

Tikrovė buvo tokia, kad kai kuriose viešojo gyvenimo srityse lietuvių kalba tapo tik pagalbine bendravimo priemone. Lietuvių kalba buvo ignoruojama Vilniaus miesto ir rajono, Klaipėdos miesto, Šalčininkų ir kai kuriuose kituose rajonuose. Buvo valdymo sričių – paštas, oro transportas, geležinkelis, iš dalies prekyba, – iš kurių lietuvių kalba taip pat buvo baigiama išstumti. Apie bent kokią ženklesnę gimtosios lietuvių kalbos

61 Žr. Žilys J. Lietuvių valstybinės kalbos atkūrimas kaip Respublikos ir jos titulinės tautos tapatumo įtvirtinimas. I. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2018, nr. 2 (24), p. 10–19.

reikšmę nebebuvo galima kalbėti kai kuriose vadinamosiose sąjunginio pavaldumo pramonės įmonėse.

Žmonės reiškė tiesioginį ir netiesioginį nepasitenkinimą tuo, kad daugelyje viešojo gyvenimo sričių nebeliko galimybių bendrauti lietuvių kalba, nes tam tikrų įstaigų darbuotojai nebuvo įpareigoti ją mokėti ir ja bendrauti. Teisinių garantijų, kurių pagrindu būtų galima ginti prigimtinę teisę kalbėti gimtąja kalba ir ją vartoti, nebuvo, todėl viskas klostėsi stichiškai.

Atgimstant Lietuvai apie šias grėsmes plačiai prabilta spaudoje, per radiją ir televiziją. Lietuvių kalbos valstybinio statuso atkūrimo reikalauta visur – per masinius žmonių susibūrimus, mokslo įstaigų kolektyvuose.

Apie lietuvių kalbos būseną ypač aštriai pasisakyta Lietuvos rašytojų sąjungos pirminės partinės organizacijos atvirame susirinkime 1988 m. balandžio 4 d.[62] Grupė mokslininkų, kultūros veikėjų paskelbė kreipimąsi į XIX sąjunginę partinę konferenciją[63]. Paminėtinas mokslininkų straipsnis „Lietuvių kalba ir valstybinės kalbos klausimas“[64]. Jame buvo rašoma: „Lietuvoje neturi būti tokių sričių, kuriose lietuvių kalba iš viso nebūtų vartojama arba kur jos vartojimas būtų siaurinamas. Respublikoje turi vyrauti lietuvių kalba, o tose vietovėse, kur gyvena daug kitataučių, lygiagrečiai su valstybine kalba, kurios turi būti skatinama mokytis, turi būti sudarytos sąlygos vartoti ir puoselėti visas vietos gyventojų kalbas.“

Atsižvelgdamos į visuotinį žmonių reikalavimą stabdyti lietuvių kalbos diskriminavimą ir agresyvų stūmimą iš viešojo gyvenimo, pagaliau prabilo ir kompartijos institucijos. 1988 m. liepos 19 d. vykusiame Ideologinio darbo, kultūros, mokslo ir švietimo komisijos prie LKP CK posėdyje pritarta Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto projektui dėl valstybinės lietuvių kalbos įteisinimo[65], oficialiai įvertinta lietuvių kalbos vartojimo būklė ir atvirai pasipriešinta Maskvos direktyvoms. Tada reziumuota: „<...> lietuvių kalbos funkcijos ir vartosena susiaurėjo valstybinio ir partinio gyvenimo sferose, tarpžinybiniame susirašinėjime, daugelio žinybų dokumentacijoje, transporto, mokslo, gamybos, aptarnavimo, iš dalies net masinės informacijos ir kitose srityse. Šitaip lietuvių kalba neretai buvo stumiama į „vietinės“ antraeilės kalbos

62 Literatūra: nacionalumo ir internacionalumo problemos. *Literatūra ir menas*, 1988 m. balandžio 23 d.

63 XIX sąjunginei partinei konferencijai. *Literatūra ir menas*, 1988 m. gegužės 28 d.

64 *Tiesa*, 1988 m. liepos 20 d.

65 *Ten pat.*

rangą. <...> Siaurėjant lietuvių kalbos vartojimo sferai stagnacijos laikotarpiu plito stichiškas kalbų maišymas viešajame gyvenime ir smarkiai nukentėjo taisyklingos kalbos prestižas. Mokykla nebepajėgia priešintis didėjančiam kalbos darkymui."[66]

Rugpjūčio 15 d. LKP Centro komitetas ir Ministrų Taryba ryžosi priimti nutarimą „Dėl papildomų priemonių lietuvių kalbos ir literatūros, Lietuvos TSR istorijos ir geografijos dėstymui ir mokymuisi respublikos mokyklose gerinti"[67]. Tada buvo nustatyta, kad ikimokyklinėse įstaigose auklėjama gimtąja kalba, o kitos kalbos, greta gimtosios, mokoma tik tėvų sutikimu. Siekiant pagerinti lietuvių kalbos mokymą rusų ir lenkų kalba dėstomose mokyklose turėjo būti įvestas lietuvių kalbos ir literatūros fakultatyvas, o aukštosiose mokyklose būsimiesiems visų specialybių mokytojams – kalbos kultūros kursas.

Dar prieš Aukščiausiosios Tarybos sesiją, kurioje turėjo būti sprendžiamas lietuvių kalbos valstybinio statuso pripažinimo klausimas, spalio 6 d. buvo sušauktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdis, kuriame priimtas nutarimas „Dėl lietuvių kalbos statuso[68]. Greta standartinių frazių ir politinių štampų, nutarime konstatuota: „Asmenybės kulto ir stagnacijos metu Lietuvos TSR ne visada buvo laikomasi laisvo kalbų vystymosi ir harmoningos dvikalbystės principų. Lietuvių kalbos funkcijos ir vartosena susiaurėjo valstybinio ir visuomeninio gyvenimo sferose, žinybų dokumentuose, mokslo, gamybos, aptarnavimo srityse. Nepagarba vietos žmonių kalbai silpnino tautų draugystės ryšius."

Prezidiumas nutarė: „<...> kad lietuvių kalba galėtų natūraliai funkcionuoti ir vystytis valstybės ir visuomenės gyvenime, reikia jai suteikti Lietuvos TSR valstybinės kalbos statusą ir nustatyti konkrečias jos vartojimo garantijas, kartu nepažeidžiant kitų tautų teisės vartoti savo gimtąją kalbą." Nutarime suformuluotas ir konkrečios konstitucinės nuostatos projektas, kuris buvo teikiamas Aukščiausiajai Tarybai.

Šių bei kitų politinių, socialinių, kultūrinių aplinkybių panoramoje ir radosi Lietuvos TSR konstitucijos naujos redakcijos projekte straipsnis apie valstybinę lietuvių kalbą:

66 Dėl lietuvių kalbos kaip Lietuvos TSR valstybinės kalbos įteisinimo. *Literatūra ir menas*, 1988 m. liepos 30 d.

67 *Žinios*, 1988, nr. 25-255.

68 *Žinios*, 1988, nr. 30-312.

„77[1] straipsnis. Valstybinė Lietuvos TSR kalba yra lietuvių kalba. Lietuvos TSR garantuoja lietuvių kalbos vartojimą valstybės ir visuomenės organų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo, gamybos ir kitose įstaigose, įmonėse bei organizacijose, valstybės rūpinimąsi visapusišku lietuvių kalbos ugdymu ir mokymu. Sudaromos sąlygos mokytis, ugdyti ir kitas Lietuvos TSR vartojamas kalbas."

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje, greta straipsnio apie valstybinę kalbą, buvo koreguojamas ir egzistuojantis straipsnis apie įvairių rasių ir tautybių Lietuvos TSR piliečių lygias teises. Nedvejojant buvo atsisakyta frazių, kad piliečių lygybę užtikrina „visų TSRS nacijų ir tautybių visapusiško vystymo ir suartėjimo politika, piliečių auklėjimas tarybinio patriotizmo ir socialistinio internacionalizmo dvasia". Naujoje straipsnio redakcijoje pasakyta paprasčiau ir tiksliau: „Šių teisių įgyvendinimą užtikrina lenininė nacionalinė politika, etninės krašto tradicijos, piliečių auklėjimas nacionalinio sąmoningumo ir internacionalizmo dvasia, teisė vartoti lietuvių kalbą, gimtąją kalbą, kitų TSRS tautų kalbas."

4. Ekonominės santvarkos pagrindų korekcijos

Rengiant Lietuvos TSR konstitucijos naują redakciją buvo iš esmės keičiamos skirsnio „Ekonominė santvarka" nuostatos, kurios buvo itin reikšmingos ne tik ekonominiame, bet ir politiniame kontekste. Nuosavybės santykių, ūkio valdymo principų teisiniai apibrėžimai savaime buvo susiję su Respublikos suverenitetu.

Pertvarką ir viešumą deklaruojančiuose Maskvos politiniuose dokumentuose buvo projektuojami kai kurie posūkiai, tartum demokratizuojantys ūkio valdymo pagrindus. Lietuvoje, Estijoje, Latvijoje tai suvokta kaip galimybė sukurti bent jau ekonominę nepriklausomo ūkininkavimo strategiją. Kadangi komandinė sovietinė ekonomika buvo paremta valstybine nuosavybe, svarbiausias uždavinys buvo parengti valstybinės nuosavybės teisinės sistemos reformos principus, kurie leistų Lietuvos ūkį atriboti nuo TSRS ūkio, padaryti autonomišką. Priešingu atveju, išsivadavus iš TSRS komandinės sistemos, kiltų grėsmė sukurti jos mažesnę lietuvišką kopiją[69].

69 Pakalniškis V., Vaitkevičius S. *Nuosavybės santykių transformavimas Lietuvoje 1989–1992 m.* Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidyba, 2013, p. 10, 11.

Jau 1988 m. pavasarį Lietuvoje pradėti konkretūs darbai rengiant ekonominės sistemos reformų projektus. Mokslų akademijos Ekonomikos instituto mokslininkų kolektyvas nagrinėjo ekonominio savarankiškumo problematiką ir parengė Respublikos ekonominio savarankiškumo koncepciją, kuri tapo pagrindu plečiant diskusiją apie laisvos ekonominės raidos prielaidas[70].

K. Antanavičius šio dokumento esmę apibūdino taip: „<...> koncepcijoje sprendžiami du fundamentalūs ekonominės reformos klausimai: 1) panaikinti į bankrotą vedantį supercentralizmą, suteikti ūkio valdymo iniciatyvą tikriesiems šeimininkams, darbo kolektyvams ir tarnyboms, atkurti suverenios respublikos ekonomines teises; 2) atsisakyti administracinių komandinių valdymo metodų, pakeisti juos ekonominiais santykiais, lygiateisiškumą ir laisvanoriškumą įteisinančiais ekvivalentiniais mainais <...> rinkose."[71]

Koncepcijoje apibūdinant savarankiškos ekonominės sistemos esmę skelbta, kad kiekvienoje respublikoje egzistuoja specifiniai etniniai, istoriškai susiklostę ekonominiai ir nacionaliniai gamybinių išteklių naudojimo, tvarkymo ir valdymo ypatumai, o ekonomika yra vienas svarbiausių tautos veiklos barų ir jos egzistavimo sąlyga, todėl analizuoti ir kurti ekonominius santykius neatsižvelgiant į tautos būties ypatumus neprotinga. Respublika, būdama suvereni valstybė, privalo savarankiškai šeimininkauti, vykdyti savarankišką ekonominę politiką, tvarkytis taip, kad ne tik save išlaikytų, bet ir sėkmingai vykdytų išplėstinę reprodukciją.

Nuosavybės santykiai apibrėžti akcentuojant, kad turi būti pripažįstamos visų nuosavybės formų – valstybinės, kooperatinės, asmeninės (privačios) – lygios teisės. Respublikos valstybinei nuosavybei buvo priskiriama: žemė, jos gelmės, vidaus ir teritoriniai vandenys, jūros šelfas, miškai ir atmosfera, didelės įmonės, Respublikos valstybinis bankas, transporto, ryšių ir energetikos tinklas bei sistemos, valstybinės įstaigos ir infrastruktūros objektai, įvairios kilmės finansiniai ištekliai. Kolektyvinės (kooperatinės) darbo kolektyvų nuosavybės objektais galėjo būti kolūkių, kooperatyvų bei draugijų bendras turtas (gamybos priemonės, finansinės lėšos, vertybiniai popieriai)

70 Antanavičius K., Vagnorius G. *Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepcija*. Vilnius, 1988, p. 3.

71 K. Antanavičiaus pranešimas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo antrojoje sesijoje. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. gruodžio 7 d.

ir kiti objektai. Asmeninės nuosavybės teisė apėmė atskirų asmenų ir jų šeimų turtą: gamybos priemones bei joms prilygstančias vertybes, pinigus, vertybinius popierius.

Koncepcijoje numatyta, kad valstybinės, kooperatinės ir asmeninės nuosavybės turėtojai gali sudaryti valstybinės, kooperatinės, akcinės, valstybinės-kooperacinės, valstybinės-akcinės, tarprespublikinės, tarptautinės bei individualios veiklos įmones, bendroves, susivienijimus ir kitas organizacijas. Nuosavybės formų įvairovė turėjo lemti ir ūkio subjektų įvairovę.

Pagrindžiant savarankiškos pinigų sistemos sukūrimą skelbta, kad tai būtina ekonominio savarankiškumo sąlyga, nes Respublika negalėtų įtvirtinti prekinių ir piniginių santykių ne tik savo teritorijoje, bet ir išorėje neveiktų rinkos mechanizmas.

Reikšmingas įvykis konsoliduojant Pabaltijo respublikų pastangas siekti savarankiškumo buvo 1988 m. rugsėjo 21–23 d. Rygoje vykęs Lietuvos, Estijos ir Latvijos atstovų pasitarimas, kuriame buvo suformuluoti Pabaltijo respublikų ekonominio savarankiškumo principai. Dokumentą pasirašė Lietuvos, Estijos, Latvijos Ministrų Tarybų pirmininkų pavaduotojai, valstybinių plano komitetų, mokslo kolektyvų vadovai[72].

Remiantis šiais ir kitais dokumentais, mokslininkų teiginiais tuo metu ir buvo padarytos Konstitucijos skirsnio „Ekonominė santvarka“ nuostatų korekcijos.

Nors šio skirsnio nuostatose kai kur dar buvo paliekama socialistinės nuosavybės samprata, tačiau pagrindinis teiginys, kad „valstybinė nuosavybė – bendras visos tarybinės liaudies turtas“, buvo netoleruotinas visais atžvilgiais ir todėl jo ryžtingai atsisakyta. Vadovautasi įsitikinimu, kad ne abstrakti „tarybinė liaudis“ yra viso Lietuvoje esančio turto savininkė, o Lietuvos Respublika, kuri ir nustatys šio turto naudojimo teisinius pagrindus.

Naujoji nuostata nedviprasmiškai skelbė: „Išimtinė Respublikos valstybinė nuosavybė yra žemė, jos gelmės, vandenys, jūros šelfas, miškai, atmosfera, gamtiniai ištekliai. Respublikos valstybinė nuosavybė taip pat yra pagrindinės gamybos priemonės pramonėje, statyboje ir žemės ūkyje, energetikos bei transporto tinklai ir sistemos, ryšių priemonės, bankai, valstybės įsteigtų prekybos, komunalinių ir kitokių įmonių turtas, komunalinis miestų butų fondas, kiti gamybiniai ir negamybiniai objektai,

72 Žr. Žilys J. Visavertės nuosavybės teisės ir ūkio sistemos konstitucinių pagrindų genezė. Teisiniai tekstai ir kontekstai. *Privatinės teisės doktrina ir praktika. Liber Amicorum Vytautui Pakalniškiui*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2014, p. 13–78.

sukurti valstybės lėšomis, taip pat svarbiausi Respublikos teritorijoje esantys istorijos ir kultūros paminklai. Šių nuosavybės objektų suverenaus savininko funkcijas vykdo Respublikos valdžia."

Ekonominę santvarką apibūdinančiuose konstituciniuose straipsniuose padaryti ir kiti ženklūs pakeitimai. Reikšmingiausia buvo tai, kad atsisakyta dogmos: „Lietuvos ekonomika yra vieningo liaudies ūkio komplekso, apimančio visas visuomeninės gamybos, paskirstymo ir mainų grandis TSRS teritorijoje, sudedamoji dalis." Vietoje šio postulato tiesiog nustatoma: „Ekonominiai-prekybiniai Lietuvos TSR santykiai su TSRS bei sąjunginių respublikų organais ir organizacijomis, taip pat su užsienio šalimis bei jų įmonėmis ir organizacijomis grindžiami savarankiškumo ir lygiateisiškumo principais, remiantis sudarytomis sutartimis dėl ekvivalentinių savitarpiškai naudingų prekių mainų." Taip pat paskelbta: „Respublikos teritorijoje esančių įmonių, įskaitant ir tas, kurios įsteigtos ar steigiamos tarprespublikinių ir tarptautinių akcinių bendrovių nuosavybės pagrindu, veiklą reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai ir pagal juos šios įmonės apmokestinamos."

Greta jau esamų nuostatų apie siekį visapusiškiau užtikrinti žemės, jos gelmių, miškų, vandenų, augmenijos, gyvūnijos apsaugą, Konstitucija buvo papildoma naujais reikalavimais, kurie turėtų būti taikomi šių turtų savininkams ir naudotojams.

Beje, rezoliucijoje Nr. 3 „Dėl Lietuvos ekonominio savarankiškumo"[73] Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas reikalavo ekonominio savarankiškumo kaip būtinos suverenumo sąlygos: „Lietuvos ūkis turi būti vieninga save išlaikanti sistema. Lietuvos ekonominiai santykiai su Sąjunga ir kitomis lygiateisėmis respublikomis turi būti grindžiami sutartimis ir ekvivalentiniais mainais."

Suvažiavimas kvietė sąjunginėms žinyboms priklausančių Lietuvos TSR įmonių kolektyvus, šakinius ir funkcinius sąjunginio-respublikinio pavaldumo organus apsispręsti ir pareikšti savo valią dėl jų perėjimo į Respublikos pavaldumą.

Suvažiavimas manė „esant tikslinga nedelsiant perimti Respublikos žinion užsienio ryšius, išplėsti komercinę veiklą užsienio valiutos įplaukoms didinti".

73 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 219–220.

5. Lietuvos TSR ir TSRS įstatymų sąveikos aktualija

Lietuvos TSR konstitucijos skirsnyje „Lietuvos TSR – sąjunginė Respublika TSR Sąjungos sudėtyje“ buvo skelbiama, kad „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje“, o apie Lietuvos TSR teisinės sistemos pagrindą – Respublikos įstatymus, jų sąveikos su TSRS įstatymais principus net neužsiminta. Pasakyta tik tiek, kad „Lietuvos TSR kompetencijai jos aukščiausiųjų valstybinės valdžios asmenyje priklauso įstatymų leidyba“. Tiesa, daugelyje Konstitucijos straipsnių nustatyta, kad tuos ar kitus santykius reguliuoja TSRS ar Lietuvos TSR įstatymai. Jokio teisinio mechanizmo, kuriuo remiantis būtų buvę galima užprotestuoti arba bent ginčyti sąjunginius teisės aktus, nebuvo.

Į Lietuvos, kaip ir kitų respublikų priimamus įstatymus iš esmės buvo perrašomos TSRS įstatymų normos. „Centras“ atidžiai sekdavo, kad nebūtų jokių nukrypimų nuo to, kas formuluota TSRS įstatymuose. Dauguma Ministrų Tarybos nutarimų taip pat atkartodavo sąjunginių aktų tekstus.

Veikė respublikų įstatymų derinimo su TSRS įstatymais tvarka – vadinamosios konsultacijos TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume. Dėl visų pagrindinių įstatymų čia būdavo rengiamos „konsultacijos“, kuriose dalyvaudavo respublikos atstovai. Jų metu būdavo skrupulingai įvertinamas respublikų būsimų įstatymų, kodeksų turinys ir forma. Surašytų rekomendacijų būdavo privalu laikytis. Jeigu respublikoms ir buvo leidžiama kai kurias nuostatas išplėsti, tai vėlgi buvo siekiama, jog šiomis nuostatomis respublikos taip pat neišsiskirtų.

Baziniais įstatymų projektais buvo laikomi Rusijos Federacijos parengti įstatymų projektai. Tradiciškai rekomenduota atsižvelgti į Rusijos dokumentus tada, kai būdavo rengiami kodeksų projektai. Šie teisės aktai visada rėmėsi vadinamaisiais TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų įstatymų pagrindais, kuriuose būdavo suformuluota ne tik bendroji politika tam tikro teisinio reguliavimo srityje, bet ir konkrečios teisinio reguliavimo kryptys, ribos. Respublikų galimybės teisėkūroje buvo tiek apribotos, kad jų nebūtų galima bent kiek rimčiau vertinti. Nors būta kai kurių epizodinių išimčių, tačiau tai pavieniai atvejai.

Savaime suprantama, kad rengiant Konstitucijos naują redakciją, ši situacija negalėjo likti neįvertinta. Mokslų akademijos komisijos projekte formuluota taip: „TSRS

įstatymai galioja Lietuvos TSR teritorijoje tik priimtieji sutinkant Respublikos suverenitetui TSRS Aukščiausiojoje Taryboje atstovaujantiems liaudies deputatams, arba jų neužprotestavus Respublikos Aukščiausiajai Tarybai ar piliečiams pareiškiant savo suvereninę valią per referendumą."

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje radosi kitas apibrėžimas: „TSRS įstatymai galioja Lietuvos TSR teritorijoje tik tuo atveju, jeigu jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai." Taip buvo siekiama apibūdinti Lietuvos TSR ir TSRS teisinių sistemų sąveikos pagrindinį dėsnį, o jo įgyvendinimo tvarką apibrėžti vėliau.

Šis klausimas atsispindi ir Sąjūdžio dokumentuose. Steigiamajame suvažiavime patvirtintoje Sąjūdžio bendrojoje programoje pareikšta: „Lietuvos TSR turi galioti tik jos įstatymai, grindžiami nauja Respublikos konstitucija, įtvirtinančia Lietuvos TSR liaudies suverenitetą."[74] Panašiai formuluota ir suvažiavimo rezoliucijoje Nr. 2 „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos": „Lietuvoje turi galioti tik Lietuvos TSR priimti arba ratifikuoti įstatymai."[75]

Bręstant įsitikinimams, kad reikia nustatyti Lietuvos TSR įstatymų prioritetą TSRS įstatymų atžvilgiu, radosi veiksniai, skatinantys realiai spręsti šį klausimą. 1988 m. liepos 28 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas įsakais nustatė tvarką, pagal kurią galėjo būti organizuojami, rengiami susirinkimai, gatvės eitynės, demonstracijos. Nustatytos Vidaus reikalų ministerijos vidaus kariuomenės pareigos ir teisės saugant viešąją tvarką. Vidaus reikalų ministrui buvo suteikta teisė pasitelkti vidaus kariuomenės dalinius viešosios tvarkos apsaugai, blokuoti atitinkamus rajonus, pastatus, įeiti į gyvenamąsias patalpas, panaudoti specialias priemones nepaisant vyriausybės ir kitų valdymo institucijų nuomonės.

Vadovaujantis teisinės sistemos dogma analogiško turinio įsakus turėjo priimti respublikų Aukščiausiųjų Tarybų prezidiumai. Lietuvoje toks įsakas buvo išleistas 1988 m. rugpjūčio 2 d.[76]

Tie įsakai sukėlė masinį nepasitenkinimą. Prezidiume ir kitose institucijose gauta gausybė laiškų, kuriais protestuota prieš gręsiančias bausmes. Pagrįstą nerimą kėlė ir

74 *Ten pat*, p. 203.

75 *Ten pat*, p. 219.

76 *Žinios*, 1988, nr. 23-235.

vidaus kariuomenės prerogatyvos. Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime priimta rezoliucija Nr. 23 „Dėl žmogaus teises pažeidžiančių įsakų panaikinimo“[77]. Suvažiavimas ragino TSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatus „nedelsiant siekti“, kad būtų panaikinti tie TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo aktai.

Vilčių, kad Maskvoje tų aktų bus atsisakyta, jie bus panaikinti ar skubiai koreguojami, nebuvo, o Lietuvoje nuspręsta, kad žmonių nepasitenkinimas turi pagrindą. Pasiremta Lietuvos TSR konstitucijos nuostata, pagal kurią Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, keičiantys įstatymus, ir kurie buvo priimti tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų, turėjo būti pateikiami tvirtinti eilinėje Tarybos sesijoje. Taigi ir įsakas dėl susirinkimų, mitingų turėjo būti pateiktas Aukščiausiosios Tarybos sesijai, kuri vyks lapkričio 17–18 dienomis.

1988 m. spalio 25 d. Prezidiumo posėdyje priimant nutarimą dėl teisės aktų, kurie teikiami Aukščiausiajai Tarybai tvirtinti, įsako dėl susirinkimą, mitingų, eitynių nebebuvo. Šiuo klausimu buvo priimtas išskirtinis, iki tol precedento neturintis nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1988 metų rugpjūčio 2 dienos įsako“[78]. Nutarime rašyta, kad atsižvelgdamas į visuomeninių organizacijų, darbo kolektyvų, Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio ir piliečių pasiūlymus toliau tobulinti įstatymus, reglamentuojančius susirinkimų, mitingų, gatvės eitynių ir demonstracijų organizavimo ir rengimo tvarką, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas nutaria nepateikti eilinei Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijai tvirtinti Prezidiumo 1988 m. rugpjūčio 2 d. įsako.

Greta nurodyta, kad Teisingumo ministerija kartu su Vidaus reikalų ministerija turės pateikti Prezidiumui atsitinkamų teisės aktų projektus. Pažymėta, kad „rengiant šį įstatymą būtina atsižvelgti į vietos sąlygas, taip pat į būtinumą tiksliau apibūdinti Lietuvos TSR konstitucijos 48 straipsnio realizavimo garantijas“.

Tai buvo ryžtingas tuometinės valdžios žingsnis, kuriuo buvo sureaguota į viešąją nuomonę ir pirmas realus veiksmas pradedant teisinės sistemos peržiūrą.

Būtų galima prisiminti ir tai, kad respublikų ir TSRS teisės aktų sąveikos klausimas kaip egzistavusios teisinės sistemos problema vis intensyviau pradėtas gvildenti

77 *Ten pat*, p. 236.

78 *Žinios*, 1988, nr. 31-326.

mokslininkų kolektyvuose, sklido visuomenėje. Apie tai visapusiškai nagrinėta 1988 m. lapkričio 17–18 dienomis Taline vykusiame Pabaltijo respublikų teisininkų seminare[79]. To renginio metu, apibendrinus idėjas dėl respublikų suvereniteto būklės, subrendo konkretus pasiūlymas: iš esmės reikia keisti egzistuojančią dogmą dėl TSRS įstatymų viršenybės, t. y. absoliutų jų prioritetą respublikų teisėkūroje gimstančių teisės aktų atžvilgiu. Būtent seminare radosi „sąjunginio įstatymo registracijos" samprata, kuri reiškė ne ką kita, o to įstatymo „patikrinimo procedūrą sutinkamai su sąjunginės respublikos konstitucija". Seminaro rezoliucijoje skelbta, kad „galutinės registracijos teisė priklauso respublikos Aukščiausiajai Tarybai". Preliminarią registraciją turėtų vykdyti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas ir pateikti tokios registracijos išdavas Aukščiausiajai Tarybai, kuri jas „svarstytų ir tvirtintų".

Rezoliucijos rengėjai numatė ne tik galimybę įvertinti TSRS įstatymų atitikimą respublikų konstitucijoms ir apskritai jų priimtinumą, bet ir žemesnio rango teisės aktų atitikimą respublikų interesams: „Kiti Sąjungos normatyviniai (taip pat žinybiniai) aktai laikomi galiojantys respublikoje, jeigu jie teismine tvarka nėra paskelbti nekonstituciniais. Pabaltijo respublikose kaip pirmoji ir galutinė teismo instancija konstituciniais klausimas yra respublikos Aukščiausiasis teismas arba Konstitucinis Teismas."

6. Siekiai reformuoti pilietybės įstatymus

Galiojančioje Lietuvos TSR konstitucijoje buvo skirsnis „Lietuvos TSR pilietybė. Piliečių lygiateisiškumas". Čia skelbta: „Sutinkamai su TSR Sąjungoje nustatyta bendra sąjungine pilietybe kiekvienas Lietuvos TSR pilietis yra TSRS pilietis." Greta nustatoma, kad pilietybės įgijimo ir netekimo pagrindą bei tvarką nustato įstatymas dėl TSRS pilietybės. Taigi pilietybės santykių teisinis reguliavimas be jokių išlygų buvo priskiriamas TSRS institucijų kompetencijai.

Nustačius iš esmės visišką Lietuvos TSR institucijų beteisiškumą reguliuojant pilietybės santykius, TSRS pilietybės įstatyme buvo numatytos kelios techninės funkcijos, kurias vykdė Lietuvos TSR institucijos. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas galėjo suteikti Lietuvos TSR pilietybę ir tuo pačiu TSRS pilietybę tik tiems užsieniečiams ir asmenis be pilietybės, kurie jau turėjo teisę nuolat gyventi Lietuvoje. Šie klausimai

79 *Atgimimas*, 1988 m. lapkričio 22 d.

buvo sprendžiami pagal 1981 m. gruodžio 29 d. įsaką „Dėl Lietuvos TSR pilietybės suteikimo tvarkos“[80].

Pilietybės klausimas buvo viena kertinių aktualijų, vis aštriau keliama visuomenės nuomonės apklausose, masiniuose žmonių mitinguose, o įsikūrus Sąjūdžiui – jo dokumentuose.

Rengiant Konstitucijos naują redakciją savaime buvo aišku, kad reikia koreguoti pilietybės santykių teisinio reguliavimo sistemą ir jos pagrindus. Visa tai siejosi ne tik su suvereniteto raiška, bet ir su poreikiu reguliuoti imigracijos procesus. Štai tik vienas fragmentas, bylojantis apie tokio pobūdžio temas, dėl kurių retai buvo atvirai diskutuojama. 1988 m. lapkričio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Klaipėdos miesto tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas Alfonsas Žalys pirmą kartą viešai pareiškė, kad daugelis ūkinių, socialinių problemų kyla dėl didėjančio iš Rusijos, Tolimosios Šiaurės ir kitų regionų į Lietuvą atvykstančių žmonių skaičiaus. Anot jo, tokia situacija, kai visiškai nesiskaitoma su Lietuvos institucijų nuomone, neatsižvelgiama į realias galimybes aprūpinti atvykstančiuosius butais ir tenkinti kitus jų socialinius poreikius, kelia žmonių pagrįstą pasipiktinimą, didina socialinę įtampą[81].

Nors Konstitucijos tobulinimo sekcijoje ir nebuvo atsisakyta konstitucinio apibrėžimo dėl minėtosios Lietuvos TSR ir TSRS pilietybės sąveikos, tačiau nedviprasmiškai paskelbta: „Lietuvos TSR pilietybės įgijimo ir netekimo tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas.“ Taip buvo užprogramuotas pilietybės įstatymo rengimas ir tai buvo numatyta Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Teisingumo ministerijos darbo planuose.

Visuotinai reiškiamas susirūpinimas dėl didėjančių migracijos keliamų socialinių problemų paskatino į Konstitucijos projektą įrašyti naują nuostatą: „Migraciją į Lietuvos TSR iš kitų tarybinių respublikų, taip pat imigraciją iš užsienio šalių reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai, atsižvelgiant į Respublikos poreikius ir galimybes.“ Mokslų akademijos projekte pasisakyta dar radikaliau: „Joks imigrantas bei atvykėlis netampa automatiškai Lietuvos TSR piliečiu ir, palyginti su vietiniais gyventojais, neturi ekonominių-socialinių bei kitų privilegijų.“

80 *Žinios,* 1981, nr. 36-450.

81 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Mintis, 1989, p. 157–158.

Sparčiai didėjant imigracijos srautams pilietybės tema nagrinėta Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime. Suvažiavimo pradžioje Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys A. Juozaitis kalbėjo: „Mums būtina tapti piliečiais. Tai būtų mūsų bendras džiaugsmas, bendros pareigos ir bendras rūpestis. Kiek besididžiuotume savo tauta ir jos praeitimi, privalome įsisąmoninti, kad šiuolaikinė europinė valstybė remiasi pilietybės įstatymu. Visa, kas vyksta, ir juo labiau, kas netrukus vyks Lietuvoje, turi įgauti pilietinės santarvės formas, pilietinės santarvės garantijas.“[82]

Sąjūdžio bendrojoje programoje pabrėžta: „Sąjūdis siekia, kad Lietuvos TSR piliečio statusas remtųsi SNO Visuotine žmogaus teisių deklaracija, Pilietinių ir politinių teisių paktu ir kitais tarptautiniais žmogaus teisių aktais. Tai turi atsispindėti Lietuvos TSR Konstitucijoje. <...> Turi būti konstituciškai apibrėžtas Lietuvos TSR pilietybės statusas, jos įgijimo ir netekimo sąlygos. Lietuvos TSR pilietybės įstatymas turi apibrėžti išeivių iš Lietuvos teisę dalyvauti Lietuvos TSR socialiniame, ekonominiame, kultūriniame gyvenime. Lietuvos TSR piliečiams reikia garantuoti teisę laisvai emigruoti išlaikant pilietybę.“[83]

Steigiamojo suvažiavimo rezoliucijoje Nr. 22 „Dėl Lietuvos TSR pilietybės“[84] pareikšta, kad pilietybės įstatymo priėmimas – neatidėliotinas vidaus politikos klausimas, nes „nekontroliuojamas imigracijos srautas kelia pavojų lietuvių kultūrai, sukuria neišsprendžiamas socialines ir demografines problemas“. Sąjūdžio nuomone, „Lietuvos TSR pilietybės siekimas neatsiejamas nuo pasiryžimo nuolat gyventi Lietuvoje, nuo pagarbos Lietuvos istorijai, kultūrai, nuo lietuvių kalbos valstybinio statuso pripažinimo“.

Rezoliucijoje Nr. 7 „Dėl imigracijos į Lietuvos TSR“[85] taip pat akcentuota, kad reikia nieko nelaukiant rengti pilietybės įstatymą, kuris padės spręsti daugelį socialinio gyvenimo problemų. Atkreiptas dėmesys į tai, kad „imigraciją skatinanti didžiavalstybinė vidaus politika neigiamai atsiliepia ir nacionalinių santykių plėtotei“.

82 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 20.

83 *Ten pat*, p. 205–206.

84 *Ten pat*, p. 235–236.

85 *Ten pat*, p. 223–224.

Netrukus radosi ir pirmosios konkrečios pilietybės įstatymo versijos. Jau 1989 m. balandžio 28 d. Teisingumo ministerija projektą įteikė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Advokatas Liudvikas Narcizas Rasimavičius parengė ir paskelbė savąją pilietybės įstatymo viziją[86]. Spaudoje publikuotas dar vienas projektas[87]. Šiuose projektuose formuluotos normos apie pilietybės įgijimo, praradimo teisinius pradus, atsigręžta į 1918–1940 metų Lietuvos Respublikos pilietybės santykių reglamentavimo kultūrą[88].

7. Užsienio politika ir tėvynės gynimas

Nors Mokslų akademijos komisijos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytos Konstitucijos tobulinimo sekcijos projektuose ir nebuvo visiškai atsisakoma galiojančios Konstitucijos kai kurių deklaruojamų postulatų, tačiau nebeliko akivaizdžių ideologinių, propagandinių štampų. Iš Konstitucijos teksto išnyko frazės, kad ginkluotosios pajėgos sukurtos ginti „socialistinius iškovojimus, taikų darbą“, „nuolat būti karinėje parengtyje“ ir kt.

Konstitucijos projekto tekste radosi nauji akcentai: „Respublika palaiko su užsienio šalimis ekonominius, mokslinius ir kultūrinius ryšius, bendradarbiauja su savo tautiečiais – išeiviais“; „Aukščiausiasis Lietuvos TSR užsienio politikos principas yra taikos išsaugojimas.“ Greta pareiškiama, kad „Lietuvos TSR dalyvauja užsienio politikoje, kai TSRS sprendžia karo ir taikos klausimus“, nors apie tokias galimybes galiojančioje Konstitucijoje visiškai nutylima.

Projekte pabrėžiamas fundamentalus tikslas plėsti valstybės suvereniteto raiškos politines, teisines garantijas: „Valstybės teritorijos neliečiamybei nuo agresijos ginti sukuriamos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės.“ Tartum sutinkama su tuo, kad esamomis politinėmis aplinkybėmis šios formuotės yra „pavaldžios TSRS ginkluotųjų pajėgų aukščiausiajai vadovybei“, tačiau čia pat pabrėžiama, jog šios formuotės pavaldžios ir Respublikos vyriausybei. Neliko nepažymėta visuomenėje vis labiau populiarėjanti nuostata, kad karinė prievolė turi būti atliekama netoli nuo Lietuvos

86 Lietuvos TSR pilietybės įstatymas (Principiniai teiginiai projektui). *Mažoji Lietuva*, 1989 m. sausio 20 d.

87 *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 21 d.

88 Žr. Žilys J. Iš Lietuvos atgimimo konstitucinių apybraižų: pilietybės klausimas kelyje į nepriklausomybę. 1988–1990 metai. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2020, nr. 1 (31), p. 13–26; nr. 2 (32), p. 14–28.

esančiuose regionuose. Suformuluota taip: „Lietuvos TSR piliečiai vyrai karinę prievolę atlieka Respublikos nacionalinėse karinėse formuotėse Lietuvos TSR arba susitarus su kitomis respublikomis – Pabaltijo regiono karinės apygardos teritorijoje."

Konstitucijos naujos redakcijos projekto nuostatų turinys vienaip ar kitaip atsispindėjo ar tiesiog sutapo su Sąjūdžio politinių dokumentų teiginiais.

Štai Bendrojoje programoje konstatuota: „Esamoji karinės tarnybos atlikimo TSRS ginkluotosiose pajėgose tvarka yra pasenusi ir keistina. Sąjūdis yra už tai, kad būtų atgaivintos lietuviškų karinių dalinių tradicijų, tautinės karininkijos rengimo institucijos. Privalomas karinės tarnybos laikas turi būti sutrumpintas. Sąjūdis siekia, kad Lietuvos jaunuoliai karinę tarnybą atliktų Lietuvoje, o pageidaujantiems būtų paliekama teisė tarnauti ir kituose TSRS rajonuose."

Kartu buvo paskelbta: „Lietuvos TSR piliečiams turi būti draudžiama dalyvauti tuose karo veiksmuose, kuriuos yra pasmerkusi SNO." Laikytasi nuomonės, kad turi būti demilitarizuotas viešasis gyvenimas, televizijos ir kino programos, vaikų auklėjimas, panaikintas karinio rengimo kursas universitetuose ir kitose mokymo įstaigose. Pasisakyta už tai, kad Lietuvos TSR nebūtų dislokuotas, saugomas ir gaminamas masinio naikinimo (branduolinis, cheminis ir kt.) ginklas, kad būtų laikomasi viešumo dėl Respublikoje dislokuotų pajėgų[89].

Rezoliucijoje Nr. 17 „Dėl Lietuvos teritorinių ginkluotųjų pajėgų"[90] reikalauta, kad „į naująją Konstituciją siūlomas straipsnis apie Respublikos teritorines ginkluotąsias pajėgas būtų visiškai ir besąlygiškai vykdomas. Lietuvos jaunimas turi turėti galimybę atlikti karinę tarnybą gimtajame krašte, daliniuose, kur būtų lygiateisiškai vartojamos lietuvių ir rusų kalbos. Lietuvos TSR teritorinių dalinių panaudojimas turi neprieštarauti LTSR Konstitucijai."

8. Piliečių teisės, laisvės ir pareigos

Kaip ir kiti Konstitucijos projekto skirsniai, skirsnis „Pagrindinės Lietuvos TSR piliečių teisės, laisvės ir pareigos" tiesiog buvo „išvalomas" – išbraukiama daugelis ideologinių dogmų, kurios iš esmės ir neturėjo konkrečios teisinės reikšmės. Kai kurias paminėsime.

89 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 206–207.

90 *Ten pat*, p. 231.

Nebelieka teiginių: „<...> socialistinė santvarka užtikrina piliečių teisių ir laisvių plėtimą, nepaliaujamą gyvenimo sąlygų gaivinimą priklausomai nuo socialinio-ekonominio ir kultūrinio vystymo programų vykdymo“; „Sutinkamai su komunizmo kūrimo tikslais <...> garantuojama mokslinės, techninės <...> kūrybos laisvė“; „Sutinkamai su liaudies interesais ir siekiant stiprinti bei vystyti socialistinę santvarką <...>“; „Sutinkamai su komunizmo kūrimo tikslais Lietuvos piliečiai turi teisę jungtis į <...>“; „Vengimas visuomenei naudingo darbo, nesuderinamas su socialistinės visuomenės principais“; „<...> piliečio pareiga – kovoti su valstybinio ir visuomeninio turto grobimais bei švaistymu.“

Konstitucijos projekte paliekant egzistuojančių teisių, laisvių, pareigų sistemos pagrindus, ji papildoma naujais apibūdinimais, kurių poreikis tuo metu vis labiau aktualėjo:

– deklaruojant teisę į mokslą, be visų kitų garantijų, siūlyta numatyti ir teisę „mokytis gimtąja kalba“, taip pat „galimybė mokytis arba tobulintis užsienio šalių mokyklose“. Nauja konstitucinė norma buvo ir ta, kad „Respublikos įstatymai numato atvejus, kai aukštosios mokyklos veikia akademinės autonomijos pagrindais“;

– išplečiama piliečių teisė „teikti pasiūlymus valstybės institucijoms ir visuomeninėms organizacijoms“: numatyta, kad piliečiai taip pat turi „peticijos teisę“, t. y. teisę kreiptis į valstybinės valdžios organus su reikalavimu įstatymų leidimo tvarka arba kitais būdais spręsti jų keliamus visuomeniškai reikšmingus klausimus;

– egzistuojanti asmens neliečiamybės samprata patikslinama nurodant, kad „remiantis nekaltumo prezumpcija niekas negali būti persekiojamas kaip nusikaltėlis be įstatymo numatyto pagrindo. <...> Kiekvienam piliečiui garantuojama teisinė gynyba nuo jo sulaikymo momento“;

– remiantis tarptautiniais žmogaus teisių ir laisvių standartais Konstitucijos projekte radosi nauja, esamą tvarką griaunanti nuostata: „Lietuvos TSR piliečiams garantuojama gyvenamosios vietovės laisvo pasirinkimo teisė, taip pat teisė išvykti į bet kurią šalį ir sugrįžti į savo Tėvynę.“

9. Nauji Aukščiausiosios Tarybos konstitucinio statuso parametrai. Konstitucinio Teismo vizija

Būtent Konstitucijos tobulinimo sekcijoje subrendo nuomonė, kad reikia imtis iniciatyvos ir iš pagrindų keisti Aukščiausiosios Tarybos vaidmenį politinėje sistemoje.

Pagal tuo metu galiojusią Konstituciją „aukščiausiu Lietuvos TSR valstybinės valdžios organu" buvo Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, kurią sudarė 350 deputatų. Tradiciškai vykdavo dvi sesijos per metus, kurios trukdavo vieną ar dvi dienas. Sesijų dienotvarkėse paprastai būdavo valstybinio ekonominio ir socialinio vystymo plano bei valstybinio biudžeto tvirtinimas, įstatymų priėmimas. Prieš sesijas visi būsimieji sprendimai būdavo „aprobuojami" kompartijos Centro komiteto biure ir dar – Tarybos kompartijos deputatų grupėje. Jokių netikėtumų negalėjo būti, o balsuojama „vienbalsiai".

Greta Aukščiausiosios Tarybos veikė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, kurį rinko Taryba. Pagal Konstituciją tai buvo „nuolat veikiantis Aukščiausiosios Tarybos organas, atskaitingas jai už visą savo veiklą ir vykdantis Konstitucijos numatytose ribose aukščiausiojo valstybinės valdžios organo funkcijas laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų". Be visų kitų įgaliojimų (pilietybės ir malonės teikimas, apdovanojimai, rinkimų skyrimas, tarptautinių sutarčių ratifikavimas, diplomatinių atstovų skyrimas ir kt.), Konstitucijoje buvo numatyti ir klausimai, kuriuos galėjo spręsti Prezidiumas laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų. Vienas jų – „prireikus daryti pakeitimus galiojančiuose įstatymuose". Šių Prezidiumo įsakų projektai taip pat turėjo būti „derinami" LKP CK biure arba kitose CK struktūrose. Visa tai būdavo įforminama dokumentais su žyma „slaptai" arba „visiškai slaptai".

Nors Prezidiumo įsakai, kuriais buvo keičiami įstatymai, pagal Konstituciją ir turėjo būti tvirtinami eilinėje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, tačiau tai buvo formali procedūra ir iš esmės be diskusijų. Taigi Prezidiumas teisėkūroje egzistavo kaip „parlamentas parlamente". Realūs teisės aktų projektų rengimo darbai vykdavo Prezidiume ir prižiūrint kompartijai. Aukščiausiosios Tarybos sesijų dienotvarkės „tvirtinimo", teisės aktų projektų „derinimo" su LKP CK dogma pradėjo blėsti jau 1988 metais, o palaipsniui išnyko didėjant Aukščiausiosios Tarybos vaidmeniui politiniuose procesuose ir menkstant Centro komiteto įtakai parlamentinėje demokratijoje. Visa tai lėmė gimstantys daugiapartinės politinės kultūros pradai Lietuvoje.

Šiame kontekste reikėtų paminėti ir tai, kad Aukščiausiosios Tarybos institucinėje sistemoje figūravo du aukščiausiojo rango pareigūnai: Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas. Jie buvo renkami Aukščiausiosios Tarybos sesijose. Ir vienam, ir antram pareigūnui Konstitucijoje nebuvo numatyti išskirtiniai individualūs įgaliojimai, o Aukščiausiosios Tarybos reglamente nurodyta jų pagrindinė prerogatyva: pirmininkauti Aukščiausiosios Tarybos ar Prezidiumo posėdžiams ir pasirašyti atitinkamus dokumentus. Būtų galima apibendrinti, kad nesureikšminant šių pareigūnų konstitucinio, politinio statuso siekta išvengti tokių situacijų, kai jie nekonkuruotų su kompartijos vadų išskirtiniu vaidmeniu esamoje politinėje sistemoje.

Tokioje panoramoje ir brendo sumanymai koreguoti konstitucines nuostatas dėl Aukščiausiosios Tarybos vaidmens politikoje ir teisėkūroje.

Konstitucijos projekte buvo numatyta, kad Aukščiausiąją Tarybą sudarys ne 350, o 120 deputatų. Laikytasi požiūrio, kad būtent toks deputatų skaičius užtikrins Aukščiausiosios Tarybos darbingumą ir optimalų atstovavimą rinkėjams.

Iš esmės keičiant Aukščiausiosios Tarybos koncepciją pabrėžta, kad „<...> Taryba kasmet renkasi į eilines – pavasario ir rudens – sesijas. Pavasario sesija prasideda kovo 1 d. ir baigiasi ne vėliau kaip birželio 30 d., o rudens sesija prasideda rugsėjo 1 d. ir baigiasi ne vėliau kaip gruodžio 15 d.“ Nepertraukiamai dirbančios Tarybos veiklą garantavo konstitucinė norma: „<...> deputatai atleidžiami nuo tarnybinių ar gamybinių pareigų vykdymo visam savo įgaliojimų <...> laikotarpiui.“

Konstitucijos skirsnyje „Lietuvos TSR Ministrų Taryba“ nustatant, kad „<...> Ministrų Taryba atsakinga <...> Aukščiausiajai Tarybai ir jai atskaitinga“, kartu papildomai numatoma: „Naujai sudaryta Lietuvos TSR Ministrų Taryba pateikia Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai svarstyti būsimos veiklos programą savo įgaliojimų laikotarpiui.“ Tai buvo reikšminga naujovė, kuri papildė Ministrų Tarybos atsakingumo, atskaitingumo Aukščiausiajai Tarybai principų sąvokų turinį.

Projektuojant nuolat veikiantį parlamentą – Aukščiausiąją Tarybą, kuri tampa vienintele įstatymų leidėja, neišvengiamai turėjo būti koreguojamos ir kitos konstitucinės nuostatos.

Šie pokyčiai visų pirma palietė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą. Ši institucija apibūdinama jau ne kaip „vykdanti valstybinės valdžios funkcijas“, bet kukliau: „Prezidiumas yra atskaitingas <...> Aukščiausiajai Tarybai organas, užtikrinantis <...> Tarybos darbo organizavimą ir atliekantis kitus įgaliojimus Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų numatytose ribose.“ Atsižvelgiant į tai, kad Prezidiumas nebeteko teisės keisti įstatymus ar juos aiškinti, projekte nustatoma: „Prezidiumas leidžia nenormatyvinius įsakus ir nutarimus.“ Nebeliko ir įgaliojimų laikotarpiu tarp sesijų spręsti kai kuriuos administracinio-teritorinio suskirstymo klausimus, steigti ir panaikinti ministerijas bei valstybinius komitetus, atleisti iš pareigų ir skirti asmenis, įeinančius į Ministrų Tarybos sudėtį, taip pat nuorodos į tai, kad Ministrų Taryba laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų atskaitinga Prezidiumui.

Vienas probleminių klausimų, kurį reikėjo spręsti rekonstruojant valdžios institucijų kompetencijas, buvo susijęs su tomis funkcijomis, kurias tuo metu vykdė Prezidiumas ir kurios lyginamojoje konstitucinėje teisėje tradiciškai priskiriamos respublikų prezidentams ar konstitucinių monarchijų vadovams. Šiuo atžvilgiu konstitucinis reguliavimas nebuvo keičiamas. Buvo nustatyta, kad Prezidiumas: skirs valstybinius apdovanojimus ir suteiks garbės vardus; suteiks pilietybę, spręs klausimus dėl pilietybės netekimo ir atėmimo, dėl prieglobsčio suteikimo; teiks malonę asmenims, kuriuos yra nuteisę Lietuvos teismai; skirs ir atšauks diplomatinius atstovus; priims prie Aukščiausiosios Tarybos akredituotų užsienio valstybių diplomatinių atstovų skiriamuosius ir atšaukiamuosius raštus.

Apibendrintai galima tarti, jog Prezidiumo konstitucinės priedermės iliustravo tai, kad Prezidiumas kaip Aukščiausiosios Tarybos struktūros dalis būtų turėjęs įgyvendinti ne tik parlamento veiklos organizavimo funkcijas, tačiau veikti ir kaip savotiškas kolektyvinis valstybės vadovas. Apie tai bylojo prieš tai minėtos Prezidiumo prerogatyvos, kurios ir buvo suformuluotos konstitucinėse projekcijose.

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje vykusiose diskusijose buvo subrandinta iš esmės nauja Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statuso koncepcija. To statuso esmė: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas yra aukščiausias Tarybų Lietuvos valstybės pareigūnas ir atstovauja <...> Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose.“ Buvo numatoma, kad pirmininką rinks Aukščiausioji Taryba iš deputatų slaptu

balsavimu penkerių metų laikotarpiui ir ne daugiau kaip dviem kadencijoms paeiliui. Pirmininkas buvo atskaitingas Aukščiausiajai Tarybai. Jį bet kuriuo metu slaptu balsavimu galėjo atšaukti Aukščiausioji Taryba.

Šio aukščiausiojo pareigūno išskirtinį statusą valdžios institucinėje sandaroje apibūdino Konstitucijos projekte numatomi įgaliojimai užtikrinant parlamento funkcionavimą ir tie, kuriais atitinkamu mastu įgyvendinamos tradicinės valstybės vadovo priedermės parlamentinėse ar prezidentinėse respublikose:

– vykdo bendrąjį vadovavimą rengimui klausimų, kuriuos turi apsvarstyti Aukščiausioji Taryba; pasirašo įstatymus ir kitus Aukščiausiosios Tarybos aktus;

– pateikia Aukščiausiajai Tarybai kandidatūras išrinkimui į Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojų, Ministrų Tarybos pirmininko, Liaudies kontrolės komiteto pirmininko, Aukščiausiojo teismo pirmininko, vyriausiojo valstybinio arbitro pareigas, taip pat pasiūlymus dėl Konstitucinio Teismo asmeninės sudėties;

– veda derybas ir pasirašo tarptautines sutartis;

– vykdo kitus įgaliojimus, kurie jam suteikti Konstitucijoje ir įstatymuose.

Tada projektuoti Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pareigybės teisiniai parametrai menkai keitėsi vėliau rengtuose Konstitucijos projektuose. Jais remtasi 1990 m. kovo 11 d. priimant Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, kurio pagrindu veikė Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba ir jos pirmininkas[91].

Menant ir samprotaujant apie 1988 metais vykusias konstitucines „pratybas“ išskirtinai reikėtų pabrėžti tai, kad jau tada brendo Konstitucinio Teismo idėja, kuri ir buvo įgyvendinta Mokslų akademijos komisijos Konstitucijos projekte paskelbiant: „Įstatymų ir įstatyminių aktų konstitucingumo priežiūrą vykdo Lietuvos TSR Konstitucinis teismas, kuris susideda iš pirmininko, pirmininko pavaduotojo ir 7 narių. Konstitucinį teismą renka Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba 5 metams iš reikalingą išsilavinimą turinčių asmenų. Konstitucinio teismo pripažintas nekonstituciniu įstatymas bei įstatyminis aktas (įsakas, nutarimas, sprendimas ir t. t.) skelbiamas negaliojančiu.“

91 Žr. Žilys J. Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo Pirmininko konstitucinis statusas: genezė ir konstituciniai parametrai. *Regnum est. 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui – 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010, p. 130–180.

Pagal autorių sumanymą straipsnis apie Konstitucinį Teismą buvo skirsnyje „Teismas ir arbitražas“. Tai buvo pradmuo jau kylančiai diskusijai dėl konstitucinės justicijos Lietuvoje.

Konstitucijos tobulinimo sekcijoje parengtame projekte Konstitucinio Teismo idėja pateikta visapusiškiau. Šios teisminės justicijos statusas suformuluotas atskirame Konstitucijos projekto skirsnyje „Lietuvos TSR Konstitucinis teismas“: „Aukščiausiajai konstitucinei priežiūrai vykdyti Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba renka Lietuvos TSR Konstitucinį teismą.“

Kompetencijos dalykai apibrėžti taip:

1) savo iniciatyva arba Aukščiausiosios Tarybos pavedimu pateikia Aukščiausiajai Tarybai išvadas, ar aktų projektai atitinka Konstituciją;

2) stebi, ar Konstituciją ir įstatymus atitinka Ministrų Tarybos nutarimai;

3) savo iniciatyva arba Aukščiausiosios Tarybos pavedimu, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, Aukščiausiosios Tarybos nuolatinių komisijų pasiūlymais pateikia išvadas, ar Konstituciją ir įstatymus atitinka kitų valstybinių organų ir visuomeninių organizacijų normatyviai aktai.

Siekta paaiškinti Teismo priimto sprendimo pasekmes: „Išaiškinęs, kad teisinis aktas ar jo atskiri nuostatai prieštarauja Konstitucijai ar įstatymams, Konstitucinis teismas siunčia aktą išleidusiam organui savo išvadą, kad būtų pašalintas šis prieštaravimas. Tokios išvados siuntimas sustabdo Konstitucijai ar įstatymui prieštaraujančio akto ar jo atskirų nuostatų vykdymą.“

Konstitucinis Teismas turėjo teisę pateikti siūlymą Aukščiausiajai Tarybai ar Ministrų Tarybai panaikinti jiems atskaitingų organų arba pareigūnų Konstitucijai ar įstatymui prieštaraujančius aktus.

Teisės aktų ir visų pirma įstatymų konstitucingumo klausimas savaime radosi besikuriančių politinių partijų, naujų visuomeninių organizacijų, judėjimų politinėse programose. Impulsas buvo ir Maskvoje rengiami projektai dėl konstitucinės priežiūros komiteto įsteigimo. Buvo akivaizdu, kad šio komiteto sudarymu siekiama intensyvinti respublikų teisėkūros kontrolę, o iš esmės – jų politinę, administracinę veiklą. Todėl buvo labai svarbu tam komitetui priešpriešinti Lietuvos Konstitucinį Teismą[92].

92 Žr. Žilys J. Konstitucinis Teismas teisinėje kultūroje: istorinės, teisinės paradigmos. I. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2022, nr. 2 (40), p. 23–28.

Šiame kontekste verta prisiminti ir tai, kad Sąjūdžio bendrojoje programoje numatant visuomenės ir valstybės raidos orientyrus buvo skelbiama: „Sąjūdis teigia, kad jokia politinė organizacija neturi teisės uzurpuoti Respublikoje politinės valdžios. Įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios funkcijos turi būti griežtai atskirtos. Tai turi kontroliuoti Lietuvos TSR konstitucinis teismas."[93]

Suvažiavimo rezoliucijoje Nr. 25 „Dėl Konstitucinio teismo įsteigimo"[94] konkrečiai apibrėžta, kokie veiksniai skatina kurti tokį teisinės sistemos darinį: „Siekdamas stiprinti teisėtumą, kelti teisėtvarkos kultūrą, ugdyti demokratinius santykius ir socialinį teisingumą, Sąjūdžio suvažiavimas siūlo Respublikos Aukščiausiajai Tarybai įsteigti Lietuvos TSR konstitucinį teismą, susidedantį bent iš 7 kompetentingų asmenų. Konstitucinio teismo pagrindinė funkcija – įstatymų ir įstatyminių aktų konstitucinė priežiūra, šiuo klausimu gautų skundų sprendimas. Konstitucinio teismo pripažintas nekonstituciniu įstatymas ar įstatyminis aktas skelbiamas negaliojantis."

Konstitucinio Teismo įsteigimo idėja populiarėjo, apie tai vis dažniau svarstyta visuomenėje, susidomėta Lietuvos istorijos praeities reiškiniais, prisiminti prof. Mykolo Romerio mokslo darbai konstitucinės teisės srityje, konkrečiai – jo monografijos „Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose", „Administracinis teismas". Pradėta intensyviau žvalgytis ir vertinti Vakarų teisės sistemoje funkcionuojančias konstitucinės kontrolės institucijas – konstitucinius teismus Vokietijoje, Italijoje, Ispanijoje, Portugalijoje, Konstitucinės priežiūros tarybos statusą Prancūzijoje, Skandinavijos šalių konstitucijos kontrolės tradiciją. Kylančiose diskusijose visapusiškai vertinta JAV veikianti konstitucinės justicijos istorinė tradicija, jos priimtinumas Lietuvai[95].

10. Teismo, prokuratūros statusas

Šiuo atžvilgiu apibūdinant pokyčius, kurie buvo numatomi naujoje konstitucinėje versijoje, reikėtų pabrėžti, kad teismų, prokuratūros funkcionavimo teisinių pagrindų nustatymas iš esmės buvo TSRS institucijų žinioje. Tiesa, prokuratūros statuso

93 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 204.

94 *Ten pat*, p. 237–238.

95 Žilys J. *Konstitucinis Teismas – teisinės ir istorinės prielaidos*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2001, p. 32–44.

parametrų apibrėžimas buvo išimtinė TSRS kompetencija, o teisingumo sistemos valdymas priskirtas vadinamajai mišriai kompetencijai. Galiojančioje Konstitucijoje buvo skelbiama, kad „<...> teismų organizavimo ir veiklos tvarką nustato TSR Sąjungos ir Lietuvos TSR įstatymai".

Vadovaujantis būtent tokia kompetencijų sąveikos samprata buvo koreguojami kai kurie straipsniai dėl teismų:

– atsižvelgiant į tai, kad pokario metais Lietuvoje veikė neteisminės institucijos, galėjusios priimti lemtingus sprendimus dėl tremties, laisvės suvaržymo, įkalinimo, projekte paskelbiama: „Teismai su ypatingais įgaliojimas Lietuvos TSR negali būti steigiami";

– remiantis fundamentaliuoju politiniu siekiu stiprinti Lietuvos TSR suverenines galias numatoma, kad teismų organizavimo ir veiklos tvarką nustato tik Lietuvos TSR, o ne TSRS įstatymai;

– tartum paaiškinant dėsnio „Teisėjai ir liaudies tarėjai yra nepriklausomi" turinį, projekte randasi teiginys: „Teisėjams ir liaudies tarėjams užtikrinamos sąlygos nekliudomai ir efektyviai vykdyti jų teises ir pareigas. Joks kišimasis į teisėjų ir liaudies tarėjų veiklą, susijusią su teisingumo vykdymu, yra neleistinas";

– keičiant sistemą, kai rajonų (miestų) teismų teisėjai renkami visuotiniuose rinkimuose, nustatoma, kad juos renka Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba;

– koreguojant konstantą, kad „teisminis procesas vyksta lietuvių kalba arba jos vietovės gyventojų daugumos kalba", nustatoma, jog teisminis procesas vyksta tik lietuvių kalba, o reikalui esant numatomas vertėjas.

Ir šios konstitucinės revizijos idėjos radosi neatsitiktinai, nes Lietuvą pasiekdavo žinios, kad Maskvos institucijose bręsta sumanymai visiškai centralizuoti teisminę sistemą. Šios konstitucinės pataisos ir buvo atsakas į tokius sumanymus.

Šiuo atžvilgiu būtų galima prisiminti bent vieną Aukščiausiosios Tarybos posėdžių fragmentą. 1988 m. lapkričio 18 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje svarstant projektuojamas TSRS konstitucijos korekcijas ir formuluojant Lietuvos poziciją dėl planuojamų pakeitimų ir papildymų, Aukščiausiojo teismo pirmininkas, deputatas Jonas Misiūnas atkreipė dėmesį į tai, kad tuo metu Maskvoje buvo rengiami TSRS ir sąjunginių respublikų teismų santvarkos įstatymai bei įstatymas „Dėl TSRS teisėjų

statuso“. Kalbėtojas konstatavo, kad šie įstatymų projektai, taip pat projektuojamos konstitucinės pataisos, apibrėžiančios teismų statusą, akivaizdžiai nutolsta nuo to, kas buvo deklaruota XIX partinės konferencijos dokumentuose. Štai Teismų santvarkos įstatyme prieita net iki to, kad respublikų teismai, iš jų – aukščiausieji teismai, tampa pavaldūs TSRS teisingumo ministerijai. J. Misiūnas pabrėžė, kad neatimama respublikų suvereniteto dalis yra respublikos jurisdikcijai numatyti čia veikiančių teismų sistemos statuso nustatymo prerogatyvą: „Taigi ir teisingumą toliau norima palikti centralizuotu, jo komandinį turinį. Šitai nebūdinga teisinei valstybei – nei federacinei valstybei, nei sąjunginių respublikų suverenitetui.“[96]

Nors prokuratūros funkcijų iš esmės nebuvo siūloma keisti, tačiau kiti statuso dalykai koreguoti ryžtingai – atsisakyta bet kokių „pavaldumų“ TSRS generaliniam prokurorui, t. y. absoliutaus centralizmo principo. Projekte nedviprasmiškai nustatoma:

– aukščiausiąją įstatymų vykdymo priežiūrą įgyvendina Lietuvos TSR prokuroras ir kiti jam pavaldūs prokurorai;
– prokuroras atsakingas Aukščiausiajai Tarybai ir yra jai atskaitingas;
– prokuroro pavaduotojus tvirtina Aukščiausioji Taryba;
– rajonų ir miestų prokurorus skiria Lietuvos TSR prokuroras.

Baigiant prokuratūros statuso apibūdinimą, nustatoma: „Prokuratūros organai vykdo savo įgaliojimus nepriklausomai nuo bet kurių vietinių organų, būdami pavaldūs tik Lietuvos TSR prokurorui ir atskaitingi Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai.“

96 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 142.

V. MOKSLŲ AKADEMIJOS VISUOTINIS SUSIRINKIMAS

Dėl Konstitucijos naujos redakcijos diskutuota Mokslų akademijos visuotiniame susirinkime 1988 m. spalio 26 d. Vakariniame posėdyje pranešimą, kuris buvo pavadintas „Lietuvos TSR Konstitucijos tobulinimo uždaviniai bei kryptys remiantis XIX sąjunginės partinės konferencijos patvirtintomis persitvarkymo koncepcijomis“, perskaitė Mokslų akademijos prezidiumo 1988 m. gegužės 23 d. sudarytos komisijos pirmininkas E. Vilkas.

Šio pranešimo neredaguotą dalį pacituosime iš protokolo[97]: „Konstitucijos pakeitimai būtini, kad atitiktų XIX partinės konferencijos nutarimus, taip pat Respublikos savarankiškumo koncepciją dėl politinio, ekonominio, kultūrinio suvereniteto. Žodžiu, įtvirtinti liaudies suverenumą. Įmonės įstatymas prieštarauja ir Respublikos, ir Sąjungos konstitucijoms, todėl klausimą reikėtų spręsti ilgai nedelsiant. <...> konstitucijoje turi atsispindėti naujas socializmo modelis, kuris pradėtas nagrinėti tik nuo XIX partinės konferencijos. <...> Realybė tokia, kad TSRS negali keisti konstitucijos be respublikų, o Respublika – be Sąjungos, todėl visos konstitucijos turėtų būti rengiamos kartu. <...> Ekonominio savarankiškumo principai atsispindi, bet jų socialinė pusė netelpa į senuosius straipsnius. Pvz., kokia turi būti sveikatos apsauga, kokia ekologinė politika ir t. t. Įtvirtinti naujus principus reikia nenurodant, kokie jie turi būti, o tik tai, ką jie turi pasiekti. Senojoje Konstitucijoje – daug deklaratyvumo, propagandos elementų. Jų neturi būti, nes dokumentas be teisinių normų – nekelia pagarbos.“

Nors pranešėjas pateikė aibę kritinių pasiūlymų dėl konstitucinių nuostatų, tačiau galutinė išvada buvo tokia: „<...> reikia ne naujos konstitucijos redakcijos, o naujos konstitucijos.“

Diskusijose kalbėjo: akad. L. Kairiūkštis, E. Nekrošius (VVU), MA n. koresp. V. Gudelis, prof. J. Juzeliūnas, A. Likas (Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas FSTI), prof. A. Sakalas (VVU), S. Vozbinas (Matematikos ir kibernetikos institutas MKI), MA n. koresp. A. Žilėnas (VVU), prof. S. Uosis (VVU), Š. Vilčinskas (VVU), MA n. koresp. J. Bulavas, S. Lapienis (MOS), MA n. koresp. V. Dienys, V. Poškevičius (FSTI), K. Čeponis (MKI).

97 LCVA, f. R-1001, ap. 2, b. 2075, l. 3–33.

Posėdžio protokole nenurodyta, apie ką kalbėjo ir ką siūlė mokslininkai. Akad. A. Buračo kalbos santrauka pridėta prie protokolo: „Kaip komisijos narys projektą palaiko, nurodo, kad nėra jame jaunimo prestižo ir laisvių, realių teisinių garantijų. Maišomos tautinės ir valstybinės vėliavos sąvokos. Valstybinę vėliavą turi tik 5-ios valstybės (TSRS, VDR, VFR, Vatikanas ir Berlynas). <...> Reikia, kad pagrindinė vėliava, mūsų atkovota, būtų Tautinė vėliava, bet kad nebūtų valstybinė. Kitaip bus daug nenumatytų rūpesčių. Naujame Konstitucijos projekte nepasakyta, kas gi yra Lietuvos pilietis. MA turi tarti savo žodį, apibūdindama šią svarbią kategoriją. Taip pat projekte neakcentuojami Sąjūdžio reikalavimai, federaliniai draugystės su kitomis TSRS respublikomis principai. KP, kaip ir Sąjūdis, kaip ir žalieji judėjimai, turi įgauti realistinį, bet ne monopolistinį teisinį statusą.“[98]

Akad. J. Požela, apibendrindamas svarstymą, pažymi, kad „Respublikoje yra du konstitucijos projektai (MA ir AT). MA – projektas, tai pasiūlymas Aukščiausiajai Tarybai.“

Visuotinis susirinkimas (vieningu balsavimu) priima rezoliuciją, kurioje pritaria Komisijos darbui ir paveda jai apibendrinti pasakytas mintis, pastabas, pasiūlymus ir pateikti projektą LTSR Aukščiausiosios Tarybos komisijai. Prezidentas skelbia sesiją baigtą.

Prie protokolo pridėta ir Lietuvos kompartijos Centro komiteto pirmojo sekretoriaus A. Brazausko kalbos, kurią jis pasakė, kai buvo svarstomas Mokslų akademijos visuotinio susirinkimo sesijos pirmasis dienotvarkės klausimas „Tarybų Lietuvos mokslo darbuotojų uždaviniai įgyvendinant XIX sąjunginės partinės konferencijos idėjas“ santrauka[99]. Dalis kalbos buvo skirta konstitucijos temai.

Kai kurie tos kalbos fragmentai:

„<...> tačiau Respublikos savarankiškumas dar tik popieriuje; o nė viena sąjunginė organizacija, kai buvo bandyta kalbėti pavaldumo, savarankiškumo, finansavimo, kainodaros, atlyginimų sistemos, užsienio prekybos klausimais, nesuprato ar nenorėjo to suprasti. Respublikos parengti pasiūlymai yra labai radikalūs, šokiruoja senoviškai mąstančius Sąjungos žmones, todėl reikės daug jėgų ir susitelkimo ir CK, ir

98 *Ten pat*, l. 37.

99 *Ten pat*, l. 29–33.

Vyriausybei, ir MA. <...> Sąjūdžio suvažiavimas priėmė daug gerų rezoliucijų, jas reikės įgyvendinti ir visuomenėj, ir kultūrinėj, ir politinėj sferoje“;

„Sekretorius kreipiasi į šią darbo grupę (AT Prezidiumo sudarytą – *J. Ž.*), prašydamas pagreitinti konstitucijos projekto ruošimą, nes š. m. lapkričio pabaigoj bus TSRS AT neeilinė sesija, kuri priims pataisas. Sąjunginė konstitucija ir Respublikos konstitucija turi svarbų ryšį, tai visi supranta: Sąjunginėje konstitucijoje turi būti numatyti punktai, kurie leistų respublikoms priimti panašaus pobūdžio punktus. Tai ir respublikos suvereniteto klausimai (ekonomika, politika ir t. t.)“;

„Pirmiausia – reikia paruošti kvalifikuotus pasiūlymus dėl TSRS Konstitucijos pataisų, nes dabartinės siūlomos pataisos tik apsunkino tuos reikalus, ir jeigu tokia konstitucija bus priimta, tai Respublikos konstituciją priimti ir patvirtinti bus labai sunku“;

„Reikia žiūrėti realiai: gerai parašyti, parengti galima, bet juk tai dar reikia įteisinti aukščiausiu lygiu. Iki šiol Respublikos statusas dar nepasikeitęs, tai šių dienų realybė, o daugeliu ekonomikos sričių jis net pablogėjęs, pasidaręs sąjunginio pavaldumo. <...> Teks važiuoti į Maskvą, derinti konstituciją. Tam bus kviečiami ir mokslininkai. Kalbėtojas pabrėžia, kad jam ir pačiam reikės daug jėgų, reikės (dėl TSRS Konstitucijos) kalbėtis su pačiu TSKP CK generaliniu sekretoriumi M. Gorbačiovu.“

Protokole fiksuojama: „Drg. A. Brazauskas pareiškia savo pastabas ir pasiūlymus naujai Lietuvos konstitucijai: a) nėra įvado, kelia abejonių per staigiai keliama nacionalinio valstybingumo raida. Reikėtų pradėti nuo mažesnių ir kelti aukštyn, kad nebūtų iš karto pati aukščiausia tvora, per kurią šokdinami kiti; b) komunistų partija, nežiūrint į tą faktą, kad ji savo pozicijose turi daug ką keisti, vis dėlto yra vadovaujanti jėga ir į tai reikėtų atsižvelgti; c) Lietuvos konstitucijos projektą reikia pabaigti iki TSRS AT sesijos, kad ją svarstytų, apie ją galvotų, nagrinėtų Respublikos pasiūlymus. Lietuvos AT sesijoje balsuoti už konstituciją be derinimo – neįsivaizduojama.“

VI. KONSTITUCIJOS PROJEKTAS SĄJŪDŽIO SEIMO PIRMOJOJE SESIJOJE

1988 m. lapkričio 11 d. Konstitucijos tobulinimo sekcija baigė darbą ir konstatavo, kad „sudarė Lietuvos TSR Konstitucijos naujos redakcijos projektą“. Lapkričio 13 d. konstitucijos klausimas buvo svarstomas Sąjūdžio Seimo pirmojoje sesijoje. Priimtoje rezoliucijoje Nr. 1 pažymėta: „<...> absoliučia balsų dauguma paremia naująją Lietuvos TSR Konstitucijos redakciją, apsvarstytą LTSR Mokslų akademijos visuotinėje sesijoje š. m. rugsėjo 21 d. ir galutinai parengtą Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo darbo grupėje Konstitucijai tobulinti.“[100]

Sąjūdžio Seimas kreipėsi į LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą šiais klausimais:

„pirma, įtraukti į š. m. lapkričio 17 d. prasidedančios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijos dienotvarkę naujos Lietuvos TSR Konstitucijos redakcijos svarstymą;

antra, priimti šioje sesijoje naujos redakcijos Lietuvos TSR Konstituciją.“[101]

Beje, kitoje, rezoliucijoje Nr. 2, Sąjūdžio Seimas vieningai pasisako „prieš spaudoje paskelbto TSRS Konstitucijos pakeitimų ir papildymų įstatymo projekto svarstymą ir atmeta projektą kaip antidemokratišką, prieštaraujantį TSKP XIX konferencijos dvasiai“.

Panašiai įvertintas ir TSRS liaudies deputatų rinkimų įstatymo projektas. Rezoliucijoje Nr. 3 pabrėžiama, kad šis „projektas yra nedemokratiškas ir neužtikrina lygių balsavimo teisių gyventojams, lygiateisių sąjunginių respublikų atstovavimo TSRS įstatymų leidimo organuose, stiprina biurokratinę valdymo sistemą“[102].

Nors Sąjūdžio Seimas ir primygtinai siūlė įtraukti į Aukščiausiosios Tarybos posėdžių darbotvarkę konstitucijos klausimą, o pagaliau ir priimti naujos redakcijos Konstituciją, tačiau Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui pateikė papildomą protokolą, kuriame dėl projekto buvo surašyta aibė konkrečių pasiūlymų[103]. Akivaizdu, kad tai savaime komplikavo tokios Konstitucijos svarstymą ir juo labiau priėmimą.

---

100 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias.* 1. Vilnius, 1989, p. 45.

101 *Ten pat*, p. 45.

102 *Ten pat*.

103 Protokolo kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

Apie Sąjūdžio Seime įvykusią diskusiją dėl konstitucinių perspektyvų byloja pasisakiusiųjų ir konkrečių pasiūlymų gausa.

Protokole nurodoma, kad posėdyje kalbėjo: Z. Šličytė, A. Smailys, K. Antanavičius, S. Uosis, A. Buračas, J. Beinortas, R. Matulionis, E. Jarašiūnas, A. Kontautas, V. Plečkaitis, J. Veselka, A. Gutmanas, A. Acus, A. Patackas, A. Sakalas, V. Aliulis, A. Keina, E. Zingeris, A. Kalanta, R. Pabiržis, V. Mikulskis, K. Motieka, S. Gricius, L. Jacinevičius, A. Zalatorius, Č. Stankevičius, R. Bartusevičius, V. Valiušaitis, A. Skučas, P. Kaltenis, R. Šagždavičius, V. Sneideris, J. Keldušis, J. Olekas, V. Kubilius, A. Račas, J. Kontautas, P. Varanauskas, N. Medvedevas, N. Misiūnienė, S. Umbrasas, V. Krikščiūnas, E. Gentvilas, A. Butkus, Z. Mackievič, V. Jefremovas, R. Mickūnas, G. Kastkevičius, R. Gudaitis, A. Klumbys, B. Nedzinskienė, A. Juozaitis.

Pastabos, konkretūs pasiūlymai buvo pareikšti dėl daugelio konstitucinių nuostatų ir tai rodė, kad nors dauguma Sąjūdžio Seimo narių ir balsavo už tai, kad ši Konstitucijos nauja redakcija būtų teikiama Aukščiausiajai Tarybai, tačiau provokavo visa apimančius svarstymus ne tik esminiais konstitucinio reguliavimo klausimais, bet ir dėl aibės tartum šalutinių aktualijų, kurias turi spręsti konstitucija. Apie kai kuriuos dalykus verta prisiminti ir dabar, nes jie vienaip ar kitaip atspindėjo idėjas, lūkesčius, tvyrojusius tuo metu politinėje būtyje.

Konstitucijos projekto skirsnyje „Politinė sistema“ nors ir buvo numatyta, kad „svarbiausi Respublikos valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai pateikiami liaudies svarstymui, taip pat sprendžiami referendumu“, siūlyta apibrėžti ir plebiscito sampratą bei numatyti, kokiais klausimais jis galėtų būti rengiamas. Užsiminta, kad plebiscitas galėtų būti rengiamas dėl tautos apsisprendimo teisės įgyvendinimo, t. y. dėl „atsiskyrimo nuo kokios nors valstybės“, dėl valstybės teritorijos pasikeitimo ir kt. (Alfredas Smailys).

Kritiškai vertintas projekto 6 straipsnis, kuriame rašyta, kad „Lietuvos komunistų partija tarnauja liaudžiai ir telkia visuomenę socializmui kurti“. Nors kitame straipsnyje ir buvo numatyta, kad greta LKP egzistuoja ir „visuomeniniai judėjimai, politinės, profesinės, jaunimo, moterų, veteranų, kooperatinės ir kitos visuomeninės organizacijos, kūrybinės sąjungos ir mokslo draugijos“, tačiau pareikšta, kad atskiros nuostatos, apibrėžiančios LKP konstitucinį statusą, iš viso reikia atsisakyti, nes šiai partijai neturi

būti suteiktas išskirtinis konstitucinis statusas (Zita Šličytė, K. Antanavičius, Julius Beinortas, Antanas Kontautas, Vytautas Plečkaitis, A. Buračas).

Nors dėl skirsnio „Ekonominė santvarka“ nebuvo išsakyta visapusiškesnės kritikos, tačiau siūlyta, kad nustatant nuosavybės formas (valstybinė (visaliaudinė), kolūkinė (kooperatinė), būtina įtvirtinti ir privatinę nuosavybę (A. Kontautas, V. Plečkaitis). Reikštas įsitikinimas, kad projekte reikia atsisakyti tokių sąvokų kaip „socialistinė nuosavybė“, „socialistinė demokratija“ ir pan. Nuostata „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal darbą“ iš esmės esanti nepriimtina ir keistina numatant, kad turi būti užtikrinta „reali galimybė pragyventi iš darbo“.

Nagrinėjant skirsnio „Socialinis vystymas ir kultūra“ turinį, pažymėta, kad tezės „Sutinkamai su komunizmo idealu“, „Laisvas kiekvieno vystymasis yra laisvo visų vystymosi sąlyga“ visiškai nepriimtinos (Stasys Uosis). Arūno Acaus nuomone, nuoroda „<...> mokslą baigusieji aprūpinami darbu“ yra perteklinė. Kalbėta ir apie tai, kad aukštosioms mokykloms turi būti garantuojamas akademinės veiklos savarankiškumas, kuris bus numatytas jų statusuose.

Aštriai pasisakyta dėl skirsnio „Užsienio politikos veikla ir socialistinės Tėvynės gynimas“ nuostatų. Nors rengiant projektą ir buvo numatytos konstitucinės normos, išplečiančios Lietuvos galimybes visapusiškiau dalyvauti įgyvendinant užsienio politiką ir organizuojant Tėvynės gyvenimą, tačiau Sąjūdžio Seimo nariai buvo įsitikinę, kad to nepakanka. Štai pareikšta, jog numatant, kad „Valstybės teritorijos neliečiamybei nuo agresijos ginti sukuriamos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės“, reikia išbraukti nuorodą į tai, kad šios formuotės yra „pavaldžios TSRS ginkluotųjų pajėgų aukščiausiajai vadovybei“ (Vaclovas Mikulskis, Raimundas Bartusevičius). Pažymėta, kad konstitucinė nuostata „visuotinė karinė prievolė“ nesuteikia jokių galimybių asmenims pasirinkti šios prievolės alternatyvas. Atsižvelgiant į tai, kad vidaus reikalų kariuomenės daliniai be pagrįstos dingsties galėjo būti panaudoti ir prieš taikius gyventojus, Česlovas Stankevičius siūlė Konstitucijoje įtvirtinti, kad Lietuvos teritorijoje nedislokuojama tokios paskirties kariuomenė. Vidmantas Valiušaitis buvo įsitikinęs, kad Lietuvoje karinę tarnybą gali atlikti tik Lietuvos TSR pilietis.

Aktyviai ir visapusiškai nagrinėtas projekto skirsnio „Lietuvos TSR pilietybė. Piliečių lygiateisiškumas“ turinys ir konkretūs teisiniai apibūdinimai. Štai Z. Šličytė teigė,

kad „siekiant atkurti Lietuvos TSR suverenitetą, būtina atsisakyti bendros sąjunginės pilietybės ir Lietuvos TSR teritorijoje nustatyti Lietuvos TSR pilietybę“. Panašiai samprotavo ir kiti (V. Mikulskis, Artūras Skučas, Petras Kaltenis). Z. Šličytė taip pat buvo įsitikinusi, kad Lietuvos TSR piliečiais gali būti pripažįstami tik tie asmenys, kurie gyveno Lietuvoje iki 1940 m. rugpjūčio 3 d., taip pat jų vaikai, gimę TSRS respublikose arba užsienio valstybėse. Jos nuomone, Lietuvos TSR pilietybė gali būti įgyjama tik pragyvenus Lietuvoje 10 metų, išmokus lietuvių kalbą ir nepadarius nusikaltimų lietuvių tautai. TSRS įstatymais nustatyta sąjunginė pilietybė neturi reikšmės sprendžiant Lietuvos pilietybės suteikimo klausimą. Algirdas Patackas teigė, kad skelbiant apie moterų ir vyrų lygiateisiškumą reikia remtis istoriniais teisiniais dokumentais, t. y. Lietuvos statutais, kuriuose buvo daug nuostatų, užtikrinančių motinystės apsaugą, globą.

Ypač daug pasiūlymų buvo pareikšta dėl projekto skirsnio „Pagrindinės Lietuvos TSR piliečių teisės, laisvės ir pareigos“. Bent kai kurie paminėtini. Vytautas Šneideris: „Darbo apmokėjimas turi garantuoti kiekvieno dirbančiojo materialinį pragyvenimą“; Povilas Varanauskas: „Moteris turi teisę nedirbti nakties metu“; P. Kaltenis: „<...> medicinos pagalbą gali teikti privačiai praktikuojantys sveikatos apsaugos darbuotojai“; A. Račas: „Teisę į mokslą gali užtikrinti ne tik valstybinės, bet ir privačios, kuriose mokslas yra mokamas“; V. Plečkaitis, A. Kontautas: papildyti projektą tokia konstitucine nuostata: „Piliečiai turi įstatymų leidybos iniciatyvos teisę – 25 tūkstančiai piliečių, turinčių rinkimų teisę, gali teikti Aukščiausiajai Tarybai įstatymo sumanymą, kurį AT privalo svarstyti“; Nikolajus Medvedevas: papildyti projektą tokia nuostata: „Piliečiams garantuojama teisė į išsamią informaciją apie LTSR valstybinį biudžetą ir TSRS valstybinio biudžeto bendrus su LTSR išlaidų straipsnius“; V. Mikulskis: išbraukti nuorodas į tai, kad „Lietuvos TSR pilietis privalo saugoti <...> TSR Sąjungos interesus.“

Pasisakyta ir dėl skirsnio „Lietuvos TSR – suvereni valstybė TSR Sąjungoje“ daugelio postulatų. Štai V. Mikulskis ragino išbraukti visas nuostatas, kuriose numatomi Lietuvos TSR politiniai saitai, jungtys su TSRS: nesą poreikio rašyti apie vadinamąją Lietuvos TSR ir TSRS „mišriąją kompetenciją“, apie tai, kad Lietuvos TSR santykiai su TSRS ir kitomis „tarybinėmis respublikomis“ grindžiami sutartimis.

Projekte numatant, kad Lietuvos TSR kompetencijai priklauso „nuteistų asmenų amnestavimas bei malonės jiems teikimas“ siūlyta išskirtinai paminėti tuos asmenis,

kurie buvo nuteisti už „politinio pobūdžio veiklą“, taip pat apibrėžti, kad turi būti atstatytos visos teisės represuotiems asmenims (K. Motieka).

Siūlyta papildyti projekto 77[1] straipsnio nuostatas, reglamentuojančias lietuvių kalbos valstybinio statuso konstitucinius metmenis, ir akcentuoti, kad „lietuviški asmenvardžiai bei vietovardžiai yra neliečiami ir saugomi įstatymu“ (Alvydas Butkus, R. Bartusevičius). Beje, diskutuojant dėl valstybinės kalbos, būta pageidavimų, kad į projektą būtų įrašytos nuostatos ir dėl rusų, lenkų kalbų garantijų (Zygmunt Mackievič, Vladimiras Jefremovas): „Valstybė užtikrina rusų ir lenkų kalbų vartojimą švietimo, kultūros ir mokslo sferose, sudaromos sąlygos vartoti rusų ir lenkų kalbas piliečiams kreipiantis į valstybines bei visuomenines organizacijas ir organus.“

Nemažai pastabų, pasiūlymų reikšta dėl projekto skirsnių, kuriuose nustatoma, kokiais konstituciniais pagrindais remiantis funkcionuos Aukščiausioji Taryba, vietinės Liaudies deputatų tarybos, Vyriausybė bei kitos valstybės institucijos. Paminėtini bent šie samprotavimai. A. Skučas: „Prezidentas turėtų būti renkamas visuotinių ir tiesioginių rinkimų būdu“; Aronas Gutmanas: „Teisė kelti kandidatus į deputatus turi priklausyti ne tik komunistų partijai ir kitiems nurodytiems subjektams, bet ir visoms kitoms politinėms partijoms, taip pat ir rinkėjų grupėms, kurias sudaro ne mažiau kaip 3 proc. apygardos rinkėjų“; Raimundas Mickūnas: „Aukščiausiosios Tarybos ir vietinių Tarybų pirmininkai turi būti renkami ne šiose Tarybose, bet tiesioginiuose rinkimuose“; Vytautas Kubilius: reikia atsisakyti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo prerogatyvos tvirtinti mokslo darbuotojams mokslinių tarybų suteiktus aukščiausiuosius mokslo laipsnius ir mokslinius vardus.

Nors projekte jau buvo numatyta, kad Respublikos valstybės herbas bus baltas Vytis raudoname lauke, valstybinė vėliava – tautinė trispalvė, o valstybinis himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“, kai kurie Sąjūdžio Seimo nariai buvo įsitikinę, jog tokia valstybės simbolika priimtina tik tuo atveju, jeigu Aukščiausioji Taryba patvirtins būtent šį svarstomą Konstitucijos projektą. Protokole rašyta: „Tautinė simbolika priimtina kaip valstybinė tik naujos redakcijos konstitucijos kontekste. Jei atmetama ši redakcija, tautinė simbolika negali būti patvirtinta kaip valstybinė.“ Tokios pozicijos laikėsi P. Varanauskas, Romas Gudaitis, Egidijus Klumbys, R. Bartusevičius, Birutė Nedzinskienė, A. Juozaitis.

Debatai Sąjūdžio Seime parodė, kad parengtas projektas netenkina tų lūkesčių, kurie jau tada akivaizdžiai populiarėjo visuomenėje, buvo reiškiami masiniuose mitinguose, laisvėjančioje spaudoje ir visur kitur. Stiprėjo įsitikinimas, kad intensyviau reikia spręsti ne tik ekonominius, kultūrinius Lietuvos savarankiškumo, realaus suvereniteto užtikrinimo klausimus, bet ir politinio pobūdžio problemas, kurios savo ruožtu neatsiejamos nuo poreikio atlikti esminę konstitucinę reviziją.

Sąjūdžio Seimo tarybos narys R. Ozolas vėliau Lietuvos istorijos instituto surengtoje konferencijoje, skirtoje paminėti Lietuvos valstybingumo atkūrimo penktąsias metines, kalbėjo: „Mūsų pastangų radikalumą rodo bandymas priimti Lietuvos Konstituciją 1988 metų pabaigoje – tai buvo klaidingas sprendimas, tačiau jis padėjo išvengti klaidų vėliau, SSRS liaudies deputatų suvažiavime. Į Sacharovo ir kitų siūlomus naujos Sąjungos konstitucijos projektus Sąjūdis žiūrėjo kaip į reliktus ar šunkelius. <...> Tai, kas dažnai vadinama nuosaikumu, – Sąjūdžio apsisprendimas dėl išsivadavimo teisinio kelio ir atskirų žingsnių tame kelyje, pvz., lėto, laipsniško nepriklausomybės šūkio iškėlimo, – iš tikro nėra nuosaikumas ar susitaikėliškumas: tai tėra tik sovietinės tikrovės neigimo būdu, išvengiant ne tik ginklų, bet ir netinkamų žodžių, specifika.“[104]

104 Ozolas R. Lietuvos valstybingumo atkūrimo strateginės nuostatos (1989–1991). *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai,* p. 66.

VII. KONSTITUCINIAI REIKALAI ESTIJOJE IR LATVIJOJE: POLITINIO PROCESO FRAGMENTAI

Samprotaujant apie laisvės siekius Lietuvoje, Estijoje ir Latvijoje būtų galima tarti, kad daugelis politinių reiškinių buvo tapatūs, o tikslai panašūs: visuotinis suvereniteto garantijų reikalavimas, viešumas ne tik atskleidžiant istorinius įvykius, bet ir tuo metu priimamų politinių sprendimų pagrįstumas. Iš esmės labai artimų pozicijų laikytasi vertinant XIX partinėje konferencijoje priimtus dokumentus ir paskelbtus TSRS konstitucijos pakeitimų projektus. Po to, kai įsikūrė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, Estijos ir Latvijos liaudies frontai, bendradarbiavimas plėtėsi ir tai liudija bendri politiniai dokumentai.

Štai Estijos komunistų partijos delegacija XIX partinėje konferencijoje turėjo konkretų veiksmų planą – išspausdintą brošiūrą ir dalijo ją kitiems konferencijos dalyviams. Ten buvo skelbiami tokie pasiūlymai:

„atkurti respublikų suverenitetą, deklaratyvų pakeičiant realiu,

visiškai atkurti visų lygių tarybų valdžią visoje jų teritorijoje,

parengti naują rinkimų įstatymą,

įvairioms visuomenės organizacijoms ir judėjimams nustatyti jų statusą,

parengti SSRS įstatymą, kuriuo detaliai būtų reguliuojami santykiai tarp sąjunginių respublikų ir jų santykiai su centrine valdžia,

konkrečiau išdėstyti valstybės nuosavybės sąvoką,

pasmerkti masines represijas ir asmens kultą, pripažinti <...> nusikalstamomis 1940–1949 metų taikių Baltijos šalių gyventojų represijas ir masines deportacijas,

suteikti sąjunginėms respublikoms galimybę pačioms parengti švietimo politiką,

Konstitucija turi atitikti laiko dvasią. Įsteigti Konstitucinį Teismą,

tautos valią ir referendumą pripažinti aukščiausia tautos valios forma bei kt.“[105]

Šios idėjos buvo panašios į tuos priesakus, kurie buvo suformuluoti Katedros aikštėje Vilniuje palydint į Maskvą XIX partinės konferencijos delegatus.

---

105 Heino Kostabi. Baltijos šalių tautos sunaikinto valstybingumo atkūrimo kelyje. *Valstybės atkūrimas. Lietuvos parlamentas 1990–1992*. Sud. R. Ozolas, B. Valionytė. Vilnius: Standartų spaustuvė, 2013, p. 414–415.

1988 m. spalio 1–2 d. Taline vykusiame Estijos liaudies fronto (*Eestimaa Rahvarinne*) steigiamajame suvažiavime priimtoje programoje skelbta, jog Liaudies frontas kovoja už tai, kad Estijai būtų suteiktos suverenios sąjunginės respublikos teisės, kad Estijos tauta galėtų pati, be išorinio spaudimo, spręsti savo reikalus. Išskirtinę reikšmę turi konstitucinis lenininio federalizmo principo įtvirtinimas ir nedviprasmiškas sąjunginės respublikos prioriteto prieš sąjungą kaip visumą patvirtinimas. Sąjunginė respublika dėl valstybių sąjungos interesų atsisako kai kurių savo funkcijų (iš dalies – valstybės gynyba ir diplomatija), tačiau tai nepanaikina galimybės, kad jos politinę nepriklausomybę galėtų pripažinti bet kuri valstybė ar tarptautinė organizacija (SNO, UNESCO, TOK ir kt.).

Spalio 8 d. prasidėjo Latvijos liaudies fronto (*Latvijas Tautas fronte*) steigiamasis suvažiavimas. Jame svarstytas latvių kultūros nuopuolis, ekonominio savarankiškumo prielaidos, latvių kariuomenės sukūrimas, tikinčiųjų teisių grąžinimas, stalinizmo nusikaltimų atskleidimas, katastrofiško masto imigracija. Priimti nutarimai dėl ekonominių laisvių, dėl Latvijos TSR įstatymų viršenybės TSRS įstatymų atžvilgiu, dėl imigracijos kontrolės, dėl savų pinigų sistemos, dėl ateizmo dėstymo mokyklose uždraudimo ir kt.[106]

Liaudies fronto programoje akcentuoti šie dalykai: „LLF kovoja už valstybinio suverenumo, skelbiamo Latvijos TSR Konstitucijoje, įtvirtinimą ir lenininių federalizmo principų atkūrimą. LLF kovoja už stalinizmo ir administracinės-komandinės sąstingio laikmečio sistemos demontažą, už tai, kad TSRS iš centralizuotos federacinės valstybės taptų suverenių valstybių sąjunga. Latvijos piliečiai turi tapti savo žemės savininkais ir savarankiškai spręsti visus klausimus. TSR Sąjungos ir Latvijos konstitucijose griežtai ir tiksliai reikia atriboti federacijos ir respublikos kompetenciją ir suteikti respublikai veto teisę tais klausimais, kurie susiję su jos esminiais interesais, taip pat teisę savarankiškai megzti tiesioginius ryšius su kitomis valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis.“

1988 m. lapkričio 8 d. Rygoje įvyko pirmasis Sąjūdžio, Estijos liaudies fronto ir Latvijos liaudies fronto vadovų susitikimas. Čia buvo įvertinta politinė situacija respublikose, suderinta vieninga pozicija dėl TSRS konstitucijos pakeitimų, vertintos

106 Žr. Žilys J. Latvijos Respublikos konstitucinė sistema. *Europos Sąjungos valstybių narių konstitucinės sistemos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012, p. 453.

Molotovo–Ribentropo pakto politinės ir teisinės pasekmės bei respublikų ekonominio savarankiškumo siekių perspektyvos.

Bendrame Kreipimesi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą ir sąjunginių respublikų Aukščiausiąsias Tarybas konstatuota:

„Paskelbti įstatymų projektai dėl Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimų ir papildymų bei dėl TSRS liaudies deputatų tarybos rinkimų parengti nedalyvaujant sąjunginių respublikų Aukščiausiosioms Taryboms ir akivaizdžiai prieštarauja XIX sąjunginės partinės konferencijos rezoliucijoms. Užuot plėtojus liaudies savivaldą, numatoma dar labiau atitolinti valstybinę valdžią nuo liaudies <...>. Užuot decentralizavus valdžią, dar labiau stiprinama centralizacija <...>. Užuot išplėtus sąjunginių respublikų teises, numatoma sukurti unitarinę valstybę ir visiškai atimti iš respublikų valstybinio suvereniteto garantijas. <...> šių įstatymų priėmimas gali turėti nenumatomų padarinių sąjunginėse respublikose, gali pakirsti TSRS prestižą ir yra pražūtingas persitvarkymo procesui.“

Sąjūdžio Seimo taryba, Estijos ir Latvijos liaudies frontų valdybos ragino „pripažinti, kad minėti įstatymų projektai negali būti TSRS Konstitucijos pakeitimų pagrindas ir turi būti visiškai atmesti. Naują TSRS Konstitucijos sąrangą turi parengti konstitucinė komisija, sudaryta pariteto pagrindu iš visų sąjunginių respublikų atstovų, peržiūrėjus ir priėmus sąjunginių respublikų konstitucijas.“[107]

Kreipimosi nuostatų turinys iš esmės atskleistas dokumente „Sąjunginių respublikų ekonominio savarankiškumo pagrindinės teisinės garantijos“[108]. Pakartojant argumentus dėl TSRS konstitucijos pakeitimų nepriimtinumo pabrėžiama, kad visų pirma reikia padaryti atitinkamas pataisas sąjunginių respublikų konstitucijose, taip pat laikyti šias pataisas TSRS valstybinio santvarkos plėtojimo pagrindu.

Čia suformuluoti politinės sistemos reformos parametrai:

„1. TSRS įstatymai įsigali atskirose sąjunginėse respublikose, kai juos patvirtina tų respublikų Aukščiausiosios Tarybos.

2. TSRS valstybinės santvarkos ir sąjunginių respublikų tarpusavio ryšių bei santykių su Tarybų Sąjungos organais pagrindas yra sąjunginių respublikų pasirašoma sąjungos sutartis.

107 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 79.

108 *Ten pat*, p. 80.

3. Sąjunginės respublikos turi teisę pasirašyti tarptautines sutartis su kitomis valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis, jeigu tos sutartys neprieštarauja sąjungos sutarčiai.

4. Tarybų Sąjungos aukščiausiasis atstovaujamasis organas sudaromas iš lygaus visų sąjunginių respublikų atstovų skaičiaus visuotinių lygiateisių tiesioginių rinkimų būdu.

5. Sąjungos sutartyje nusakoma, kokiais klausimais Tarybų Sąjungos aukščiausiasis atstovaujamasis organas – tik visų sąjunginių respublikų delegacijoms pritarus – gali priimti sprendimus.

6. Sąjunginių respublikų ginčai su Tarybų Sąjungos organais, taip pat ginčai tarp atskirų respublikų abipusiu susitarimu gali būti nagrinėjami:

a) Trečiųjų teisme;

b) TSRS Konstituciniame teisme;

c) Tarptautiniame teisme.

7. Visi teisėsaugos organai (prokuratūra, teismai, tardymo organai, vidaus reikalų ir valstybės saugumo organai) formuojami sąjunginėse respublikose ir tik joms yra pavaldūs.

8. Politiniams, ekonominiams ir kultūriniams ryšiams palaikyti sąjunginės respublikos turi savo atstovybes kitose sąjunginėse respublikose, TSRS sostinėje, taip pat kitose valstybėse.

9. Liaudies frontai ir kitos visuomeninės politinės organizacijos politiniame gyvenime turi lygias teises su egzistuojančiomis politinėmis ir visuomeninėmis organizacijomis.“

1988 m. lapkričio 16 d. vykusioje Estijos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo priimti visais atžvilgiais reikšmingi aktai, kuriais pasisakyta dėl praeities istorinių faktų, dabarties reiškinių ir politinės raidos perspektyvų. Priminsime jų turinį.

Deklaracija apie Estijos TSR suverenitetą – kreipimasis į visus Estijos gyventojus, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją. Deklaracijos pagrindiniai teiginiai: 1940 metais beveik homogeninė tautiniu atžvilgiu liaudis (94 procentai gyventojų buvo estai) ir jos suvereni valstybė buvo įjungti į Tarybų Sąjungos sudėtį, tuo pačiu numatant

suvereniteto garantijas, tautos suklestėjimą. Tačiau stalinizmo vidaus politika stagnacijos periodu ignoravo šiuos konstitucinius postulatus; Estijoje susiformavo nepalanki Estijos tautai demografinė situacija, blogėjo ekologinė būklė, ekonominė raida destabilizavosi, prastėjo socialinio gyvenimo rodikliai; išeitis yra viena – tolesnis Estijos vystymasis įmanomas suvereniteto aplinkybėmis. Tokios situacijos garantija yra sąjunginė sutartis tarp Estijos TSR ir TSRS. Atsižvelgdama į tai, Estijos TSR Aukščiausioji Taryba kategoriškai prieštarauja TSRS Aukščiausiosios Tarybos siūlomiems TSRS konstitucijos papildymams ir pakeitimams, kuriais paneigiama Estijos TSR konstitucinė apsisprendimo teisė; vadovaudamasi tarptautinės teisės normomis, Estijos TSR Aukščiausioji Taryba deklaruoja, kad iki tada, kai bus pasirašyta sąjunginė sutartis, TSR įstatymai Estijos TSR teritorijoje įsigalioja tik tada, kai jiems pritaria Estijos TSR Aukščiausioji Taryba. TSRS konstitucijos pakeitimai ir papildymai Estijos teritorijoje įsigali taip pat tik tada, kai juos patvirtina Estijos TSR Aukščiausioji Taryba ir po to, kai atitinkamai pakeičiama ir papildoma Estijos TSR Konstitucija; suvereniteto teisinis ir faktinis įgyvendinimas reiškia ir tai, kad Estijos liaudžiai ir ateityje bus nepriimtinas bet koks įstatymas, kuriuo bus diskriminuojami bet kurios tautybės Estijos gyventojai.

Rezoliucija dėl sąjungos sutarties. Joje pabrėžta, kad vadovaudamasi Deklaracija apie Estijos TSR suverenitetą Estijos TSR Aukščiausioji Taryba numato, jog tolesni Estijos santykiai su TSR Sąjunga bus grindžiami pariteto pagrindu sudaryta sąjungos sutartimi. Estijos TSR Aukščiausioji Taryba kreipiasi į TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, siūlydama sudaryti sąjungos sutartį ir įgalina Estijos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą atstovauti sudarant šios sutarties tekstą.

Įstatymas „Dėl Estijos TSR Konstitucijos pakeitimų ir papildymų“. Pažymėtina, kad šiuo įstatymu buvo pakeista Konstitucijos preambulė ir akcentuota: „Estijos TSR teisinės sistemos neatskiriama dalis yra Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, kuriuos visuotinai pripažino pasaulio valstybės ir kuriuos ratifikavo TSR Sąjunga, taip pat kitų tarptautinių paktų ir deklaracijų nuostatos dėl žmogaus, pilietinių teisių apsaugos.“

Konstitucija papildyta nauja nuostata: „Estijos TSR piliečiams užtikrinamas konstitucinių teisių gynimas teisme."

Pakeista Konstitucijos nuostata apie ekonominės sistemos pagrindą ir numatyta, kad greta „socialistinės gamybos priemonių nuosavybės, kurias sudaro valstybinė (visaliaudinė), kolūkinė-kooperatinė", yra ir „mišri, privati ir asmeninė nuosavybė".

Iš esmės pakeistas nuostatos, kuria apibūdinama valstybinė nuosavybė turinys ir suformuluota taip: „Išimtinė Estijos TSR nuosavybė yra žemė, jos gelmės, atmosfera, vidaus ir teritoriniai vandenys, jūros šelfas, miškai ir kiti gamtiniai ištekliai. Estijos TSR nuosavybė yra pagrindinės gamybos priemonės pramonėje, statyboje ir žemės ūkyje, transporto ir ryšių priemonės, valstybiniai bankai, valstybės įsteigtų prekybos, komunalinių ir kitokių įmonių turtas ir pagrindinis miestų butų fondas bei kitas turtas, sukurtas valstybės lėšomis. Ginkluotųjų pajėgų, kurios yra Estijos TSR teritorijoje, turto priklausomybė reguliuojama TSRS ir Estijos TSR įstatymais."

Visi Konstitucijos straipsniai, kuriuose minimos visuomeninės organizacijos, papildyti nuoroda į visuomeninius politinius judėjimus.

Nutarimas „Dėl pasiūlymų dėl TSRS įstatymo pakeisti ir papildyti TSRS Konstituciją (pagrindinį įstatymą) ir TSRS liaudies deputatų rinkimų įstatymo projektą". Nutarimo pagrindinės nuostatos buvo tokios: daugelis įstatymo „Dėl TSRS Konstitucijos (pagrindinio įstatymo) pakeitimų ir papildymų" normų nepriimtinos, nes neatitinka politinės sistemos demokratinių principų, taip pat nesiderina su tarpnacionalinių santykių tobulinimo leninininėmis idėjomis, sąjunginių respublikų suvereniteto plėtimo, socialistinės teisinės valstybės kūrimo siekiais; siūloma parengti ir priimti TSRS įstatymą, kuriuo būtų numatyta, kaip turi būti rengiama, priimama ir įsigalioja TSRS konstitucija; paritetiniais pagrindais iš visų sąjunginių respublikų atstovų sudaryti komisiją, kuri papildomai nagrinėtų konstitucinius klausimus, o diskusijose dalyvautų ir plačioji visuomenė; TSRS konstitucijos pakeitimai ir papildymai, konstituciniai įstatymai gali būti priimami tik po to, kai šiems dalykams pritaria visos sąjunginės respublikos.

Kaip ir buvo prognozuota, į visa tai, kas vyko Estijoje, reaguota Kremliuje. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume buvo konstatuota, kad šie Estijos aktai

prieštarauja TSRS konstitucijai, pažeidžia federacijos funkcionavimo principus ir todėl yra negaliojantys. Iš esmės tai buvo politinis gestas, kuriuo pagrasinta ne tik Estijai, bet ir kitoms respublikoms, ir kuriuo iš esmės niekas nepakeista. Estijos žingsniai, išreiškiantys kelio pradžią į realųjį suverenitetą, buvo nebesustabdomi ir liko istorinėje atmintyje kaip tautos valios ir galios išraiška.

Beje, TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje, kuriame buvo pripažinti „netekusiais galios" Estijos TSR Aukščiausiosios Tarybos priimti dokumentai, dalyvavęs Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas prisimena: „Kai neužilgo Kremliuje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas svarstė Estijoje priimtus aktus ir p. Arnoldui Rüüteliui buvo ganėtinai sunku, tik Lietuvos atstovas jį parėmė. Kalbėdamas posėdyje išryškinau tuos procesus, kurie vyksta ne tik Estijoje, bet ir Lietuvoje. Pasakiau, kad ir mes esame parengę panašią deklaraciją, dėl kurios buvo diskutuojama sesijoje, bet šį kartą ji nebuvo priimta, nes norime susieti šias pataisas su visa Konstitucija. Neabejoju, kad Lietuvos parlamentas priims tuos pačius pakeitimus Konstitucijoje, – aiškiai pasakiau tada. Po posėdžio A. Rüütelis stipriai paspaudė man ranką, padėkojo už palaikymą. Užtikrinau jį, kad vieni neliks."[109]

Tuo metu, kai Estijoje buvo vis ryžtingiau pasisakoma už suverenių galių plėtimo politinį, teisinį poreikį, viešai vertinami 1939–1940 metų politiniai faktai, nulėmę Pabaltijo šalių likimą, sužinota ir apie Europos Parlamento Pabaltijo grupės (*Baltic Intergroup*) 1988 m. spalio 28 d. pareiškimą dėl Pabaltijo respublikų būsimo vystymosi[110]. Šio dokumento turinį reikėtų atskleisti visapusiškiau, nes jis iliustruoja tam tikros dalies Vakarų šalių politikų poziciją dėl šių šalių suvereniteto turinio.

Pareiškime buvo konstatuojama, kad „beveik 50 metų praėjo po Hitlerio–Stalino pakto, kurio slaptais protokolais pažeidė tarptautinę teisę ir tuo laiku prievarta užbaigė Pabaltijo respublikų valstybinę nepriklausomybę. Atėjo laikas ieškoti teisingo ir visapusiškai patenkinamo sprendimo. <...> Pabaltijo grupė atsižvelgia ir į netolimos praeities istorinį vystymąsi, kaip į pagrindą Pabaltijo respublikų būsimajai pozicijai tarptautinėje tautų šeimoje. Tuose rėmuose Pabaltijo grupė reikalauja plataus savarankiškumo Pabaltijo respublikoms."

109 Astrauskas V. *Įrėminti laike. Prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: Gairės, 2006, p. 198.

110 *Gimtasis kraštas*, 1988 m. lapkričio 24–30 d.

Toliau ėjo konkretūs pasiūlymai dėl to „savarankiškumo“ įgyvendinimo:

„– Likdamos Tarybų Sąjungos konfederacijoje, Pabaltijo respublikos vėl gauna suverenią padėtį tarptautinės teisės užtikrintoje tautų bendruomenėje;

– gynybos ir įvairiapusė užsienio politika paliekama atitinkamiems sąjunginiams organams, derinant tai su Pabaltijo valstybėmis. Sąjunginiai tarptautinių sutarčių įsipareigojimai, pvz., Helsinkio baigiamasis aktas, Pabaltijo teritorijoje tenka pačioms Pabaltijo respublikoms;

– ūkio, prekybos, kultūros bei švietimo politika priklauso Pabaltijo respublikoms. Kartu joms priklauso teisė turėti savo konsulatus bei prekybines atstovybes užsienyje;

– Pabaltijo respublikos su likusia Tarybų Sąjunga ūkiškai sujungiamos į muitų uniją ir laisvą prekybos zoną;

– valstybinė kalba Pabaltijo respublikose yra atskira nacionalinė kalba. Rusų kalba – kaip sąjunginio santykiavimo kalba, lygiomis teisėmis vartojama visoje Tarybų Sąjungoje. Visose mokyklose rusų kalba turi būti dėstoma kaip pirmoji užsienio kalba;

– Pabaltijo respublikos turi savas pilietybes, kurios autonomiškai gaunamos ir prarandamos;

– Pabaltijo piliečiai visoje TSRS teritorijoje turi lygias teises su kitų tautybių TSRS piliečiais. Kitų tautybių TSRS piliečiai, ilgą laiką gyvenę Pabaltijo respublikose, gauna teisę įsigyti Pabaltijo respublikų pilietybę. Kitų tautybių piliečių imigravimas į Pabaltijo respublikas reguliuojamas pagal Pabaltijo respublikų atitinkamus įstatymus.“

Pareiškimas baigiamas tokiu apibendrinimu: „Jei visiems dalyviams pasiseks atrasti pagal šiuos pasiūlymus priimtiną sprendimą, Europos Parlamento Pabaltijo grupė stos už tai, kad toks sprendimas gautų tarptautinės teisės užtikrintoje tautų bendruomenėje atitinkamą teisinį pripažinimą, įskaitant pačią Europos bendruomenę ir jos valstybes.“

VIII. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS DEŠIMTOSIOS SESIJOS DIENOTVARKĖJE – KONSTITUCINĖS AKTUALIJOS IR SPRENDIMAI

1988 m. lapkričio 17–18 dienomis įvyksiančią Aukščiausiosios Tarybos sesiją buvo galima vertinti ir kaip planinę, nes kiekvienais metais turėjo būti patvirtinamas kitų metų valstybinis ekonominio ir socialinio vystymo planas, įvertinta, kaip buvo vykdomas tas planas, patvirtinti ateinančių metų valstybinį biudžetą ir apyskaitą dėl biudžeto įvykdymo. Buvo dar viena rutininė funkcija – tvirtinti laikotarpiu tarp sesijų priimtus Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus. Kalbėtojams dažnai buvo „padedama" pasirengti būsimosioms kalboms posėdžiuose. Tradiciškai sesija trukdavo vieną dieną.

Artėjant šiai sesijai politinė atmosfera buvo jau kitokia. Paskelbus būsimosios XIX partinės konferencijos dokumentų projektus, o netrukus – ir TSRS konstitucinės reformos projektus „visaliaudiniam svarstymui", kilo plataus masto visuomeninė polemika. Viešumo lozungų pažadinti žmonės vis aktyviau kėlė politines, socialines, egzistencines problemas. Kompartijos, valstybės institucijos nebeturėjo galimybės ignoruoti klausimų sankaupos ir tiesioginio poreikio bendrauti su piliečiais.

Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje, be minėtų tradicinių reikalų, reikėjo nuspręsti, kaip elgtis su gimstančiu Konstitucijos projektu, kaip reaguoti į visuotinį nepritarimą paskelbtiems aktų projektams dėl TSRS konstitucijos pertvarkos. Pagaliau planuota priimti konstitucinio lygmens sprendimus dėl lietuvių kalbos statuso, tautinės trispalvės vėliavos, Respublikos himno ir herbo. Parlamentinėje veikloje radosi naujų reiškinių: visų pirma pagausėjo rinkėjų laiškų deputatams, kuriuose nebeprašyta, bet reikalauta atsakyti į keliamus klausimus, paaiškinti faktus ir reiškinius.

Vienas sudėtingiausių būsimojoje sesijoje turėjo būti konstitucijos klausimas.

Sugrįžę iš lapkričio 8 d. Rygoje vykusio Sąjūdžio Seimo tarybos ir Estijos bei Latvijos liaudies frontų valdybų atstovų pasitarimo, Sąjūdžio vadovai susitiko su kompartijos Centro komiteto biuro nariais ir informavo apie Rygoje priimtus sprendimus.

V. Čepaitis, pasiremdamas savo užrašais ir Georgijaus Jefremovo Rygoje padaryta stenograma, savo knygoje pateikia to susitikimo fragmentus, susijusius su konstitucinėmis aktualijomis: „V. Landsbergis papasakojo apie Rygos susitikimą bei priemones,

kurių imsis Estija prieš TSRS Konstitucijos pataisų projektą, ir paprašė, kad valdžia išsiaiškintų, kaip į šias respublikų savarankiškumą ribojančias pataisas reaguoja kitų respublikų vadovybės. R. Ozolas pasiūlė skubiai priimti naują respublikos Konstituciją. A. Brazauskui suabejojus, kad tai nerealu, A. Buračas paaiškino, jog Mokslų akademijoje jau baigtas darbas prie jos projekto, o K. Motieka pridūrė, kad artimiausioje Sąjūdžio Seimo sesijoje būtų galima aprobuoti tą projektą ir pasiūlyti priimti AT sesijoje.

A. Brazauskas buvo supažindintas su naujuoju LTSR Konstitucijos projektu. Didžiausias abejones jam sukėlė 68 straipsnis, kuris skambėjo taip:

„68 straipsnis. Lietuvos TSR – suvereni valstybė.

Lietuvos TSR santykiai su TSRS ir kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis grindžiami sutartimis.

Mišriai Lietuvos TSR ir TSRS kompetencijai priskiriami bendrieji gynybos, užsienio politikos ir sąjunginio biudžeto klausimai.

Lietuvos TSR pasilieka sau teisę susigrąžinti funkcijas, perduotas mišriai kompetencijai, jei TSRS organų veikla prieštarauja Lietuvos TSR interesams."

L. Šepetys pasiūlė veikti apdairiau ir, nesuderinus su M. Gorbačiovu, nesiimti jokių radikalių veiksmų. A. Brazauskas sutiko su juo: tokie mūsų veiksmai gali būti suprasti kaip ultimatumas Maskvai. R. Ozolas pasakė, kad reikia priimti naują LTSR Konstituciją, o Maskvoje priimant TSRS konstitucijos pataisas Pabaltijo delegacijoms teks išeiti iš AT salės, nekreipiant dėmesio į galimas sankcijas. G. Jefremovas rašo:

„A. Brazauskas. Jūs tai galite nebijoti sankcijų, bet šituose krėsluose (rodo save ir aplinkinius, – *G. J.*) sėdės kiti žmonės. Kaip jūs surasite bendrą kalbą su jais?

V. Landsbergis. Tada apsvarstysime nepriklausomos LKP sukūrimo klausimą. Jeigu jie pajus, kad mes galime eiti iki galo, jie patys apsigalvos. O gal surengti masinį mitingą ir pakviesti į jį drg. Sliunkovą?

J. Paleckis. Kaip CK kultūros skyriaus vedėjas noriu pabandyti parodyti kūrybinio inteligento psichologijos žinojimą... Nesu įsitikinęs, kad jūs rimtai susimąstėte: ar tikrai panašiomis akcijomis padėsite Gorbačiovui? Visai neseniai daugelis reikalavo sušaukti neeilinį mūsų partijos suvažiavimą, pagrįsdami tai būtinybe padėti Brazauskui. Pats Brazauskas nuo tokios paramos atsisakė. Man regis, reikia apsieiti be kraštutinumų.

A. Brazauskas. Apibendrinu. Linkstu prie Ozolo nuomonės. Reikia aptarti atskiras pataisas. Mūsų Konstituciją, manau, priimti kol kas anksti, mes jos kaip reikiant neperskaitėme. Naujus atskirų straipsnių variantus verta pateikti Aukščiausiosios Tarybos sesijai.

Pirmasis sekretorius sutiko, kad Konstitucijos projektas būtų atspausdintas „Atgimime". Jo nuomone, sesijoje galima būtų priimti bent jau svarbiausiųjų Konstitucijos straipsnių pataisas – jei, žinoma, tai iš tikrųjų padarysią estai."[111]

Netrukus po Aukščiausiosios Tarybos sesijos lapkričio 20 d. vykusiame išplėstiniame Sąjūdžio tarybos posėdyje V. Landsbergis visapusiškiau atskleidė kai kurias aplinkybes, susijusias su Sąjūdžio iniciatyva pakeisti keletą Konstitucijos straipsnių, kurių nuostatos tiesiogiai suaugusios su valstybės suvereniteto turiniu. Tada buvo aiškinama: „<...> žinodami, kad bus spaudimas ir priešinimasis bet kokioms suvereniteto apibrėžimo pataisoms, mes turėjome tiesioginį pokalbį, trumpą (prieš sesijos pradžią), siūlydami tokią džentelmenišką poziciją: abi pusės išdėsto savo argumentus ir pasiūlymus, deputatams leidžiama balsuoti. Pirmasis sekretorius neiškelia klausimo kraštutiniu argumentu, kurio jis neformulavo, bet, remiantis jo pasisakymu diena anksčiau, mes supratom, jog jis atsistatydins, jeigu bus priimamos pataisos. Sutarėm: jis taip nekelia klausimo, o mes nesiimam maksimalistinių veiksmų alternatyvos, jeigu nebus priimtos mūsų siūlomos pataisos. Tiesiog reikia palikti deputatams galimybę balsuoti pagal sąžinę. Taip buvom sutarę, bet tai nebuvo įvykdyta – deputatams nebuvo leista balsuoti už pataisas."[112]

Vėliau V. Landsbergis savo prisiminimuose rašė: „Lapkričio 16-ąją Gorbačiovas staiga išsikvietė Brazauską į Maskvą. Su juo po to tarėmės, kaip elgsimės prasidėjus diskusijai dėl konstitucijos pataisų. Jis mums pasakė: Gorbačiovas pareiškęs, kad Maskva paskelbs tokius Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sprendimus negaliojančiais. Brazauskas aiškino, kad šio žingsnio daryti nereikia, nes tai pavojinga pačiam Gorbačiovui, kuris ir taip mums viską padarys. Maskvoje, sakė Brazauskas, Gorbačiovas turi daug priešų, ir mes neturime versti jo imtis kokių nors ryžtingų veiksmų prieš mus. Galų gale Brazauskas kietai pareiškė, kad jis balsuos prieš tokius konstitucinius

111 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 153–154.

112 Landsbergis V. *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė*, p. 17.

pakeitimus, bet sutiko gana nenorom, kad jie vis dėlto būtų pateikti balsavimui Aukščiausiojoje Taryboje. Mes žinojome, kad šis pasiūlymas gali negauti daugumos balsų, tačiau norėjome, kad viskas būtų padaryta iki galo pagal visas žaidimo taisykles."[113]

Apie tada vykusius debatus Aukščiausiojoje Taryboje ir neformalius pasitarimus kuluaruose prisimena tuo metu buvęs Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys: „Lapkričio 18-osios rytą ėjau į AT rūmus, ramindamasis žinia, kad vakar A. Brazauskas ir V. Landsbergis neva kartu vaikščioję po Vingio parką. Taigi taręsi, kaip sklandžiau be nereikalingų kivirčų išspręsti konstitucinių pataisų problemą. Nepaisant to, vis dėlto ryte, prieš posėdį, sukviečiau LKP ir LPS atstovus į pasitarimą šiuo klausimu. Taip sakant, stygų suderinimui, juk vis tiek esame vienas orkestras, grojame, maniau, tą pačią Lietuvos laisvės melodiją. Dalyvavo V. Astrauskas, A. Brazauskas, V. Beriozovas, V. Landsbergis, K. Motieka, R. Ozolas, J. V. Paleckis, gal dar kas nors, visų nepamenu. Prisimenu bendrą įspūdį: LPS vadovai, suvokdami situacijos sudėtingumą bei konstitucinių pakeitimų procedūrinius keblumus, pasitenkins klausimo iškėlimu. Dabartinio reglamento kalba tariant, projekto pateikimu."[114]

Situaciją ir nuotaikas prieš Tarybos posėdį šiek tiek praskleidžia V. Čepaitis: „Antroji sesijos diena turėjo būti skirta klausimams, įtrauktiems į dienotvarkę Sąjūdžio iniciatyva. Prieš posėdį keli Seimo tarybos nariai buvo susitikę su A. Brazausku, V. Astrausku ir L. Šepečiu. Ką tik grįžęs iš Maskvos A. Brazauskas griežtai pareikalavo iš Sąjūdžio neforsuoti nei Konstitucijos, nei suvereniteto deklaracijos priėmimo, nes TSRS AT vis tiek jas po to atšauksianti. Jis galįs garantuoti tik aktus dėl lietuvių kalbos paskelbimo valstybine, dėl trispalvės ir V. Kudirkos „Tautiškos giesmės" įteisinimo. Po karštų ginčų buvo sutarta, kad iškėlus Sąjūdžio pasiūlymus, dėl jų vis dėlto bus balsuojama. Ar juos priimti, galiausiai nuspręsią deputatai. Pats A. Brazauskas pasisakysiąs prieš suvereniteto deklaraciją. Prieš dešimt dienų jis kalbėjo kitaip."[115]

Dešimtoji sesija prasidėjo rutininiais klausimais, dėl kurių turėjo būti priimti Aukščiausiosios Tarybos aktai: buvo pripažinti naujai išrinktų Aukščiausiosios Tarybos

113 Landsbergis V. *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija*, p. 125.

114 Šepetys L. *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos. Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 329.

115 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 169.

deputatų (Liudviko Sabučio, Jono Jagmino, Justo Vinco Paleckio, Aniceto Mikužio, Levo Molotoko) įgaliojimai. Buvęs LKP CK pirmasis sekretorius Ringaudas Songaila atleistas iš Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nario pareigų. Prezidiumo nariu išrinktas naujas LKP CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas.

Toliau ėjo pranešimai, vangios diskusijos dėl valstybinio ekonominio ir socialinio vystymo plano, dėl valstybinio biudžeto bei atitinkamų sprendimų priėmimas.

Visai kitaip buvo nagrinėjami kiti dienotvarkės klausimai.

1. Lietuvių kalbai suteikiamas valstybinės kalbos statusas

Pranešimą perskaitė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pavaduotoja Vanda Klikūnienė, įžangoje pacitavusi XIX partinės konferencijos rezoliuciją „Dėl tarpnacionalinių santykių“: „<...> labiau rūpintis, kad nacionalinės kalbos aktyviai funkcionuotų įvairiose valstybinio, visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo sferose. Skatinti, kad tautos, kurios vardu pavadinta respublika, kalbos mokytųsi jos teritorijoje gyvenantys kitų tautybių piliečiai, pirmiausia vaikai ir jaunimas.“

Pranešimas buvo grindžiamas šiais argumentais: „Lietuvių kalba yra viena seniausių indoeuropiečių kalbų. Ji išlaikė senąjį garsyną, daugelį morfologinių ypatybių. Didelė jos reikšmė mokslui, ypač kalbotyrai ir istorijai. <...> Gimtoji kalba – svarbiausias kiekvienos tautos požymis, jos savitumo išraiška, didžiausias kultūros lobis. Kad išliktų tauta, pirmiausia turi būti išsaugota kalba. <...> tautų ir kalbų susiliejimo teorija ir praktika sukūrė ir lietuvių kalbai nepalankią situaciją. Visų pirma, pradėjo siaurėti lietuvių kalbos vartojimo sfera. Lietuvių kalba išstumiama iš daugelio visuomenės gyvenimo sričių. Tai žeidžia lietuvių nacionalinę savigarbą, silpnina tautų draugystės ryšius. <...> Turėtume teisingai suprasti rusų, lenkų ir kitų Lietuvoje gyvenančių tautų norą puoselėti savo nacionalumą, kultūrą, papročius, galimybę vartoti gimtąją kalbą. <...> Tačiau reikia pasakyti ir tai, kad lietuviai neturi kitos žemės, kito krašto, kur galėtų išlikti kaip nacija. Čia, Lietuvoje, yra tūkstantmečių gilumą siekiančios lietuvių tautos šaknys, tik čia galime perduoti būsimoms kartoms savo kalbą, papročius, tautinę pasaulėjautą. <...> Kalbų vartojimo esmę sudarys tai, jog lietuvių kalba turi būti vartojama visų valstybės ir visuomenės organų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo, gamybos, aptarnavimo ir kitose srityse, įmonėse, įstaigose ir organizacijose. <...>

Lietuvių kalbą paskelbus valstybine, sustiprės jos socialinis prestižas ir pozicijos valstybės ir visuomenės gyvenime, atsiras palankesnės jos ugdymo sąlygos. Tačiau vien valstybinis statusas nei kalbos būklės, nei visuomenės kalbos kultūros iš esmės negali pagerinti. Reikia nuveikti didelį kalbos tvarkymo ir ugdymo darbą. <...> Paskelbti lietuvių kalbą valstybine Tarybų Lietuvos kalba – reiškia ginti mūsų Respublikos kultūros pagrindą, reiškia realizuoti suverenumo teisę tautos, kuri sudaro keturis penktadalius mūsų Respublikos gyventojų."

Kalbėdama apie valstybinę vėliavą, valstybinį himną V. Klikūnienė pažymėjo: „Ilgoka diskusija dėl nacionalinės simbolikos didina įtampą, jaudina žmonių protus ir širdis, nes su tautine atributika siejami kilnūs idealai, taurūs siekimai, šviesi ateitis. <...> Visuose masiniuose renginiuose – Gedimino aikštėje ir Vingio parke, Ignalinos apylinkėse ir Baltijos pajūryje ne kartą iškilmingai skambėjo senoji Vinco Kudirkos tautiška giesmė, išreiškianti taurius žmogiškuosius idealus, meilę Tėvynei, tikėjimą jos ateitimi. <...> „Tautiška giesmė" Respublikos valstybiniu himnu buvo iki 1950-ųjų metų."

Pranešimas buvo baigiamas tokiomis mintimis: „Atsižvelgiant į visuomenės nuomonę ir gautus pasiūlymus, bręsta tokie šios problemos sprendimo variantai:

Pirmas. Lietuvos TSR valstybine vėliava pripažinti tautinę – geltonos-žalios-raudonos spalvų vėliavą. Valstybiniu himnu patvirtinti Vinco Kudirkos „Tautišką giesmę".

Svarstant klausimą dėl Lietuvos TSR Konstitucijos, turėtų būti sudaryta Aukščiausiosios Tarybos komisija Respublikos Pagrindinio įstatymo projektui parengti. Yra nuomonių, kad ši deputatų komisija galėtų labai kompetentingai išnagrinėti ir spręsti valstybinio herbo klausimą.

Antroji galimybė. Toliau diskutuoti dėl valstybinės Respublikos vėliavos, valstybinio himno ir valstybinio herbo ir šiuos klausimus spręsti vėliau, kartu su naująja Lietuvos TSR Konstitucija."[116]

Prisiminsime vykusias diskusijas:

Deputatas, poetas J. Marcinkevičius: „Lietuvių kalbai teko be galo dramatiškas likimas, per ją ritosi germanizacijos, polonizacijos, rusifikacijos šimtmečiai, ištirpinę, nuplovę, ant amžių amžinųjų nusinešę Mažąją Lietuvą, kitas etninės Lietuvos pietryčių

116 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, 1989, p. 99–105.

sritis. Visa mūsų rašto istorija yra nepaliaujamas rūpestis dėl kalbos, visa mūsų kultūra aštriai jautė ir jaučia pilietinę pareigą budėti prie gimtosios kalbos slenksčio. Atėjo eilė į šią sargybą stoti ir mums. Pokario metais Respublikoje susidarė gana paradoksali situacija: sparčiai vystėsi kalbos mokslas, įgaudamas sąjunginio ir pasaulinio garso, Vilnius tapo baltistikos centru, čia leidžiamas Didysis lietuvių kalbos žodynas, skelbiami solidūs tarmių, gramatikos ir žodyno tyrinėjimai, toliau norminama literatūrinė kalba. <...> Tačiau tuo pat metu regime, kaip lietuvių kalba išstumiama iš Respublikos valstybinio ir partinio gyvenimo, kaip katastrofiškai ji nyksta ministerijų, žinybų, gamyklų dokumentacijoje ir susirašinėjime, transporto, aptarnavimo, sveikatos apsaugos, ryšių ir kitose sferose. <...> Suteikdami lietuvių kalbai valstybinės kalbos statusą, mes tuo pačiu įpareigojame ją būti jautria ir tolerantiška, kultūringa ir kantria su kitomis Respublikoje gyvenančiomis kalbomis. <...> Suteikdami, o gal, tiksliau pasakius, grąžindami lietuvių kalbai valstybinės kalbos statusą, turėtumėm pasiryžti sergėti jos grynumą, apvalyti ją, o tuo pačiu ir save nuo visokių nešvarybių, gausinti jos turtus, o svarbiausia – perduoti ją kaip tautos gyvybės duoną ateinančioms kartoms.“[117]

Deputatas, rašytojas Juozas Baltušis: „Visa Lietuva šiandien žiūri į mus. Visi lietuviai, istorinių vėtrų išblaškyti po tolimas užjūrio šalis ir Sibiro sniegynus, iš kurių dar ne visi sugrįžo, stebi mus šiandien. Didžiausių pasaulio universitetų mokslo vyrai, studijuojantys vieną seniausių ir turtingiausių pasaulio kalbų – mūsų, lietuvių, kalbą! – laukia, kaip mes atliksime šį šventą įpareigojimą, kokį postūmį savo nutarimais duosime lietuvių tautai toliau augti, stiprėti, vystytis. <...> Per pastaruosius dešimtmečius, priešingai stalinizmo ir brežnevinės stagnacijos laikų propagandai, tvirtinusiai apie gražiai klestintį visų tarybinių tautų lygiateisiškumą ir nuostabiausiais žiedais išsiskleidusią, jokiais nesusipratimais nedrumsčiamą tautų draugystę, mūsų gimtoji kalba buvo sistemingai stumiama į podukros padėtį. <...> Pasakau tiesiai ir atvirai: jeigu mes šiandien nepriimsime ir nepatvirtinsime Lietuvos TSR Konstitucijos papildomos nuostatos, reglamentuojančios lietuvių kalbos valstybinį statusą, artimiausiu laiku prasidės nesulaikomas mūsų gimtosios kalbos merdėjimas ir sunykimas. O jeigu leisime sunykti savo gimtajai kalbai, išnyksime ir patys nuo žemės paviršiaus kaip tauta. Čia tiktai laiko klausimas. Gyventi arba išnykti – štai koks klausimas stovi prieš kiekvieną mūsų. <...> nuoširdžiai ir karštai kviečiu jus visus, be tautinių, socialinės

117 *Ten pat*, p. 105–108.

padėties ar kitokių skirtumų, vieningai balsuoti už lietuvių kalbos valstybinį statusą, už mūsų trispalvę brangią tautinę valstybinę vėliavą, už mūsų himną, Vinco Kudirkos sukurtą, už mūsų Vyties herbą, už visų Lietuvoje gyvenančių tautų tikrą draugystę, nacionalinį klestėjimą, visų mūsų laimę ir gerovę.“[118]

Deputatė, Vilniaus radijo komponentų gamyklos surinkimo baro meistrė Augenija Lenkevičiūtė perskaitė gautą laišką su daugybe parašų, kuriame išreikšti rinkėjų priesakai jai kaip deputatei dėl lietuvių kalbos. Rinkėjų peticijoje rašoma: „<...> mūsų gamykloje, kur santykinė darbuotojų dauguma yra lietuviai, kur vadovybė beveik visa lietuviška, lietuvių kalba yra tevartojama tik gamyklos sporto komiteto raštuose.“ <...> mes smarkiai abejojame, ar lietuvių kalbos paskelbimas valstybine ir teigimas, kad sudaromos sąlygos vartoti rusų kalbą kaip TSRS tautų tarpusavio bendravimo priemonę, yra suderinami dalykai. Šitokioje padėtyje, kurią galėtume laikyti dvikalbystės situacija, visada laimi ir laimės rusų kalba. <...> siūlomoje Konstitucijos pataisos formuluotėje vartoti rusų kalbą kaip TSRS tautų bendradarbiavimo priemonę yra paliktas plyšys rusų kalbą Lietuvos kitataučiams traktuoti irgi kaip valstybinę. Lietuvos gyventojų daliai tai sudarytų sąlygas visai apsieiti be lietuvių kalbos vartojimo. <...> reikia, kad Lietuvos kitataučiai mokėtų lietuvių kalbą. Todėl rusiškose ir lenkiškose mokyklose, technikumuose, aukštųjų mokyklų grupėse iš esmės reikia pagerinti lietuvių kalbos mokymą.“[119]

Deputatas, Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto pirmininkas Juozas Nekrošius: „Ar tu žinai, kad kalba, šimtmečiais saugota ir ginta, pergyvenusi visas balanos gadynes, pažadinta Kudirkos „Varpo“ ir atgavusi amą, vėl palaipsniui pradėjo prarasti savo pilietybę, orumą, tyrumą ir suverenitetą? Kalba su apkapotomis šaknimis, nors ir pasidažiusi skruostus, ėmė sirgti mažakraujyste. <...> Gimtoji žemė tapo naudmenimis, žemdirbiai – „žmogiškuoju faktoriumi“ arba „agropromu“. Ir vis dažniau ir dažniau namų kontoros bei nebylios parduotuvės, ligoninių registratūros ir geležinkelio informacija, greitosios pagalbos bei kiti telefonai ėmė atsakinėti: „Kalbėkite žmogiška kalba...“, tai yra nelietuviškai. <...> Valstybinis lietuvių kalbos statusas būtinas! Žodis ir kalba – tai tautos dvasios balsas, charakteris, kultūros

118 *Ten pat*, p. 108–111.

119 *Ten pat*, p. 117–119.

atmintis. Kalbos abėcėlė – mūsų valstybingumo abėcėlė. Gerai, kad nuo jos ir pradedame, nuo pirmojo žodžio MOTINA iki brangiausiojo TĖVYNĖ. <...> Ir apmaudu, kad iki šiol, gal iš drovumo, gal iš nerangumo beveik nieko nepadarėme, kad vadovėliais, knygomis, laikraščiais ir žurnalais geriau aprūpintume lietuviškąsias kolonijas Lenkijos Liaudies Respublikoje, Baltarusijoje, Kaliningrado srityje ir kitur. Patys kaimynai, deja, tuo nesirūpino, o kartais, mandagiai atsiprašydami, trukdė. <...> Nerimą kelia kritiška lietuvių kalbos padėtis, jos skurdumas, spartus virtimas žargonu. Reikia skubių priemonių tam procesui sulaikyti. <...> Efektyviausia priemonė būtų lietuvių kalbos kultūros kurso įvedimas Respublikos aukštosiose mokyklose visų specialybių studentams. <...> Šiandien mes prisiliečiame prie šventų dalykų, prie esmių esmės, prie dvasingumo. Kalba, vėliava, himnas! Ne kiekvienoje sesijoje tenka pajusti istorinio momento alsavimą. Pasistenkime, kad lietuviškas žodis, šventi simboliai niekada neprarastų humanistinio skambesio.“[120]

Artėjant Aukščiausiosios Tarybos sesijai ir paskelbus spaudoje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimą, kuriame suformuluotas konstitucinis straipsnis dėl lietuvių kalbos, buvo ne tik visuotinai pritariama tokiai pozicijai, bet stiprėjo ir pasipriešinimas. Nors nebuvo atvirai pasisakoma prieš valstybinio statuso suteikimą lietuvių kalbai, tačiau reikalauta apibrėžti rusų, lenkų kalbų santykį su lietuvių kalba ir užtikrinti šių kalbų vartojimo politines, teisines garantijas.

Visa tai buvo apibendrinta ir suformuluota besikuriančio Socialistinio judėjimo už persitvarkymą Lietuvoje „Vienybė–Jedinstvo–Jednósc“ dokumentuose. Štai šio judėjimo steigimo darbo grupės deklaracijoje rašyta: „Pripažindama vietinės tautybės piliečių kalbos prioritetą, „Vienybė“ mano, kad kalbų valstybingumo ir pilietybės klausimą respublikoje turi spręsti tik demokratiškai išrinkta iš dviejų rūmų sudaryta Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, į kurią įeitų tautybių taryba su lygiu lietuvių, lenkų, rusų, baltarusių, žydų ir kitų tautybių deputatų atstovavimu, turinti aukščiausios valdžios organo funkcijas nacionalinių procesų ir tarpnacionalinių santykių sferoje. Todėl dabar Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba kol kas neturi spręsti Lietuvos TSR valstybinės kalbos ir pilietybės statuso klausimo.“[121]

120 *Ten pat*, p. 120–124.

121 *Tiesa*, 1988 m. lapkričio 11 d. Deklaraciją pasirašė Judėjimo steigimo grupės nariai V. Antonovas, A. Daukševičius, A. Gelbachas, V. Ivanovas, I. Kucas, R. Malinauskas, V. Melnikovas, A, Merkelis, S. Peško, S. Reznikas, A. Saurusevičius, V. Sinicynas, V. Žukovskis.

Šios deklaracijos atgarsiai buvo girdimi ir Aukščiausiosios Tarybos deputatų kalbose.

Deputatas, Vilniaus plastmasinių dirbinių gamyklos elektrikas Aleksejus Grišinas: „Mano giliu įsitikinimu, pasisakymai už lietuvių kalbos valstybinį statusą yra visiškai teisingi ir neginčijami." A. Grišinas kartu iškėlė ir rusų bei lenkų kalbos klausimą: „<...> jeigu nebus įtvirtinta rusų ir lenkų kalbų konstitucinė teisė, tai iškils jų suvaržymo, o kartu ir išnykimo pavojus." Deputatas kalbėjo ir dėl valstybinės simbolikos: „<...> nacionaliniai simboliai ir atributai išreiškia lietuvių tautos dvasią ir lūkesčius – jos skausmą. Jie buvo neteisėtai atimti, pašalinti iš lietuvių tautos gyvenimo. Šiandien jūs būsite aktyvūs šios istorijos klaidos ištaisymo dalyviai. Būkite verti šio istorinio momento."[122]

Deputatas, Lietuvos civilinės aviacijos valdybos viršininkas Genadijus Liachovas: „<...> daugelyje kolektyvų, taip pat ir aviacijoje, lietuvių kalbos mokymuisi buvo skiriama nepakankamai dėmesio. <...> tam, kad būtų užtikrintos nelietuvių tautybės piliečių, kurie dar neišmoko lietuvių kalbos arba negali jos išmokti, teisių konstitucinės garantijos, tikslinga pasiūlytame įstatymo projekte padaryti tokią pataisą. Po žodžių „...lietuvių kalbos ugdymu ir mokymu" įrašyti: „Lietuvos TSR užtikrinamas laisvas rusų ir kitų kalbų, kuriomis kalba gyventojai, vartojimas valstybiniuose ir visuomeniniuose organuose, organizacijose, kultūros, švietimo įstaigose. Kurios nors kitų kalbų privilegijos arba apribojimai yra neleistini. Lietuvos TSR užtikrina rusų kalbos, kaip TSRS tautų tarpnacionalinio bendravimo priemonės, mokymąsi." <...> Įsaką „Dėl lietuvių kalbos ir kitų kalbų vartojimo" siūlau pateikti visaliaudiniam svarstymui. Kalbos problema – tai tas galąstuvas, kuriuo galandami tarpnacionaliniai santykiai."[123]

Deputatas, Vilniaus rajono „Spalio revoliucijos" kolūkio pirmininkas Marijonas Adamavičius: „Visi rajono gyventojai ir komunistai supranta ir su pagarba žiūri į pasiūlymą pripažinti lietuvių kalbą valstybine ir pritaria jam. <...> Tačiau visas nacionalines problemas reikia spręsti apgalvotai, visapusiškai, gerai išnagrinėjus ir objektyviai įvertinus konkrečią situaciją. <...> Pateikta įstatymo formuluotė dėl kitų kalbų vartojimo yra labai paviršutiniška."

---

122 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 111–112.
123 *Ten pat*, p. 119–120.

Akcentuodamas, kad „rajono gyventojų nuomone, įstatymo „Dėl valstybinės kalbos“ projekte nėra konstitucinių garantijų dėl lygiateisio lenkų kalbos vartojimo Vilniaus krašto rajonuose“, deputatas pateikė Vilniaus partinės konferencijos pasiūlymus dėl lenkų kalbos: „Vilniaus krašto rajonuose, kur dauguma gyventojų – lenkai, valstybinės kalbos statusą suteikti lenkų ir rusų kalbai. Priimant Konstitucijos straipsnius dėl pilietybės Lietuvos TSR, vadovautis nuostata dėl visų TSRS piliečių, gyvenančių Tarybų Sąjungos teritorijoje, lygiateisiškumo. Šalies ir Respublikos gyventojų migracijos klausimo nespręsti komandinio administravimo metodais. <...> Prie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos įkurti Tautybių Tarybą.“[124]

Įstatymo „Papildyti Lietuvos TSR Konstituciją (Pagrindinį įstatymą) 77^1 straipsniu“ priėmimo procedūrą atskleidžia stenograma: „Pirmininkas: Kas už tai, kad papildyti Lietuvos TSR Konstituciją (Pagrindinį įstatymą) 77^1 straipsniu, reglamentuojančiu lietuvių kalbos valstybinį statusą? Prašau balsuoti. Kas prieš? Yra prieš? Prašom skaičiuotojus suskaičiuoti. Prieš – trys. Kas nebalsavo? Nėra. Girdėti balsų, kad reikia balsuoti iš naujo. Kas už? Kas prieš? Nėra prieš? Kas nebalsavo? Ačiū. Taryba įstatymą priėmė vienbalsiai.“[125]

Posėdyje konstatuota, kad pritariama Prezidiumo įsako „Dėl lietuvių kalbos ir kitų kalbų vartojimo“ projektui ir siūloma jį paskelbti liaudies svarstymui.

2. Priimti Lietuvos TSR konstitucijos 168 ir 169 straipsnių pakeitimai dėl tautinės vėliavos ir „Tautiškos giesmės“

Svarstant įstatymo projektą diskusijose būta pasiūlymų valstybės herbu paskelbti Vytį. Posėdyje kalbėjo A. Brazauskas: „Mūsų laukia labai atsakingas sprendimas. <...> dėl herbo, tai aš vis tik siūlyčiau deputatams rimtai pagalvoti. <...> Aš prisidedu prie tų deputatų, kurie kalbėjo, kad Vytį, kaip seną mūsų tautos valstybingumo simbolį, gal taip neskubėkime įteisinti valstybiniu herbu. Gal reikėtų komisijai, numatomai sudaryti dėl Lietuvos TSR Konstitucijos paruošimo, pagalvoti ir palikti tą klausimą vėlesniam sprendimui. Juk priimant herbą reikėtų pasitarti ir su plačiąja visuomene. Jeigu vėliava ir himnas įvairiuose renginiuose, susirinkimuose ir skambėjo,

124 *Ten pat*, p. 124–125.

125 *Ten pat*, p. 126; *Žinios*, 1988, nr. 33-358.

ir plevėsavo, tai herbas, kaip toks, manyčiau, reikalauja gilesnio apmąstymo, pasitarimo, visos liaudies pasitarimo.“[126]

Stenogramoje fiksuojama: „Pirmininkas. Gal iš tikrųjų, gerbiami deputatai, mes dar palikime tokių iškilmingų sprendimų kitoms mūsų sesijoms. Leiskime mūsų Vyčiui pabūti tautiniu simboliu, o po to nuspręsime. Viskas yra mūsų rankose. Todėl siūlau balsuoti. Kas už tai, kad herbo klausimą spręsti vėliau paskelbiant Vytį raudoname fone kaip tautinį simbolį? Ačiū. Kas prieš? Nebalsavo? Nebalsavusių šeši. Ar balsuosime už antrą pasiūlymą? Kadangi už pirmąjį balsavo vienbalsiai, turbūt nebereikia. Nuo šios dienos baltas Vytis raudoname fone patvirtintas kaip mūsų tautinis simbolis. Taigi mes atstatėme istorinę tiesą.“[127]

Šiame kontekste būtų galima priminti, kad dėl valstybės simbolių buvo diskutuojama ir visuomenei mažiau žinomuose politiniuose kuluaruose. Štai buvęs Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas prisimena: „Kai man A. Brazauskas patarė vėliavos ir himno klausimus aptarti Maskvoje (pačioje pradžioje tai dar buvo praktikuojama), po pokalbio su T. Mentašviliu, TSRS Aukščiausiosios Tarybos sekretoriumi, P. Demičevu, A. Gromyka supratau, kad tai bergždžias darbas. „Juk su tokiomis vėliavomis lietuviai ėjo prieš bolševikus“, – sakė man vienas. „Jūs norite atgaivinti buržuazines valstybines relikvijas, o kas seks po to?“ – klausė kitas. Galiausiai, pritrūkę argumentų, duodavo „praktišką patarimą“: vėliavos ir himno klausimai ne tiek juridiniai, kiek politiniai, todėl parašykite abu su Brazausku oficialų pristatymą TSKP CK, ten politinis biuras išnagrinės ir, jeigu pritars, galėsite įteisinti.“ <...> Supratę, kad tokio oficialaus pritarimo negausime, o kreipdamiesi į CK tik viską dar labiau komplikuosime, sutarėme su A. Brazausku niekur nerašyti ir net daugiau su niekuo apie tai nekalbėti, bet priimti savo aktus ir Centrą pastatyti prieš jau įvykusį faktą.“[128]

Beje, himno klausimas taip pat buvo politiniuose kuluaruose vykusių pokalbių tema. A. Brazauskas prisimena akis į akį vykusį susitikimą su M. Gorbačiovu: „Aš buvau atsivežęs V. Kudirkos „Tautišką giesmę“, labai gerai išverstą į rusų kalbą. Daviau

126 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 127–128.

127 *Ten pat*, p. 128.

128 Astrauskas V. *Įrėminti laike. Prisiminimai ir pamąstymai*, p. 183.

ją M. Gorbačiovui paskaityti ir pasakiau, kad atėjo metas, kai mes šį savo senąjį himną atkursim. Jis čia pat kategoriškai neužprotestavo, galbūt todėl, kad tai buvo mandagus pokalbis, kurio metu laikomasi tam tikro džentelmeniškumo. Tuo labiau kad mūsų sprendimas buvo visiškai aiškus – tą himną skelbsime. Perskaitęs himno tekstą, M. Gorbačiovas tik pakomentavo, kad tai senas kūrinys, jame visiškai nieko nėra nei apie socializmą, nei kitų politinių akcentų. Aš atsakiau: iš kur jie gali būti, kad jis sukurtas praėjusio amžiaus pabaigoje. Tai ne kantata partijai ar kokiam nors žmogui, o jau anksčiau buvęs tautos himnas, tautos giesmė. Jis visiškai mums tinka, nežadame keisti ar įpinti ką nors naujo. Taip ir baigėme šią temą.“[129]

Sesijoje priėmus įstatymą „Pakeisti Lietuvos TSR Konstitucijos 168 ir 169 straipsnius“[130] virš Aukščiausiosios Tarybos rūmų buvo iškelta istorinė trispalvė.

Baigdami sesiją deputatai ir visi, kurie buvo Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje, po daugelio metų sugiedojo V. Kudirkos „Tautišką giesmę“ – istorinį valstybinį Lietuvos himną[131].

3. Nutarimas dėl įstatymų projektų, kuriais keičiama ir papildoma TSRS konstitucija

Pranešimą šiuo klausimu perskaitė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretorius J. Gureckas. Pažymėjęs, kad šie dokumentai labai intensyviai svarstomi, analizuojamas jų turinys, pabrėžė, kad greta pozityvių vertinimų vyrauja kritika: „<...> absoliuti dauguma Respublikos gyventojų nepritaria kai kurioms įstatymų projektų nuostatoms ir reikalauja jų formuluotes iš esmės pakeisti. Beveik 2 milijonai Respublikos gyventojų savo parašais išreiškė protestą prieš šiuos projektus.“

Pranešimo pagrindinės tezės buvo tokios: „<...> nemaža TSRS įstatymų projektų dėl šalies Konstitucijos pakeitimų ir papildymų bei dėl Liaudies deputatų rinkimų nuostatų neatitinka XIX sąjunginės partinės konferencijos rezoliucijų ir persitvarkymo dvasios. Kai kuriose iš jų nesunku įžvelgti partijos ir visuomenės pasmerktus administracinės komandinės sistemos reliktus. <...> nepalaikytina minėtų projektų

129 Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos*. Vilnius: Politika, 1992, p. 41–42.

130 *Žinios,* nr. 33-359.

131 Augulytė M., Kaltenis V. Trispalvė virš Tarybų rūmų. *Tiesa*, 1988 m. lapkričio 20 d.

rengėjų koncepcija – toliau varžyti sąjunginių respublikų savarankiškumą. Tai itin ryškiai parodo tos sąjunginio Pagrindinio įstatymo nuostatos, kuriose kalbama apie sąjunginių respublikų aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų priimtų aktų panaikinimą. Negalima sutikti taip pat su siūlomu TSR Sąjungos interesų gynimo tobulinimu neatsižvelgiant į federacijos narių, tai yra į sąjunginių respublikų prerogatyvas, kurias, beje, nuolat pažeidžia ar ignoruoja įvairaus lygio sąjunginės žinybos. Taip pat nepriimtinas siekimas toliau centralizuoti įstatymų leidimą, iš centro nustatyti sąjunginių respublikų valstybinės valdžios ir valdymo organų struktūrą. <...> TSRS Aukščiausiosios Tarybos Tautybių Tarybos formavimo tvarka ir jos statusas taip pat prieštarauja sąjunginių respublikų interesams, o kartu ir tolesniam valstybinio gyvenimo demokratizavimui.“[132]

Visų pranešimo tezių necituosime, kadangi būtų pakartojamas Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektas, kuris buvo įteiktas deputatams ir kuris iš esmės be pataisų buvo priimtas.

Beje, po to, kai spaudoje buvo paskelbti TSRS įstatymų projektai, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridiniame skyriuje buvo sudaryta teisininkų grupė, ji turėjo įvertinti tų įstatymų turinį ir jų santykį su Lietuvos TSR konstitucijos projektu, kuris jau buvo baigiamas rengti. Teisininkai savo išvadose konstatavo, kad šiais aktais kryptingai siekiama dar labiau centralizuoti svarbiausių politinių, teisinių sprendimų priėmimą TSRS institucijose.

Atkreiptas dėmesys į tai, kad projektuojamo TSRS konstitucinės priežiūros komiteto viena funkcijų – stebėti ir vertinti, ar respublikų įstatymai, vyriausybių nutarimai atitinka TSRS konstituciją ir įstatymus.

Komentuojant šiuos dalykus, akcentuota, kad, numatant tokią priežiūros sistemą, tiesiog būtina nustatyti teisines procedūras, garantijas respublikoms ginti savuosius interesus. Siūlyta minimaliausia priemonė, t. y. suteikti teisę respublikų institucijoms kreiptis į projektuojamą konstitucinės priežiūros komitetą ir ginčyti visų lygių sąjunginių instancijų sprendimus, kurie nepriimtini respublikoms.

Pasisakyta ir dėl numatomos TSRS prerogatyvos nustatyti respublikų valstybinės valdžios ir valdymo organų sistemą be jokių alternatyvų. Siūlyta nauja

132 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 128–130.

koncepcija, t. y. respublikos turi turėti teisę spręsti ne tik aukščiausiųjų valdžios ir valdymo struktūrų kai kuriuos klausimus, bet ir savivaldybių sistemos organizavimo dalykus.

Greta visų kitų projektus kritikuojančių pastabų, pažymėta, kad negalima sutikti su numatomais TSRS Aukščiausiosios Tarybos formavimo principais. Aukščiausiosios Tarybos Tautybių Taryba turi būti sudaroma remiantis nuostata, jog sąjunginėms respublikoms šioje Taryboje atstovauja vienodas deputatų skaičius. Siūlomos projekcijos pažeidžia respublikų lūkesčius, nes mažesniųjų pagal gyventojų skaičių respublikų interesai „ištirpdomi" didžiųjų respublikų atstovų balsavimuose.

Galutinė išvada buvo ta, kad visų su respublikų konstituciniu statusu susijusių klausimų sprendimas turi būti atidėtas. Rengiant naujus sumanymus dėl federacijos ir respublikų statuso, paritetiniais pagrindais turi dalyvauti visos respublikos ir turi būti orientuojamasi į naujas respublikų konstitucijas.

Šios teisininkų išvados vienaip ar kitaip atsispindėjo Aukščiausiosios Tarybos dokumentuose dėl TSRS projektų vertinimo, taip pat pasiūlymuose, kurie buvo adresuoti TSRS aukščiausiosios galios institucijoms.

Beje, sesijoje dar tebevykstant svarstymams dėl ekonominių dalykų, deputatė Albina Markevičienė perskaitė Kaišiadorių rajono žmonių pareiškimą, kurį pacituosime:

„Šalies Pagrindinio įstatymo rengimas, kaip ir namo statyba, turi būti pradėta nuo pamatų – iš apačios į viršų. Tiktai toks Konstitucijos rengimo būdas tinkamas leninei tarybinei socialistinei federacijai.

Siūlome:

1. Įstatymas dėl TSRS Konstitucijos pakeitimų ir papildymų turi būti priimtas tiktai tada, kai sąjunginėse ir autonominėse respublikose bus priimti įstatymai dėl Konstitucijos pakeitimų.

2. Sąjunginiai įstatymų leidžiamieji ir vykdomieji organai turi būti formuojami tik visų respublikų lygiateisiškumo principu.

<...>

4. Reikalaujame ir prašome Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatus daryti viską, kad būtų sustabdytas įstatymo dėl TSRS Konstitucijos pakeitimų ir papildymų projekto, kaip prieštaraujančio XIX sąjunginės partinės konferencijos nutarimams, svarstymas, o tuo labiau jo priėmimas.

Siūlome, kad TSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatai nuo Lietuvos TSR pareikalautų, kad TSRS Konstitucijos pakeitimų ir papildymų projektas nebūtų svarstomas ateinančioje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. Jeigu projektas bus pateiktas svarstymui, savo protestą išreikšti išėjimu iš salės.“[133]

Deputatų diskusijose dėl TSRS įstatymų ryškėjo vis kritiškesnis nusiteikimas dėl vadinamojo Centro sprendimų, kuriais atvirai ignoruojami respublikų interesai. Štai deputatas, Mokslų akademijos viceprezidentas Vytautas Statulevičius kalbėjo: „Valstybė tapo nedemokratinė, neteisinė, visuomenės mokslai, kurie ir turi rūpintis dorais, teisingais visuomenės ir valstybės santykiais, valstybės pastangomis buvo degraduoti.“

Deputatas informavo apie Mokslų akademijos prezidiumo pareiškimą, kuriame skelbiama: „Pagal dabar galiojančią TSRS Konstituciją RTFSR turi keleriopai daugiau įstatymų leidžiamosios galios negu visos kitos sąjunginės respublikos kartu paėmus. Svarstomieji įstatymų projektai tą nelygybę dar labiau padidina. Be to, nelygiateisiškai sudarytam valdžios organui suteikiamos neribotos teisės reglamentuoti ekonominę, socialinę, kultūrinę ir kitokią respublikų veiklą: respublikų suverenumas ne atkuriamas, o galutinai panaikinamas.“

Nuo deputatų grupės, kurią sudarė Jonas Kubilius, Konstantinas Bogdanas, Algis Čuplinskas, J. Marcinkevičius, J. Požela, Anatolijus Rasteika, Algirdas Žukauskas, V. Statulevičius pasiūlė tokį Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektą:

„Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba nutaria siūlyti Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos Aukščiausiajai Tarybai:

1. Dabartiniame šalies politinės sistemos pertvarkymo etape apsiriboti TSRS aukščiausiųjų valstybinių organų sistemos reforma, atitinkančia TSKP XIX sąjunginės konferencijos reikalavimus.

2. Parengti ir patvirtinti naują laikiną TSRS liaudies deputatų rinkimų įstatymą, kuris užtikrintų piliečiams tikrai lygiateisišką dalyvavimą rinkimuose, lygią jų balsų reikšmę, taip pat paritetinį sąjunginių respublikų atstovavimą TSRS įstatymų leidimo organuose, ypač TSRS Aukščiausiosios Tarybos Tautybių Taryboje.

3. Sąjunginių respublikų konstitucijos turėtų būti parengtos ir patvirtintos prieš tvirtinant TSRS Konstituciją.

133 *Ten pat*, p. 63.

4. Laikome tikslinga, kad TSRS Konstitucijos projekto rengimo komisijos pirmininku būtų TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas ir ji turėtų būti sudaryta iš sąjunginių respublikų Aukščiausiųjų Tarybų įgaliotų asmenų, atstovaujančių sąjunginėms respublikoms pariteto pagrindais."

Deputatų grupė taip pat siūlė pritarti Lietuvos TSR konstitucijos projektui, kuris galėtų būti pateiktas visuomenei anksčiau. Kartu nuogąstauta, kad sukūrus TSRS liaudies deputatų suvažiavimą, ši institucija galės panaikinti respublikose priimtus teisės aktus.

Baigdamas savo samprotavimus konstituciniais klausimais akademikas apibendrino: „Lietuvos TSR santykis su TSRS turi būti grindžiamas sutartimi, kuri nustato, kokius klausimus Respublika deleguoja sąjunginei kompetencijai, o kitais klausimais Respublikoje galioja tik Lietuvos TSR įstatymai."[134]

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos narys, advokatas K. Motieka: „Nereikia gilesnio šių įstatymų projektų studijavimo, kad pamatytum, jog Konstitucijos pakeitimų ir papildymų nuostatos deklaruojamo sąjunginių respublikų suvereniteto atžvilgiu ir toliau saugo jo realybės apgaulę. <...> Lietuva neturėjo ir neturi nei Konstitucijoje paskelbto suvereniteto nei valstybingumo. <...> jokių suvereninių teisių sąjunginei respublikai nenumato ir naujoji Konstitucija. <...> TSRS Aukščiausioji Taryba nustato sąjunginių respublikų įstatymų pagrindus, ji reguliuoja nuosavybės santykius, liaudies ūkio, socialinės ir kultūrinės veiklos valdymo, biudžetinės ir finansinės sistemos, darbo apmokėjimo ir kainodaros, piliečių teisių, laisvių ir pareigų įgyvendinimo organizavimą, nustato respublikinių ir vietinių valstybinės valdžios ir valdymo organų veiklos bendruosius pradus, nustato net visuomeninių organizacijų teisinį statusą, svarsto svarbiausius nacionalinių ir tarpnacionalinių santykių klausimus."

Deputatas įvertino ir naujos institucijos – TSRS konstitucinės priežiūros komiteto – įsteigimo perspektyvą: „Tai naujas komandavimo ir spaudimo organas. Jam suteikta teisė stebėti, ar sąjunginių respublikų Konstitucijos, įstatymai bei Ministrų Tarybos nutarimai atitinka TSRS konstituciją ir kitus įstatymus, ar ne. Be to, čia dar įteisinama ir tai, jog jeigu Konstitucinės priežiūros komitetas nusiunčia aktą išleidusiam organui savo išvadą, tai vien tokios išvados pasiuntimo faktas jau sustabdo akto

134 *Ten pat*, p. 130–132.

ar jo atskirų nuostatų vykdymą. <...> kodėl paskelbus minėtų įstatymų projektus visuomenė nebuvo supažindinta su motyvais, kurių dingstimi buvo atsitraukta nuo XIX partinės konferencijos rezoliucijų?“[135]

Deputatas, Mokslų akademijos prezidentas J. Požela: „Mes turime nusikratyti centrinių įstaigų diktato. Dėl šio dalyko reikia labai ryžtingai pasisakyti. Mūsų valstybė turi būti suverenių respublikų valstybė. <...> Kalbėdami apie savo valstybės suverenumą, tą klausimą turime aiškiai ir tiksliai deklaruoti. <...> reikėtų aiškiai pasakyti, jog panaikiname punktus, leidžiančius centrinei Sąjungos valdžiai nurodinėti Respublikai. Iš savo pusės turėtume pasiūlyti, kaip Respublika sąveikaus su TSRS. Man atrodo, kad šį santykį turėtų atspindėti sutartis, kurią sudaro Lietuvos TSR ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos. <...> Tokioje sutartyje turėtų būti numatyta, kokius klausimus mes deleguojame Sąjungai – gynybą, užsienio ar dar kokius reikalus. Reikia, kad šie siekiai būtų aiškiai, juridine kalba išsakyti. Be abejo, mes pasiliekame TSRS sudėtyje. Juk priešingu atveju išardytume tautų sąjungą, kuri dabar egzistuoja, ir įgyvendinamą šalyje humanistinio socializmo koncepciją.“[136]

Deputatas, Aukščiausiojo teismo pirmininkas J. Misiūnas: „<...> siūloma rinkimų reforma yra mažiau demokratiška negu galiojanti šiuo metu, <...> ydinga rinkėjų atstovavimo tvarka, kuri siaurina sąjunginių respublikų laisvą vystymąsi ir jų lygiateisiškumą. <...> Valstybės jurisdikcijos savarankiškumas yra jos suvereniteto požymis. Ką numato įstatymų projektai? Teismų santvarkos įstatyme sąjunginių respublikų teismai, tame tarpe ir respublikų aukščiausieji teismai, yra pavaldūs nekonstituciniam sąjunginiam organui – TSRS teisingumo ministerijai. Taigi ir teisingumą toliau norima palikti centralizuotu, nors netolima praeitis parodė tokio centralizavimo neefektyvumą, jo komandinį turinį. <...> nepritariame paskelbtiems projektams. Jie gali būti svarstomi tiktai po esminės rekonstrukcijos, dalyvaujant sąjunginių respublikų atstovams.“[137]

Visapusiškai išanalizavus TSRS įstatymo, kuriuo keičiamos sąjunginės konstitucinės nuostatos, turinį, prof. K. Antanavičius padarė tokias išvadas: įstatymo projektas negali būti priimtas kaip pagrindas TSRS konstitucijai pakeisti; konstitucija turi būti iš esmės peržiūrėta ir parengta nauja; rengiant naują konstituciją turi būti sudaryta

135 *Ten pat*, p. 135–138.

136 *Ten pat*, p. 139–140.

137 *Ten pat*, p. 141–142.

komisija, kurią sudarytų visų respublikų atstovai; priimtinais gali būti laikomi tik tie konstitucijos straipsniai, kuriems neprieštarauja daugiau kaip dvylikos respublikų atstovai; TSRS konstitucija turi reglamentuoti tik bendrųjų sąjunginių (federacinių) valdžios organų veiklą. Suverenių sąjunginių respublikų veiklą turi reglamentuoti sąjunginių respublikų konstitucijos; TSRS konstitucija turi būti priimta referendumo būdu. Jei kurioje nors respublikoje referendume nepritariama konstitucijos projektui, tokia konstitucija laikoma nepriimta[138].

Nutarimas, kuriame buvo išdėstyta Aukščiausiosios Tarybos pozicija ir Lietuvos gyventojų nuomonė dėl TSRS įstatymų projektų[139], daug kuo priminė Estijos Aukščiausiojoje Taryboje priimtą dokumentą. Be didesnių politinių vingrybių pareikšta, kad respublikų suverenių teisių ignoravimas yra visiškai nepriimtinas, kad būsimojoje neeilinėje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje nebūtų svarstomos pateiktos įstatymų projektų redakcijos, o svarstomi tik su rinkimų organizavimu susiję pakeitimai ir papildymai. Tiesa, pasisakyta dėl liaudies deputatų rinkimo nuo visuomeninių organizacijų nepriimtinumo. Nedviprasmiškai konstatuota, kad TSRS Aukščiausiosios Tarybos Tautybių Taryba turi būti sudaroma iš tų deputatų, kurie dirba arba gyvena atitinkamose respublikose. Kitaip sakant, buvo siūloma atsisakyti tradicijos, kai TSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatais Lietuvoje buvo renkami asmenys, kurie neturėjo nieko bendra su Lietuva. Paprastai jais būdavo TSRS ministrai ar kitų centrinių institucijų vadovai, kompartijos veikėjai.

Bendroji išvada buvo tokia: TSRS konstitucijos keitimo, papildymo darbus organizuoti taip, kad jie vyktų po to, kai bus parengtos ir priimtos sąjunginių respublikų konstitucijų naujos redakcijos. Konstitucijos pakeitimus turėtų rengti komisija, kuri bus sudaryta iš visų respublikų atstovų.

4. Lietuvos TSR konstitucijos projektas: vertinimai ir sprendimai

Pranešimą dėl spaudoje jau paskelbto Konstitucijos projekto perskaitė teisingumo ministras P. Kūris, kuris ir pirmininkavo Konstitucijos tobulinimo sekcijos posėdžiams. Pranešimo pagrindinės nuostatos: „Prasidėjo revoliucinis atsinaujinimo procesas, kuris negalėjo nepaliesti valstybės ir visuomenės gyvenimo teisinių pagrindų ir,

138 Antanavičius K. Pastabos ir pasiūlymai. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. lapkričio 8 d.

139 *Žinios*, 1988, nr. 34-368.

suprantama, Konstitucijos. <...> vis akivaizdesnis mums oficialiai deklaruotos Konstitucijos atotrūkis nuo faktinės padėties. <...> Politinės sistemos reforma logiškai turi prasidėti nuo Konstitucijos tobulinimo, nes esmingiausi pasikeitimai neišvengiamai turi įgauti konstitucinę išraišką. <...> Naujos Konstitucijos idėja yra ir logiškas atsakas į centrinių žinybų ir į ekonominį diktatą, ir į pastarųjų metų supercentralizacijos praktiką, ir Respublikos valstybinio, nacionalinio ir kultūrinio suvereniteto ignoravimą, kuris federacinę valstybę palaipsniui paverčia unitarine. <...> Didelės įtakos šiam procesui turi atbudusi lietuvių tautos nacionalinė savimonė, atgijusi istorinė atmintis, sustiprėjusios viltys, kad naujomis demokratijos ir socialistinės teisinės valstybės sąlygomis bus atkurta daugelis istorijos eigoje prarastų valstybingumo atributų. <...> Išdalytas deputatams naujasis tekstas rodo, kad Konstitucijos naujos redakcijos projektas nutolsta nuo TSRS Konstitucijos raidės ir turinio, vadinasi, sueina į tiesioginę koliziją su minėtu TSRS Konstitucijos 76 straipsniu. <...> Jums, gerbiamieji deputatai, spręsti, vadovaujantis savo politine išmintimi, sąžine ir įžvalgumu, jaučiant visišką atsakomybę už savo sprendimų pasekmes, kaip pasielgti."

Ministras, atsižvelgdamas į tai, kad visuomenė neturėjo galimybių visapusiškiau susipažinti su komisijos projektu, o Sąjūdžio Seimo taryba dar pateikė aibę naujų pasiūlymų, konstatavo, kad šis projektas akivaizdžiai tobulintinas. Samprotaudamas apie tai, kaip elgtis su šia konstitucine versija, ministras siūlė: „<...> priimant domėn esamą Konstitucijos projektą, sudaryti deputatinę ir Tarybos komisiją LTSR Konstitucijos naujai redakcijai (ar naujai LTSR Konstitucijai) paruošti. Komisijos pirmininku turėtų būti kas nors iš autoritetingiausių Lietuvos vadovų, galbūt Lietuvos komunistų partijos CK pirmasis sekretorius Algirdas Brazauskas. Apsvarsčius ir įvertinus turimą projektą, jį papildžius ar pataisius, parlamentinėje komisijoje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas galėtų jį pateikti visaliaudiniam svarstymui. Tik po tos demokratiškiausios procedūros Konstituciją galėtų svarstyti ir priimti LTSR Aukščiausioji Taryba."[140]

Kaip ir buvo prognozuojama, Sąjūdžio Seimo pasiūlymui nedelsiant Aukščiausiosios Tarybos sesijoje priimti naujos redakcijos Konstituciją nebuvo pritarta. Apie nuotaikas šiuo klausimu byloja pasisakymų fragmentai[141].

---

140 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 145–149.

141 *Ten pat*, p. 149–159.

Deputatas Česlovas Karbauskis: „Mano nuomone, šiandien priimti Konstitucijos mes negalime. Jeigu kalbame apie demokratiją, nereikia pradėti elgtis nedemokratiškai. Ir Sąjūdžio pasiūlymai, kaip didžiųjų demokratų pasiūlymai, yra tikrai nepagrįsti. Šiandien mes Konstitucijos priimti negalime. Viena, kad ji netobula. Aš, eilinis kolūkio pirmininkas, pervertęs visą Konstituciją, randu nemažai prieštaravimų, mūsų rinkėjų minčių neatitikimo."

Deputatas Stanislovas Giedraitis: „Mes turime siekti dviejų vienodai svarbių tikslų – TSRS Konstitucijos demokratinių pakeitimų ir savo Respublikos naujos Konstitucijos kaip visumos priėmimo. Ji kartu su kitų sąjunginių respublikų naujomis Konstitucijomis būtų pagrindas susiformuoti visiškai naujos kokybės Respublikos suverenitetui, kuris būtų prielaida ir naujai demokratiškai įstatymų sistemai sukurti. Ir galutinius sprendimus reikia priimti tik pravedus referendumą, pasitarus su liaudimi."

Deputatas A. Čuplinskas: „Pateikta naujoji redakcija išplečia Respublikos suverenumo ir ekonominio savarankiškumo garantijas, išreiškia XIX partinės konferencijos nustatytą demokratijos kursą. <...> yra dar nemažai tokių straipsnių, kuriuos reikalinga paremti šiuo metu ruošiamais svarbiais dokumentais <...>. Daug straipsnių apie ekonominį mūsų suverenumą nėra tinkamai paruošti. <...> Mums reikia sąmoningų piliečių, kurie giliai suprastų Konstitucijos esmę ir prasmę. Todėl be plataus aptarimo visuomenėje čia negalima apsieiti. <...> manau, kad parengtą Lietuvos TSR Konstitucijos naujos redakcijos projektą būtina greičiau apdoroti komisijoje ir pateikti visaliaudiniam svarstymui. Tąsyk, manau, būtų nereikalingos tos pataisos ir papildymai veikiančioje Konstitucijoje."

Deputatė Zita Kaziukonienė: „Aš dėl LTSR Konstitucijos projekto su protingais pakeitimais sutinku. Tik, nepateikę liaudžiai apsvarstyti, turbūt mes negalime jo priimti dabar. Siūlau kuo greičiausiai tuos klausimus apsvarstyti parlamentinėje komisijoje, kuri bus išrinkta, ir tik tada priimti."

Deputatė Jūratė Kupliauskienė: „<...> norėčiau kreiptis į visus deputatus prašydama, kad šis Konstitucijos projektas būtų paskelbtas spaudoje apmąstyti visiems Respublikos gyventojams. Tai tik padėtų deputatinei komisijai rimčiau jį apsvarstyti ir, manau, kad tuo pačiu liaudies nuomonė būtų išreikšta greičiau <...>." Pritardama samprotavimams apie prielaidas kuriam laikui atidėti Konstitucijos naujos redakcijos

svarstymus Aukščiausiojoje Taryboje, tačiau kviesdama „palaikyti mūsų kaimynus, mūsų bendražygius“ (turimi galvoje Estijoje priimti dokumentai – *J. Ž.*), deputatė siūlė čia pat priimti deklaraciją apie Lietuvos TSR suverenitetą, kreipimąsi į visos Lietuvos liaudį, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją.

Deputatas A. Žalys: „<...> pritariu pasiūlymui, kad Respublikos naujosios Konstitucijos projektas būtų plačiai aptartas Respublikos visuomenėje, galbūt ir surengtas gyventojų referendumas, sudaryta parlamentinė konstitucinė komisija. <...> viso svarstymo būtų galima ilgai netęsti, bet jau kitų metų vasario mėnesį neeilinėje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje priimti naują Respublikos Konstituciją.“ Nors A. Žalys ir laikėsi nuomonės, kad konstitucijos klausimo svarstymą galima ir pratęsti, tačiau visiškai kitaip samprotavo apie teikiamą įstatymo projektą, kuriuo siūloma nieko nelaukiant pakeisti tris lemtinguosius Konstitucijos straipsnius.

Lietuvos TSR prokuroras, deputatas L. Sabutis perskaitė prokuratūros darbuotojų susirinkimo kreipimąsi konstituciniais klausimais: „<...> kuriant teisinę valstybę, turi būti vienodai atsižvelgta į svarstymo demokratiškumą tiek priimant TSRS, tiek Lietuvos TSR konstitucijas. Palaikome pasiūlymą sudaryti Respublikos parlamentinę Konstitucijos komisiją ir neatidėliojant pradėti visaliaudinį svarstymą.“

Deputatas, Mokslų akademijos prezidentas J. Požela, dar prieš tai kalbėjęs apie Lietuvos TSR konstitucijos ir TSRS konstitucijos suderinamumo problemas, teigė: „Visi mūsų reikalavimai būtų daug aiškesni, jeigu savo Konstituciją priimtume ir patvirtintume kiek anksčiau. Kol kas jos priimti negalime, nors Lietuvos TSR Mokslų akademijos žmonės prie šio dokumento projekto dirba jau senokai ir daugelį dalykų išnagrinėjo. Aišku, kad iki rinkimų kovo mėnesį Konstitucijos dar nepriimsime. <...> siūlomas terminas svarstyti projektą sausio ar vasario mėnesį yra per vėlus. Juk šis svarstymas sutaps su kitu svarbiu įvykiu Tarybų Sąjungoje – rinkimais.“[142]

Kalbėjusiųjų mintis tartum apibendrino deputatas, Komunistų partijos Centro komiteto pirmasis sekretorius A. Brazauskas: „Klausimas yra nepaprastai sudėtingas, nepaprastai didelis ir nepaprastai jautrus. Nei per vieną dieną, nei per vieną mėnesį mes tokio klausimo išspręsti negalime, nors šiam reikalui turėtume pačius kilniausius, pačius didžiausius, pačius giliausius jausmus. Jūs visi tai labai gerai suprantate. <...> Aš labai

142 *Ten pat*, p. 140.

prašyčiau visų deputatų, visų Lietuvos gyventojų gerai pagalvoti, ar mums reikia dabar šuoliuoti su šita Konstitucija. Aš suprantu, mes ją turėsime komisijoje, jeigu bus priimtas toks sprendimas, aptarti, labai rimtai sudaryti atskiras sekcijas, pagal atskirus skirsnius dar kartą ir dar kartą išnagrinėti visus tuos klausimus, žiūrėti, kaip vystysis reikalai, kaip bus tobulinama šalies Konstitucija. Mes šito negalime užmiršti, turim labai gerai įsiklausyti, turim konsultuotis. Mes dabar esam išsiveržę į priekį. Žinoma, tai mums labai didelė garbė. Nė viena respublika neturi paruošusi bent tokios kondicijos Konstitucijos projekto, kokį turime mes. <...> Aš manau, kad lygiagrečiai mes konsultuosimės su kitomis respublikomis, pirmiausia su mūsų kaimynais – kaip jie ruoš Konstituciją, kaip atrodys atskiri jos straipsniai. Tarp kitko, yra daug straipsnių, kurie reikalauja labai didelės diskusijos, visiško priartėjimo prie realybės, Respublikos suvereniteto šalies politiniame ekonominiame gyvenime supratimo. Todėl aš kreipiuosi į deputatus ir siūlau: priimti šį nutarimo projektą. <...> Tai štai, mano mieli draugai, toks pasiūlymas – susitaikyti su šia mintimi, dar kartą gerai pagalvoti. Pagalvoti apie kiekvieną savo žingsnį mūsų dabartiniame labai atsakingame gyvenime ir daryti viską, kad mes galėtume normaliai gyventi, normaliai dirbti ir spręsti visus tuos klausimus, kurie vis aštriau iškyla mūsų kasdieniniame gyvenime.“[143]

Nutarimo projektas jau buvo išplatintas tarp deputatų, o priėmimo procedūra neužtruko. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys, kuris ir vadovavo posėdžiui, atliko savo priedermę: „Pereiname prie balsavimo procedūros. Yra siūloma balsuoti ir pateiktas Jums nutarimo projektas ir draugo A. Brazausko baigiamasis žodis. Yra klausimų? <...> Personaliai ką siūlote? Draugas Gureckai, viską rašykite. Budrikis, Romualdas Sikorskis ir Morkūnas. Kas dar? Gal yra kitų pasiūlymų? Nebėra daugiau. Tada kas už tai, kad būtų Jums pateiktas nutarimo projektas dėl Lietuvos TSR Konstitucijos priimtas su tais pasiūlymais, kurie čia buvo pateikti, ir personaliai sudarant komisiją. Prašau pakelti rankas. Ačiū. Kas prieš? Ar yra susilaikiusių? Nėra. Nutarimo projektas priimtas vienbalsiai. Tokiu būdu, draugai, nežinau, ar yra reikalo balsuoti už kitus dalinius pasiūlymus. <...> Nebėra reikalo balsuoti? Nebėra. Ačiū.“[144]

143 *Ten pat*, p. 163–165.

144 *Ten pat*, p. 165.

1988 m. lapkričio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarime „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“[145] pažymima, kad išklausyta darbo grupės prie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Konstitucijos tobulinimo sekcijos vadovo, Lietuvos TSR teisingumo ministro P. Kūrio informacija. Po to konstatuota, kad „Konstitucijos tobulinimo sekcija darbą baigė ir pateikė Lietuvos TSR Konstitucijos projektą, kuris vertintinas kaip pagrindas toliau organizuojant Tarybų Lietuvos Pagrindinio įstatymo rengimą“. Lietuvos TSR konstitucijos projektui toliau rengti nutarta sudaryti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisiją iš 58 narių. Komisijos pirmininku patvirtintas A. Brazauskas.

Numatyta, kad komisija, galutinai parengusi Konstitucijos projektą, jį perduoda Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, kad 1989 m. sausio–vasario mėnesiais būtų galima paskelbti visuomenei svarstyti.

145 *Žinios*, 1988, nr. 33-360.

IX. SĄJŪDŽIO SEIMO INICIATYVOS AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS DEŠIMTOJOJE SESIJOJE

Po to, kai teisingumo ministras P. Kūris perskaitė pranešimą apie konstitucijos rengimą Konstitucijos tobulinimo sekcijoje ir prasidėjo diskusijos dėl Konstitucijos naujos redakcijos, posėdžio pirmininkas L. Šepetys pranešė: „Norėčiau paskelbti porą dokumentų. „Lietuvos TSR AT sesijos Prezidiumo pirmininkui. Jei vykstančioje šiuo metu sesijoje neįmanoma priimti naujos Lietuvos TSR Konstitucijos, mes, žemiau pasirašę, prašome apsvarstyti ir priimti sekančius papildymus esančiai Lietuvos konstitucijai:

1. Lietuvos TSR – yra suvereni socialistinė teisinė valstybė, išreiškianti Lietuvos liaudies valią ir interesus.

2. Lietuvos TSR ekonominės sistemos pagrindas – pilnas suverenumas savo turtų atžvilgiu, todėl žemė, gelmės ir t. t. yra Respublikos nuosavybė.

3. Įstatymai įsigalioja Respublikoje tik tuo atveju, jei juos ratifikuos LTSR Aukščiausiosios Tarybos arba liaudies referendumas ir jei neprieštarauja Respublikos Konstitucijai."

Antras klausimas – „Reikalaujame priimti Lietuvos TSR konstituciją, išspausdintą 7-ame „Atgimimo" numeryje, kurią priėmė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimas."

Štai tokie du prašymai."[146]

Praėjus daugeliui metų po šios sesijos prisiminimai apie ją atgyja memuaruose, praeities vertinimuose. Tuo metu buvęs Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys mena: „<...> paskelbiau ką tik iš Sąjūdžio vadovų gautus du dokumentus. Viename siūloma į esančią respublikos Konstituciją „įterpti" tris teisinio ir ekonominio suvereniteto pataisas, kurių priėmimas reikštų galimą mūsų įstatymų viršenybę prieš sąjunginius. „Nieko nepasakysi, geros pataisos, tik kaip jas, konstitucines, vienu kartu, be išankstinių svarstymų, įterpti", – mąsčiau. Kitame dokumente – „Reikalaujame priimti Lietuvos TSR Konstituciją, išspausdintą 7-ame „Atgimimo" numeryje, kurią priėmė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimas." Čia jau visai gražu – priimti ir viskas!

146 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 150.

Jau garsiai skaitydamas šias alternatyvias eilutes pajutau, koks jų likimas – deputatai ūžė, erzėjo, mosikavo rankomis. Diskusijų metu klausydamasis V. Landsbergio kalbos, supratau, kad šių dokumentų pateikėjai puikiai suvokė, kuo viskas baigsis čia, salėje. Esmė kitur. Tai už šių sienų susirinkusių, prie TV ir radijo aparatų prilipusių pakankamai politiškai įkaitintų masių reakcija.“[147]

Sesijoje kalbėjęs Sąjūdžio Seimo narys V. Landsbergis apibūdino svarstymams teikiamą Konstitucijos trijų straipsnių pakeitimo įstatymo projektą, o pagrindiniai motyvai, argumentais buvo tokie: „TSRS Konstitucijos papildymų svarstymas ir naujosios Lietuvos TSR Konstitucijos redakcijos svarstymas yra svarbus, jei ne lemtingas istorinis momentas einant į tokią Tarybų Sąjungą <...>, kokios mes norime. <...> Tie troškimai šiandien yra istorinis ir visuomeninis teisingumas, išreiškiamas Respublikos savarankiškumo, jos suverenumo sąvokomis. Esamuose pagrindiniuose įstatymuose tebėra įrašyta, paskelbta tų sąvokų, bet realybė, paveldėta iš stalinizmo ir stagnacijos epochų, panašesnė į pasityčiojimą iš Respublikos savarankiškumo ir suvereniteto. <...> savo tikrą reikšmę turi atgauti lenininė Tarybų Sąjungos sąvoka. Sąjunga – tai ne priejunga ir ne pajunga, o būtent sąjunga. <...> Jeigu mes pasirenkam sąjungą, tai ji turi būti kaip tik pasirinkta, priimtina, naudinga visiems ir visais atžvilgiais. Primesta sąjunga – tai ne sąjunga, o visai kas kita. <...> Mūsų teisė yra būti šioje žemėje, dirbti ją taip, kaip patys išmanome, statyti ar nestatyti joje įmones, gaminti jose tai, ką patys nutarsime gaminti. Šios teisės nedera nei nužemintai prašyti, nebūtina ir nepaprastai iškilmingai skelbti, o būtina – ramiai, rimtai, oriai jau šioje sesijoje pasakyti: tokia yra mūsų teisė.“[148]

Posėdžio metu Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui buvo įteikti šie dokumentai: įstatymo „Dėl pataisų ir papildymų Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame Įstatyme)“ projektas; Aukščiausiosios Tarybos rezoliucijos apie sąjunginę sutartį projektas; Aukščiausiosios Tarybos deklaracijos „Apie Lietuvos TSR suverenitetą, kreipimasis į visos Lietuvos liaudį, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją“ projektas; Aukščiausiosios Tarybos nutarimo „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo)“ naujos redakcijos“ projektas.

147 Šepetys L. *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*, p. 329–330.

148 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 150–151.

Konstitucijos pakeitimo ir papildymo įstatymo projekte buvo siūloma nustatyti:

1. „Išimtinė Respublikos valstybinė nuosavybė yra žemė, jos gelmės, jūros šelfas, miškai, atmosfera, gamtiniai ištekliai.

Respublikos nuosavybė taip pat yra pagrindinės gamybos priemonės pramonėje, statyboje ir žemės ūkyje, energetikos bei transporto tinklai ir sistemos, ryšių priemonės, bankai, valstybės įsteigtų prekybos, komunalinių ir kitokių įmonių turtas, komunalinis miestų butų fondas, kiti gamybiniai ir negamybiniai objektai, sukurti valstybės lėšomis, taip pat svarbiausi Respublikos teritorijoje esantys istorijos ir kultūros paminklai. Šių nuosavybės objektų suverenaus savininko funkcijas vykdo Respublikos valdžia ir darbo kolektyvai."

2. „Lietuvos TSR piliečiams užtikrinamas teisminis visų jų konstitucinių teisių gynimas."

3. „TSRS įstatymai įsigali Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje tik tuo atveju, jei jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai ir tik po to, kai juos patvirtina visuotinė Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija arba visuotinis piliečių referendumas."

Rezoliucijos apie sąjunginę sutartį projekte skelbta:

„Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, vadovaudamasi deklaracijos „Apie Lietuvos TSR suverenitetą" principais, numato, kad tolesni Lietuvos TSR ir TSRS santykiai bus grindžiami pariteto pagrindu sudaryta sąjungos sutartimi. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba kreipiasi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą, siūlydama sudaryti sąjungos sutartį ir įsipareigoja Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą atstovauti sudarant šios sutarties tekstą."

Nutarimo „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo)" naujos redakcijos" projektas pradedamas tokia įžanga:

„Atsižvelgiant į tai, kad įgyvendinant TSKP persitvarkymo kursą turi būti plečiamos sąjunginių respublikų suverenumo ir ekonominio savarankiškumo teisinės garantijos, kad LTSR Mokslų akademijoje parengtas ir jos visuotinėje sesijoje (š. m. rugsėjo 21 d.), taip pat Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo sesijoje (š. m. lapkričio 13 d.)

patvirtintas Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) naujos redakcijos projektas, kuris baigtas rengti TSKP XIX partinės konferencijos nustatytu demokratizacijos kursu Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo darbo grupėje <...>".

Nutariamojoje dalyje rašoma:

„1. Parengtą Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) naujos redakcijos projektą teikti liaudies svarstymui.

2. Pavesti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui sisteminti ir apibendrinti gaunamus piliečių pasiūlymus bei rekomendacijas dėl šios Konstitucijos projekto.

3. Naujajai Lietuvos TSR Konstitucijai priimti sušaukti neeilinę Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesiją š. m. gruodžio mėnesį."

Baigdamas savo pranešimą, t. y. šių dokumentų pateikimą, V. Landsbergis akivaizdžiai prioritetą teikė ne Konstitucijos priėmimui vykstančioje sesijoje, bet tų dokumentų analogams, kuriuos jau buvo priėmusi Estijos TSR Aukščiausioji Taryba 1988 m. lapkričio 16 d.: „Sąjūdžio Seimas pasiūlė Aukščiausiajai Tarybai apsvarstyti ir priimti visą naująjį Seimo aprobuotą Lietuvos TSR Konstitucijos projektą. <...> Tai būtų ryžtingas žingsnis, atsisakymas būdingo mums pusininkavimo, dairymosi, iš kur vėjas pučia. Tuo tikslu galima būtų ir pratęsti sesiją, kad Konstitucija būtų priimta ligi lapkričio 29-osios dienos (tą dieną Maskvoje turėjo prasidėti TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesija, kurioje svarbiausias klausimas buvo TSRS konstitucijos pataisos – *J. Ž.*). Galima priimti keletą svarbiausių straipsnių, o visą Konstituciją dar paleisti į parlamentinių procedūrų mašiną, geraviliškai tikintis priimti Konstituciją neeilinėje sesijoje gruodžio mėnesį ar dar kada nors vėliau, bet tuo atveju gyvybiškai būtina priimti jau dabar nors tą svarbųjį 70-ąjį straipsnį. <...> Čia yra istorinė galimybė, istorinė proga, kurios po lapkričio 29-osios, jei ten viršų paims konservatyvi revizionistinė srovė, jei bus išsukinėjamos rankos ir paleista formalaus balsavimo mašina, – tos progos daugiau gali ir nebebūti. Estai išnaudojo tą galimybę, priėmė analogiškus Konstitucijos straipsnius, pagal kuriuos jų Respublika turi galutinį žodį bet kurio sąjunginio įstatymo ar normatyvinio akto atžvilgiu."[149]

Aukščiausiosios Tarybos sesijoje kalbėjusi deputatė, Vilniaus inžinerinio statybos instituto studentų profsąjungos komiteto pirmininkė J. Kupliauskienė konstatavo:

149 *Ten pat*, p. 151.

„<...> iš daugumos pasisakančių buvo aišku, kad šis klausimas net nebus keliamas ir nebus svarstoma, ar Lietuvos TSR Pagrindinį įstatymą – Konstituciją šiandien mes svarstysime, ar ne. Todėl norėčiau kreiptis į visus deputatus prašydama, kad šis Konstitucijos projektas būtų paskelbtas spaudoje apmąstyti visiems Respublikos gyventojams.“[150]

Nors deputatė ir siūlė Konstitucijos projektą teikti visuotiniam svarstymui, tačiau nedviprasmiškai pasisakė už tai, kad būtų priimtas įstatymas dėl aktualiausių Konstitucijos straipsnių pakeitimo ir deklaracija apie Lietuvos TSR suverenitetą, kreipimasis į visos Lietuvos liaudį, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją. Čia pat ir buvo perskaitytas deklaracijos projektas:

„Lietuvių tauta nuo amžių gyvena čia, žemėje prie Baltijos jūros. XIII amžiuje ji sukūrė savo valstybę, šimtmečiais gynė savo laisvę ir nepriklausomybę. Išsaugojo savo kalbą, raštą ir kultūrą. 1918 metais atgaivino savo valstybingumą. O 1940 metais suvereni Lietuvos valstybė buvo įjungta į Tarybų Sąjungos sudėtį, konstituciškai garantuojant Lietuvos suverenitetą ir tautos suklestėjimą. Tačiau stalinizmo ir stagnacijos periodu vidaus politikai ignoravo šiuos tvirtinimus TSRS ir LTSR konstitucijose, jos principus. Respublikai praradus savarankiškumą ir padidėjus sąjunginių žinybų diktatui, buvo destabilizuota ekonomika, nuolatos blogėjo ekologinė būklė, didėjo vaikų mirtingumas, trumpėjo vidutinė žmonių gyvenimo trukmė. Iškilo grėsmė lietuvių tautos genofondui. Taip pat įsigalint socialiniam neteisingumui katastrofiškai smuko dorovė.

Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba mato vieną išeitį iš šios krizės. Tolesnis Lietuvos vystymasis įmanomas tik ekonominio, politinio ir kultūrinio suvereniteto sąlygomis. Būtiniausia tokio suvereniteto sąlyga yra Lietuvos ir TSRS santykių grindimas sąjungos sutartimi. Todėl Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba protestuoja prieš TSRS Aukščiausiosios Tarybos siūlomas TSRS Konstitucijos pataisas, kurios paneigia visų sąjunginių respublikų konstitucinę apsisprendimo teisę. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba skelbia, kad iki sutarties tarp TSRS ir Lietuvos TSR sudarymo visi TSRS įstatymai Lietuvos TSR teritorijoje įsigalioja tik juos ratifikavus Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. TSRS Konstitucijos pakeitimai ir papildymai, taip pat ir kiti normatyviniai aktai įsigalioja tik juos patvirtinus Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai ir atitinkamai pakeitus ir papildžius Lietuvos TSR Konstituciją ir Respublikos įstatymus.

150 *Ten pat*, p. 155.

Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba ragina visus Respublikos geros valios žmones susivienyti socialistinės demokratijos ateities vardan."

Po šių projektų pristatymo posėdyje vyko diskusija.

Deputatas, Klaipėdos miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas A. Žalys argumentuotai pritarė iniciatyvai pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos 70 straipsnį ir paskelbti, kad ne TSRS įstatymai, o Lietuvos TSR įstatymai turi dominuoti Lietuvos teisinėje sistemoje. Tą A. Žalio kalbos dalį verta pacituoti: „<...> visi gerai suprantame, kad svarbiausias, reikšmingiausias, lemtingiausias dabar veikiančios Respublikos Konstitucijos straipsnis yra 68-asis straipsnis, kuriame užfiksuota, kad LTSR yra suvereni Tarybinė Socialistinė Respublika. <...> Tačiau, kaip mes su Jumis puikiai žinome, toje pačioje Konstitucijoje vos per vieną pastraipą yra 70-asis straipsnis, kuris pasako, kad TSRS įstatymai yra privalomi Lietuvos teritorijoje. <...> Manau, kad taip likti negali, ir siūlau paremti tuos deputatus, kurie laiko, kad jau šiandien 70-asis straipsnis būtų pakeistas. <...> Tai mes turėjome ir privalėjome padaryti jau anksčiau, nes pats straipsnis kelia, kaip jis dabar suformuluotas, klausimą: būti ar nebūti suverenia Lietuvos Socialistinei Respublikai?"

Deputatas, ragindamas nieko nelaukiant pakeisti Konstitucijos 70-ąjį straipsnį, siūlymą pagrindė konkrečiomis situacijomis: „<...> kažkodėl nesakome, kodėl mes blogai vykdome butų programą mūsų Respublikoje. Atsakymas čia būtų toks – ir dėl migracijos, kuri į Lietuvą yra labai didelė. <...> yra priimtas TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos šių metų kovo mėnesio nutarimas, įpareigojantis, suteikiant pagalbą Murmansko sričiai, statyti iš ten atvykstantiems žmonėms namus Klaipėdoje, Vilniuje ir kitur. <...> Štai, pavyzdžiui, nutarimai dėl šiauriečių ir dėl dimisijos karininkų, kuriems, kaip žinia, vykdomieji komitetai pagal sąjunginius nutarimus turi suteikti butus be eilės. <...> Kviesdamas, gerbiamieji deputatai, jus visus balsuoti už Respublikos Konstitucijos 70-ojo straipsnio pakeitimą, tuo pačiu siūlau pasakyti ir aiškiai pareikšti visiems savo valią, kad mes ryžtingai norime ir turime būti suverenia socialistine Respublika."[151]

Deputatas, poetas J. Marcinkevičius kalbėdamas dėl lietuvių kalbos, tautinės vėliavos, valstybės himno ir herbo, kartu pareiškė savo poziciją dėl konstitucijos ir Sąjūdžio

151 *Ten pat*, p. 157–159.

siūlomų Konstitucijos trijų straipsnių pakeitimo: „Mums buvo išdalintas nutarimas dėl Lietuvos TSR Konstitucijos projekto. Pagal jį sudaryta didelė, labai autoritetinga komisija, kuri svarstys ir sausio–vasario mėnesiais paskelbs naujos Lietuvos TSR Konstitucijos projektą visos liaudies svarstymui. Tos būsimos Konstitucijos priėmimas gerokai užtruks. Galbūt mums reikėtų šiandien atkreipti dėmesį į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio išdalintą įstatymo projektą, kuriame nurodyti keli punktai, kurie iki priimant naują Lietuvos TSR Konstituciją gintų mūsų tautos suverenumą, saugotų mūsų piliečių teises ir orumą.“[152]

Deputatas, Kretingos rajono partijos komiteto pirmasis sekretorius V. Kubilius kalbėjo: „<...> ir šiandien tiktai gimusiam pasiūlymui dėl Lietuvos TSR konstitucijos atskirų punktų pakeitimų, kurie, beje, yra labai teisėti, aš visa širdimi ir protu jiems pritariu. Be to, tie pakeitimai yra įrašyti į naujos Konstitucijos projektą, tačiau siūlyčiau, kad šie klausimai būtų sprendžiami kompleksiškai, neišskiriant atskirų Konstitucijos straipsnių, demokratiškai, gaunant liaudies pritarimą.“[153]

Sesijoje kalbėjęs ir įvertinęs Konstitucijos pakeitimo ir papildymo projektus Sąjūdžio Seimo tarybos narys, advokatas K. Motieka pakvietė deputatus pasinaudoti savo konstitucine teise ir „padaryti jums žinomas 3 pataisas Konstitucijoje“[154].

Sąjūdžio pateiktas įstatymo projektas dėl Konstitucijos kelių straipsnių pakeitimo, taip pat ir siūlyta deklaracija apie Lietuvos TSR suverenitetą, kreipimasis į Lietuvos liaudį, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją nebuvo pateikti Aukščiausiosios Tarybos deputatų balsavimui. Projektai ne tik kad nebuvo pateikti balsuoti, tačiau ir nepasiūlyta, kokios pagal Aukščiausiosios Tarybos reglamentą turėtų būti procedūros. Visa tai ir sukėlė pirmąjį aštrų konfliktą tarp politinės administracijos ir Sąjūdžio. Tačiau šis konfliktas kilo ne tik Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje, bet ir aikštėje prie Tarybos rūmų.

Sesijos darbą transliavo televizija, taigi žmonės galėjo patys spręsti apie sesijos eigą. Be to, Sąjūdžio Seimo tarybos nariai, protestuodami dėl sesijos eigos, paliko rūmus ir patraukė į Katedros aikštę, kur įvyko stichinis mitingas. Atrodo, tą dieną tiek Katedros aikštėje, tiek ir prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų daugiausia būriavosi Lietuvos

152 *Ten pat*, p. 108.

153 *Ten pat*, p. 134.

154 *Ten pat*, p. 139.

laisvės lygos šalininkų, kurių anaiptol nedžiugino įstatymai dėl himno ir vėliavos, bet kurie labai lengvai užsiplieskė dėl to, kad net „riboto suvereniteto“ įstatymų valdžia išsigando. Todėl nenuostabu, kad tokių nuotaikų apimta minia pasitiko deputatus ne sveikinimais, bet prakeiksmais, kai kurie buvo net apspjaudyti ir panašiai paniekinti[155].

Vėliau memuaruose to posėdžio pagrindiniai veikėjai visa tai įvertino. V. Landsbergis mena: „Posėdis vyko neįprastai veikliai, šiaipjau dažnokai apsnūdusioje Aukščiausiojoje Taryboje. Mums buvo suteikta teisė debatuose pasisakyti – dviem Sąjūdžio deputatams. Darbotvarkėje priėjus prie Konstitucijos pataisų, kurias pasiūlė „mūsų“ deputatai, parėmiau jas kaip vieną iš trijų alternatyvų: arba priimti visą naują Konstituciją, kurios projektą jau buvo aprobavęs Sąjūdžio Seimas, arba tas tris pataisas, arba nors vieną – apie Lietuvos įstatymų viršenybę, taigi teisinį suverenitetą. Kviečiau remti Estiją ir vienytis visiems – kartu su Brazausku. <...> Brazauskas pasisakė kategoriškai prieš – Maskva lieps naikinti, nesą prasmės daryti vienadienių sprendimų. Vis dėlto laukėme, kaip sutarta, kad bus teikiama balsuoti. Kaip tik tuo metu įsikišo pirmininkavęs Lionginas Šepetys, kompartijos ideologinis sekretorius. Jis gudriai paklausė, ar verta iš viso dėl to balsuoti? Ar ne geriau klausimą atidėti? <...> Mes buvome pritrenkti. Kai yra parengtas įstatymo pasiūlymas ir dar iš anksto sutarta balsuoti, pirmininkas turi tai pateikti. To nedaryti buvo šiurkštus parlamento taisyklių pažeidimas.“[156]

Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys, pirmininkavęs tam posėdžiui, vėliau rašė: „Tada viskam diktavo politika ir, prisipažįstu, sparčiai bėgant laikui vis labiau gailėdavausi nepaklausęs jos įsakmaus balso. Kad „žiūrėjau“ ne ten, kur patarė šeima ir mano paties nelengvai iš partinių varžtų besivaduojantis vidinis balsas. Juk, po paraliais, buvau dar CK sekretorius, dar laikiausi partinės drausmės likučių. <...> Bet ir tada dar iki galo nesuvokiau, neprisipažinau, kad lapkričio 18-ąją pasielgėme kaip tikri politiniai bailiai. Ir neišmanėliai: saugojome ne esamos Konstitucijos nekaltybę, o Kremliaus neliečiamybę.

Nepažeidęs nei reglamento, nei kitų parlamentinių procedūrų, pažeidžiau anuometinėmis aplinkybėmis ne mažiau svarbų, gal dar svarbesnį dalyką – savalaikiškumo

155 Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios,* p. 199–200.

156 Landsbergis V. *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija*, p. 125–126.

principą. Juk jame – sprendimų politinis, propagandinis efektas, kurio visomis išgalėmis teisėtai siekė Sąjūdis. Galėjau tais pačiais „manevrais“ pabandyti, kad būtų balsuojamos ir tos trys pataisos. Nėra abejonės, šio balsavimo, jeigu jis būtų įvykęs, rezultatas būtų buvęs neigiamas. Posėdžio eiga ir atmosfera rodė, kur dar „žiūri“ didžioji dauguma deputatų.“[157]

A. Brazauskas laikėsi savosios vyksmo versijos: „Ir štai 1988 m. lapkričio 18 dienos Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija. Keletas naujai išrinktų radikaliai mąstančių deputatų dar iki posėdžio kategoriškai reikalauja, kad priimtume sprendimą dėl Lietuvos įstatymų viršenybės Tarybų Sąjungos įstatymų atžvilgiu. Mat prieš porą dienų tokį sprendimą priėmę estai. Išvakarėse susitikau su M. Lauristin, viena iš liaudies fronto lyderių vadovų, kuri man atvežė Estijos Aukščiausiosios Tarybos medžiagą. Mūsų susitikimas buvo labai draugiškas, kultūringas, palikęs man gerus prisiminimus.

Noriu pabrėžti, jog vienas Sąjūdžio Seimo tarybos narių – Vytautas Landsbergis tuomet, iki Aukščiausiosios Tarybos posėdžio, dar nekėlė tokių kategoriškų reikalavimų, kad būtinai turime paskelbti mūsų įstatymų viršenybę. Žinoma, mes turėjome solidarizuotis su Estija, net palaikyti juos, aš visa tai supratau. Bet tai juk nebuvo pagrindinis tos sesijos tikslas, ir aš tada pasakiau, kad mes turime galvoti apie ateitį. Būtent taip ir V. Landsbergis kalbėjo prieš Aukščiausiosios Tarybos 1988 m. lapkričio 18 d. posėdį. Prašydamas žodžio sakė, kad norėtų savo kalboje tik supažindinti su Estijos nutarimais, gal išreikšti solidarumą su jais. Tik tiek. Bet čia tuoj pat išryškėjo jo klasta. Išėjęs į tribūną kalbą jis pasuko kita linkme: apeliuodamas į žmonių jausmus primygtinai mums siūlė estišką variantą.“[158]

Nors tada ir nebuvo reformuoti minėti Konstitucijos straipsniai ir nepaskelbta deklaracija apie Lietuvos TSR suverenitetą, tačiau jų idėja ir tekstai neišblėso politinėje rutinoje. Nepraėjo nė pusmetis, ir šie aktai buvo priimti Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktojoje sesijoje, kurioje tvyrojo jau visai kitokios nuotaikos ir pasiryžimai.

157 Šepetys L. *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*, p. 334.

158 Brazauskas A. *Apsisprendimas. 1988–1991*. Vilnius: Vaga, 2004, p. 112–113.

X. PO AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS DEŠIMTOSIOS SESIJOS...

Pasibaigus Aukščiausiosios Tarybos posėdžiams Katedros aikštėje įvyko protesto mitingas, kuriame Sąjūdžio atstovai pareiškė, kad „mes išdavikiškai smogėme estams peiliu į nugarą“[159].

V. Landsbergis susirinkusiems žmonėms kalbėjo: „Neturime tikėtis lengvų kelių į mūsų šviesų tikslą, gali būti dar didesnių kliūčių, klaidų, apgavysčių ir nusikaltimų. Tegul niekas mūsų nesustabdo, nesukelia nepasitikėjimo vienų kitais. Tada mes nugalėsime!“

Kazimieras Uoka: „Tikėjausi didesnio mūsų Aukščiausiosios Tarybos deputatų tautinio supratimo, tikėjausi, kad jie pademonstruos mūsų tautos valią.“ Sąjūdžio Seimo narys išreiškė įsitikinimą, kad Lietuvoje prasideda naujas kovos etapas.

Vitas Tomkus ragino atšaukti AT sesijoje susikompromitavusius deputatus: V. Astrauską, J. Gurecką, L. Šepetį. Kalbėtojo supratimu, žmonės per greitai patikėjo kai kuriais „persitvarkiusiais draugais“, kurie skelbia, esą socializmui iškilo grėsmė. Iš tikrųjų – tai grėsmė jų kėdėms. Matyt, atėjo laikas imti griežtų priemonių.“

„Ši Aukščiausiosios Tarybos sesija pasižymėjo dramatizmu, kurio giliosios srovės tekėjo anaiptol ne paviršiumi, – mitinge kalbėjo R. Ozolas. – Mūsų laukia daug ir sunkaus darbo, eisime ilgą ir sunkų valstybės demokratizavimo kelią, rinksime naujus deputatus.“

Algirdas Kaušpėdas susirinkusiems aikštėje sakė, kad Sąjūdžio Seimo taryba, protestuodama prieš Lietuvos TSR vadovybės laikyseną, nutraukia su ja ryšius „tol, kol nebus pripažintos klaidos, kol nebus išsakyta jos konstruktyvi pozicija ir Sąjūdžiui, ir visai tautai“. Mitingo pabaigoje sugiedotas naujasis himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“[160].

1988 m. lapkričio 20 d. buvo sušauktas Sąjūdžio Seimo tarybos išplėstinis posėdis. Posėdyje svarstytos aktualijos, jos buvo suformuluotos nutarime[161]. Pagrindiniai dokumento akcentai: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dešimtosios sesijos, vykusios 1988 m. lapkričio 17–18 d., posėdžio metu, svarstant 6-ąjį dienotvarkės punktą „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos“, buvo padaryti grubūs balsavimo tvarkos pažeidimai;

159 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1987–1989 metai*, p. 127.

160 *Atgimimas*, 1988 m. lapkričio 22 d.

161 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. lapkričio 20 d.

Sąjūdžio Seimo parengti teisės aktų projektai, kuriems pritarė ir dalis deputatų, nebuvo pateikti balsavimui; dėl procedūrinių manipuliacijų pareikštas nepasitikėjimas deputatais L. Šepečiu, J. Gurecku. Manyta, kad už tai atsakingas ir AT Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas; siekiant ištaisyti sesijos darbo ir balsavimo procedūrų pažeidimus, būtina sušaukti neeilinę Aukščiausiosios Tarybos sesiją ir jos metu, ne vėliau kaip iki š. m. lapkričio 25 d., baigti svarstyti visus pasiūlymus 6-uoju dienotvarkės klausimu; Sąjūdis savarankiškai tobulina Lietuvos konstitucijos projektą, pabrėždamas Respublikos suverenitetą; Sąjūdis numato platų moralinio protesto formų naudojimą, laikydamas, kad politinės jėgos yra tiek, kiek politikoje yra moralės. Santykiai su Respublikos vadovybe įmanomi tik laikantis šios nuostatos; Sąjūdis numato pateikti Lietuvos visuomenei svarstyti ir įvertinti Lietuvos įjungimo į TSRS sudėtį 1940 metais faktą ir jo pasekmes.

Nutarime taip pat rekomenduota TSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatams, vykstantiems į sesiją lapkričio 29 d., surengti palydas, kuriose deputatams būtų iškeltas reikalavimas pateikti Lietuvos gyventojų nuomonę ir, jeigu į ją nebus atsižvelgta, nedalyvauti balsavime dėl įstatymų projektų, kuriuos atmetė Lietuvos visuomenė.

Tada vykusiame Sąjūdžio Seimo tarybos posėdyje priimtas Moralinės nepriklausomybės pareiškimas: „Sąjūdis skelbia moralinę Lietuvos nepriklausomybę. Mes tvirtiname, kad jokia politinė situacija negali suvaržyti Lietuvos laisvos valios kaip aukščiausios jos teisės. Tik Lietuva gali priimti ir vykdyti savo įstatymus. Kol šis principas netaps teisine norma, jis turi būti kiekvieno asmenine nuostata. Nuo šiol Lietuvoje bus gerbiami tik tie įstatymai, kurie nevaržo Lietuvos nepriklausomybės. Mūsų nepriklausomybę pažeidžiančių įstatymų nevykdymas gali užtraukti juridinę atsakomybę, bet nepažeidžia doros.

Šiems principams ginti Sąjūdis įsteigia savo Garbės Teismą. Remdamasis Konstitucijos deklaruojamu Lietuvos valstybiniu suverenitetu, Garbės Teismas skelbia antikonstituciniais visus įstatymus ir veiksmus, šį suverenitetą pažeidžiančius.“[162]

Laiške Estijos TSR Aukščiausiajai Tarybai ir Estijos liaudies frontui[163] pažymėta, kad Sąjūdis visiškai palaiko Estijos Aukščiausiosios Tarybos sprendimus Estijos konstitucinio suverenumo klausimu. Su šiuo neišmatuojamai brangiu pasiekimu pasveikinti

162 *Ten pat.*

163 *Ten pat.*

Estijos Aukščiausiosios Tarybos deputatai, Liaudies frontas, visi Estijos piliečiai. Kartu apgailestauta, kad Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatai savo sesijoje „neparodė reikiamo dėmesingumo ir atkaklumo, ginant analogiškus konstitucinių pataisų pasiūlymus".

Apibūdinant politinio proceso raidą po Aukščiausiosios Tarybos sesijos dera prisiminti dar keletą Sąjūdžio Seimo tarybos dokumentų, kurie tam tikru mastu atliepė politinį vyksmą. Visų pirma paminėtina Sąjūdžio Seimo 1988 m. lapkričio 25 d. Moralinės vienybės deklaracija, kurią pasirašė 28 Seimo tarybos nariai.

Deklaracijoje skelbiama: „Suprasdama vienybės svarbą tautos gyvenime, ypač svarbiose istorinėse situacijose, kokių dabar kupinas atgimimo metas Lietuvoje, atsižvelgdama į tai, kad visi sprendimai, kurie turi privalomą galią visiems Tarybos nariams, turi būti daromi demokratiškai, t. y. balsų dauguma, laikydama tai vieninteliu demokratinio gyvenimo siekiančios visuomenės savivaldos būdu, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Taryba pareiškia:

I. kiekvienas jo narys yra visiškai laisvas kaip privatus asmuo;

II. kiekvienas Tarybos nutarimas kiekvienam jos nariui privalomas be išlygų;

III. Taryba dirba griežtai laikydamasi savo posėdžių reglamento ir LPS įstatų. Visi nutarimai priimami tik šių įstatų pagrindu ir Programos ribose;

IV. Tarybos veiklos tikslas – Lietuvos suverenumas, kurio vardan turi būti įveiktos visos tarpusavio prieštaros."[164]

Kitą Sąjūdžio Seimo tarybos dokumentą – lapkričio 25 d. pareiškimą pasirašė dvidešimt Tarybos narių: „Šiomis dienomis sąjunginėje ir respublikinėje spaudoje pasirodo straipsnių, kurių tikslas – suskaldyti Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį. Seimo Tarybos nariai skirstomi į dvi grupes, vienus pagiriant kaip Sąjūdžio kūrėjus – „šviesius protus", o kitiems klijuojant įžeidžiamas etiketes. Be to, jau nurodytas asmuo, vienintelis iš Sąjūdžio vadovybės, į kurį dabar gali būti nukreipti bet kurie puolamieji veiksmai.

Mes, Sąjūdžio Seimo Tarybos nariai, protestuojame prieš tokius politinės kovos metodus ir reiškiame pasitikėjimą Vytautu Landsbergiu. Seimo Tarybos posėdyje jis vienbalsiai išrinktas Seimo Tarybos pirmininku."[165]

---

164 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. lapkričio 28 d.

165 *Ten pat.*

1988 m. gruodžio 4 d. vyko Sąjūdžio Seimo antroji sesija. Priimtoje rezoliucijoje[166] konstatuota, kad Sąjūdis „įžengė į naują savo raidos etapą. Lapkričio 18 diena ne tik sukrėtė Lietuvą, bet ir atskyrė besikuriantį, kupiną jaunatviško entuziazmo ir energijos, tačiau idealistiškai naivų ir patiklų Sąjūdį nuo Sąjūdžio, kuris pradeda suvokti, jog teks dirbti ir kovoti rūsčiomis esamos tikrovės sąlygomis." Pažymėta, kad „prasidėjo dorovinis tautos atgimimas, pareikalavęs sakyti tiesą ir ugdyti demokratijos daigus", kad „teisė yra normalaus visuomenės gyvenimo bei valstybės ir piliečių santykių pagrindas".

Padaryta apibendrinanti išvada, kad įvykusioje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, kurioje priimti tik šiek tiek pakoreguoti įstatymai, susidūrė didžiavalstybinės jėgos ir demokratinė teisė, mėginta „išsaugoti beteisių respublikų sąjungą kaip unitarinę valstybę".

Rezoliucijoje suformuluoti artimiausios ateities uždaviniai: „siekti, kad būtų pripažinti neteisėtais 1939–1941 metų Stalino–Hitlerio sandėriai, kad Lietuvos TSR kaip suvereni valstybė savo santykius su TSRS ir kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis nustatytų sutartimis."

Pareikšta, kad vadinamajai mišriai Lietuvos TSR ir TSRS kompetencijai turėtų būti priskiriami tik bendrieji gynybos, užsienio politikos ir sąjunginio biudžeto klausimai. „Lietuvos TSR turi teisę susigrąžinti funkcijas, perduotas mišriai kompetencijai, jei TSRS organų veikla prieštarauja Lietuvos interesams."

Dokumente pabrėžta, kad „Sąjūdis gina Lietuvos TSR įstatymų viršenybę prieš Sąjungos įstatymus, <...> remia principą, kad išimtinai Respublikos nuosavybei priklauso visi gamtos turtai, pagrindinės gamybos priemonės visose šakose ir visas kitas Respublikos teritorijoje esantis turtas". Pagaliau akcentuota, kad Sąjūdis siekia ryžtingai eiti prie visiško Respublikos ekonominio savarankiškumo, atsisakyti „bevaisių dalinių pertvarkymų, kurie negali išvesti iš aklavietės".

Sąjūdžio Seimas priėmė ir kreipimąsi į visus pertvarkos rėmėjus[167]. Šiame dokumente dar kartą įvertinti teisės aktai, kuriuos priėmė TSRS Aukščiausioji Taryba ir dėl kurių protestavo beveik du milijonai Lietuvos žmonių. Pareikšta, kad iš esmės

166 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 47–48.

167 *Ten pat*, p. 48.

užblokuota ekonominė reforma, slopinami valstybinio gyvenimo demokratizavimo bandymai, toliau ignoruojami tautų interesai, o persitvarkymo politikai gresia visai realus pavojus.

Kreipimesi akcentuota: „<...> niekada nepamiršti, kad persitvarkymas – tai visų pirma Tarybų Sąjungos demokratizacijos procesas, teisinės visuomenės kūrimas, o realus jo vykdytojas šiandien – tai suverenumo siekiančios tautos. Jų pastangos, mūsų manymu, atliepia viso progresyvaus pasaulio interesams."

Sąjūdžio Seimo antrosios sesijos posėdžiuose visapusiškiau vertinta ne tik politinė situacija, bet ir samprotauta apie ateitį, prognozuota politinės raidos dinamika. Šiuo atžvilgiu verta prisiminti bent pagrindinius vykusių debatų fragmentus ir išskirtinai tuos, kurie siejosi su konstitucinėmis perspektyvomis.

Štai R. Ozolas kalbėjo: „Mūsų tikslas yra mūsų tauta – gyva, gyventi sugebanti ir į begalybę save vesti galinti tauta, reprodukuoti save, kalbant griežtesniais terminais. O būdas, kuriuo į šitą būvį tauta gali išeiti, optimalus būvis, yra nepriklausomybė, savarankiškumas, suverenitetas ar kaip jį bepavadinsi."

Mąstydamas apie kelius, kuriais reikėtų eiti siekiant pagrindinių tikslų, jis buvo įsitikinęs, kad tai konstitucinis politinis kelias: „<...> TSRS Konstitucija yra tokia, jog ji duoda puikiausias sąlygas, puikiausias galimybes realizuoti tai, kas yra norima, jeigu tiktai mokama deramai pasinaudoti jos kazusais ir jeigu tauta turi tokią savivoką ir sugebėjimą, kad gali šituo pasinaudoti. <...> Mes turėjome galimybę nueiti taip pat, nueiti saviškai. Reikia pasakyti, kad ta galimybė liko nerealizuota ne dėl ko nors, o dėl to, kad negalėjom jos realizuoti. Aš noriu šitai užakcentuoti <...>. Vadinasi, ne valdžia, ne Sąjūdis – visi mes pasirodėme būtent tiek tegalį. Galbūt kitokiomis aplinkybėmis būtume buvę ir galingesni, bet faktas yra toks. <...> Galime kad ir šiandien susitarę paskelbti savo nepriklausomybę – niekas negalės mums nieko padaryti. Mes turime šitą galimybę nuspręsti."

R. Ozolas kalbėjo apie antrąjį kelią – ekonominį-socialinį evoliucionizmą, kuris „nėra vienintelis realistiškas kelias. Tai iš tiesų kelias, kuris veda į klampynę ir gali mus visus įtraukti į liūną tuo atveju, jeigu mes šituo evoliucionizmo keliu eisime pagal tą ekonominės raidos galimybės sampratą, kuri yra kažkieno postuluota ir kurią mes turime priimti jau kaip savo realybę."

R. Ozolui, atrodo, labiausiai imponavo trečiasis politinės raidos kelias: „<...> per mažai yra akcentuojama tai, kad mes turime trečią, istorijos išbandytą kelią, kuris visada atsiverdavo kiekviename revoliuciniame visuomenės atsinaujinime tada, kai stodavo naujas jos susikaupimo būtinumo momentas. Tas kelias yra parlamentinis. <...> mes šiuo metu esame būtent atėję į parlamentinio vystymosi kelią, ir jis turbūt būtų laikytinas optimaliu tol, kol mes pamatytume, kad jo galimybės yra išsemtos, ir vėl susirinkę nutartumėm, jog reikia eiti, renkantis kitokius buvimo ir kovos būdus.“[168]

A. Juozaitis pažymėjo: „Manau, kad Seimas suprato, jog įžengiame į naują Sąjūdžio veiklos etapą, metą, kai ypač svarbu neišleisti iš akių glaudaus taktikos ir strategijos ryšio. <...> Seimo strategiją būtų galima apibūdinti, matyt, taip – tai politinės-teisinės kultūros brandumu paremta liaudies savivalda, Sąjūdžio kandidatų dalyvavimas įvairių lygių rinkimuose ir galutinis tikslas – tikrai suvereni Lietuva. Dar noriu pabrėžti, jog politinės-teisinės kultūros stygius mūsų visuomenėje yra didžiausia mūsų bėda, bet... ne yda.“[169]

Vertindamas TSRS Aukščiausiojoje Taryboje priimtus įstatymus, V. Landsbergis atkreipė dėmesį į tai, kad tuose aktuose „<...> demokratizavimas suprantamas kaip didesnių teisių pripažinimas nebent žmonėms, piliečiams ir organizacijoms, bet ne tautoms, kurių teises norima ištirpdyti beveidėje šalies gyventojų masėje. Taip skambėjo aiškinimai pasiryžusiai estų tautai, kad ji nebeturinti savo žemės, savo oro, nes visa tai esą priklauso visiems TSRS gyventojams.“

Jo nuomone, nesprendžiama „<...> būtinos decentralizacijos problema. Ji nutylima nesuprantant arba apgaulingai pakeičiant kita, neva tarpnacionalinių santykių problema. <...> Normalus, Konstitucijos proklamuotas suvereniteto gynimas apšaukiamas nacionalizmu. Rami teisinė kova dėl suvereniteto vadinama ekstremizmu. Taip žmogaus norą gyventi galima pavadinti egoizmu, jo norą ramiai dirbti savo darže – separatizmu ir bendrų interesų išdavyste.“[170]

Apibendrinęs visa tai, kas vyko Aukščiausiosios Tarybos posėdyje ir po posėdžio aikštėje, apie Sąjūdžio ir politinės administracijos santykių turinį, V. Landsbergis

168 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. gruodžio 12 d.

169 *Ten pat.*

170 *Sąjūdžio žinios,* 1988 m. gruodžio 6 d.

atkreipė dėmesį į „tebevykstančią akciją“: „Tai Lietuvos gyventojų sociologinė apklausa dėl Konstitucijos. Ar jie pažįsta konstitucijos projektą? Kokie jų požiūriai į suverenitetą, į įvairius Konstitucijos straipsnius. Aš siūlau traktuoti šią akciją kaip labai svarbią. Ją reikia tęsti ir palaikyti visuose kraštuose, visose grupėse. Reikia labai aktyviai palaikyti vietinę rinkėjų nuostatą ir kartu brandinti gyventojų požiūrį į respublikos suverenitetą iš esmės. Tai yra šviečiamasis darbas, jo Sąjūdis turėtų imtis plačiau. Galbūt reikėtų telktis visoje Lietuvoje į Konstitucijos studijavimo klubus, ratelius.“[171]

K. Antanavičius, apibendrindamas ekonominės sistemos reformos siekių sėkmes ir nesėkmes, pabrėžė, kad Lietuvoje sprendžiami du fundamentalūs klausimai: „1) panaikinti į bankrotą vedantį supercentralizmą, suteikti ūkio valdymo iniciatyvą tikriesiems šeimininkams, darbo kolektyvams ir tarnyboms, atkurti suverenios respublikos ekonomines teises; 2) atsisakyti administracinių komandinių valdymo metodų, pakeisti juos ekonominiais santykiais, lygiateisiškumą ir laisvanoriškumą įteisinančiais ekvivalentiniais mainais respublikos, Tarybų Sąjungos, pasaulio rinkose.“

Komentuodamas nuosavybės santykių teisinio reguliavimo esmę K. Antanavičius teigė: „Neįmanoma būti šeimininku, nežinant, kieno turtu disponuoji, negalima nusakyti teisingos mokesčių politikos, nežinant nuosavybės santykių. Visaliaudinė nuosavybė yra abstrakcija. Kiekvieno daikto savininko funkcijos negali vienu metu vykdyti 260 mil. žmonių. Pripažinti tik visaliaudinę žemės ir gamybos priemonių nuosavybę, reiškia pripažinti, kad tų turtų savininko funkcijos niekas nevykdo. Akivaizdu, kad turtas, neturinti savininko, yra niekieno, kad jis negali būti efektyviai naudojamas.“

Be kompromisų konstatuota: „Visas respublikos teritorijoje esantis visuomeninis turtas, tame tarpe jos žemė, gelmės, vandenys ir miškai, yra respublikos nuosavybė. Respublikos valstybinė valdžia, vykdydama jai liaudies patikėtas funkcijas, savo kompetencijos ribose gali išnuomoti ar perduoti dalį visaliaudinės nuosavybės atskiriems darbo kolektyvams. Pabrėžtina, kad tik respublikos valdžia, o ne kokios nors žinybos turi tam teisę.“[172]

171 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. gruodžio 9 d.

172 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. gruodžio 7 d.

XI. SĄJŪDIS: LIETUVAI REIKIA TIKROS KONSTITUCIJOS!

Dar prieš paskelbiant Aukščiausiosios Tarybos sudarytos komisijos rengiamą Konstitucijos projektą, spaudoje publikuotas Sąjūdžio Seimo ir Kauno tarybų bendros komisijos projektas[173]. Buvo siūloma ne visos Konstitucijos nauja versija, o preambulės ir trisdešimt trijų straipsnių nauja redakcija. Taip buvo įgyvendinta Sąjūdžio Seimo tarybos 1988 m. lapkričio 20 d. išplėstiniame posėdyje priimta nuostata, kad „Sąjūdis savarankiškai tobulina Lietuvos konstitucijos projektą, pabrėždamas Respublikos suverenitetą".

Komisija paaiškino pagrindinius motyvus ir argumentus, kuriais remiantis buvo formuluojamos konstitucinės nuostatos, ir konstatavo, kad ji dirbo pripažindama Sąjūdžio Seimo aprobuotą projekto struktūrą. Nebuvo reikalo iš naujo perredaguoti visus projekto straipsnius. Vadovautasi šiais principais:

„Rengiant suverenios valstybės konstituciją, negalima vadovautis iš stalinizmo paveldėta suvereniteto samprata, kuri yra susiaurinta iki TSRS srities vykdomosios valdžios. Šiam terminui turi būti sugrąžinta tarptautinėje teisėje egzistuojanti prasmė; teisinės valstybės pamatai gali būti sukurti tik vadovaujantis tarptautinės teisės normomis; teisinės valstybės kūrimas Lietuvoje yra neatsiejamas nuo teisinės atminties, kurioje užfiksuotas suverenios valstybės egzistavimas 1918–1940 m. ir jos aneksija; suverenios valstybės konstitucijoje turi būti užfiksuota jos nevaržoma aukščiausioji galia santykiuose su kitomis valstybėmis ir valstybės vidaus gyvenimo klausimuose".

Turėta omenyje, kad „bręstančio ir plintančio tautinio Atgimimo pagrindinis motyvas yra Lietuvos nacionalinio ir valstybinio suvereniteto siekimas". Taip pat nurodyta, kad TSRS numatytos politinės ir teisinės reformos pagrindinės koncepcijos atspindi siekimą išsaugoti egzistuojančios TSRS kaip unitarinės kosmopolitinės valstybės modelį („Bendras namas"). Nepaliekama perspektyvos evoliuciniam TSRS kaip federacijos peraugimui į TSRS – valstybių Sąjungą.

Tokie buvo politiniai, teisiniai pagrindai, kuriais vadovautasi siūlant radikaliai keisti nuostatas to Konstitucijos projekto, kurį rengė Mokslų akademijos komisija, vėliau – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudaryta Konstitucijos tobulinimo sekcija

173 Lietuvai reikia tikros Konstitucijos (Projektas). *Atgimimas*, 1989 m. sausio 27 d.

ir kuriam pritarė Sąjūdžio Seimas 1988 m. lapkričio 13 d. vykusioje savo pirmojoje sesijoje. Komentaruose paaiškinta, kad „Konstitucijos projektui buvo pritarta suprantant, kad tai politinės situacijos sudėtingumą atspindintis kompromisinis dokumentas, įkūnijantis neatidėliotinų politinių žingsnių svarbą (pvz., tautinės vėliavos suvalstybinimui buvo pritarta tik su sąlyga, jeigu bus priimta naujoji Konstitucijos redakcija arba bent svarbiausieji, suverenitetą fiksuojantys 11, 69 ir 70 straipsniai)".

Lyginant Sąjūdžio konstitucinės komisijos siūlomus naujus konstitucinius apibrėžimus su tais, kurie buvo formuluojami Konstitucijos tobulinimo sekcijos projekte, visų pirma pažymėtini nauji akcentai preambulėje. Štai vietoje teiginio, kad „Lietuvių tauta <...> priima ir skelbia šią Konstituciją", siūlyta remtis ne etninės Tautos terminu, bet pilietinės tautos pradu, t. y. „Lietuvos tauta".

Neatsisakoma reikšmingiausių preambulės konstantų: „13 a. pradžioje sukūrusi savo valstybę", „šimtmečiais ryžtingai gynusi savo laisvę ir nepriklausomybę", „1918 metais atgaivinusi savo valstybingumą", „įtvirtindama humanizmo ir socialinio teisingumo idealus". Tačiau nebelieka teiginio: „naujame istorinės raidos etape TSRS sudėtyje kurianti socialistinę teisinę valstybę". Jis keičiamas naujais akcentais: Lietuvos tauta „1940 m. neteisėtai įtraukta į TSRS sudėtį ir patyrusi tautinį genocidą", „naujame istorinės raidos etape siekdama sukurti Lietuvai valstybinio gyvybingumo garantijas". Tekste akcentuojama ir tai, kad „Lietuvos tauta 19 a. atsidūrusi ties visiško išnykimo riba".

Preambulės autoriai neperkėlė į naujos redakcijos preambulės tekstą nuostatos, kad „Lietuvių tauta <...>, siekdama užtikrinti lietuvių tautai valstybingumą, istorinio išliekamumo ir nacionalinės kultūros ugdymo sąlygas savo tėvų ir protėvių žemėje priima ir skelbia šią Konstituciją", tačiau randamas kitoks apibūdinimas: „Lietuvos tauta amžiams įtvirtinusi savitą visuomeninio gyvenimo sanklodą lietuvių etninės teritorijos ribose", „remdamasi savarankiškos valstybės principais priima ir skelbia šią Konstituciją".

Vientisas Konstitucijos preambulės tekstas buvo toks:

LIETUVOS TAUTA

– 13 a. pradžioje sukūrusi savo valstybę
– šimtmečiais ryžtingai gynusi savo laisvę ir nepriklausomybę

– amžiams įtvirtinusi savitą visuomeninio gyvenimo sanklodą lietuvių etninės teritorijos ribose
– 19 a. atsidūrusi ties visiško išnykimo riba
– 1918 m. atkūrusi savo suverenią valstybę
– 1940 m. neteisėtai įtraukta į TSRS sudėtį ir patyrusi tautinį genocidą
– naujame istorinės raidos etape siekdama sukurti Lietuvai valstybinio gyvybingumo garantijas
– įtvirtindama humanizmo ir socialinio teisingumo idealus
– remdamasi savarankiškos teisinės valstybės principais priima ir skelbia šią Konstituciją.

Apibūdinant visas kitas naujoves, kurias parengė ir paskelbė Sąjūdžio komisija, būtų galima atkreipti dėmesį tik į tas nuostatas, kurios turi esminę politinę reikšmę ir byloja apie principus, kuriais turėtų būti remiamasi konstitucinėje kūryboje. Išskirtinai pažymėtinos būtų tokios nuostatos.

Terminas „Lietuvos TSR“ vartojamas tik tais atvejais, kai neišvengiamai reikia atsižvelgti į egzistuojančią tikrovę. Visur kitur rašoma: „Lietuva“, „Respublika“, „Valstybė“, „Lietuvos piliečiai“ ir pan., nebelieka apibrėžimo „socialistinė teisinė valstybė“, o valstybė apibūdinama be ideologinių dogmų – „suvereni valstybė, išreiškianti Lietuvos tautos bendrą valią bei interesus“.

Nustatant valdžios konstitucinius parametrus iš esmės keičiamas jų turinys. Šiuo atveju verta pateikti vientisą Konstitucijos projekto 2 straipsnio tekstą:

„2 straipsnis. Suvereni Valstybės valdžia priklauso Lietuvos tautai. Tauta savo suvereninę galią laisvai išreiškia per įstatymų sumanymo iniciatyvą, deputatų rinkimus, piliečių arba deputatų balsavimą konstituciniais klausimais, deputatų priešlaikinio atšaukimo teisę ir demokratišką referendumą. Niekas negali varžyti šios galios ar jos pasisavinti.

Valstybinę valdžią Lietuvoje vykdo Lietuvos Aukščiausioji Taryba, Lietuvos Vyriausybė ir Teismas.

Lietuva savarankiškai nustato savo veikimo būdą tarptautiniuose santykiuose ir savo politinę sistemą, sprendžia visus kitus valstybės vidaus gyvenimo klausimus.“

6 straipsnyje nebelieka nuostatos apie komunistų partiją, o visuomeninių struktūrų statusas apibūdinamas taip:

„7 straipsnis. Politinės organizacijos, profesinės, jaunimo, moterų, veteranų, kooperatinės ir kitos visuomeninės organizacijos, kūrybinės sąjungos ir mokslo draugijos sutinkamai su savo įstatų bei programų uždaviniais dalyvauja tvarkant valstybinius ir visuomeninius reikalus, sprendžiant politinius, ūkinius ir socialinius-kultūrinius klausimus, veikia Lietuvos Konstitucijos ir įstatymų ribose."

Sąvoka „socialistinė gamybos priemonių nuosavybė" netoleruojama, tiesiog rašoma, kad yra „gamybos priemonių nuosavybė, kurią sudaro valstybinė, kooperatinė, visuomeninių organizacijų ir mišri nuosavybė". Projekte nebelieka valstybinės (visaliaudinės), kolūkinės nuosavybės formų.

Konstitucijos projektą siūlyta papildyti nauju straipsniu, kuriame būtų apibrėžta tautinių mažumų kultūrinės autonomijos esmė: autonomiškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarybę, savitarpio pagalbą.

Pilietybės santykiai reglamentuojami taip:

„31 straipsnis. Lietuvos pilietis negali būti kartu ir kitos valstybės piliečiu. Kitos valstybės pilietis gali tapti Lietuvos piliečiu, išgyvenęs Lietuvoje ne mažiau kaip dešimt metų. Kitas Lietuvos pilietybės įgijimo ir netekimo sąlygas bei tvarką nustato įstatymas.

Lietuvos piliečius užsienyje gina ir globoja Lietuvos valstybė.

Imigracijos reikalus reguliuoja įstatymas."

Atsisakant nuostatos, kad Lietuvos TSR piliečių teises garantuoja Lietuvos TSR konstitucija, TSRS konstitucija ir tarybiniai įstatymai, be išlygų skelbiama: „Lietuvos piliečiai turi visas <...> teises ir laisves, kurias skelbia SNO Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Įstatymas negali šių teisių suvaržyti. Šias teises ir laisves gina Teismas."

Iš esmės keičiama ir to straipsnio redakcija, kurioje teigiama, kad karinė tarnyba tarybinėse ginkluotosiose pajėgose – garbinga Lietuvos TSR piliečio pareiga. Atsižvelgiant į daugelio Lietuvos žmonių palaikomą idėją skelbiama: „Lietuvos ginkluotųjų pajėgų organizaciją, formavimo būdus ir tarnybos laiką nustato įstatymas." Dar kitur įtvirtinama, kad ne „socialistinės Tėvynės", o „valstybės teritorijos gynimas yra Lietuvos piliečio pareiga".

Plečiant Lietuvos suvereniteto raiškos konstitucines garantijas buvo akivaizdu, kad reikia iš esmės keisti Konstitucijos 68 straipsnį, kuriame apibrėžiami Lietuvos TSR ir TSRS santykių pagrindai.

Nuostatos dėl TSRS ir Lietuvos TSR įstatymų sąveikos apibrėžiamos lakoniškai: „Lietuvoje galioja tik Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos priimti įstatymai. TSRS įstatymai galioja Lietuvos teritorijoje tik juos įregistravus Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sprendimu."

Sąjūdžio komisija visas 68 straipsnio nuostatas tartum sulydo į vientisą nedviprasmišką apibūdinimą, kurio esmė tokia: „Lietuvos santykiai su TSRS, kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis ir užsienio valstybėmis grindžiami sutartimis, kurias ratifikuoja Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba 2/3 visų deputatų balsų."

Atsižvelgiant į daugelio Konstitucijos nuostatų naujas redakcijas, pažymėta, kad straipsnis „Lietuvos suverenines teises saugo ir gina tiek pati Lietuvos TSR, tiek ir TSRS" prieštarauja suvereniteto dėsnių esmei ir todėl nepriimtinas.

Sąjūdžio komisija, įvertindama tai, kad vyksta diskusija apie naujos konstitucijos prielaidas ir jau paskelbtus konstitucinius tekstus, neformulavo naujų nuostatų dėl pagrindinių valdžios ir valdymo institucijų sandaros, kompetencijų. Apsiribota teiginiu, kad būsimoji Aukščiausioji Taryba turėtų būti sudaryta iš 100 deputatų.

XII. NAUJOS KONSTITUCIJOS PROJEKTO VERSIJOS RENGIMO IR SKELBIMO PERIPETIJOS

Aukščiausiosios Tarybos sudarytos deputatų komisijos, kuriai teko lemtis parengti naują Lietuvos TSR konstitucijos projektą ir kurios pirmininku buvo A. Brazauskas, pirmajame posėdyje buvo tartasi, kaip organizuoti šios komisijos darbą. Preliminariai vertintos pagrindinės politinės, teisinės problemos, kurias turės spręsti ši komisija.

Pirmasis posėdis neužtruko. Buvo nuspręsta iš komisijos narių deputatų sudaryti tris grupes, kurios rengtų naują atskirų Konstitucijos skirsnių redakciją. Toks projekto rengimo būdas pasirinktas dėl to, kad projekto svarstymuose dalyvautų kuo daugiau deputatų.

Vienos grupės vadovu buvo Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas. Šiai grupei teko rengti skirsnius: „Liaudies deputatų tarybų sistema ir jų veiklos principai“, „Rinkimų sistema“, „Liaudies deputatas“, „Vietinės Liaudies deputatų tarybos“, „Vietinių Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai“. Numatyta, kad darbo grupės sekretoriumi bus Prezidiumo Tarybų darbo skyriaus vedėjo pavaduotojas Gediminas Bulotas. Grupės konsultantais pasitelkti teisininkai A. Burkauskas, Liaudies ūkio specialistų tobulinimosi instituto profesorius, P. Petkevičius, Vilniaus universiteto (tuo metu – Vilniaus valstybinio Vinco Kapsuko universiteto) Teisės fakulteto valstybinės teisės katedros docentas, Z. Namavičius, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto valstybės ir teisės teorijos ir istorijos katedros docentas.

Kitai darbo grupei, kurios vadovas buvo L. Šepetys, Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, LKP CK sekretorius, patikėtas šių Konstitucijos projekto struktūrinių dalių rengimas: preambulė ir skirsniai: „Politinė sistema“, „Užsienio politikos veikla ir socialistinės tėvynės gynimas“, „Lietuvos TSR pilietybė. Piliečių lygiateisiškumas“, „Pagrindinės Lietuvos TSR piliečių teisės, laisvės ir pareigos“. Šios grupės sekretoriumi buvo Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas J. Žilys, o grupės konsultantai – teisininkai K. Lipeika, Advokatų kolegijos prezidiumo pirmininkas, S. Stačiokas, Teismo ekspertizės mokslinio tyrimo instituto direktorius, S. Vansevičius, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto valstybės ir teisės teorijos ir istorijos katedros profesorius.

Dar kitai grupei teko skirsniai: „Ekonominė sistema“, „Socialinis vystymas ir kultūra“, „Lietuvos TSR – sąjunginė respublika TSR Sąjungos sudėtyje“, „Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba“, „Lietuvos TSR Ministrų Taryba“, „Lietuvos TSR valstybinio ekonominio ir socialinio vystymo planas“, „Lietuvos TSR valstybinis biudžetas“. Darbo grupės sekretoriumi buvo Prezidiumo Nuolatinių komisijų skyriaus vedėjas Donatas Butkus, o konsultantu – K. Lapinskas, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto valstybinės teisės katedros docentas.

Komisija, atsižvelgdama į 1988 m. lapkričio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimo „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“ nuostatas, kad Prezidiumo sudarytos Konstitucijos tobulinimo sekcijoje parengtas Konstitucijos projektas vertintinas kaip pagrindas toliau organizuojant pagrindinio įstatymo rengimą, tuo projektu ir vadovavosi. Atsižvelgta į vykstančius Konstitucijos projekto svarstymus bei į kitus politinės raidos veiksnius.

Pagrindiniai darbai vyko grupėse, kur buvo aprobuoti Konstitucijos projekto atitinkami skirsniai ir tai sudarė vientiso dokumento turinį.

1989 m. sausio 20 d. Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos posėdyje apibendrinta konstitucijos kūrimo veikla. Diskutuota apie tas projekto nuostatas, kurios akivaizdžiai prieštarauja TSRS konstitucijai, svarstyta ir nutarta, kad reikia kreiptis į TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą dėl TSRS konstitucijos pataisų. Beje, dar 1988 m. lapkričio 4 d. buvo parengtas rašto, kuriame suformuluoti pasiūlymai, kaip plėsti sąjunginių respublikų suvereniteto raiškos galimybes ir keisti TSRS konstitucijos atitinkamas nuostatas, projektas[174]. Projektuota, kad raštą pasirašys Lietuvos KP CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas, Ministrų Tarybos pirmininkas Vytautas Sakalauskas. Šis dokumentas buvo adresuojamas TSKP CK generaliniam sekretoriui, TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui M. Gorbačiovui. Autorius, dalyvavęs rengiant šį dokumentą, neturi duomenų, ar šis dokumentas pasiekė adresatus.

Pradėjus dirbti Konstitucijos projekto rengimo komisijos darbo grupėms tapo akivaizdu, kad siekiant stiprinti Lietuvos TSR suvereniteto užtikrinimo priemones

174 Rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

neišvengiamai ir vėl iškyla TSRS konstitucijos normų, varžančių respublikų kompetencijas, užkardų pašalinimo poreikis. Jau bręstant konstitucinių nuostatų galutinėms redakcijoms, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas pasirašė raštą „Dėl TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų kompetencijos atskyrimo“, kuris buvo adresuotas TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui[175].

Paminėsime bent pagrindinius motyvus, argumentus, kuriais buvo vadovautasi teikiant konkrečius pasiūlymus. Šiuo atžvilgiu reikėtų akcentuoti, kad rašte iš esmės apibendrinta visa tai, kas nuolat buvo akcentuojama svarstant prieš tai minėtų TSRS konstitucijos pakeitimų, papildymų projektus. Daugelis tų pasiūlymų jau buvo suformuluoti Sąjūdžio politiniuose dokumentuose, Aukščiausiosios Tarybos, jos Prezidiumo aktuose. Idėjos dėl TSRS konstitucijos plataus masto revizijos brandintos ir išsakytos mokslo įstaigų kolektyvuose ir išskirtinai teisininkų rengtose konferencijose, kituose renginiuose.

Raštas pradedamas nuorodomis į TSKP XXVII suvažiavimo ir XIX sąjunginės partinės konferencijos dokumentus dėl tarpnacionalinių santykių būklės. Konstatuojama, kad reikia grįžti prie nacionalinės politikos lenininių normų ir principų. Čia pat rašyta, kad kyla poreikis peržiūrėti ir koreguoti federacijos sudarymo pagrindinius principus ir esmę. Paminėta ir tai, kad reikia atnaujinti TSRS sudarymo sutartį, kuri turėtų būti konstitucinių pertvarkų pagrindas.

Nurodytos pagrindinės reformos kryptys:

– patikslinti sąjunginių respublikų kaip suverenių valstybių teisinio statuso pagrindus. Šiuo atžvilgiu sprendžiant problemas reikia ryžtingai ir tiksliai atskirti sąjunginių respublikų statusą nuo visų autonominių darinių ne tik pagal formą, bet ir pagal kompetencijos apimtis;

– turint galvoje, kad TSRS tartum yra sutartinė federacija, nuosekliai ir kryptingai atskirti TSRS ir sąjunginių respublikų įgaliojimus. Tai reiškia, kad sąjunginių institucijų kompetencijos turi būti nustatomos sutartyje dėl TSRS sudarymo. Šį klausimą reikia spręsti, nes politinių deformacijų, stalininio kulto laikotarpiu nuosekliai buvo siaurinamos ir ribojamos respublikų suverenios teisės, įsigalėjo komandinė, biurokratinė sistema;

175 Rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

– padidinti sąjunginių respublikų vaidmenį sprendžiant bendravalstybinius reikalus, išplėsti jų atstovavimą sąjunginėse žinybose, kai sprendžiami esminiai klausimai;

– užtikrinti respublikų suverenių teisių garantijas, visų pirma atkurti jų savarankiškumą ekonominėje, politinėje, socialinėje, kultūrinėje srityse;

– sukurti sąjunginių respublikų suvereniteto gynimo teisinį, arbitražinį mechanizmą, kuris užtikrintų respublikų galimybes spręsti kilusius nesutarimus, ginčus tarp respublikų ir TSR Sąjungos institucijų.

Rašte nurodytos ir konkrečios teisinės, politinės priemonės, kurių reikia imtis įgyvendinant politines reformas:

– pripažinti, kad respublikų ekonominio savarankiškumo pagrindas yra išimtinė jų nuosavybės teisė į žemę, gelmes, vandenis, miškus, t. y. į visa tai, kas yra jų teritorijoje. Ekonomikos valdymo pagrindiniai įgaliojimai perduodami respublikoms;

– pripažinti, kad TSRS konstitucija ir respublikų konstitucijos turi vienodą teisinę galią. Tokiu atveju reikia nustatyti, kad TSRS įstatymai respublikų teritorijoje veikia, jeigu jie neprieštarauja TSRS konstitucijai ir respublikų konstitucijoms. Jeigu nustatoma, kad įstatymai neatitinka konstitucijų, tokiu atveju turi būti pradėtos atitinkamos teisinės procedūros;

– būtina išplėsti respublikų prerogatyvas teisinio reguliavimo srityse, įgyvendinti principą, kad ne TSRS, bet sąjunginės respublikos pilietybė yra pirminė ir t. t.

Rašte nurodyti ir kiti konkretūs veiksmai, kurių turėtų būti imamasi užtikrinant respublikų realųjį suverenitetą.

Prieš paskelbiant Konstitucijos projektą spaudoje jis buvo svarstomas ir vertinamas vadinamojoje konsultacinėje grupėje, kuri buvo sudaryta TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume. Konsultacinę grupę sudarė Maskvoje veikiančių mokslinių institucijų darbuotojai, Teisingumo ministerijos, Aukščiausiojo teismo, prokuratūros atstovai. Rašte „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“[176], kurį pasirašė tos komisijos vadovas prof. B. Lazarevas, iš karto pabrėžiama, kad atsižvelgiant į klausimo aštrumą komisijos išvadas reikia išsiųsti Lietuvos KP Centro komitetui, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, Ministrų Tarybai, o projektas gali būti paskelbtas tik jį suderinus su TSRS

176 Rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

konstitucija. Komisija konstatavo, kad iš viso toks projektas galėtų būti paskelbtas tik po TSKP CK plenumo dėl tarpnacionalinių santykių ir vadovaujantis TSR Sąjungos aktais, kuriais buvo patikslintos TSRS ir sąjunginių respublikų kompetencijos. Šiuo metu sąjunginių respublikų konstitucijas reikėtų atnaujinti tik tiek, kiek tai susiję su 1988 m. gruodžio 1 d. TSRS įstatymu. Papildomai nurodyta, kad taip numato elgtis Kazachstanas, Uzbekistanas, Moldavija.

Rašte primygtinai nurodoma, kad projekto nuostatos nesiderina su veikiančia TSRS konstitucija ir TSR Sąjungos įstatymais. Nėra abejonės, kad kituose politinės sistemos reformos etapuose TSRS teisinė sistema bus keičiama, tačiau Lietuvos TSR konstitucijos projekto kūrėjų siekis aplenkti politinių procesų dinamiką „sukuria nepageidaujamą konflikto su sąjunginėmis normomis situaciją“: projekte esama nuostatų, kurios „nesiderina su socialistiniu federalizmu, visuomeninės santvarkos funkcionavimo politiniais, ekonominiais ir socialiniais pagrindais“.

Po tokių preliminarių apibendrinančių išvadų iš esmės ir nebebūtų prasmės prisiminti, kokius konkrečius kritinius pasiūlymus formulavo ta komisija. Tačiau vis dėlto kai ką paminėsime:

– 1 straipsnyje, kuriame apibūdinama Lietuvos TSR esmė, reikia visiškai atkurti, atstatyti tai, kas skelbiama TSRS konstitucijoje;

– į 3 straipsnį grąžinti demokratinio centralizmo principą, nes priešingu atveju atrodo, kad Lietuvos TSR ignoruoja šį principą;

– visur reikia nurodyti, kad reikia laikytis TSRS konstitucijos;

– į projektą grąžinti normas, kuriomis apibūdinamas komunistų partijos statusas ir vaidmuo politinėje sistemoje;

– nuosavybės santykiai turi būti apibrėžti taip, kaip jie apibūdinami TSRS konstitucijoje;

– respublikos ekonominę sistemą būtina apibrėžti kaip TSRS liaudies ūkio komplekso sudėtinę dalį;

– skirsnyje „Socialinis vystymas ir kultūra“ dingsta tiksli visuomenės klasinė charakteristika;

– į skirsnį „Užsienio politikos veikla ir socialistinės tėvynės gynimas“ grąžinti visas buvusias formuluotes;

– skirsnyje apie pilietybę negalima ignoruoti to, kad šiuos santykius reglamentuoja ir TSRS įstatymai;

– 73 straipsnio norma, kad Lietuvos TSR konstitucija turi prioritetą TSRS įstatymų atžvilgiu, prieštarauja TSRS suvereniteto pagrindams;

– atstatyti visas nuostatas dėl prokuratūros teisinio statuso ir pavaldumo;

– neliko nepaliestas ir Lietuvos TSR Konstitucinio Teismo statusas. Nurodyta šią instituciją pavadinti konstitucinės priežiūros komitetu ir atitinkamai pakeisti nuostatas dėl kompetencijos;

– konstitucines normas dėl valstybinio plano ir biudžeto pareikalauta suderinti su TSRS konstitucija;

– numatyti, kad teisminis procesas vyksta ne tik lietuvių kalba, bet ir vietos gyventojų daugumos kalba.

Baigiant pastabas dėl Lietuvos TSR konstitucijos projekto dar kartą buvo kategoriškai pareikšta, kad šis projektas, prieš jį paskelbiant spaudoje, turi būti „rimtai patobulintas, o ateityje reikės vadovautis naujausiais TSR Sąjungos įstatymų aktais".

Tai tik dalis pastabų ir pasiūlymų, kurie buvo surašyti tame rašte. Rengdama projektą paskelbti visuomenei, deputatų komisija svarstė, kokiu mastu į visa tai reaguoti. Pasirinkta dalinio reagavimo taktika, t. y. kai kas buvo pakoreguota, papildyta. Ieškota kompromisų projekto straipsnių redakcijose. Apibendrintai būtų galima tarti, kad šis Konstitucijos projektas tiesiog šokiravo Maskvos institucijas ir akivaizdžiai programavo dviejų teisinių sistemų konfliktą.

Dėl Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume gautų konsultacinių rekomendacijų buvo parengti teisiniai paaiškinimai[177]. Bendra išvada buvo ta, kad Maskvos ekspertų nurodymai gali būti priimtini tik tiek, kiek jie neprieštarauja fundamentaliesiems siekiams stiprinti Lietuvos TSR suvereniteto politines, teisines garantijas.

Štai buvo pažymėta, kad nepriimtina konsultacinės grupės nuomonė, esą daugelio Konstitucijos projekto nuostatų nesuderinamos su galiojančia TSRS konstitucija. Reikalo esmė ta, kad einant reformų keliu ir vykdant XIX sąjunginės partinės konferencijos rezoliucijas reikia keisti ne tik respublikų konstitucijas, bet ir TSRS konstituciją. Taigi pagrindinė problema esanti ne TSRS konstitucijos ir respublikų konstitucijų

177 Paaiškinimų teksto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

„neatitikimai“, bet atsiradusi dingstis pasinaudoti respublikų patirtimi tobulinti TSRS įstatymų aktus. Daryta išvada, kad Lietuvos TSR konstitucijos projektą reikia paskelbti ir lygiagrečiai rengti TSRS konstitucijos pataisas, kurios remtųsi sąjunginių respublikų iniciatyvomis.

Kategoriškai pasisakyta prieš siūlymą demokratinio centralizmo principą grąžinti į konstitucinį tekstą. Pabrėžta, kad tai kompartijos veikimo dėsnis, bet ne Liaudies deputatų tarybų veikimo pagrindas. Valstybės institucijų veikimo pamatas yra demokratija, valdžia ir liaudies savivalda.

Paaiškinimuose nurodyta, kad federacijos kūrimas turi prasidėti nuo atitinkamos sutarties pasirašymo. Pabrėžta, kad šių laikų esminė aktualija yra tokios sutarties atnaujinimas. Pačioje sutartyje turi būti atskleistos TSRS ir sąjunginių respublikų kompetencijos, ginčų, konfliktų sprendimo teisiniai mechanizmai.

Griežtai paprieštarauta rekomendacijai grąžinti į projektą nuostatą, kad „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje“, – tokiai rekomendacijai nėra jokios galimybės pritarti, nes būtų paneigta sąjunginės respublikos teisė ginti savo suverenias teises. Respublikų konstitucijų prioritetą sąjunginių įstatymų atžvilgiu užtikrina ir TSRS konstitucijos nuostata, kad respublikos yra „suverenios valstybės“.

Dėl kitos nuostatos – „Lietuvos TSR <...> įgyvendina TSRS aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų sprendimus“ paaiškinta, kad tokia nuostata yra perteklinė. Primintas ir pačios konsultacinės grupės pasiūlymas Lietuvos TSR konstitucijoje numatyti respublikos Ministrų Tarybos teisę sustabdyti TSRS žinybų įsakymų ir kitų aktų veikimą ir apie tai pranešti TSRS Ministrų Tarybai.

1989 m. vasario 27 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pagaliau nutarė paskelbti laikraščiuose Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos parengtą Lietuvos TSR konstitucijos (pagrindinio įstatymo) projektą liaudies svarstymui[178]. Skelbiant Konstitucijos projektą[179], paaiškintos kai kurios jo rengimo preferencijos. Rašyta, kad patikėję atsinaujinimo idėjomis, jausdami didelę atsakomybę už savojo krašto dabartį ir ateitį, Respublikos piliečiai siekia nuodugnių permainų visose pagrindinėse mūsų

178 *Žinios,* 1989, nr. 8-56.

179 *Tiesa*, 1989 m. vasario 28 d.

gyvenimo srityse. „Šiam procesui didelės įtakos turi atbudusi lietuvių tautos nacionalinė savimonė, sustiprėjusi viltis, kad naujomis demokratijos ir teisinės valstybės sąlygomis bus atkurta lenininės tarybinės federacijos, kaip suverenių respublikų savanoriškos sąjungos, samprata.“ Pabrėžta, kad „buvo iškelta naujos Respublikos konstitucijos, be kurios neįmanoma įvykdyti esminės politinės sistemos reformos, idėja. Atsižvelgiant į vykstantį „Centro“ ir respublikų optimalių teisinių santykių nustatymo procesą, kai kurie projekto straipsniai redaguojami orientuojantis į Lenino pateiktą tarybinės federacijos supratimą. Siekiant įtvirtinti Respublikos suvereniteto garantijas, skelbiamame projekte numatoma Lietuvos TSR santykius su TSRS ir kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis grįsti sutartimis.“

Konstitucijos projekto pristatymas baigiamas akcentu, kad Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, pasinaudodamas TSRS konstitucijos 114 straipsnio suteikiama įstatymų leidybos iniciatyvos teise, kreipsis į TSRS Aukščiausiąją Tarybą su pasiūlymu, kad būtų padaryti atitinkami TSRS konstitucijos straipsnių pakeitimai. Į visa tai reikėtų atsižvelgti svarstant Konstitucijos projektą.

Kai kurie Konstitucijos projekto paskelbimo viešiesiems svarstymams aspektai paliesti vėliau išleistuose memuaruose. Štai A. Brazauskas, pasakodamas apie 1989 m. vasario 15 d. vykusį jo susitikimą su M. Gorbačiovu akis į akį jo partiniame kabinete Senojoje aikštėje, rašo: „Vienas iš įdomesnių aptartų klausimų buvo <...> Konstitucijos projekto paskelbimas. <...> Prieš pat išeidamas (tai buvo išvakarėse) pasakiau M. Gorbačiovui, kad vis dėlto mes skelbsime savo konstitucijos projektą. Jis tarsi pyktelėjo, tačiau susitvardęs pasakė, kad gal vertėtų dar pasitarti, pasižiūrėti. Žinoma, mūsų sprendimas ir čia jau buvo aiškus.“[180]

Konstitucijos projekte akivaizdžiai matyti kompromisai, kuriuos sąlygojo politinė tikrovė ir konkrečios aplinkybės. Tačiau jame atsispindi ir politiniai, teisiniai siekiai plėsti Lietuvos TSR suvereniteto raiškos galimybes, Respublikos institucijų kompetencijas. Konstitucijos projekto pagrindinės charakteristikos būtų tokios:

– nors preambulėje ir buvo įterpta frazė apie „TSRS sudėtyje kuriamą socialistinę teisinę valstybę“, tačiau tai buvo duoklė esamybei, bet ne perspektyvai. Čia pat konstatuota, kad lietuvių tauta suvokia „esanti viso pasaulio nacijų bendrijos dalis“;

180 Brazauskas A. *Apsisprendimas. 1988–1991*, p. 84–85.

– kad ir paliktas straipsnis apie Lietuvos komunistų partiją, kaip TSKP sudėtinę dalį ir „visuomenės politinį avangardą“, atsisakyta tokių teiginių kaip „marksizmas- leninizmas“, „visuomenės branduolys“, „vadovavimas didžiai kuriamajai tarybinės liaudies veiklai“. Atsižvelgiant į praeities įvykių dramatizmą ir kompartijos vaidmenį represijose, nustatyta, kad „visos partinės organizacijos ir partijos organai veikia TSRS ir Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų ribose“;

– sąvokos „socialistinė nuosavybė“ neatsisakyta, tačiau konstatuojama, kad ne abstrakčios valstybės nuosavybė yra „bendras visos tarybinės liaudies turtas“, bet: „Žemė, jos gelmės, vandenys, jūros šelfas, miškai, gamtiniai ištekliai yra išimtinė Respublikos valstybinė nuosavybė ir yra visiškoje Lietuvos TSR dispozicijoje“;

– Lietuvos TSR ekonomika apibūdinama ne kaip „<...> vieninga liaudies ūkio komplekso <...> TSRS teritorijoje dalis“, o taip: „<...> ekonominę sistemą sudaro ekonomiškai savarankiški valstybiniai, kooperatiniai susivienijimai <...>, kurie grindžia savo veiklą ekonominio tikslingumo, visiškos ūkiskaitos ir finansavimosi principais. <...> Ekonominiai-prekybiniai Lietuvos TSR organizacijų santykiai su TSRS sąjunginio pavaldumo organizacijomis ir kitų sąjunginių respublikų organizacijomis grindžiami TSRS liaudies ūkio komplekso ribose savarankiškumo ir lygiateisiškumo principais, remiantis sudarytomis sutartimis“;

– apibūdinant veikiančią švietimo sistemą neberašoma apie „vieningą sistemą“, kad ji tarnauja „komunistiniam auklėjimui“, o tiesiog paskelbiama: „<...> veikia nacionalinė liaudies švietimo sistema, atitinkanti krašto istorines ir kultūros tradicijas“;

– patikslinama konstitucinė nuostata apie tai, kad „<...> pilietybės įgijimo ir netekimo pagrindą bei tvarką nustato įstatymas dėl TSRS pilietybės“, siūloma įtvirtinti, kad šie santykiai reguliuojami Lietuvos TSR pilietybės įstatymu. Papildomai numatoma, kad „migraciją į Lietuvos TSR iš kitų tarybinių respublikų reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai, atsižvelgiant į Respublikos poreikius ir galimybes“;

– konstatuojama, kad užsienio politikoje vadovaujamasi ne tik TSRS konstitucijoje, bet ir Lietuvos TSR konstitucijoje nubrėžtais politikos tikslais; išskirtinai pažymima, kad „Lietuvos TSR dalyvauja užsienio politikoje, kai TSRS sprendžia karo ir taikos klausimus“; nurodoma ir tai, kad „Respublika palaiko su užsienio šalimis ekonominius, mokslinius ir kultūrinius ryšius, bendradarbiauja su savo tautiečiais, gyvenančiais užsienyje“;

– Konstitucijos projektas papildomas nauja nuostata: „Gali būti įstatymo nustatyta tvarka sukurtos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės, pavaldžios TSRS ginkluotųjų pajėgų aukščiausiajai vadovybei ir Respublikos vyriausybei“;

– keičiamos rasių ir tautybių lygiateisiškumo nuostatos: atsisakoma tokių ideologinių štampų kaip „tarybinio patriotizmo ir socialistinio internacionalizmo dvasia“ ir kt. Akcentuojama, kad lygiateisiškumą užtikrina „etninės krašto tradicijos, piliečių auklėjimas tautinio sąmoningumo dvasia, teisė vartoti lietuvių kalbą, gimtąją kalbą, kitų TSRS tautų kalbas“;

– apibūdinant piliečių teisę teikti valstybiniams organams ir visuomeninėms organizacijoms pasiūlymus, greta numatoma, kad „piliečiai taip pat turi peticijos teisę, t. y. teisę kreiptis į valstybinės valdžios organus su reikalavimu įstatymų leidimo tvarka arba kitais būdais spręsti jų keliamus visuomeniškai reikšmingus klausimus“;

– nustatant žodžio, spaudos, susirinkimų, mitingų, gatvės eitynių ir demonstracijų laisvės konstitucinius pagrindus atsisakoma ideologinės dogmos „sutinkamai su liaudies interesais ir siekiant stiprinti bei vystyti socialistinę santvarką“;

– paliekama nuostata „Lietuvos TSR – suvereni tarybinė socialistinė valstybė TSR Sąjungos sudėtyje“ ir greta paskelbiama, kad „Lietuvos TSR santykiai su TSR Sąjunga ir kitomis suvereniomis tarybinėmis socialistinėmis respublikomis grindžiami Sutartyje dėl TSRS įtvirtintais pagrindais“;

– vietoje įsakmios frazės, kad „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje“, randasi nuostata: „TSRS įstatymai, kiti TSRS aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų aktai galioja Lietuvos TSR teritorijoje, jeigu jie nepažeidžia jos suverenių teisių, įtvirtintų Lietuvos TSR Konstitucijoje“;

– projekte numatyta ir TSRS valdymo institucijų aktų veikimo Lietuvoje sąlyga: „Lietuvos TSR Ministrų Taryba sustabdo TSRS ministerijų ir žinybų normatyvinių aktų veikimą Respublikos teritorijoje, jeigu jie prieštarauja Respublikos interesams ir teisėms“;

– Lietuvos TSR suvereniteto apsaugos atžvilgiu paminėtina ir nuostata dėl Lietuvos TSR teritorijos pakeitimo galimybių. Perimant ankstesnę normą, kad „Lietuvos TSR teritorija negali būti pakeista be jos sutikimo“, įrašoma, jog be Lietuvos TSR sutikimo „negali būti eksploatuojami ir jos gamtos turtai“;

– vienas pagrindinių kompromisų, kuris buvo daromas visapusiškai spaudžiant ir reikalaujant Maskvai, buvo Konstitucijos projekto papildymas nuostata dėl Lietuvos TSR liaudies deputatų suvažiavimo. Šis suvažiavimas būtų sudarytas iš 450 deputatų, iš kurių 300 būtų renkami teritorinėse rinkimų apygardose, o 150 rinktų respublikos visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai pagal įstatyme nustatytas normas;

– Aukščiausioji Taryba, kurią turėjo sudaryti 75 deputatai, būtų atnaujinama suvažiavime kasmet iki penktadalio;

– greta suvažiavimo turėjo funkcionuoti ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Jis atskaitingas Aukščiausiajai Tarybai, užtikrina suvažiavimo, Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimą ir atlieka kitus Konstitucijos ir įstatymų numatytus įgaliojimus;

– reikšmingas vaidmuo buvo skiriamas Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, kuris apibūdinamas kaip „aukščiausias Tarybų Lietuvos valstybės pareigūnas ir atstovaujantis Lietuvos TSR šalyje ir tarptautiniuose santykiuose“;

– ne Konstitucinį Teismą, bet Konstitucinės priežiūros komitetą, kurį sudarė pirmininkas, pirmininko pavaduotojas ir septyni komiteto nariai, būtų rinkęs suvažiavimas iš politikos ir teisės specialistų dešimčiai metų. Komiteto įgaliojimai buvo panašūs į tuos, kurie konstitucijos projektuose buvo numatyti Konstituciniam Teismui;

– Konstitucijos projekte suformuluota visiškai kitokia nei galiojančioje teisinėje sistemoje prokuratūros statuso koncepcija. Išimtinei TSRS kompetencijai priklausiusios institucijos, prokuratūra ir jos vadovas turėjo tapti atskaitingi tik Lietuvos TSR liaudies deputatų suvažiavimui ir Aukščiausiajai Tarybai.

Paskelbus Konstitucijos projektą spaudoje jos nuostatas vėl priekabiai analizavo TSRS Aukščiausiosios Tarybos sekretoriato Teisės ir teisėtvarkos skyrius. Į darbą buvo pasitelkti TSRS Mokslų akademijos Valstybės ir teisės instituto, Visasąjunginio tarybinio valstybingumo statybos ir įstatymų mokslinio tyrimo instituto, Maskvos valstybinio universiteto, Maskvos teisės instituto, Liaudies ūkio akademijos prie TSRS Ministrų Tarybos darbuotojai[181].

181 TSRS Aukščiausiosios Tarybos sekretoriato Teisės ir teisėtvarkos skyriaus vedėjo E. Koliušino ir konsultacinės grupės, vertinusios Lietuvos TSR konstitucijos projektą, vadovo B. Lazarevo pažymos kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

Šiuo atveju paminėsime tik kai kurias „rekomendacijas“, kurias ir vėl formulavo Maskvos ekspertai. Konsultacinės grupės, kuri buvo sudaryta įvertinti Konstitucijos projektą, vadovo prof. B. Lazarevo pasirašytoje pažymoje ir vėl atkreiptas dėmesys į 11 straipsnį, kuriame nurodyta, kad „žemė, jos gelmės, vandenys, jūros šelfas, miškai, gamtiniai ištekliai yra išimtinė Respublikos valstybinė nuosavybė ir yra visiškoje Lietuvos TSR dispozicijoje“. Ir vėl nurodoma, jog ignoruojamas TSRS konstitucijos principas, kad „valstybinė nuosavybė – bendras visos tarybinės liaudies turtas, pagrindinė socialistinės nuosavybės forma“.

Ekspertai įžvelgė, kad projekto 16 straipsnyje, apibūdinančiame Lietuvos ekonominės sistemos konstitucinius pagrindus, nutolstama nuo TSRS konstitucinių pradų. Nors tame straipsnyje ir buvo rašoma, kad „ekonominiai-prekybiniai Lietuvos organizacijų santykiai su sąjunginio pavaldumo organizacijomis ir kitų sąjunginių respublikų organizacijomis grindžiami TSRS liaudies ūkio komplekso ribose savarankiškumo ir lygiateisiškumo principais, remiantis sudarytomis sutartimis“, tačiau netgi to nepakako projekto analitikams – ekonominiai santykiai esą turi būti grindžiami ne tiek sutartimis, kiek TSRS ekonominio ir socialinio vystymo planais bei programomis.

Pažymoje kategoriškai pabrėžta, kad karinės formuotės jokiu pavidalu negali būti pavaldžios Lietuvos vyriausybei, nes pagal TSRS konstituciją tai yra išimtinė Sąjungos kompetencija.

Nurodyta ir tai, jog projekto 32 straipsnio 2 dalies norma „Lietuvos TSR pilietybės turinį, jos įgijimo ir netekimo tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas“ neatitinka TSRS konstitucijos, nes pilietybės santykius reguliuoja TSRS pilietybės įstatymas, o Lietuva – tik šio įstatymo nustatytose ribose.

Reikalauta atkurti formuluotes, kurios tuo metu buvo galiojančioje TSRS konstitucijoje ir kuriomis buvo apibūdinami socialiniai-politiniai teisių ir laisvių tikslai. Tai reiškė, kad reikėtų grįžti prie tokių ideologinių politinių dogmų kaip „sutinkamai su komunizmo kūrimo tikslais“, „sutinkamai su liaudies interesais“, „stiprinti bei vystyti socialinę santvarką“ ir kt.

Nurodyta, kad Lietuva turi vadovautis tuo, jog „Lietuvos TSR santykiai su TSR Sąjunga ir kitomis respublikomis visų pirma turi būti grindžiami TSRS konstitucijoje ir Lietuvos TSR Konstitucijoje nustatytais pagrindais“.

Pažymoje ypatingas dėmesys sukoncentruotas į tas Lietuvos TSR konstitucijos projekto normas, kurios buvo susijusios su egzistavusia monolitine teisine sistema ir Lietuvos siekiu sukurti bent kiek demokratiškesnės tvarkos konstitucinius pagrindus. Šios nuostatos taip pat įvertintos kaip prieštaraujančios TSRS konstitucijai ir gali būti diskusijų objektas tik sprendžiant klausimus dėl TSRS nacionalinės valstybinės santvarkos pakeitimo ir tik tada, kai įvyks kompartijos Centro komiteto plenumas dėl tarpnacionalinių santykių.

Panašiai apibūdintos ir Konstitucijos projekto normos, numatančios prokuratūros priskyrimą Lietuvos TSR įgaliojimų sričiai. Reikalauta, kad būtų vadovaujamasi TSRS konstitucija, kurioje vadovavimas prokuratūrai besąlygiškai buvo priskiriamas išimtinei TSRS kompetencijai.

Atkreiptas dėmesys ir į projekto 125 straipsnio apibrėžimą, kad Ministrų Taryba „vadovauja Lietuvos TSR santykiams su užsienio valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis". Ir šiuo atveju nurodyta, jog Lietuvos TSR konstitucijoje turi būti pabrėžiama, kad Lietuvos santykiai su užsienio valstybėmis turi būti grindžiami TSR Sąjungos nustatyta *bendrąja tvarka*, t. y. tais dėsniais, kurie numatyti sąjunginėje konstitucijoje, ir atitinkamomis kitomis politinėmis bei teisinėmis direktyvomis.

Pažymoje pakartotos dar anksčiau pateiktos rekomendacijos, kad Respublikos ekonomiką būtina apibūdinti kaip sudėtinę vieningo TSRS liaudies ūkio komplekso dalį, t. y. „atspindėti realiai egzistuojančius darbo paskirstymo, kooperacijos ir integracijos procesus visoje TSR Sąjungos ekonomikos sferoje". Priminta, kad „reikia įtvirtinti Respublikos ekonominio ir socialinio vystymo planų ryšį su sąjunginiais planais, kadangi be to neįmanomas Respublikos kompleksinis ekonominis ir socialinis vystymas, taip pat Sąjungos ir respublikų interesų harmonizavimas".

Šie „pasiūlymai", „rekomendacijos" praktiškos reikšmės nebeturėjo, nes Konstitucijos projektas jau buvo paskelbtas. Pozityvioji projekto reikšmė buvo ta, kad jis skatino diskutuoti apie valstybės ir visuomenės sąrangą, t. y. brandinti pilietinę sąmonę, pagaliau – naują konstitucinę, politinę, ideologinę kultūrą.

Šių ir kitų „rekomendacijų" kontekste reikėtų pacituoti rašytojo R. Gudaičio samprotavimus artėjant TSRS liaudies deputatų rinkimams. Jis rašė: „Ar ne absurdas dvidešimt pirmojo amžiaus išvakarėse įrodinėti atsiprašančiu, nuolankiu tonu, jog

tavosios tautos valstybingumo troškimas yra šventa ir morali vertybė, niekuo negresianti kitoms tautoms, jos suverenitetas (nepriklausomybė) nereiškia uždarumo ir nacionalinio išskirtinumo? Istorinė demokratiškai išrinktų TSRS liaudies deputatų misija – apnuoginti skaudžiausias tautines aspiracijas, paieškoti šalininkų TSRS liaudies deputatų suvažiavime ir Aukščiausiojoje Taryboje, kurie jas suprastų ir imtų vadovautis bendražmogiškais kriterijais. <...> Ar pakaks jiems parako grumtis dėl tikrosios Respublikos įstatymų viršenybės prieš sąjunginius įstatymus? Pagaliau ar pavyks iškovoti, kad visi Lietuvos reikalai būtų sprendžiami tik Lietuvoje jos žmonių valia? Kad mūsų santykiai su Centru ir kitomis respublikomis būtų tik tokie, kokių nori Lietuvos žmonės? Nesunku įsivaizduoti, kaip į bekompromisę poziciją (ypač dėl pilietybės, savos valiutos, mokesčių sistemos, referendumo, nacionalinių karinių formuočių) žiūrės Centro komandines biurokratines ambicijas, imperinius ir monopolinius ministerijų, žinybų įgeidžius reprezentuojančios jėgos!“[182]

Tuo metu, kai Lietuvoje vienas po kito brendo konstitucijų projektai, kuriuose buvo modeliuojama visapusiškesnė suvereniteto raiška, rengiamasi keisti galiojusios Konstitucijos nuostatas ir išplėsti Lietuvos institucijų įgaliojimus santykiuose su TSRS valdžios ir valdymo žinybomis, Maskvoje taip pat buvo rengiami pasiūlymai apibrėžti TSRS ir respublikų kompetencijas.

1989 m. pradžioje TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu buvo sukurta darbo grupė, kuriai pavesta rengti pasiūlymus dėl TSR Sąjungos ir respublikų kompetencijų atribojimo. Jai vadovavo Baltarusijos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas G. Tarazevič, kuris pagal pareigas buvo ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko M. Gorbačiovo pavaduotojas.

Šios darbo grupės parengti pasiūlymai buvo įvertinti TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje, kaip tada sakydavo – „priimti dėmesin“ ir pateikti TSRS Aukščiausiajai Tarybai. Nutarime buvo nurodoma, kad dokumentu būtina vadovautis rengiant teisės aktų projektus dėl tarpnacionalinių santykių. Pasiūlymų turinį tartum apibendrintai išreiškė lozungas „stiprus centras ir stiprios respublikos“.

Pasak šių pasiūlymų ideologų ir rengėjų, TSRS ir respublikų politiniai, ekonominiai ryšiai turėjo remtis tokiomis fundamentaliomis dogmomis.

182 *Literatūra ir menas*, 1989 m. kovo 25 d.

Pirma – TSR Sąjungos aukščiausiems valstybinės valdžios ir valdymo organams turi būti numatyti tie įgaliojimai, kurie sudaro ne tik išimtinę *centro* kompetencijos sritį, bet ir tą, kuri apibūdinama kaip *bendroji kompetencija*. Pabrėžta, kad konstitucijoje šie įgaliojimai turi būti nustatyti kaip *baigtiniai*, t. y. nekeičiami ir nepajudinami.

Tai buvo išeities pozicija nustatant *centro* politines, teisines prerogatyvas. Jos reiškė ne ką kita, o tik tai, kad įtvirtinus centrinės valdžios galias, respublikoms lieka tik tai, ko neaprėpia centrinės institucijos.

Antra – respublikų aukščiausieji valstybinės valdžios ir valdymo organai turi teisę spręsti visus valstybinės, ūkinės ir socialinės-kultūrinės veiklos klausimus, kurie pagal TSRS konstituciją ir įstatymus nepriskirti TSRS kompetencijai.

Po to ėjo tartum paaiškinanti nuostata: tais atvejais, kai vieno ar kito klausimo, priskiriamo *bendrajai kompetencijai*, nereguliuoja sąjunginis įstatymas, respublika turi teisę priimti savo įstatymą, tačiau – „TSRS Konstitucijos ir įstatymų principų ir konkrečių normų rėmuose“.

Vadovaujantis šiomis teisinėmis dogmomis buvo konkretizuojama *stipraus centro ir stiprių respublikų* kompetencijų sąveika visose srityse – ekonomikoje, socialinėje-kultūrinėje, valstybinėje ir teisinėje veikloje. Nesidangstant įmantriomis teisinėmis frazėmis iš esmės buvo paneigiamos bet kokios respublikų politinės, teisinės saviraiškos prielaidos, nes TSRS nustato socialinės, ekonominės politikos, vieningo liaudies ūkio komplekso plėtros gaires ir visa tai pagrindžiama atitinkamais valstybiniais planais, vieningu valstybiniu biudžetu ir kontrole. Iš esmės visas sritis – pinigų, kreditavimo, mokesčių, pajamų, kainų, darbo resursų naudojimo, gyventojų užimtumo, darbo apmokėjimo, kainodaros ir kt. – turėjo reglamentuoti ir prižiūrėti *tas centras*. Energetikos, pramonės, metalurgijos ir daugelio kitų šakų valdymas besąlygiškai buvo priskiriamas sąjunginio pavaldumo įmonėms bei organizacijoms. Nors buvo skelbiama, kad respublikose tvirtinami valstybiniai planai ir biudžetai, bet jie turėjo būti sudaromi remiantis tik tais rodikliais, kuriuos nustatys Maskvos institucijos. Iš esmės nieko nekeičiant numatytos vadinamosios respublikų pavaldumo sritys, tarp jų – statyba. Tačiau ir šiuo atveju pažymėta, kad tai nepaliečia tų objektų, kuriuos stato sąjunginės organizacijos.

Panašiai apibūdinta ir TSRS kompetencija socialinėje, kultūrinėje veikloje. Ir šiuo atveju numatyta, kad TSRS nustato mokslo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, švietimo, kultūros, istorijos ir kultūros paminklų apsaugos reguliavimo pagrindus. Visose šiose srityse galėjo būti steigiamos sąjunginio pavaldumo įstaigos ir organizacijos.

Kitoje pasiūlymų dalyje, kuri apibūdinta kaip „valstybinė ir teisinė“, taip pat laikytasi esamos politinės, teisinės sandaros ir jos principų. TSR Sąjungos kompetencijai buvo atiduodama ginčų tarp respublikų sprendimas; TSRS valstybinės sienos, ekonominės zonos, kontinentinio šelfo ir jų režimo nustatymas; sąjunginių respublikų ir vietinių valdžios bei valdymo organų statuso pagrindų nustatymas; TSRS ir sąjunginių respublikų suvereniteto gynimas; gynybos ir saugumo užtikrinimas; vadovavimas TSRS ginkluotosioms pajėgoms ir civilinei gynybai; TSRS užsienio politikos apibrėžimas; respublikų santykių su užsienio valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis koordinavimas; respublikų konstitucijų ir įstatymų atitikimo TSRS konstitucijai ir įstatymams užtikrinimas ir kt.

Beveik kaip politinės satyros pavyzdį būtų galima paminėti tuos įgaliojimus, kurie buvo priskiriami respublikoms ir kurie tartum reiškė jų suverenitetą: dalyvauti TSRS valdžios ir valdymo organų veikloje, kai sprendžiami klausimai, priskirti TSR Sąjungos žiniai, steigti respublikų apdovanojimus, teikti malonę asmenims, kuriuos yra nuteisę respublikų teismai, priimti savąsias konstitucijas ir kontroliuoti jų vykdymą, nustatyti administracinę-teritorinę sandarą.

XIII. POLITINIAME VYKSME BRĘSTA REIKŠMINGI TEISINIAI SPRENDIMAI

Konstitucinė tema buvo visapusiškai aktuali to laikotarpio visuomeniniame gyvenime, ji neatsiejama nuo visų kitų politinę gyvenseną sąlygojusių reiškinių. Tų reiškinių visuma buvo socialinė tikrovė, kurioje ir brendo valia priimti politinius, teisinius sprendimus.

1989 m. vasario 15 d. Kaune vyko Sąjūdžio Seimo iškilminga sesija, skirta Vasario 16-ajai paminėti. Beje, Vasario 16-osios minėjimo renginiai vyko visur Lietuvoje ir iš esmės nebegręsiant represijoms: sausio 25 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas įsaku jau buvo nustatęs, kad Vasario 16-oji yra Lietuvos valstybės atkūrimo diena ir ji paskelbta tautine švente. Vyriausybei buvo pavesta išspręsti darbo laiko sureguliavimo klausimus[183].

Keletas to iškilmingo renginio fragmentų:

V. Landsbergis: „Prieš pusę šimtmečio prasidėjo modernusis ir sykiu barbariškiausias, taip ilgai trukęs Lietuvos prievartavimas. Dabar, kai mūsų nedidelis kraštas ir jo darbštūs žmonės nori vėl tapti savimi, atgauti orumą ir pasitikėjimą, jiems būtina nauja savimonė. Tegu į tą savimonę susilieja geriausia, ką sukūrė ankstesnė Lietuvos minties tradicija, karti bei rūsti istorinė patirtis ir pasaulinį akiratį brėžiančios naujųjų laikų idėjos.“[184]

Algirdas Saudargas: „Biblinis Mozė dešimt kartų sakė faraonui: „Paleisk mano tautą“, o dešimtą kartą tauta pati išėjo. Pasaulis mūsų nesupras, jeigu mes, žengdami mažais žingsneliais, savo sunkioje kasdieninėje kovoje dėl suvereniteto užmiršim priminti aukštiesiems vadovams: „Paleiskite mūsų tautą.“ O kai dešimtą kartą nepaleis, tauta pati išeis.“[185]

K. Motieka: „Ne mūsų tautos valia 1940 metų birželio 15 d. buvo įvesta virš 300 tūkstančių Raudonosios armijos kariuomenė, ne mūsų tautos valia tuoj pat, visą 1940 metų liepos mėnesį, sekė Lietuvos inteligentijos masiniai suėmimai, kratos,

183 *Žinios,* 1989, nr. 4-12.

184 Landsbergis V. *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė*, p. 27.

185 *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. vasario 23 d.

žudynės, išvežimai <...>. Klasta ir įžūlumu dvelkia siunčiamos mūsų Lietuvai iš stiprio centro nuorodos apie žadamą mums ekonominį savarankiškumą ir kitokį teisių išplėtimą. <...> Kasdien mes geriau suprantame, kad tautos teisių atstatymas reikalauja ryžtingumo, ryžtingos kovos visuose lygiuose. Mes privalome žinoti, kad mūsų tautos laisvės kova – tai kova už tarptautinių įstatymų gerbimą, kova už pasaulinę demokratiją, už teisę visoms tautoms savarankiškai tvarkytis ir spręsti savo likimą. <...> drįstu tvirtinti, kad iš šios tribūnos neseniai pasakyti žodžiai, būtent, dėl Lietuvos suvereniteto galimumo būnant TSRS, – juridiniu požiūriu sąvoka „suvereni Lietuvos TSR valstybė TSR Sąjungoje“ yra kazuistinis absurdas.“[186]

Tada pasakytos kalbos apibendrintos Sąjūdžio Seimo paskelbtoje deklaracijoje: „1918 m. vasario 16 dienos Lietuvos Nepriklausomybės aktas išreiškė lietuvių tautos siekį kurti demokratišką valstybę. Nepriklausomybės kovose apginta Lietuvos Respublika buvo tarptautiniu mastu pripažinta ir tapo Tautų Sąjungos nare. Nors Vokietija ir TSRS 1939–1940 m. ultimatyvia prievarta ir tarpusavio susitarimu aneksavo Lietuvos valstybę, juridinis tarptautinis Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas tebegalioja. Lietuvių tauta niekada nesusitaikė su valstybės suvereniteto praradimu, įvairiais būdais priešinosi hitleriniam bei stalininiam genocidui ir didžiavalstybinio kolonializmo apraiškoms. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis reiškia tautos ryžtą taikiu būdu atkurti savo teises, gyventi nepriklausomai nuo bet kurio diktato.“

Deklaracijoje brėžiama artimiausia politinės raidos perspektyva: „Pasikliaudamas TSRS aukščiausiosios vadovybės skelbiamu nauju politiniu mąstymu bei M. Gorbačiovo kalboje SNO Generalinėje Asamblėjoje 1988 m. gruodžio 7 d. pabrėžta tautų pasirinkimo teise, Sąjūdis žengs keliu į teisinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį Lietuvos savarankiškumą, jos valstybinį suverenitetą, neapsiribodamas daliniais pasiekimais. Sąjūdžio tikslas – kovoti prieš nuopuolį ir išsigimimą, statyti naujus Lietuvos gerovės pamatus, kurti laisvo ir demokratiško tautos apsisprendimo sąlygas.“

Tekstas baigiamas pabrėžiant: „Sąjūdis pasisako už socialinį teisingumą, žmoniškumą ir demokratiją, už Lietuvos tautinių mažumų kultūrinę autonomiją Lietuvos valstybėje, <....> už visuotinai pripažintas žmogaus ir piliečio teises, iš kurių kyla ir

186 *Ten pat.*

bendroji Lietuvos piliečio teisė: nepriklausomai rinktis bei ugdyti savas valstybinio gyvenimo formas.“[187]

Vasario 16 d. Kaune, atidengiant Laisvės statulą, Sąjūdžio Seimo narių duota priesaika skambėjo taip:

„Mes, Sąjūdžio Seimo deputatai, Lietuvos Nepriklausomybės dieną, atėję prie Laisvės paminklo, sakome:

– tebūnie Lietuva tokia, kokios norės jos žmonės,
– mūsų tikslas – laisva Lietuva,
– mūsų likimas – Lietuva,
– tepadeda mums Dievas ir viso pasaulio geros valios žmonės!“

Netrukus, po Sąjūdžio Seimo iškilmingo posėdžio Kaune ir kitų įvykių, J. Marcinkevičius rašė: „Tam tikrai grupei žmonių šiurpą sukėlė ir tai, kad Sąjūdis vietoje žodžio „suverenitetas“ ėmė dažniau vartoti žodį „nepriklausomybė“. Savo reikšme ir prasme šie žodžiai tapatūs – galima pasitikrinti žodynuose. Be reikalo mus išpila prakaitas susidūrus su šiuo žodžiu. <...> Aš suprantu, kad čia turima galvoje politinė, ekonominė, socialinė, kultūrinė nepriklausomybė, jų suma. Ir aš jai pritariu, neįžiūrėdamas čia nieko baisaus: mums reikalinga nepriklausomybės (ar suvereniteto) idėja, vizija, tikslas. Be šito tauta miršta net ir rojuje gyvendama, o Tarybų Sąjunga, kaip žinoma, toli gražu ne rojus. Man rodos, kad nė viename Sąjūdžio dokumente Nepriklausomybė neformuluojama kaip šios dienos reikalavimas, o greičiau kaip ateities regėjimas, kaip dvasinė savijauta, judėjimo kryptis, suprantant, kad kelias ilgas ir sunkus.“ Toliau poetas samprotavo: „Kaip galima būti suvereniam kieno nors sudėtyje? Ar galima švarko sagą laikyti suverenia? Bet kai šitaip paklausiama, tuoj kyla triukšmas: jie ragina išstoti iš Tarybų Sąjungos. Ar ne paprasčiau būtų pakeitus Konstitucijos formuluotę, suderinus ją su logikos ir sveiko proto dėsniais, atsisakius propagandinio baroko?“[188]

Netrukus po Vasario 16-osios pagerbimo renginių, vasario 21 d., įvyko LKP Centro komiteto XVII plenumas, žmonių pavadintas „juoduoju“. Tai buvo aštrus disonansas visuomeniniame politiniame gyvenime. Nesigilinant į šio partinio forumo rengimo

187 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 49.

188 Marcinkevičius J. Vardan pertvarkos. *Literatūra ir menas*, 1989 m. kovo 23 d.

aplinkybes, yra prielaidų tarti, kad tai buvo antisąjūdietiškas renginys, kuriame savo nusistatymą politinių reiškinių atžvilgiu paskelbė kompartijos dalies atstovai. Buvo nuomonių ir apie tai, kad, artėjant TSRS liaudies deputatų rinkimams, tuo plenumu siekta mobilizuoti atitinkamą rinkėjų sluoksnį, susidoroti su kitaip mąstančiais partijos veikėjais[189].

Plenume priimtame nutarime[190] visų pirma buvo rašyta, kad „visuomenės konsolidavimo ar pertvarkos procesas vyksta sudėtingomis sąlygomis“, atkreiptas dėmesys į pasiruošimą TSRS liaudies deputatų rinkimams, valstybinės kalbos įstatymų įgyvendinimo problemas, Vasario 16-osios – Lietuvos valstybės atkūrimo dienos minėjimo renginius, kurie „komplikuoja politinę situaciją Respublikoje, neigiamai atsiliepia tarpnacionalinių santykių raidai“. Pabrėžta, kad veiklos vieningumui, operatyvumui ir rezultatyvumui „trukdo įvairių visuomeninių judėjimų, savaveiksmių organizacijų veikloje pastaruoju metu išryškėję neigiami poslinkiai, beatodairiški ir nepagrįsti siekimai diskredituoti vadovaujančius organus, menkinti jų autoritetą ir vaidmenį. Keliami politiškai ir ekonomiškai nepriimtini maksimalistiniai reikalavimai, tarp jų ir Respublikos išstojimo iš TSRS sudėties lozungas.“ Paminėti ir smerktini raginimai bei mėginimai organizuoti streikus ar kitas dezorganizuojančias liaudies ūkį, viešąją tvarką protesto akcijas.

Plenumas pasmerkė „<...> politinį avantiūrizmą ir ekstremizmą tų visuomeninių judėjimų atstovų, kurie kursto antitarybines ir separatistines nuotaikas, mėgina revizuoti Lietuvos pasirinktą socialistinio vystymosi kelią, reikalauja Respublikos išstojimo iš TSRS, skatina nevykdyti įstatymų, kursto nacionalinę nesantaiką, bando iš jėgos pozicijų veikti Respublikos vadovybę“. Konstatuota, kad „Sąjūdžio Seimo posėdyje vasario 16 d. priimta deklaracija neatitinka šio judėjimo programos pagrindinių teiginių, prieštarauja šiuolaikinėms tarptautinio bendradarbiavimo tendencijoms“.

Netrukus po to plenumo, kovo 6 d., įvyko Rašytojų sąjungos partinis susirinkimas, kuriame dalyvavo Mokslų akademijos, institutų, kitų sąjungų bei jų partinių organizacijų atstovai. Susirinkimo priimtame nutarime pažymima, kad reikia skatinti demokratizavimo, viešumo, tautinio atgimimo procesus, pasisakyta prieš kraštutinumus

189 Žr. Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, p. 228–233.

190 *Tiesa*, 1989 m. vasario 26 d.

Sąjūdžio, kitų neformalių judėjimų ir partinių darbuotojų veikloje. Įvertintas XVII plenumas: būta vienpusiškumo ir priešiškumo pozityvioms permainoms, nepasirengimo ir nenoro dirbti naujai, bandoma įvykių eigą kreipti susikompromitavusia ir konservatyvia linkme. Tai silpnina partijos autoritetą, didina jos atotrūkį nuo realių visuomenės interesų. Pasisakyta prieš besitęsiančius bandymus klastoti Lietuvos praeities faktus ir sukonjunktūrinti bei monopolizuoti istorinę tiesą, remtas partijos dialogas su visuomeniniais judėjimais. Negatyviai įvertintas visuomenės pamėgtų televizijos laidų uždraudimas[191].

1989 m. balandžio 4 d. surengtas Rašytojų sąjungos ir Mokslų akademijos Istorijos instituto atviras partinis susirinkimas tema: „Pokario Lietuva: visuomenės ir literatūros situacija“, kuriame vėl įvertinti istorinės praeities, dabarties reiškiniai ir tendencijos. Pagrindinė diskusijų tema buvo Lietuvos kompartijos vaidmuo istorijoje ir veikla demokratijos sąlygomis. Priimtame nutarime[192] skelbta: „LKP, neturėjusi savarankiškumo statuso ir savo teisėmis prilygstanti srities organizacijai, nepajėgė principingai ir iki galo tarti tiesą, kaip kūrėsi ir funkcionavo Lietuvoje represijomis ir demagogija sukurta diktatoriškos sovietizacijos sistema, kaip vėžinės propagandinio melo ląstelės įsiskverbė į tarpusavio bendradarbiavimą ir mąstyseną, kaip kultūra, mokslas, literatūra versta tarnauti stabui, dogmai, nors toji praktika buvo svetima liaudžiai, nacionalinio charakterio bruožams ir istorinėms tradicijoms.“

Susirinkimo dalyviai nutarė siekti, kad „LKP, objektyviai įvertinusi prieštaringą savo istoriją, klaidas ir priėmusi savo programą, taptų savarankiška politine partija, su TSKP, kitų tarybinių respublikų partijomis susijusia federaciniais ryšiais. Partija turi griežtai atsiriboti nuo tiesioginių stalinistinių represijų vykdytojų, stagnacinio, priešiško pertvarkai nusistatymo žmonių. LKP CK būtina atšaukti partijos pokarinių suvažiavimų ir tuos savo nutarimus, kuriuos inspiravo nusikalstama stalinizmo praktika. Remti ir skatinti vidinės demokratijos tendencijas, diskusijos laisvę ir plėtotę partinėse organizacijose, spaudoje. LKP turi atsisakyti nūdienės politinės realybės neatitinkančio „monolitinės vienybės ir susitelkimo“ mito, vienyti sveikąsias savo jėgas, rimtai rengtis demokratinei konkurencijai ir daugiapartinei sistemai.“

191 *Literatūra ir menas*, 1989 m. kovo 18 d.

192 *Literatūra ir menas*, 1989 m. balandžio 15 d.

Susirinkimo dalyviai kreipėsi į LKP ir Vyriausybę, kad būtų nedelsiant paskelbti ne tik stalininių represijų aukų – žuvusiųjų, gyvųjų, – bet ir tų represijų organizatorių, vykdytojų tikslūs sąrašai, reikalauta, kad nusikaltėliai stalinistai būtų teisiami, kad iš jų būtų atimtos karo veteranų teisės ir privilegijos, rekomenduota pokario ginkluotą pasipriešinimo kovą vadinti rezistencija, kovotojus – partizanais, o pasitaikiusius šioje kovoje vandalizmo atvejus, sukeltus berijinės genocido politikos, kvalifikuoti kaip banditizmą ir nusikaltimą tautai. Susirinkimas reikalavo, kad būtų atverti visi archyvai ir sudarytos galimybės naudotis juose saugoma medžiaga.

Apžvelgiant bent svarbiausius politinius reiškinius, kurie vienaip ar kitaip charakterizavo to meto visuomenės ir valdžios būseną, reikėtų pažymėti, kad palaipsniui keitėsi ir valdžios institucijose priimamų sprendimų turinys. Paminėsime tik kai kuriuos Aukščiausiosios Tarybos, jos Prezidiumo aktus, kurie iliustruoja politines slinktis.

Visų pirma atkreiptinas dėmesys į rinkimų, kurie įvyko 1989 m. pradžioje kai kuriose rinkimų apygardose, rezultatus.

Sausio 15 d. vykusiuose rinkimuose Šiaulių miesto 109-ojoje Žemaitės rinkimų apygardoje buvo išrinktas Z. Vaišvila. Tą pačią dieną Raseinių rajono 259-ojoje Viduklės rinkimų apygardoje deputatu išrinktas K. Motieka. Vasario 26 d. Šiaulių miesto 107-ojoje Gubernijos rinkimų apygardoje deputatu išrinktas R. Ozolas. Šiose rinkimų apygardose akivaizdžiai pirmavo ir nugalėjo Sąjūdžio remiami kandidatai į deputatus, ir tai buvo pagrindas prognozuoti artėjančių TSRS liaudies deputatų rinkimų rezultatus.

Sausio 15 d. vykusiuose rinkimuose Vilniaus rajono 342-ojoje Mickūnų rinkimų apygardoje nieko nelaukto neatsitiko – deputatu išrinktas Edvardas Tomaševičius.

Šių naujų deputatų įgaliojimus pripažino Aukščiausioji Taryba 1989 m. gegužės 18 d. nutarimu[193].

Sausio 25 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką „Dėl Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimo“[194], kuriuo nustatė, kad lietuvių kalba, kaip valstybinė, yra pagrindinė Respublikos gyventojų oficialaus bendravimo priemonė. Ji turi būti vartojama valstybės ir visuomenės institucijų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo,

193 *Žinios,* 1989, nr. 15-162.

194 *Žinios,* 1989, nr. 4-11.

gamybos, aptarnavimo, ryšių ir kitose visuomenės gyvenimo srityse, visose įmonėse, įstaigose bei organizacijose nepriklausomai nuo jų žinybinio pavaldumo (išskyrus ginkluotąsias pajėgas). Visur raštvedyba ir tarnybinis susirašinėjimas vyksta lietuvių kalba.

Konkrečiai numatyta:

– įstatymai, valdžios ir valdymo institucijų aktai priimami ir skelbiami lietuvių kalba (prireikus – rusų kalba);

– Respublikos renginiai (suvažiavimai, sesijos, plenumai, susirinkimai, posėdžiai, pasitarimai) vyksta lietuvių kalba;

– lietuvių kalba privaloma visuose antspauduose, spauduose, blankuose;

– valstybės institucijų, visuomeninių organizacijų, įmonių, įstaigų bei kitų organizacijų vadovai, vadovaujantys darbuotojai turi mokėti lietuvių kalbą;

– visur gyventojai turi būti aptarnaujami lietuvių kalba;

– valstybės institucijos turi užtikrinti, kad būtų didinamas taisyklingos lietuvių kalbos prestižas, saugomi lietuviški asmenvardžiai ir vietovardžiai.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako įvadinėje dalyje nurodyti pagrindiniai šio teisės akto priėmimo motyvai ir tikslai: užtikrinti lietuvių kalbos ugdymą ir funkcionavimą valstybės ir visuomenės gyvenime, nepažeisti kitakalbių gyventojų konstitucinės teisės vartoti savo gimtąją kalbą.

Atsižvelgiant į šiuos ir visus kitus politinius, kultūrinius, socialinius veiksnius įsako normomis numatyti atitinkami įgyvendinimo aspektai. Antai buvo nustatyta, kad perėjimo prie visuotinės raštvedybos dvejų metų terminas gali būti pratęstas dėl svarbių priežasčių, susirašinėjimas su TSRS ar sąjunginių respublikų institucijomis leidžiamas rusų kalba. Visi Lietuvos TSR aukščiausiųjų valdžios ir valdymo institucijų teisės aktai galėjo būti skelbiami ir rusų kalba. Renginiuose dalyviai, nemokantys lietuvių kalbos, galėjo kalbėti kita kalba – tuo atveju turėjo būti verčiama į lietuvių kalbą. Visose gyventojus aptarnaujančiose įstaigose kalbama lietuvių kalba, bet prireikus – ir kita abiem pusėms priimtina kalba. Kitakalbiams gyventojams sudaromos sąlygos turėti ikimokyklines įstaigas, pamokas ir bendrojo lavinimo mokyklas, rengti joms auklėtojus ir mokytojus, leisti knygas, laikraščius gimtąja kalba, steigti kalbos bei kultūros draugijas, klubus, muziejus, teatrus, ansamblius. Kitakalbių ikimokyklinėse įstaigose,

mokyklose ir kultūrinėse organizacijose vidinei raštvedybai gali būti vartojama pageidaujama kalba.

Paskelbus įsaką Vilniuje prie Sporto rūmų įvyko organizacijos „Jedinstvo“ mitingas, kuriame reikalauta panaikinti šį įsaką, grasinta streiku ir dar visokiais „neramumais“, „autonomijomis“. Iš esmės buvo akivaizdu, kad mitingo organizatoriai ir dalyviai protestavo ne tik prieš įsaką, bet prieš viską, kas tuo metu vyko Lietuvoje – Lietuvos atgimimą, savarankiškumo, nepriklausomybės siekius. Vienas šūkių buvo tai, kad Vilnius Lietuvai buvo perduotas prieš miesto ir krašto žmonių valią[195].

Jau minėjome, kad 1989 m. sausio 25 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė įsaką, kuriuo paskelbė Vasario 16-ąją – Lietuvos valstybės atkūrimo dieną – tautine švente. Įsake pažymima, kad atsižvelgiama į „Respublikos gyventojų, darbo kolektyvų, visuomeninių organizacijų, kūrybinių sąjungų pasiūlymus“. Nors konkrečios organizacijos nebuvo išvardijamos, tačiau įsako projekto rengimo archyvinėje byloje yra Lietuvos TSR rašytojų sąjungos atviro partinio susirinkimo, įvykusio sausio 9 d., kreipimasis į Prezidiumą. Raginta priimti sprendimą dėl Vasario 16-osios paskelbimo nacionaline švente[196].

Beje, toje archyvinėje byloje yra ir Mokslų akademijos Istorijos instituto direktoriaus V. Merkio pažyma apie Vasario 16-osios šventės istorinę kilmę[197]. Čia rašyta, kad jau 1919 m. vasario 10 d. Lietuvos ministrų kabineto posėdyje svarstytas Tautos šventės klausimas. Tada buvo nutarta „pakviesti visus Lietuvos piliečius atžymėti tautos šventę, kol jos statusą nustatys Steigiamasis Seimas“. Sudaryta speciali komisija. Spaudoje pasirodė straipsniai apie Nepriklausomybės paskelbimą. 1920 m. Vasario 16-oji diena paskelbta Lietuvos Nepriklausomybės diena, o vasario 10 d. įsakymu Vasario 16-oji paskelbta nedarbo diena.

Respublikos prezidentas, remdamasis švenčių ir poilsio įstatymu, 1924 m. lapkričio 18 d. Vasario 16-ąją patvirtino Lietuvos nepriklausomybės švente.

V. Merkys, pažymėdamas, kad daugelis šalių turi analogiškas šventes, siūlė lietuvių tautos valstybės atgimimo ir lietuvių tautos kovų už laisvę ir nepriklausomybę įamžinimui Vasario 16-ąją vadinti Tautine Nepriklausomybės švente.

---

195 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1987–1989 metai*, p. 163.

196 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1811, l. 1.

197 *Ten pat*, l. 2.

Tą pačią dieną Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas patvirtino valstybinio himno, t. y. V. Kudirkos „Tautiškos giesmės" tekstą, melodiją ir himno nuostatus[198].

Nuostatuose pažymėta, kad valstybinis himnas yra „suverenios Respublikos piliečių giesmė, jų valios ir vienybės išraiška". Nurodoma, kad himnas atliekamas: pradedant ir baigiant iškilmingus susirinkimus ir posėdžius, respublikos televizijos laidose – programos pradžioje, visaliaudinių švenčių, taip pat įstatymais nustatytų švenčių bei atmintinomis dienomis; vidaus radijo laidose – kasdien pradedant ir baigiant pirmąją respublikinę programą; iškeliant valstybinę vėliavą per valstybines iškilmes; sutinkant ir palydint apsilankančius Respublikoje su oficialiu vizitu užsienio valstybių vadovus ir vyriausybių vadovus – po to, kai sugrotas atitinkamos valstybės valstybinis himnas ir TSRS valstybinis himnas.

Beje, įsako rengimo archyvinėje byloje yra „Vagos" leidyklos muzikos ir teatro leidinių redaktorės Nijolės Kriūnienės ir šios redakcijos vedėjo R. Šmulkščio 1989 m. vasario 2 d. raštas Kompozitorių sąjungos pirmininkui Juliui Andrejevui, kuriame atkreipiamas dėmesys į kai kuriuos su V. Kudirkos „Tautiškos giesmės" tvirtinimu valstybiniu himnu susijusius klausimus. Pažymėta, kad iš daugybės „Tautiškos giesmės" harmonizacijų yra pasirinktas Miko Petrausko autentiškas variantas. Redaktoriai atkreipė dėmesį ir į tai, kad harmonizavimo klausimas buvo sprendžiamas ir prieš penkiasdešimt metų. Komisija, kurią sudarė K. V. Banaitis, J. Bendorius, B. Dvarionas, E. Gailevičius, J. Gruodis, V. Jakubėnas, A. Kačanauskas, J. Karnavičius ir J. Tallat-Kelpša, pritarė M. Petrausko variantui ir „atliko kruopščią jo redakciją". Rašto autoriai, pabrėždami tai, kad Tautos himnas turi būti nesunkiai išmokstamas ir įsimenamas „labiau bijant rafinuotumo nei paprastumo", akcentavo, jog harmonizavimo pagrindu reikėtų imti minėtosios komisijos pasiūlytąjį variantą[199].

Tuo metu buvo patvirtinti ir Valstybės vėliavos nuostatai[200]. Čia nurodoma: „Laikytina, kad geltona spalva – saulės spalva. Ji simbolizuoja šviesą, gerovę, šilumą ir dorumą, turtingumą. Žalia – augmenijos spalva. Tai tautos grožio, gyvybės, vilties, laisvės ir džiaugsmo spalva. Raudona – žemės ir kraujo spalva. Ji reiškia meilę, drąsą, narsą, pralietą kraują už Tėvynę."

198 *Žinios,* 1989, nr. 6-47.

199 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1812, l. 35–37.

200 *Žinios,* 1989, nr. 8-52.

Kovo 21 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku pakeisti Kapsuko miesto ir Kapsuko rajono pavadinimai – jie pavadinti Marijampolės miestu ir Marijampolės rajonu[201].

Balandžio 21 d. Prezidiumas pritarė visuomenės išrinktos Lietuvos kultūros paveldo globos tarybos sudarymui (pirmininkas R. Ozolas), kuri veikia prie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo[202]. Tarybai pavesta rūpintis istorijos ir kultūros paminklų apsaugos organizavimu, jos kontrole, teikti išvadas dėl šio nacionalinio turto apsaugos ir naudojimo, taip pat pasiūlymus, kaip toliau tobulinti kultūros paveldo apsaugos teisinę sistemą.

Gegužės 3 d. Prezidiume priimtas nutarimas „Dėl Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos“[203]. Sudaryta atitinkama komisija prie Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo. Suformuluoti ir pavedimai komisijai: nagrinėti jaunuolių rengimą karinei tarnybai, stebėti jų šaukimą į kariuomenę, domėtis karinės tarnybos sąlygomis, palaikyti ryšius su kariniais daliniais ir jaunuolių tėvais, dalyvauti tiriant nestatutinius santykius, sprendžiant karinę tarnybą atlikusių jaunuolių mokymosi, darbo, buities klausimus.

Atsižvelgdamas į asmenų, buvusių koncentracijos stovyklose ir getuose, pageidavimus, taip pat siekdamas įgyvendinti socialinį teisingumą, Prezidiumas nustatė, kad buvimo koncentracijos stovyklose ir getuose laikas įskaitomas į darbo stažą pensijai skirti remiantis archyviniais duomenimis, o jų nesant arba negalint gauti – nustatomas liudytojų parodymais Valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų numatyta tvarka[204].

Birželio 9 d. įsaku birželio 14-oji paskelbta Gedulo ir vilties diena. Taip buvo pagerbiamos stalinizmo represijų aukos, karo ir pokario metais žuvusių žmonių atminimas[205].

Birželio 21 d. Prezidiumo nutarimu atkurtas Kauno Vytauto Didžiojo universitetas ir suteiktas savarankiškas aukštosios mokyklos statusas[206].

---

201 *Žinios,* 1989, nr. 10-89.

202 *Žinios,* 1989, nr. 14-123.

203 *Žinios,* 1989, nr. 14-128.

204 *Žinios,* 1989, nr. 15-150.

205 *Žinios,* 1989, nr. 18-203.

206 *Žinios,* 1989, nr. 19-210.

Vienas esminių įvykių, tam tikru mastu nulėmęs politinio proceso dinamiką Lietuvoje, buvo TSRS liaudies deputatų rinkimai. Rengiantis rinkimams buvo paskelbtas Sąjūdžio rinkiminės platformos projektas. Jame išdėstytas LPS požiūris ir siekiai politikos, ekonomikos, nacionalinių santykių, kultūros ir religijos bei ekologijos srityse. Politikos srityje pabrėžiama: „1. Lietuvių tauta turi neatimamą teisę atkurti nepriklausomą valstybę – tarptautinės teisės subjektą; 2. RTFSR ir kitos sąjunginės respublikos turi gerbti 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartį tarp Lietuvos ir RTFSR; 3. Būtina pripažinti neteisėtais ir Tarybų Sąjungoje viešai pasmerkti 1939 ir 1940 m. Stalino–Hitlerio sandėrius, kurių pasekmė buvo Lietuvos aneksija 1940 m.; 4. Lietuvos TSR teisėti santykiai su TSRS ir sąjunginėmis respublikomis gali būti grindžiami tik sutartimis, Lietuvos TSR įstatymams turint pirmumą prieš TSRS įstatymus; 5. Karinė tarnyba turi būti atliekama nacionaliniuose daliniuose Lietuvos teritorijoje.“[207]

1989 m. kovo 26 d. vykusiuose rinkimuose balsavo daugiau kaip 80 procentų rinkėjų. Sąjūdis tą dieną laimėjo 32 vietas. Per pakartotinius rinkimus, balandžio 9 d., Sąjūdis gavo dar keturias vietas. Iš 42 galimų Sąjūdžiui atiteko 36 TSRS liaudies deputatų mandatai[208].

Taigi Sąjūdis pasiekė triuškinančią pergalę ir tapo savotiškai pripažintais Lietuvos šeimininkais, o partinė valdžia – priklausoma nuo Sąjūdžio, tiesiog – jo įrankis. Tokia buvo Lietuvos žmonių valia, kuri reiškėsi ne drastiškomis radikaliomis akcijomis, o gana ramiais, beveik demokratiškais rinkimais[209].

207 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1987–1989 metai*, p. 162.

208 Rinkimų rezultatai. *Tiesa*, 1989 m. kovo 29 d., balandžio 11 d.

209 Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, p. 238.

XIV. PIRMI VIEŠIEJI KONSTITUCIJOS PROJEKTO VERTINIMAI: LŪKESČIAI, ABEJONĖS IR NUSIVYLIMAI

1989 m. sausio 27 d. „Atgimime“ paskelbus Sąjūdžio Seimo ir Kauno tarybų bendros konstitucinės komisijos parengtas daugelio Konstitucijos projekto straipsnių naujas redakcijas, kitame „Atgimimo“ numeryje rašyta: „Jų formuluotės yra tokios, kad garantuoja optimalų šiandieninės Lietuvos suverenumą. Kai bus paskelbtas Konstitucijos rengimo valstybinės komisijos aprobuotas projektas, prasidės svarstymas. Manome, kad galutinis Konstitucijos projektas gims apibendrinus tuos du projektus. Ten, kur rengėjų nuomonės išsiskirs, bus pateiktos alternatyvinės straipsnių formuluotės. Kokią iš jų priimti, žodį turės tarti tauta. Matyt nebus galima apsieiti be referendumo. Tik šitaip mes priimsime mūsų visų valią ir protą išreiškiantį ir mūsų bendrą gyvenimą aukščiausiu lygiu reglamentuojantį dokumentą. Projektai jau svarstomi. Sėkmingo darbo! Artimiausiuose laikraščio numeriuose informuosime, kokie darbai ir kaip konkrečiai turės būti padaryti iki tol, kol Konstitucija bus priimta. Viską turime daryti labai rimtai. Konstitucija – lemiamas mūsų žingsnis į suverenitetą.“[210]

Spaudoje paskelbus Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos parengtą Lietuvos TSR konstitucijos projektą, „Atgimimo“ savaitraščio redakcija organizavo šio projekto svarstymus. Į pirmąjį posėdį 1989 m. vasario 28 d. susirinko Sąjūdžio Seimo tarybos nariai A. Juozaitis, V. Landsbergis, K. Motieka, R. Ozolas, Vytautas Radžvilas, Gintaras Songaila, Rimgaudas Bubelis. Pagrindinės išvados buvo prieštaringos[211].

Pirmoji nuomonė: „Naujos Konstitucijos projektas <...> galutinai apvylė, ypač tuos, kurie buvo daug prisidėję prie ankstesnių projektų rengimo. <...> projekte labai daug dviprasmybių; „bandžiau įsivaizduoti save besivadovaujantį tokia Konstitucija – neįmanoma“; sunku suprasti, kas yra subjektas, skelbiantis Konstituciją, kieno valią ji išreiškia; argi visuomenė skelbia Konstituciją net nemėgindama išsiaiškinti, kas ji yra?“

Antroji nuomonė: „Nėra sunku pasakyti, kieno valia išreiškiama šiuo projektu. Šiuo atveju subjektas yra konformistas, kurio idėja remiasi ne Respublikos suverenitetu, o geriausiu atveju – spėlione, kiek Maskvoje patiks vienas ar kitas straipsnis.“

---

210 *Atgimimas*, 1989 m. vasario 3 d.

211 *Atgimimas*, 1989 m. kovo 17 d.

Posėdyje pareikšta, kad vertinant Konstitucijos projektą visų pirma reikėtų atsakyti bent į tris pagrindinius klausimus: „Pirmas: ar Konstitucija, kuri bus siūloma priimti, turės būti „amžina"? <...> Antras: ar ši Konstitucija, nepaisant visų jos trūkumų, yra geresnis variantas už tą, kuri dabar vadinama „brežnevine"? Trečias: jei Konstitucija už „brežnevinę" geresnė ir atitinka pirmajame klausime paminėtą konjunktūrinės konvencijos nuostatą, tai tąsyk pati Konstitucija iš principo vertintina teigiamai, o kritikuotini tik atskiri straipsniai."

Posėdžio dalyviai, atsižvelgdami į tai, kad konstitucijos yra formalios ir realios, konstatavo, jog „reikėtų suformuluoti straipsnį apie pereinamąjį laikotarpį, po kurio naujoji Konstitucija pradės veikti ir kokiu būdu ji pradės veikti. Konstitucijos realumo klausimas yra iš tiesų jos veiksmingumo klausimas."

Paskelbta informacija apie įvykusį posėdį buvo baigiama tokiu apibendrinimu:

„Ar mes norime turėti veiksmingą ir realiai veikiančią Konstituciją? Kokią?

Kas esame mes – priimantys Pagrindinį visuomenės gyvavimo įstatymą?

Ar iš tiesų valstybė yra tokia, kokia jos Konstitucija?

Į tokius – naivius ir gilius, paprastus ir sudėtingus klausimus turime atsakyti kiekvienas, vertindamas savo santykį su valstybe, su Konstitucija, su savimi kaip piliečiu."

Antrasis pašnekesys apie konstituciją „Atgimimo" redakcijoje vyko kovo 7-ąją. Dalyvavo A. Juozaitis, V. Landsbergis, K. Motieka, R. Ozolas, V. Radžvilas, G. Songaila, R. Bubelis, Kazimieras Černiauskas, K. Lapinskas, S. Stačiokas, Rolandas Brazauskas, V. Smilgevičienė, Arūnas Degutis. Pagrindinė tema – konstitucijos subjekto klausimas[212].

Apibendrinus įvykusią diskusiją, pareikšta:

„1. Būtina išsiaiškinti Konstitucijos priėmimo ir skelbimo mechanizmą ir prideriti prie jo pagrindų preambulę.

2. Pirmame pateikto svarstyti Konstitucijos projekto straipsnyje Lietuvos liaudies apibūdinimas keistinas. Reikėtų Lietuvos liaudį apibūdinti kaip visų tautybių asmenų, gyvenančių Lietuvoje (arba Respublikoje, arba pastoviai gyvenančių LTSR teritorijoje ir pan.) bendriją.

212 *Atgimimas*, 1989 m. kovo 31 d.

3. Trisdešimt antrajame straipsnyje galinčiais įgyti LTSR pilietybę nurodytini asmenys, pastoviai gyvenantys LTSR teritorijoje.“

Trečiasis posėdis įvyko kovo 21 d. ir buvo skirtas konstitucijos laikinumo problemai aptarti. Dalyvavo V. Radžvilas, R. Ozolas, A. Juozaitis, V. Landsbergis, K. Motieka, K. Černiauskas, K. Lapinskas, Arvydas Šliogeris, R. Bubelis, Č. Stankevičius, Stasys Uosis, A. Saudargas, A. Sakalas, Jonas Ivoška[213].

Posėdžio konspekte galėtų būti pažymėti bent tokie samprotavimai:

„Ar turime šiandieną visas sąlygas ir pakankamai valios deklaruoti Lietuvos suverenitetą, įrašydami tai į Konstituciją? Teigiamai ir vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą šiandieną dar negalime. Tai gal tiksliau būtų vadinti šį projektą ne naujos Konstitucijos projektu, o senosios Konstitucijos pertvarkos laikotarpio redakciniu variantu? Juk jame atsispindi tik didesnio ekonominio, politinio, kultūrinio savarankiškumo siekimas, ketinimai prasiplėsti autonomijos ribas. Šiandien daugiau pasiekti kažin ar galima. <...> Dabar svarstomam projektui keliame vienintelį reikalavimą – jis turi sudaryti visas tas sąlygas ateityje tautos valiai laisvai išreikšti“;

„Šiandieną priimti naują Konstituciją, garantuojančią iš esmės naują Respublikos padėtį Sąjungoje, svarbu dar ir todėl, kad tai sudarytų precedentą pasukti šiuo keliu ir kitoms respublikoms. Svarstomoje Konstitucijoje turėtų būti straipsnis apie tai, kad santykiai su kitomis respublikomis grindžiami sutartimis. Pradėjus formuoti tokių sutarčių paketą, pagrįstai kiltų klausimas apie TSRS Konstitucijos neveiksmingumą“;

„Dabar praktikuojamas projekto svarstymas išsklaido žmonių pastangas, dažnai nukreipia dėmesį į antraeilius dalykus ir tada belieka „iš esmės pritarti“ bei pateikti kosmetinius pataisymus. Svarstymas turi būti koncentruotas į 4–6 svarbiausių straipsnių aptarimą, tik tokiu atveju visuomenė pasirengs tarti savo svarų, o gal net lemiamą žodį priimant Konstituciją“;

„<...> lygia greta galėtų būti parengtas ir paskelbtas idealus Konstitucijos variantas – trumpas, griežtas, aiškus, neatsižvelgiantis į situacijos konjunktūriškumą. Sugretinus šiuos variantus, visiškai akivaizdi taps svarstomo projekto paskirtis. Idealios Konstitucijos projekte įsikūnytų tautos, visų mūsų sąmonės raidos šioje srityje siekis. Tai būtų orientyras, į ką turėtumėm lygiuotis“;

213 *Ten pat.*

„<...> Konstitucijoje faktiškai juridiškai reikėtų įtvirtinti tokią padėtį, kuri yra galima pasiekti ir kuri visuomenei priimtina. Jeigu būtų įrašyta į Konstituciją, kad Lietuva – suvereni valstybė, sutartiniais pagrindais įeinanti į TSRS, tai reiškia, kad turėsime juridines garantijas kovoti už tokią sutartį ir už tokią padėtį TSRS“;

„<...> svarbiausias dalykas, kurį visuomenė turi plačiai ir turiningai aptarti, – Konstitucijos preambulė. Jeigu tokia preambulė išliks apskritai, bus galimybė interpretuoti šią Konstituciją kaip susitaikymą su Molotovo–Ribentropo pakto padariniais. Kol nepanaikinti šio pakto padariniai, būtina pareikšti protestą prieš preambulę, kurioje kalbama tautos vardu ir pasiekti, kad ji būtų atmesta.“

Posėdis baigiamas mintimi, kad jau šiandieną reikia galvoti, kaip LTSR Aukščiausiojoje Taryboje priimti tuos dalykus, kurių buvo atsisakyta praėjusių metų lapkričio sesijoje. Pagrindinių Konstitucijos straipsnių pakeitimas leistų sukurti visiškai naują teisinę situaciją.

Ketvirtajame Konstitucijos projekto svarstyme dalyvavo V. Radžvilas, J. Ivoška, Juozas Šatas, A. Sakalas, K. Motieka, S. Stačiokas, K. Lapinskas, K. Černiauskas, R. Bubelis, Ž. Simanavičius, P. Pečeliūnas[214].

Pagrindinė svarstymo tema buvo skirsnis „Politinė sistema“. Pažymėta, kad stagnacijos laikų konstitucijoje komunistų partija apibūdinama kaip „vadovaujanti“ ir „vairuojanti“ visuomenės jėga, „politinės sistemos branduolys“. Atsižvelgiant į tai, kad šis stagnacijos laikotarpis pasmerktas, nėra jokios prasmės palikti Konstitucijos 6 straipsnį. Pakaktų 7 straipsnio pradžioje paminėti LKP ir taip LKP statusą sulyginti su kitomis politinėmis organizacijomis. Svarstymo dalyviai iš esmės vieningai sutarė, kad Konstitucijos projekte reikia atsisakyti nuorodos į tai, kad „LKP – sudėtinė TSKP dalis“, nes tai yra ne konstitucinio, teisinio reguliavimo dalykas, o partijos vidinio gyvenimo klausimas.

Atsižvelgdami į tai, kad pereinamojo laikotarpio politinis uždavinys yra įveikti administracinę komandinę sistemą, kurios esminis elementas yra politinės struktūros, svarstymo dalyviai siūlė 6 straipsnį papildyti teiginiu, jog komunistų partija „nesisavina valstybės funkcijų ir tiesiogiai nesikiša į valstybės organų bei organizacijų veiklą“. Šiuo atveju partija avangardo vaidmenį gali užsitikrinti tokiais būdais ir metodais, kaip ir visos kitos visuomeninės politinės organizacijos.

214 *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 7 d.

Siūlyta tokia nauja 6 straipsnio redakcija: „Lietuvos komunistų partija yra priešakinė visuomeninė politinė organizacija, telkianti liaudį socializmui kurti. Visos partinės organizacijos ir partijos organai veikia Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų ribose, nesisavina valstybės funkcijų ir tiesiogiai nesikiša į valstybinių organų bei organizacijų veiklą."

Svarstymuose atkreiptas dėmesys į Konstitucijos projekto 1 straipsnio redakciją ir nuostatą, kad Lietuvos TSR išreiškia „Lietuvos liaudies – darbininkų, valstiečių ir inteligentijos" interesus. Visiškai pagrįstai buvo teigiama, kad „toks formulavimas ateina iš tų laikų, kai visuomenėje dominavo klasinis požiūris, o ir apskritai šiandieną toks socialinis skirstymas neatitinka tikrovės". Remiantis šiais ir kitais argumentais, buvo siūlomas toks LTSR apibrėžimas: „Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika – suvereni socialistinė teisinė valstybė, išreiškianti Lietuvos liaudies bendrą valią ir interesus."

Samprotauta, kad 2 straipsnio paskutinė dalis „Tarybos taip pat yra liaudies suvereniteto, jos suverenių teisių garantas Respublikos teritorijoje" yra perteklinė, nes Lietuvos TSR suverenitetą išreiškia liaudis per referendumus ir rinkimus.

3 straipsnyje nustatant, kad „pareigūnai liaudžiai atskaitingi ir pareikšto nepasitikėjimo atveju atšaukiami", reikėtų paskelbti, jog deputatai turi būti atšaukiami, o pareigūnai privalo atsistatydinti.

4 straipsnyje nuorodą į tai, kad turi būti laikomasi ir TSRS konstitucijos, reikia išbraukti.

5 straipsnio nuostata, kad referendumai gali būti rengiami rajonuose ir miestuose, nepriimtina. Šiose teritorijose turėtų būti rengiami „liaudies svarstymai".

Diskusijos dalyviai buvo linkę siūlyti priimti konstituciją be preambulės, nes priešingu atveju būtų galima interpretuoti kaip susitaikymą su Molotovo–Ribentropo pakto padariniais. Svarstymo metu išdėstyta ir svarių argumentų, kuriais pagrindžiama, kad preambulė yra reikalinga. Būtent preambulėje yra galimybė garsiai pareikšti: „Mes tauta ir mes žinome, ko norime."

Beje, Lietuvos teisininkų ir Lietuvos filosofų draugijų bendros konferencijos „Lietuvos TSR Konstitucija – teisinės valstybės pagrindas", kuri vyko 1989 m. gegužės 13 d., rezoliucijoje buvo pripažinta, kad 1989 m. vasario 28 d. spaudoje paskelbtas Lietuvos TSR konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) projektas turi esminių trūkumų.

Lietuvos teisininkų draugijos konstitucinės teisės komisijai pavesta parengti naują Lietuvos TSR konstitucijos projektą ir pateikti jį svarstyti Lietuvos teisininkų ir filosofų draugijų konferencijai.

Aukščiausiosios Tarybos deputatams pasiūlyta sesijoje pasmerkti 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribentropo paktą kartu su slaptaisiais protokolais ir kreiptis į įvyksiantį TSRS liaudies deputatų suvažiavimą pripažinti šį paktą su slaptaisiais protokolais neteisėtais ir negaliojančiais[215].

215 Konferencijos rezoliucijos kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

XV. KONSTITUCIJOS PROJEKTAS SĄJŪDŽIO SEIMO 1989 M. BALANDŽIO 1 D. SESIJOJE

Sąjūdžio pozicija dėl spaudoje paskelbto Konstitucijos projekto buvo suformuluota 1989 m. balandžio 1 d. vykusioje Sąjūdžio Seimo ketvirtojoje sesijoje ir konkrečiai apibrėžta Seimo pareiškime Lietuvos žmonėms dėl pateikto svarstymui Lietuvos TSR Konstitucijos projekto[216]. Šio dokumento turinį derėtų visapusiškiau pakomentuoti, nes čia išreikštos idėjos akivaizdžiai atliepė Sąjūdžio Seimo deklaracijos, paskelbtos vasario 16 d., turinį ir atitinkamu mastu išreiškė Sąjūdžio politinių veiksmų tolesnę taktiką bei strategiją. Išvados dėl konstitucinės raidos perspektyvų iš esmės ir turėjo lemiamos įtakos Konstitucijos projekto likimui.

Viena pagrindinių aktualijų, dėl kurios pasisakė Sąjūdžio Seimas, buvo suvereniteto sąvokos politinis, teisinis turinys ir socialinės reikšmės. Atkreiptas dėmesys į tai, kad spaudoje, viešuose pasisakymuose iškreiptai vartojama sąvoka „dalinis suverenitetas“, „didesnis suverenitetas“, „suverenitetas TSRS sudėtyje“, kultūrinis, ekonominis, politinis ir net ekologinis suverenitetas. Raginta prisiminti, kaip suvereniteto samprata aiškinama tarptautinėje teisėje, Helsinkio baigiamajame akte. Konstatuota, kad suverenios valstybės konstitucija turi apibrėžti valstybės vidaus sandaros principus, bet neprivalo nusakinėti ryšių ar sąjungų su kitomis valstybėmis pobūdžio. Suverenių valstybių sąjungos ir ryšiai turi būti nustatomi tik tarptautinėmis sutartimis. Negali būti suverenios valstybės kitos valstybės sudėtyje.

Apibendrinęs šiuos teiginius Sąjūdžio Seimas pareiškė: „Pateiktas svarstymui projektas numato TSRS Konstitucijos ir TSRS įstatymų galiojimą Lietuvos teritorijoje. Tai rodo, kad Lietuvos TSR valdžia nebus suvereni. Kol yra pavaldumas, tol nėra suvereniteto, gali būti tik tam tikra savivalda.“

Galutinė išvada buvo tokia: „<...> pateikto projekto negalima traktuoti kaip suverenios valstybės Konstitucijos. Jis nagrinėtinas tik kaip dabartinės Konstitucijos laikinas variantas, pritaikomas pereinamajam persitvarkymo etapui. Jame atsispindintis ekonominio, politinio, kultūrinio savarankiškumo siekimas reiškia dalinį padėties pagerinimą dabartinėje situacijoje, kelyje į suverenitetą. Tai svarbūs žingsniai, bet ne tikrasis suverenitetas. Įvertindamas esamą politinę realybę, vadovaudamasis savo Programa

216 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 50–51.

ir Seimo 1989 m. vasario 16 d. Deklaracija, Sąjūdis remia tokius žingsnius, bet negali jais apsiriboti."

Pareiškime teigiama, kad pateiktas svarstyti Konstitucijos variantas negali būti skelbiamas tautos vardu kaip nauja Konstitucija, ką numato projekto preambulė, nes dėl Molotovo–Ribentropo pakto pasekmių tauta neteko laisvo apsisprendimo sąlygų, ir jos iki šiol nėra atstatytos. Negana to, projekto 71 straipsnyje kalbama apie 1922 m. gruodžio 30 d. Sutartį dėl Sąjungos sudarymo, kuri Lietuvos neliečia.

Toliau išdėstyti pasiūlymai dėl konkrečių Konstitucijos projekto straipsnių:

– atsisakyti nedemokratiško 6 straipsnio, įtvirtinančio LKP nesavarankiškumą ir ypatingas jos teises;

– 10 straipsnyje numatyti visų nuosavybės formų, tarp jų ir privatinės nuosavybės, įteisinimą;

– išbraukti 11 straipsnio paskutinę pastraipą, dubliuojančią 10 straipsnį ir sudarančią prielaidas išlikti respublikai nepavaldžioms įmonėms; į pirmą pastraipą įterpti žodžius „oro erdvė";

– pakeisti 30 straipsnį, numatant nacionalinių karinių formuočių atkūrimą, o jų pavaldumą apibrėžiant sutartimi su TSRS. Dabartinis straipsnio variantas neapsaugo Lietuvos jaunuolių nuo karinių avantiūrų ir tarnybos problemų;

– atsisakyti 32 straipsnio ketvirtosios pastraipos, suteikiančios ne Lietuvos piliečiams vienodas teises su Lietuvos piliečiais: galimybė be apribojimų gauti butus Lietuvoje, būti renkamiems bei rinkti Lietuvos valdžios atstovus ir pan.;

– pakeisti 7 skirsnio pavadinimą („Lietuvos TSR – suvereni valstybė TSR Sąjungoje") ir pavadinti jį „Lietuvos TSR teisiniai santykiai su TSRS";

– pakeisti 71 straipsnį, numatant, kad Lietuvos TSR santykiai su TSRS grindžiami tik dvišalėmis tarptautinėmis sutartimis;

– pakeisti 73 straipsnį ir numatyti, kad Lietuvoje galioja tik Lietuvos TSR įstatymai, o TSRS įstatymai – tik juos priėmus ir įregistravus Lietuvos TSR Aukščiausiojoje Taryboje;

– pakeisti 8 ir 9 skirsnio straipsnius, kurie įtvirtina nedemokratišką rinkimų sistemą, atmestą 1,8 mln. Lietuvos gyventojų;

– iš visų straipsnių išbraukti tiesioginius reikalavimus laikytis TSRS konstitucijos ir TSRS įstatymų;

– 6 skirsnyje numatyti teisminį konstitucinių teisių gynimą.

Sąjūdžio Seimas siūlė visiškai atsisakyti preambulės ir 71 straipsnio sakinio apie sutartį dėl TSR Sąjungos sudarymo, nes visa tai leidžia interpretuoti Konstituciją kaip susitaikančią su Molotovo–Ribentropo pakto pasekmėmis.

Pareikšta, kad Sąjūdžio tarybos, kuriose dirba valstybinės teisės specialistai, teiks konsultacijas ir padės rengti bei skelbti pagrindinius redakcinius pasiūlymus.

Sąjūdžio Seimo pareiškimas Lietuvos žmonėms dėl Konstitucijos projekto ir kiti toje Seimo sesijoje priimti dokumentai radosi po intensyvios diskusijos dėl Lietuvos politinės raidos ir, aišku, dėl konstitucinės revizijos.

Štai V. Landsbergis kalbėjo: „Konstitucijos atžvilgiu pralaužtas nors šis barjeras: paskutinę vasario dieną ištesėtas žodis – paskelbtas Konstitucijos projektas. Apgadintas, žinoma, bet ir toks tampa politiniu faktu bei pilietine mokykla. Sąjūdžiui tenka uždavinys informuoti visuomenę apie svarbiausius Konstitucijos trūkumus, numatyti metodus ir etapus, kaip ji turi būti svarstoma ir kada galbūt priimama. Kita vertus, tikslinga atsižvelgti į sąjunginį kontekstą. Juk pagal TSKP CK išvadas, kurios paskelbtos „Tiesoje“ kovo 15 d., net ir tokia konstitucija, berods, apibūdinama kaip nuolaida... „ekstremistinių grupių spaudimui skubotai peržiūrėti respublikų konstitucijas“. Ten dar toli iki supratimo, kad tik iš respublikų konstitucijų gali išaugti sąjunginė, jeigu ji iš viso tada būtų reikalinga.“

Turėdamas galvoje politines galimybes, pagal kurias veikia Sąjūdis, ir išskirtinai – TSRS liaudies deputatų rinkimų rezultatus, V. Landsbergis samprotavo: „Ko šiandien reikia Lietuvai? Ką turėtų daryti Sąjūdis? Tegul Lietuva dar džiaugiasi, o Sąjūdis tegul mąsto, žvelgdamas į priekį. Nereikia pūstis, venkime ir gyrimosi, ir pašaipų buvusio konkurento atžvilgiu. Važiuojam viename vežime, tad pernelyg stumdytis pavojinga. Kas kita, kad savęs nebeleisime stumdyti, visai paprastai kelsime klausimus apie spaudos pajėgumą, radijo ir televizijos atgyvenusį uzurpavimą tariamu „valstybės“ vardu. Gavome nepaprastus įgaliojimus, kokių neturi buvę mūsų oponentai, bet žvelkime į tuos įgaliojimus pirmiausia nepaprastos atsakomybės požiūriu. Pradedame atstovauti Lietuvai ir sąjunginiu, ir platesniu mastu.“[217]

R. Ozolas nedviprasmiškai laikėsi jau anksčiau išsakytos savo pozicijos, kad reikia intensyviau ruoštis naujos redakcijos Konstitucijos priėmimui ir tuo tikslu nedelsti

217 Landsbergis V. *Atgavę viltį. Pertvarkos tekstų knygelė*, p. 31, 34.

rengti referendumo įstatymą. Seimo sesijoje jis kalbėjo apie tai, kad projektą būtų galima atmesti, jeigu revoliucinė situacija apimtų visą Sąjungą, jeigu pakiltų Ukraina, Rusija. „Bet kol to nėra, būtinas nuoseklus, pastovus judėjimas. Aš nematau kito kelio išeiti į naujos Tarybų Sąjungos arba Sąjungos sukūrimą, kaip tik priimant respublikų Konstitucijas."[218] Jis ragino neužsižaisti loginiais kazusais ir neužmiršti realios politikos.

R. Ozolą palaikė A. Juozaitis. Jis siūlė mokytis iš estų, nes jie nuosekliai kuria ekonominio savarankiškumo, pilietybės ir politinio gyvenimo teisinę bazę[219].

A. Saudargas mąstė radikaliau. Jis atkreipė dėmesį į Konstitucijos projekte vartojamas sąvokas „socializmas", „tarybinis" ir pan.: „Šie kertiniai žodžiai sudaro bendrą Konstitucijos projekto kontekstą, ir todėl joks suvereniteto deklaravimas jo neįtvirtins. <...> dabar galiojanti LTSR Konstitucija yra sąvokinė TSRS Konstitucijos kopija, taigi apskritai nėra jokia konstitucija, o tik regiono administracijos taisyklių sąvadas. Pateiktasis projektas yra galiojančios LTSR, o tuo pačiu ir TSRS konstitucijų, sąvokų kontekste. Be to, deklaruojama, kad pirma turi būti priimtos respublikų konstitucijos, o TSRS konstitucija ruošiama jų pagrindu. Žvelgdami į pateiktąjį projektą, matome, kad viskas sukasi ratu tame pačiame sąvokiniame kontekste ir visiškai nebeaišku, kas kam barzdą skuta."

A. Saudargas kritiškai vertino ir idėjas apie naują sutartį, kurios pagrindu ir rasis naujos kokybės TSRS: „Kas tai per sutartis? Jeigu ta, kuri buvo sudaryta 1922 metais, tai Lietuvos ji neliečia. Jeigu ji dar numatoma sudaryti ateityje, tai apie kokius TSRS įstatymus ir apie kokius TSRS piliečius projekte kalbama? Kai kas kalba apie išstojimą iš TSRS, užmiršdamas, kad ten niekada nebuvo įstota. Tad neskubėkime įstoti, bent jau kol dar nėra į ką įstoti! Pabaltijo respublikos gali sudaryti su TSRS tiktai atskirą tarptautinio pobūdžio sutartį, bet jokiu būdu ne bendrą, sąjunginę. Todėl dabartinėje situacijoje pakanka priimti tik atitinkamas Konstitucijos pataisas, ką ir padarė blaiviai pamąstę estai."[220]

Kritiškai vertinančių Konstitucijos projektą buvo ir daugiau[221].

---

218 Ozolas R. *Dienoraštis. 1989*. Mašinraštis. R. Ozolo asmeninis fondas.

219 Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo" iki Kovo 11-osios,* p. 241.

220 *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. balandžio 3 d.

221 V. V. (Vytautas Valiušaitis). Konstituciniai pelėkautai. *Kauno aidas*, 1989 m. balandžio 13 d.

Beje, tuo metu spaudoje buvo paskelbtas Maskvos institucijose parengtas dokumentas pavadinimu „Vadovavimo ekonomikai ir socialinei sferai sąjunginėse respublikose pertvarkymo, plėtojant jų suverenias teises, savivaldą ir finansavimąsi, bendrieji principai“. Visapusiškiau nekomentuojant šių „Bendrųjų principų“ turinio, būtų galima apibendrinti, kad projektuota ne esminė reforma, o eilinis valdymo pertvarkymas. Apie ekonominių santykių rekonstrukciją net neužsiminta.

Tekste išdėstyti principai visiškai nesiderino ne tik su Lietuvoje rengtais ekonominių santykių reguliavimo projektais, bet ir su Konstitucijos projekto nuostatomis dėl nuosavybės, ekonominės veiklos savarankiškumo dėsnių.

K. Antanavičius, įvertinęs tų principų dvasią, apibendrino: „Nesprendžiami nuosavybės teisiniai klausimai. Ir toliau „visuomeninis“, „bendraliaudinis“, „bendravalstybinis“ turtas neturės šeimininko, o tai reiškia, kad nebus rinkos, komercinio ir ūkinio savarankiškumo“; „Šiandien visiškai aišku, kad „Centro“ parengti „Bendrieji principai...“ yra daugiau respublikų savarankiškumo slopinimo, o ne plėtojimo įrankis. Ir tai dėsninga. „Principus“ juk lipdė „Centro“ ir respublikų aparato darbuotojai, ginantys savo ir visos biurokratinės hierarchijos gyvybinius interesus.“[222]

Sąjūdžio Seimas, reaguodamas į „Bendrųjų principų“ paskelbimą, priėmė rezoliuciją, kurioje akcentavo, kad „netikslinga nuo 1990 metų eiti centro pasiūlytuoju ekonominių pertvarkų keliu. Privalome rengti savus Respublikos, įmonių, organizacijų, ūkių, miestų ir rajonų ekonominio savarankiškumo įstatymus, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos pavasario sesijai pateikti Respublikos ekonominio savarankiškumo įstatymo projektą. Kitus įstatymų ir dokumentų paketus parengti ir pateikti naujai išrinktai Respublikos Aukščiausiajai Tarybai.“[223]

Sąjūdžio Seimo ketvirtojoje sesijoje ne tik buvo pareikštas nusistatymas spaudoje paskelbto Konstitucijos projekto atžvilgiu, bet ir pritarta galiojančios Konstitucijos keturių straipsnių naujoms redakcijoms, kurios bus teikiamos artėjančiai Aukščiausiosios Tarybos pavasario sesijai. Tiems tekstams buvo pritarta Sąjūdžio Seimo nutarimu[224].

---

222 *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. kovo 31 d.

223 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 52.

224 *Ten pat*, p. 52–53.

Projektuojant šiuos straipsnius vadovautasi tų straipsnių redakcijomis, kurios buvo paskelbtos Sąjūdžio Seimo ir Kauno tarybų komisijos parengtuose Konstitucijos projekto straipsniuose, taip pat kitose skelbtose konstitucijų versijose. Atsižvelgta ir į Sąjūdžio dokumentus konstitucinės raidos klausimais. Pagrindinis bruožas buvo tas, kad atsisakyta bet kokių sąsajų su TSRS konstitucija ir įstatymais.

11 straipsnis formuluotas taip: „Žemė, jos gelmės, jūros šelfas, vidaus ir teritoriniai vandenys, oro erdvė, miškai ir kiti gamtos ištekliai yra Respublikos nacionalinis turtas ir išimtinė nuosavybė. Gamybos priemonės pramonėje, statyboje ir žemės ūkyje, energetikos, transporto ir ryšių tinklai bei priemonės, bankų, įmonių, ūkių ir kitų Lietuvos TSR teritorijoje esančių juridinių asmenų bei piliečių nuosavybė, visos Lietuvos istorijos bei kultūros vertybės taip pat yra Respublikos nacionalinis turtas ir yra jos jurisdikcijoje.

Nuosavybės santykius reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai."

31 straipsnio tekstas toks: „Respublikoje nustatyta Lietuvos TSR pilietybė. Lietuvos TSR pilietybės įgijimo ir netekimo sąlygas nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas.

Lietuvos TSR piliečius už jos ribų gina ir globoja Lietuvos TSR."

37 straipsnio nauja redakcija siūlyta tokia: „Lietuvos TSR piliečiai turi visas socialines, ekonomines, politines ir asmenines teises bei laisves, kurias skelbia SNO Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir užtikrina Lietuvos TSR Konstitucija bei įstatymai.

Lietuvos TSR piliečiams garantuojamas šių teisių gynimas teisme.

Piliečiai, naudodamiesi teisėmis ir laisvėmis, neturi pažeisti Lietuvos TSR įstatymų."

70 straipsnis skambėjo taip: „Lietuvos TSR galioja tik viešai apsvarstyti ir jos Aukščiausiosios Tarybos priimti įstatymai.

TSRS įstatymai ir kiti teisiniai norminiai aktai Lietuvos TSR teritorijoje galioja tik Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai juos patvirtinus ir įregistravus. Jų galiojimas gali būti apribotas ar sustabdytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu."

XVI. BALTIJOS ASAMBLĖJA BRĖŽIA LAISVĖJIMO GAIRES, VIENIJA PASTANGAS

1989 m. gegužės 13–14 dienomis Taline įvyko Sąjūdžio, Estijos ir Latvijos liaudies frontų atstovų suvažiavimas, davęs pradžią naujai institucijai – Baltijos Asamblėjai, kuri atliko svarbų koordinacinį vaidmenį per visą tolesnį Baltijos tautų vadavimosi laikotarpį[225]. Lietuvai atstovavo Sąjūdžio Seimo nariai, Estijai – Liaudies fronto Įgaliotinių tarybos nariai, o Latvijai – Liaudies fronto Dūmos nariai[226].

Čia priimtuose politiniuose dokumentuose buvo vertinami ne tik istoriniai įvykiai ir jų pasekmės Baltijos kraštų tautoms, fiksuojama esamybė, bet ir projektuoti veiksmai kelyje į realųjį suverenitetą, kuris remiasi tarptautinės teisės dėsniais.

Turint galvoje Asamblėjoje priimtų dokumentų išskirtinę istorinę politinę reikšmę, reikėtų paaiškinti jų turinį jau vien dėl to, kad skaitytojui būtų galima visapusiškai suprasti įvykių prasmes ir sąsajas.

Baltijos tautų teisų deklaracija[227]. Joje visų pirma pabrėžiama, kad Baltijos tautos savo teises grindžia pripažintomis tarptautinėmis normomis, apibūdintomis SNO įstatuose, Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, Deklaracijoje dėl nepriklausomybės suteikimo kolonijinėms valstybėms ir tautoms, Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte, Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte, Helsinkio pasitarimo dokumentuose, Vienos susitikimo Baigiamajame akte.

Asamblėja pareiškė, kad neatskiriama stalinizmo politikos dalis yra genocidas. Unifikuojanti ideologinė stalinizmo sistema ir represinė politinė praktika su žmogaus teisėmis sunaikino ir į jo įtakos sferą patekusių tautų teises. Tarybų Sąjunga, aneksavusi Baltijos valstybes, sunaikino Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybingumą ir padarė visa, kas įmanoma, kad šių šalių tautos prarastų savo savitumą.

Deklaracijoje konstatuojama, kad Baltijos tautos, išlikusios didžiausių pastangų kaina, ir šiandien neturi praktinės galimybės lemti savo likimo ir realizuoti valstybinio

225 Laurinavičius Č., Sirutavičius V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios,* p. 261.

226 Žr. Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 241–246.

227 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 89.

suvereniteto. Iš esmės nepakito didžiavalstybinė Tarybų Sąjungos ideologija ir politika, pagal kurias nacija – tai laikinas ir pažangai trukdantis reiškinys. Valdžios sistema Tarybų Sąjungoje atmeta nedrąsius tautų apsisprendimo mėginimus.

Baltijos Asamblėja, siekdama kad būtų realizuotos natūralios ir neatimamos tautų teisės, pripažino, jog politiniai siekiai apima:

„teisę gyventi istoriškai susiklosčiusioje savo teritorijoje;

teisę apsispręsti ir laisvai nustatyti savo politinį statusą;

teisę išsaugoti ir ugdyti savo kultūrą ir savitumą;

pareigą garantuoti pilietines teises ir suteikti teisę į kultūrinę savivaldą visoms jos teritorijoje gyvenančios tautinėms ir etninėms grupėms;

teisę pasirinkti tokias ūkininkavimo formas, kurios užtikrina socialinį ir kultūrinį vientisumą ir raidą, taip pat gamtos išteklių tausojimą ir aplinkos išsaugojimą;

teisę savarankiškai bendradarbiauti su kitomis tautomis ir valstybėmis."

Deklaracija baigiama pareiškiant, kad „šios teisės ir pareigos turi būti Baltijos tautų politinės ir ekonominės raidos pagrindas. Tuo Baltijos Asamblėja išreiškia savo tautų siekimą atgauti valstybinį suverenitetą neutraliame ir demilitarizuotame Baltijos ir Skandinavijos regione."

Kreipimasis į Valstybių saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo dalyvių vadovus, SNO Generalinį Sekretorių ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Pirmininką[228]. Be visų kitų dokumente išdėstytų motyvų ir argumentų, reiškiamas įsitikinimas, „jog TSRS vyriausybė šiais metais pasmerks 1939–1940 metų politiką trijų Baltijos valstybių atžvilgiu, paskelbs, kad yra nepagrįsta ir netekusi nuo pasirašymo momento (*ex tuno*) galios 1939 metų rugpjūčio 23 ir rugsėjo 28 dienos sutartis su slaptaisiais protokolais, sudaryta tarp TSRS stalinistinės vadovybės ir Vokietijos hitlerinės vadovybės dėl politinių pertvarkymų Rytų Europoje, ir netrukdys atkurti Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybinio suvereniteto derybomis, kuriose dalyvautų jų tautų įgaliotieji atstovai".

Kreipimosi autoriai (signatarai), kreipdamiesi į nurodytus aukšto statuso adresatus, prašė atkreipti dėmesį į „mūsų tautų siekimą apsispręsti ir atgauti nepriklausomybę

228 *Ten pat*, p. 90.

neutralioje ir demilitarizuotoje Europos zonoje ir į būtinybę išspręsti šią problemą tarptautiniu lygiu dalyvaujant Estijos, Latvijos ir Lietuvos įgaliotiesiems atstovams. Laisva, demokratiškai pareikšta Baltijos tautų nuomonė turi būti lemiama sprendžiant jų likimą.“

Rezoliucija dėl stalinizmo nusikaltimų[229]. Teisingumo vardan Asamblėja reikalavo:

„1. Pripažinti TSRS Aukščiausiojoje Taryboje stalinizmo politiką ir valstybinio teroro sistemą genocidu prieš Baltijos valstybių – Estijos, Latvijos ir Lietuvos tautas, nusikalstamumu žmogiškumui.

2. Kompensacijas ir pensijas represuotiems asmenims mokėti iš TSRS biudžeto, kadangi represijos buvo vykdomos sąjunginių organų nutarimu, o represuoti žmonės dirbo už savo respublikos ribų.

3. Išsiaiškinti genocido iniciatorius ir tiesioginius šių nusikaltimų vykdytojus; pripažinti nusikalstamais tiesiogiai kaltus dėl genocido organus – OGPU, GPU, NKVD ir panašius; remiantis TSRS įsipareigojimais tarptautinės teisės srityje sukurti nepriklausomą teisinį mechanizmą nusikaltimams žmogiškumui nagrinėti Niurnbergo proceso pavyzdžiu.“

Estijos, Latvijos ir Lietuvos ekonominio savarankiškumo deklaracija[230]. Šiame dokumente visų pirma konstatuota, kad Estijos, Latvijos ir Lietuvos parengtos ekonominio savarankiškumo koncepcijos, kurios remiasi 1988 m. rugsėjo 23 d. Rygoje priimtais suderintais „Pagrindiniais respublikinės ūkiskaitos principais“, realiai leidžia pereiti prie efektyvesnių ekonominių santykių, laipsniškai stiprinti ekonomiką ir šiuo pagrindu gerokai pakelti piliečių gyvenimo lygį. Tačiau vadovaujantys TSRS organai iš esmės ignoruoja Baltijos respublikų pasiūlymus, mėgina daugiažodiškumu ir prieštaringais nuostatais pakeisti pribrendusią ekonomikos reformą.

Baltijos Asamblėja projektavo tokią veiksmų seką:

„1. Nustatyti, kad suverenių Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybių tautos pačios pasirenka ekonominės ir socialinės raidos modelį ir ekonominių santykių sistemą;

229 *Ten pat*, p. 90–91.

230 *Ten pat*, p. 91–92.

2. Pareikalauti, kad vadovaujantys Estijos, Latvijos ir Lietuvos organai tučtuojau priimtų respublikų ekonominio savarankiškumo pagrindų įstatymus sutinkamai su principais, išdėstytais respublikų ekonominio savarankiškumo (ūkiskaitos) koncepcijose;

3. Iškelti TSRS aukščiausiosios valdžios ir vyriausybės organams klausimą dėl atitinkamų Estijos TSR, Latvijos TSR, Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo įstatymų priėmimo, kad nuo 1990 metų pradžios respublikos pereitų prie ekonominio savarankiškumo, sutinkamai su respublikų Aukščiausiųjų Tarybų priimtais įstatymais;

4. Pažymėti, kad yra neleistina atmesti Baltijos respublikų pasiūlytą ekonomikos esminės reformos sąjunginėse respublikose koncepciją, taip pat negerbti sąjunginių respublikų suverenių teisių."

Susitarimas dėl bendrų tikslų ir bendradarbiavimo ketinimų[231]. Šį dokumentą pasirašė Sąjūdžio Seimo, Estijos bei Latvijos liaudies frontų atstovai po „savitarpio politinių konsultacijų". Paminėsime bent pagrindinius susitarimo punktus, susijusius su Baltijos šalių suverenitetu kelyje į nepriklausomybę.

Susitariančios šalys besąlygiškai pasmerkė politinius padarinius, kuriuos šalių „valstybiniam suverenitetui turėjo Molotovo–Ribentropo pakto slaptieji protokolai ir vėlesnės akcijos, kurias TSRS įvykdė, pažeisdama tarptautinę ir visiems žmonėms bendrą teisę". Susitarimo dalyviai buvo vieningos nuomonės, kad Pabaltijo valstybių prijungimas prie TSRS buvo aneksijos padarinys ir neturi „pakankamo juridinio pagrindo".

Buvo numatyti veiksmai įgyvendinant suderintą užsienio politikos ir užsienio prekybos funkcijų vykdymą, kuriant vieningą Pabaltijo ekonominės savitarpio pagalbos ir kredito sistemą, siekiant laipsniško savo teritorijų demilitarizavimo ir kt.

Kreipimasis į Liaudies deputatų suvažiavimą dėl valstybės karo prieš savo liaudį grėsmės[232]. Jame apibendrinti TSRS agresyvūs veiksmai kitų tautų ir valstybių atžvilgiu, numatyta, kokių veiksmų pirmiausia reikia imtis:

231 *Ten pat*, p. 92–93.

232 *Ten pat*, p. 93–94.

„1. Išformuoti, sąjunginio pavaldumo kariuomenę ir specialiosios paskirties kariuomenę ir suformuoti nacionalinius teritorinius kariuomenės junginius.

2. Įstatymu apibrėžti, kad ginkluotųjų pajėgų funkcija yra vien tik gynybinė ir kad ginkluotosios pajėgos panaudojamos tik užpuolimo iš svetur atveju.

3. Laikyti negaliojančiais TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus „Dėl atsakomybės už nustatytos susirinkimų, mitingų, gatvių eitynių ir demonstracijų organizavimo tvarkos pažeidimus“, „Padaryti pakeitimus ir papildymus TSRS įstatymo dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus ir kai kuriuose kituose TSRS teisės aktuose <...>“.

4. Įstatymu apibrėžti valstybinės valdžios organų ir pareigūnų atsakomybę už prievartinių (baudžiamųjų) priemonių panaudojimą prieš civilinius gyventojus, prieš taikių susirinkimų, mitingų ir demonstracijų dalyvius.

5. Įvesti tokią tvarką, kad civilinės valdžios institutai kontroliuoja visą ginkluotųjų pajėgų veiklą, kad būtų panaikinta armijos keliama grėsmė civiliniams gyventojams ir institutams.“

XVII. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS VIENUOLIKTOJI SESIJA – KELIO Į NEPRIKLAUSOMYBĘ VALYMAS

Pacituosime R. Ozolo dienoraščio fragmentus, kurie byloja apie ruošimąsi šiai sesijai.

„Ketvirtadienį, kovo 9, nuėjau pas Astrauską. Manau, kad ta diena labai reikšminga: nuo jos prasidėjo mūsų politikos centro perkėlimo iš CK į AT konkretūs žingsniai. <...> Jo manymu, rinkimus iš tiesų reikia rengt pavasarį, nors Gorbačiovas nori rudenį. Konstitucija būtų priiminėjama tik naujosios AT. Tai būtų po metų, apie kitą gegužį. Gerai, nes pavasarį referendumo įstatymo nebepriimsim, o be jo Konstitucijos nebus. O rudenį priėmę įstatymą, žiemą galėtume rengti referendumą. <...> O pavasarį (1989 m. – *J. Ž.*) reikėtų priimt ką nors iš nepriimtojo paketo (Čia turėta galvoje tie teisės aktai, kuriuos reikalavo priimti Sąjūdis 1988 m. lapkričio 17–18 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje – *J. Ž.*). Astrauskas suabejojo: bus konfliktas su Maskva. Didesnio nebus. Be to, galima priimti bent suverenumo deklaraciją <...>. Šis pasiūlymas jo buvo suprastas: kokių nors esminių prieštaravimų neišgirdau. <...> Baigdamas pasakiau, kad mes esam pasiryžę politinio gyvenimo centrą iš CK perkelti į AT Prezidiumą. Jis neturįs paslapčių nuo draugo Brazausko, bet stebėjęsis, kodėl mes to nedarėm anksčiau."[233]

1989 m. balandžio 28 d. vyko LKP CK biuro narių susitikimas su Sąjūdžio Seimo taryba, kuriame buvo paliesta ir konstitucinė tema. R. Ozolas rašo: „Labai simptomiškas susitikimas: mes tarsi ir padėties šeimininkai, o kreipiamės į juos prašydami arba pykdami tarsi būtume visiški bejėgiai. Genzelis taip puolė Baltrūną – net negera buvo klausytis, nes ten jau jokios etikos. Ir logikos nėra, ir tai iškart pagavo Brazauskas: Konstitucijos senoji AT priiminėti negali, o konstitucinio lygmens pataisas – gali. Genzelis bandė paaiškinti kiek demagogiškai: tegul reabilituojasi. Beriozovas demagogiškai ir atsakė: porai mėnesių reabilituotis – kam tiek vargo? <...> Paskui buvau labai nepatenkintas savim, kad nesusitvardžiau ir parodžiau priešiškumą plepėtojams, bet neištvėriau: jau taip prieš pabaigą suėjom į smulkmenas, kad pokalbis priminė eilinį

233 Ozolas R. *Žvaigždės blėsta auštant. Sugyvenimai, arba 1967–1990 metų dienoraščių puslapiai*. Vilnius: Vaga, 2007, p. 437.

partinį susirinkimą. Išėjęs pasakiau, kad mes neturim išeiti nenusprendę (teigiamai!), kada bus neeilinė AT sesija. O Konstitucijos priiminėt negalim, kadangi ji negraži, kadangi jai parengti reikia labai daug laiko, o šie metai jo neduos, mes vis turėsim rūpintis politinės padėties stabilizavimu, ieškodami dažnai ir kraštutinių priemonių. Antai po rugpjūčio 23 dienos mes vargu bau nekalbėsim apie padėties stabilizavimą, planuosim naują partiją kuriančią konferenciją. O po to jau rinkimų kampanija ir t. t. Brazauskas linkčiojo galva, Paleckis, rodos, pagaliau suprato, kad kažką pasakiau."[234]

1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos deputatai rinkosi į vienuoliktąją sesiją, kurioje jiems buvo lemta priimti itin svarbius sprendimus, turėjusius reikšmės Lietuvos laisvėjimo raidai kelyje į nepriklausomybę. Šią sesiją būtų galima apibūdinti ir kaip istorinės reikšmės politinį įvykį, nes priimti politiniai, teisiniai aktai ženklino poreikį toliau plėsti kovos dėl suvereniteto raiškos ribas.

Sesijoje turėjo būti priimti štai tokie teisės aktai:

įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame įstatyme)";

deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą";

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas-kreipimasis į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą ir TSRS vyriausybę;

įstatymas „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų".

Šioje sesijoje priimti sprendimai ir pati atmosfera ženklino sparčiai besikeičiantį politinio gyvenimo turinį. Nors į Aukščiausiosios Tarybos sesijas pradėjo rinktis vis mažiau deputatų, tačiau diskusijos svarstomais klausimais buvo intensyvesnės. Šiuo atžvilgiu apibūdinant Aukščiausiosios Tarybos funkcionavimą reikėtų pabrėžti, kad svarbus faktorius buvo TSRS liaudies deputatų dalyvavimas Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose ir galimybė pasisakyti visais svarstomais klausimais.

Beje, netrukus po TSRS liaudies deputatų rinkimų kilo iniciatyva suteikti Lietuvoje išrinktiems deputatams balsavimo teisę Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijose. Apie tai pranešė Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pirmininkavęs L. Šepetys: „Ir dar. Labai daug parašų. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų statuso teisių

234 *Ten pat*, p. 462–463.

suteikimo Lietuvoje gyvenantiems TSRS liaudies deputatams. Renkant Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatus už kiekvieną balsavo nuo 7 iki 10 tūkstančių rinkėjų, o neseniai įvykusiuose TSRS liaudies deputatų rinkimuose kiekvienam jų pasitikėjimą pareiškė 100–200 tūkstančių Lietuvos gyventojų. Manome, kad Lietuvoje gyvenantys TSRS liaudies deputatai lygiomis su Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatais teisėmis turėtų atstovauti savo rinkėjams ir Lietuvos TSR aukščiausiame valdžios organe. Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio Šiaulių miesto taryba prašo Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą artimiausioje sesijoje suteikti Lietuvoje gyvenantiems TSRS liaudies deputatams, nežiūrint į tai, ar jie išrinkti teritorinėse nacionalinėse ar teritorinėse apygardose, ar nuo visuomeninių organizacijų, sprendžiamojo balso teisę Lietuvos TSR Aukščiausiojoje Taryboje, t. y. priimti įstatymą apie tai, kad Lietuvos piliečiai, TSRS liaudies deputatai tampa papildomais lygiateisiais Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatais."[235]

Buvo priimtas sprendimas tą dokumentą su parašais įteikti naujam Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretoriui „ir, matyt, tiktai kitoje sesijoje mes galėtume priimti vienokį ar kitokį sprendimą. Taip ir padarykime."

Netrukus Aukščiausiojoje Taryboje buvo gautas ir deputato Z. Vaišvilos paklausimas dėl TSRS liaudies deputatų statuso išplėtimo ir dėl jų teisės balsuoti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose.

Rengiant atsakymą į Sąjūdžio Šiaulių miesto tarybos pasiūlymą ir Z. Vaišvilos paklausimą pagal pareigas teko dalyvauti ir autoriui – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjui. Teisiniais argumentais remiantis ir buvo pagrįsti Prezidiumo sekretoriaus L. Sabučio paaiškinimai dėl šio klausimo kitoje – Aukščiausiosios Tarybos dvyliktojoje – sesijoje.

Tada buvo pateikta tokia išvada: „Įvairių lygių Liaudies deputatų tarybų deputatų įgaliojimus ir jų teisinį statusą nustato sąjunginė, sąjunginių bei autonominių respublikų Konstitucijos, tokie įstatymai, kaip deputatų statuso įstatymas, Aukščiausiosios Tarybos reglamentas, nuolatinių komisijų nuostatai ir kiti juridiniai dokumentai. Juose įtvirtinta tai, kad visų grandžių valstybinės valdžios organų, taip pat deputatų juridinė

235 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 49–50.

padėtis yra skirtinga, o įgaliojimai griežtai atriboti. <...> Negalima pamiršti, kad TSRS liaudies deputatai yra TSRS parlamento nariai. O Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatai – Lietuvos TSR parlamento nariai. Todėl jų įgaliojimai ir teisinė kompetencija išplaukia iš valstybinio suvereniteto supratimo. Be to, įvairių valstybių ir jų atstovaujamų valdžios organų interesai gali būti skirtingi. <...> Suteikus TSRS liaudies deputatams sprendžiamojo balso teisę Lietuvos TSR Aukščiausiojoje Taryboje, būtų iš esmės griaunami ne tik šalies, bet ir kitose užsienio valstybėse susiformavę valstybinės valdžios sudarymo principai bei konstitucinė praktika. <...> toks precedentas reikštų, kad skirtingų lygių valstybinės valdžios organų deputatams būtų sudarytos prielaidos išrinkti juos ir į konkrečias Tarybos sudaromas komisijas. Perspektyvoje gali išryškėti ir kitos, šiuo metu neprognozuotinos, tiesiog nenumatomos, juridiškai nepaaiškintinos tokio sprendimo pasekmės."[236]

Bet grįžkime prie prasidėjusios Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktosios sesijos. Vienas formaliųjų klausimų buvo naujai išrinktų Aukščiausiosios Tarybos deputatų K. Motiekos, R. Ozolo, Z. Vaišvilos įgaliojimų pripažinimas. Jų išrinkimas, balsavimo rezultatai taip pat bylojo apie politines nuotaikas visuomenėje. Štai tuose rinkimuose už K. Motieką balsavo 69,5 procento bendro rinkėjų skaičiaus, už R. Ozolą – 64,61 proc., už Z. Vaišvilą – 62,1 proc.[237]

Atsistatydinus iš pareigų Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretoriui J. Gureckui ryšium su išėjimu į pensiją ir priėmus sprendimą dėl jo atleidimo[238], pirmą kartą naujo sekretoriaus rinkimai vyko ne pagal partinės administracijos diktuojamą valią, bet su alternatyvomis.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas pateikė dvi kandidatūras į šį postą – Narimanto Vaitkevičiaus – kompartijos Panevėžio miesto komiteto pirmojo sekretoriaus ir L. Sabučio – Lietuvos TSR teisingumo ministro pavaduotojo. Sąjūdžio Seimo tarybos vardu kalbėję Z. Vaišvila, A. Čekuolis, V. Tomkus, B. Genzelis prioritetą teikė L. Sabučiui, o Henrikas Zabulis – N. Vaitkevičiui. Viską lėmė

236 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 188–189.

237 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 5.

238 *Žinios,* 1989, nr. 15-164.

balsavimo rezultatai: už L. Sabutį – 179, už N. Vaitkevičių – 123 balsai[239]. Prezidiumo nutarimas paskelbtas „Žiniose“[240].

Išskirtinės reikšmės sesijos dienotvarkės klausimas – įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnių pakeitimo“. Šio dokumento projektą inicijavo deputatai J. Marcinkevičius, K. Motieka, R. Ozolas, Z. Vaišvila. Jų rašte Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui buvo teigiama: „Vadovaudamiesi Lietuvos TSR Konstitucijos 101 straipsniu ir Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos reglamento 38 straipsniu, LTSR AT deputatai J. Marcinkevičius, K. Motieka, R. Ozolas, Z. Vaišvila pateikia Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos neeilinei sesijai svarstyti Lietuvos TSR Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnių pataisų projektus, deklaraciją. Sutinkamai su Aukščiausiosios Tarybos reglamento 42 straipsniu, LTSR AT deputatų grupė įstatymų projektų pagrindiniu pranešėju skiria K. Motieką, o deklaracijos – R. Ozolą.“

Pateikdamas įstatymo projektą, kuriuo siūloma keisti konstitucines nuostatas, K. Motieka išdėstė tokius pagrindinius motyvus: „Visuotinio persitvarkymo sąlygomis Tarybų Sąjungos centrinių organizacijų sukurta teisinių santykių sistema šiuo metu yra pagrindinis persitvarkymo priešų svertas. Tai svertas, kuris buvo kuriamas per visas tarybines „piatilietkas“ ir dešimtmečius. Tai svertas, kuriuo stagnacinės susikompromitavusios santvarkos jėgos bet kokia kaina (įskaitant ir žmonių gyvybių kainą) stengiasi išlaikyti visiškai nepasiteisinusią politinę-ekonominę Tarybų Sąjungos santvarkos struktūrą ir sistemą. <...> Problema yra ne tiktai apsiginti nuo pasenusių įstatymo taikymo visuomenės ir ekonomikos vystymosi procesuose. Problema yra ir ta, kad tie įstatymai vien savo esybe, vien savo buvimo faktu stabdo ir griauna kiekvienos pažangios minties įkūnijimą ir pritaikymą gyvenime. Tai atgyvenusios santvarkos, tai žiaurios praeities epochos reliktai. <...> Prieš stagnacinius imperinius įstatymus mes privalome pastatyti mūsų mažos, bet nenugalėtos Respublikos žmonių tikrą valią, kuri turėtų būti įkūnyta veikiančios Lietuvos TSR Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnių naujose redakcijose. Jei mes norime turėti tą nedidelę, bet labai mums svarbią eilę pozityvių, mus ginančių įstatymų, tai pirmoje eilėje jie turi būti

239 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 15.
240 *Žinios*, 1989, nr. 15-165.

konstituciniai, t. y. pagrindiniai įstatymai. Jie turi būti mūsų steigiamosios galios kūrinys. Jo kūrėjai šiandien esame mes – Lietuvos žmonių išrinkti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatai.“[241]

Keletas vykusių parlamentinių diskusijų fragmentų[242]:

TSRS liaudies deputatas A. Buračas: „Už siūlomų pataisų yra ne tik Lietuvos tolesnio vystymosi galimybės ir likimas, bet ir pertvarkos žymia dalimi Pabaltijyje ir Tarybų Sąjungoje likimas. Ir manau, kad jos iš tiesų yra suformuluotos korektiškai ir atsakingai.“ Deputatas siūlė papildyti 11 straipsnį nuoroda į tai, kad nacionalinio turto dalis yra „materiali ir intelektualinė nuosavybė“.

TSRS liaudies deputatas V. Statulevičius pritarė įstatymo projektui dėl keturių Konstitucijos straipsnių pakeitimo. Prisimindamas 1988 m. lapkričio 17–18 dienomis vykusią Aukščiausiosios Tarybos sesiją, jis kalbėjo: „Per šį laikotarpį mes visi įsitikinome, kad tokius siūlomus keturis straipsnius priimti reikia. Kodėl? Sąjunginės žinybos dažnai nesilaiko Konstitucijos. Pvz., Ignalinos atominė elektrinė su tokio tipo reaktoriais ir tokio sumarinio galingumo. Žinyba galvoja, kad tai Sąjungos vakarinės dalies energetinių problemų sprendimas. Mes gi galvojame, kad tai grėsmė Lietuvos, ypač Aukštaitijos, išlikimui. <...> Tas pats ir su naftos eksploatacijos istorija prie Nidos. Kai mes pakėlėme triukšmą, tuomet buvęs pirmasis dujų pramonės ministro pavaduotojas pasakė: „Prie ko čia Lietuva ir lietuviai. Baltijos jūra mūsų.“

Deputatas A. Žalys pabrėždamas, kad per pusmetį nuo Aukščiausiosios Tarybos dešimtosios sesijos daug kas pasikeitė ir daug kas paaiškėjo, kalbėjo: „Mes daug ką supratome labai sudėtingoje įvykių tėkmėje. <...> pamatėme ir įsitikinome, kad nežiūrint išties teigiamų tendencijų, Tarybų šalies politiniame, ekonominiame gyvenime, jo demokratizavime Maskvoje mūsų nelaikė ir nelaiko suverenia valstybe su visomis iš to išplaukiančiomis išdavomis. <...> Mes negalime, neturime teisės sutikti su tokiu nesiskaitymu, mes norime ir turime būti valstybe. <...> Mes privalome, gerbiami deputatai, labai aiškiai pareikšti, kad lenininė tautų apsisprendimo teisė taikoma ne tik Afrikos, Lotynų Amerikos, bet ir viso pasaulio, taip pat ir Tarybų Sąjungos tautoms. <...>

241 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 16–19.

242 *Ten pat*, p. 21–25.

Neseniai visa Lietuva iš Klaipėdos iškilmingai palydėjo į sunkų ir prasmingą žygį per Atlantą šaunius savo vyrus buriuotojus. Šis žygis tarsi skelbia pasauliui, kad, nepaisant visų negandų, mūsų Lietuva išsaugojo savo garbę ir save. Kad ji siekia savo suvereniteto, kurio šiandien, jau atrodo, nebijome ir lietuviškai įvardinti – siekiame nepriklausomybės. Ir čia išvados taip pat aiškios. <...> paskutinėje sesijoje vienas deputatas sakė, kad prieš balsuojant turime gerai aplinkui apsidairyti. Man atrodo, kad tai bailių politika. Bailių taktika. Man atrodo, kad mes prieš balsuodami turime žiūrėti tik į savo sąžinę ir savo rinkėjų interesus."

TSRS liaudies deputatas V. Landsbergis: „<...> Respublikoje vyksta pertvarka. Permainų matome visose srityse, bet ypač svarbios yra vidinės, dvasinės permainos. Tai žmonių viltis, pasitikėjimas pertvarka, tikėjimas ateitimi. Tos viltys susijusios kuo toliau, tuo labiau su įstatyminiais pertvarkos aspektais. Tai beatsirandantis, atgimstantis pasitikėjimas įstatymais ir pasitikėjimas įstatymdaviais. Ypač svarbi darosi pertvarka nebe atskirų įstatymų, bet fundamentalioje konstitucinėje plotmėje. Lietuva, visa jos visuomenė, liaudis, valstybinės institucijos pribrendo konstitucinei pertvarkai. <...> Po kelių dienų Lietuvos delegacija, TSRS liaudies deputatai, vyksta į Maskvą. Ten gali būti situacijų, kai suvažiavime ar būsimoje sąjunginėje Aukščiausiojoje Taryboje bus mėginama mechaniška balsų dauguma primesti Lietuvai nenaudingus nutarimus. Tada turėsime ginti Lietuvos interesus, o tam reikia turėti užnugarį. Turime tokį užnugarį, tai – Lietuvos žmonių valia, bet labai svarbu turėti ir įstatyminį, konstitucinį užnugarį."

Deputatas, teisingumo ministras P. Kūris: „<...> tas Konstitucijos projektas nėra tokio lygio, kad respublikos parlamentas visumoje galėtų įvykdyti mūsų respublikos konstitucinę reformą. <...> mums reikės subrandinti naujos konstitucijos naujomis respublikos egzistavimo sąlygomis koncepciją. <...> Per šiuos šešis mėnesius daug kas kardinaliai pasikeitė. Pasikeitėme ir mes, pasikeitė parlamento, mūsų respublikos parlamento narių nuomonė. Ateityje mūsų laukia didelis darbas, nes jeigu mes priimtume visą kol kas žalią Konstituciją, tai prarastume didelį ir politinį, ir visuomenės tikslą."

K. Motiekos perskaitytos Konstitucijos keturių straipsnių naujos redakcijos, palyginti su tomis, kurios buvo aprobuotos anksčiau aptartoje Sąjūdžio Seimo sesijoje ir paskelbtos „Sąjūdžio žiniose", platesnių diskusijų nesukėlė. Beje, rengiant tuos tekstus,

profesionaliai dalyvavo Lietuvos teisininkų ir Lietuvos filosofų draugijos. Bendroje jų konferencijoje 1989 m. gegužės 13 d. priimtoje rezoliucijoje pasiūlyta Aukščiausiosios Tarybos deputatams pakeisti Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnius pagal draugijų siūlomą redakciją.

Palyginus „Sąjūdžio žiniose" paskelbtą tų straipsnių redakciją su galutine jų versija, galima atkreipti dėmesį tik į keletą neprincipinio pobūdžio detalių. Antai 11 straipsnis papildytas nuoroda į tai, kad Lietuvos TSR priklauso „išimtinės teisės ne tik oro erdvei virš Respublikos teritorijos, jos kontinentiniam šelfui", bet ir „ekonominei zonai Baltijos jūroje". 31 straipsnis, kuriuo nustatomi nauji pilietybės konstituciniai pagrindai, papildomai nurodo, kad „migraciją į Lietuvos TSR reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai". 37 straipsnyje atsisakoma anksčiau projektuotos normos, kad piliečiai, naudodamiesi teisėmis ir laisvėmis, neturi pažeisti Lietuvos TSR įstatymų. 70 straipsnyje, kuriame formuluojamas Respublikos įstatymų prioritetas, neberašoma apie tai, kad galioja tik viešai apsvarstyti įstatymai. Nustatant, kad TSRS teisės aktų galiojimas gali būti apribotas ir sustabdytas, nurodoma, jog tai gali atlikti ne Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, bet tik pati Aukščiausioji Taryba.

Dėl kiekvieno straipsnio buvo balsuojama atskirai. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys pranešė, kad už įstatymą „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame įstatyme)" balsuota vienbalsiai, prieš – nebuvo, susilaikiusiųjų – taip pat. Įstatymas paskelbtas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žiniose[243].

Aukščiausiosios Tarybos deklaracijos „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą" projektas. Pristatydamas projektą R. Ozolas pirmiausia pažymėjo: „Šie Konstitucijos straipsniai – tai glausta ir griežta juridine kalba apibrėžta mūsų laivės erdvė. Pradinis mūsų civilizuotos laisvės potencialas, iš kurio turi iškilti visas naujas mūsų valstybinio gyvenimo turtingumas. Šie keturi nedideli straipsniai į kiekvienam žmonių bendrumui suprantamą aukščiausio būtino įstatymo lygį iškelia pačius svarbius kiekvienai tautai dalykus. <...> Lietuva dabar gali ramiai ir rimtai rengti savo pilną aukščiausią įstatymo rinkinį – Konstituciją. Kad ir kokia gera bus Konstitucija, kad ir kokie tobuli bus įstatymai, jie negarantuos tautai gyvenimo, jeigu ji pati nenorės gyventi, jeigu ji

243 *Žinios*, 1989, nr. 15-166.

nesupras, kad įstatymai – tai priemonė savo likimui kurti. <...> Nebe pirmą kartą istorijoje nusiaubiama lietuvių tautos dvasia ir kūnas, betgi šitaip, kaip jie nuterioti mums tekusiais metais, šitaip suniekinti jie vargu ar kada buvo. Tad kieno – Dievo, prigimties ar kultūros paslaptimi paaiškinti šitą atgimimu jau pavadintą tautos dvasios budimą ar gal paprasčiausiai tuo, kad laisvo gyvenimo siekis niekada nebuvo užgesęs. Šiaip ar kitaip, o pasakyti, kad mes žemėj esame, kad jau atgavome kvapą ir esame nusiteikę labai rimtai ir ilgai čia gyventi ir dirbti. Tai pasakyti šiandien mes ne tiktai galime, šiandien mes tai ir sakome."

Apibūdindamas jau priimto įstatymo ir deklaracijos sąveiką bei prasmės vientisumą, R. Ozolas konstatavo: „Deklaracija – ne tiek juridinis, kiek dorovinis aktas, ryžto naujai gyventi dvasinė demonstracija. Konstitucijos pataisos rodo mūsų šiandienį protą. Deklaracija – mūsų valios esmę. Valią Lietuvai, kurią turime sukurti, remdamiesi savo įstatymais. <...> Ryžtas savo jėgomis kurti savo valstybę seniai akivaizdus. Dabar jį reikia tiktai įvardinti."[244]

Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje vyraujant palankiam nusiteikimui deklaracijos atžvilgiu nustebino deputato Antano Viršulio siūlymas jos nepriimti, nes „deklaracijos teiginiai tie patys, kurie yra ir paskelbtame naujajame Konstitucijos projekte. Ir kaip žinome, prieš tuos straipsnius, berods, niekas neprieštarauja. Taigi artėjame prie žodžio, o esmė nesikeičia. Deklaracija nėra teisinis dokumentas, nėra juridinis dokumentas, ir šiuo metu nėra būtinybės ją priimti."[245]

Ši individuali nuomonė nesulaukė pritarimo. J. Baltušis: „Aš vis dėlto esu tos nuomonės, kad reikia priimti Deklaraciją."[246] J. Marcinkevičius: „<...> šita Deklaracija dar kartą patvirtintumėm tų straipsnių svarbą, reikšmę ir savotišką savo pačių ištikimybę, pareigą laikytis šių konstitucinių straipsnių, paskelbdami apie tai ne tik šiai salei, bet ir visos respublikos žmonėms, ir tiems, kurie išgirs šitą už respublikos ribų. Todėl aš kviesčiau deputatus paremti Deklaraciją balsuojant."[247] V. Landsbergis: „Siūlau žiūrėti į pasiūlytą Deklaraciją, kaip į labai svarbų, reikalingą dokumentą. <...>

244 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 33–34.

245 *Ten pat*, p. 34–35.

246 *Ten pat*, p. 35.

247 *Ten pat*.

ji apibendrina, sustiprina ir išreiškia iš tiesų iš dalies tą patį turinį, kuris yra Konstitucijos pataisose, bet Deklaracijos turinys yra dar didesnis ir dvasingesnis. Kviečiu pritarti šiai Deklaracijai.“[248]

Deklaracijos tekstui pritarta beveik vieningai. Prieš balsavo penki, susilaikė penki deputatai.

Deklaracijoje „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“[249] skeliama:

„Lietuvių tauta nuo amžių gyveno čia, prie Baltijos jūros. XIII amžiuje ji sukūrė savo valstybę, šimtmečiais gynė savo laisvę ir nepriklausomybę. 1918 metais atkūrė savo valstybingumą, kurį pripažino daugelis pasaulio valstybių, o 1920 m. sutartimi patvirtino ir Tarybų Rusija, šioje sutartyje visiems laikams atsisakiusi pretenzijų į Lietuvos valstybę ir teritoriją. Nors ši sutartis nedenonsuota ir dabar, tačiau 1940 metais Vokietijos–TSRS 1939 metų pakto ir papildomų slaptųjų protokolų pagrindu suvereni Lietuvos valstybė buvo prievarta neteisėtai prijungta prie Tarybų Sąjungos ir prarado politinį, ekonominį bei kultūrinį savarankiškumą. TSRS vyriausybė ir šiandien ignoruoja net Respublikos ekonominio savarankiškumo siekius.

Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba mato išeitį iš esamos padėties tik atgaunant valstybinį suverenitetą, kuris yra jau šiandien išryškėjęs lietuvių tautos siekis ir neatimama tautų teisė, įgyvendinama tik laisvo tautų apsisprendimo sąlygomis. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba skelbia, kad nuo šios dienos, priėmus Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsnio pataisą, Lietuvos TSR galioja tik jos Aukščiausiojoje Taryboje priimti arba patvirtinti įstatymai. Ateities santykiai su TSRS ir kitomis valstybėmis turi būti nustatomi tik tarpvalstybinėmis sutartimis. Šie Lietuvos žmonių siekiai nėra nukreipti prieš tautų teises ir jų teisėtus interesus.“

Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas-kreipimasis į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą ir TSRS vyriausybę. Šio dokumento esmė – Molotovo–Ribentropo pakto ir jo slaptųjų protokolų istorinė, politinė prigimtis ir pasekmės tautoms.

Apie tokio dokumento rengimo poreikį ir iniciatyvas buvo pranešta prasidedančioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. Seniūnų tarybos posėdžio metu buvo gauti du projektai vienu ir tuo pačiu klausimu.

248 *Ten pat*.

249 *Žinios*, 1989, nr. 15-167.

Deputatas Z. Vaišvila Sąjūdžio Seimo tarybos vardu siūlė priimti pareiškimą-kreipimąsi į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą dėl 1939 m. rugpjūčio 23 d. TSRS ir Vokietijos pasirašytos Nepuolimo sutarties ir slaptojo protokolo. Tuo pačiu klausimu priimti dokumentą siūlė ir deputatas J. Paleckis. Seniūnų tarybai pritarus šis klausimas buvo įrašytas į sesijos darbotvarkę[250]. Pareiškimo-kreipimosi tekstą rengė sudaryta komisija: Z. Vaišvila, V. Statulevičius, J. Paleckis, K. Motieka, Steponas Imbrasas, R. Ozolas ir L. Sabutis[251].

Dokumento rengimo motyvus visapusiškiau atskleidė kalbėjusieji sesijoje[252]. TSRS liaudies deputatas R. Gudaitis: „<...> pareiškimas-kreipimasis turi ne vien moralinės apeliacijos prasmę. Jis paremtų mūsų – TSRS liaudies deputatų grupės pastangas ir iniciatyvas, parengtus suvažiavimui ir Aukščiausiajai Tarybai dokumentus, jų svorį ir vertę mūsų veiksmų programai. <...> Tokiu pareiškimu-kreipimusi mes parodysime, kad esame laisvę mylinti, išdidi tauta ir valstybė, kurios natūrali raida buvo sutraiškyta tankų vikšrais 1940 metais, bloškusi mus į kruviną karinio diktatoriaus glėbį." TSRS liaudies deputatė Z. Šličytė: „<...> reikia nurodyti, kad prašome pripažinti šiuos sandėrius ne tik neteisėtais nuo jų sudarymo momento, nes neteisėti jie tarptautinės teisės požiūriu. <...> Todėl reikia papildyti tą kreipimąsi: „ne tiktai neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų sudarymo momento." TSRS liaudies deputatas A. Smailys: „Negalima nepaminėti tų genocidinių, masinių nusikaltimų prieš lietuvių, latvių, estų tautas. <...> teisinių pažeidimų lietuvių tautos atžvilgiu klausimais turėtų būti sudarytas teisininkų deputatų, istorikų komitetas, kuris nurodytų kelius, kaip tuos teisinius pažeidimus <...> atstatyti. Atstatyti ta prasme, kad iškyla klausimai mūsų Respublikos juridinio-politinio statuso ir reikia duoti aiškų atsakymų mūsų tautai."

Aukščiausiosios Tarybos pareiškimui-kreipimuisi buvo pritarta taip pat beveik vienbalsiai (vienas deputatas susilaikė). Šis dokumentas nebuvo paskelbtas Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žiniose ir liko tik Aukščiausiosios Tarybos posėdžių stenogramose, todėl pacituosime visą jo tekstą:

---

250 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 7.

251 *Ten pat*, p. 16.

252 *Ten pat*, p. 104–105.

„1989 m. rugpjūčio 23 d. sukanka 50 metų, kai tarp Tarybų Sąjungos ir Vokietijos buvo pasirašyta Nepuolimo sutartis bei slaptasis papildomas jos protokolas, pradėjęs dramatišką Tarybų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio santykių etapą.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai stalinizmo vidaus politika pasiekė apogėjų, Tarybų Sąjungos užsienio politikoje išryškėjo siekimas sprendžiant savo tarptautinio saugumo klausimus išplėsti savo teritoriją kaimyninių valstybių sąskaita, sudaryti sandėrį su hitlerine Vokietija. Pirmuoju tokiu žingsniu buvo pasirašytas slaptasis protokolas prie 1939 m. rugpjūčio 23 d. TSRS–Vokietijos Nepuolimo sutarties, padalijęs Rytų Europą į šių dviejų valstybių įtakos sferas. Tai tiesiogiai pratęsė Miuncheno susitarimų dvasią, dar kartą atskleidė didžiųjų valstybių visišką nesiskaitymą su mažomis suvereniomis tautomis, jų valstybingumu.

Liepsnojant Europoje antrajam pasauliniam karui, Tarybų Sąjunga ir hitlerinė Vokietija žengė naują suartėjimo žingsnį. 1939 m. rugsėjo 28 d. abiejų valstybių sienų nustatymo ir draugystės sutartimi bei ją papildančiu slaptuoju protokolu Lietuvos valstybės teritorija pateko į Tarybų Sąjungos įtakos sferą.

Minėtų sutarčių ir papildomų protokolų akivaizdoje naująją prasmę įgyja ir 1939 m. spalio 10 d. Vilniaus ir Vilniaus krašto grąžinimo Lietuvai ir Lietuvos–Tarybų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties pasirašymas. Jeigu Vilniaus ir Vilniaus krašto grąžinimas Lietuvai buvo teisėtas ir atitiko ankstesnes Lietuvos tarptautines sutartis, tai savitarpio pagalbos aspektas buvo Lietuvos Respublikai priverstinis. Įsteigusi karines bazes, įvedusi Raudonosios Armijos kontingentą į Lietuvą, Tarybų Sąjunga sustiprino savo įtaką Lietuvos vidaus ir užsienio politikai.

Stalininis diktatas, įformintas Tarybų Sąjungos–Vokietijos slaptuose protokoluose, o vėliau ir 1940 m. birželio 14 d. ultimatumas Lietuvos vyriausybei lėmė Lietuvos Respublikos žlugimą 1940 metų vasarą, jos aneksiją ir įjungimą į TSRS. Lietuvos pietvakarių teritorijos atidavimas Tarybų Sąjungai buvo užfiksuotas 1941 metų sausio 10 dieną Vokietijos–TSRS slaptajame protokole.

Šalyje šiuo metu vykstanti pertvarka ir teisinės valstybės kūrimas yra neatskiriamai susiję su stalininės Tarybų Sąjungos užsienio politikos pasmerkimu. Minėtų sutarčių slaptųjų protokolų viešas pripažinimas ir pasmerkimas yra objektyvi būtinybė. Tai padaryti būtina vardan istorinės tiesos, lietuvių ir kitų Pabaltijo tautų ateities. Lietuvos

TSR Aukščiausioji Taryba kreipiasi į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą, į Tarybų Sąjungos vyriausybę, reikalaudama pasmerkti 1939 ir 1941 metų tuometinės tarybinės vyriausybės pasirašytus minėtus slaptus sandėrius ir paskelbti juos neteisėtais nuo jų pasirašymo momento."[253]

Įstatymas „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų"[254]. Šiuo teisės aktu iš esmės buvo reaguojama į Maskvoje parengtą dokumentą, pavadintą „Vadovavimo ekonomikai ir socialinei sferai sąjunginėse respublikose pertvarkymo, plėtojant jų suverenias teises, savivaldą ir finansavimąsi, bendrieji principai". Susipažinus su juo buvo akivaizdu, kad apeinami esminiai dalykai, susiję su valdymo decentralizavimu ir respublikų savarankiškumo didinimu, nepaisoma priimtų Lietuvos TSR konstitucijos pataisų.

Neanalizuojant įstatymo nuostatų sąveikos su daugelio kitų teisinio reguliavimo sričių normomis, derėtų pažymėti, kad įstatymo esmė buvo ne tiek reguliuoti konkrečius ekonominės veiklos santykius, kiek suformuoti šių santykių fundamentaliuosius dėsnius ir būsimosios teisėkūros pagrindines kryptis bei uždavinius. Neatsitiktinai daugelio įstatymo nuostatų turinys labiau priminė konstitucinį lygmenį, o ne ordinarinį teisinį reguliavimą. Antra vertus, įstatymo normos tartum išplėtė paskelbtame Konstitucijos projekte suformuluotų nuostatų turinį.

Apibrėžiant ekonominio savarankiškumo pagrindų sampratą įstatyme skelbiama: „Lietuvos TSR, kaip suvereni valstybė, savarankiškai įgyvendina socialinę ir ekonominę politiką, atitinkančią jos gyventojų interesus"; „Visus Respublikos ekonominius ir socialinius klausimus sprendžia Lietuvos TSR valstybinės valdžios ir valdymo organai, vadovaudamiesi ekonominiais ūkininkavimo principais, savivalda, apsimokėjimu ir savikontrole"; „Lietuvos TSR savarankiški ekonominiai ryšiai su kitomis TSRS respublikomis ir užsienio šalimis grindžiami lygiateisėmis tarpusavio sutartimis"; „Lietuvos TSR dalį savo lėšų perduoda sąjunginiam biudžetui sutartimis deleguotoms funkcijos vykdyti"; „Lietuvos TSR garantuoja ūkinės veiklos laisvę ir rinkos santykius, nuosavybės formų, įmonių ir organizacijų įvairovę ir jų lygiateisiškumą."

253 *Ten pat*, p. 103–104.

254 *Žinios*, 1989, nr. 15-168.

Įstatyme atsisakyta bet kokių užuominų į tai, kad ekonominius santykius reguliuoja ir TSRS teisės aktai: „<...> ekonominius santykius reguliuoja Lietuvos TSR Konstitucija, šis įstatymas ir jais grindžiami Lietuvos Respublikos socialinius-ekonominius interesus ginantys Lietuvos TSR įstatymai bei sutinkamai su jais leidžiami vyriausybės sprendimai, taip pat Lietuvos TSR tarptautinės ir kitos sutartys."

Atsiribojant nuo TSRS ekonominės sistemos dogmų, paskelbta, kad Lietuvos TSR ūkį sudaro įmonės, įstaigos bei organizacijos ir kiti asocijuoti ar neasocijuoti verslininkai, veikiantys Lietuvos teritorijoje. „Visų Lietuvos teritorijoje esančių įmonių, įstaigų ir organizacijų veiklą reglamentuoja Lietuvos TSR įstatymai. <...> Organizacijų padaliniai, esantys kitų TSRS respublikų arba užsienio valstybių teritorijoje, veikia sutinkamai su atitinkamų TSRS respublikų arba užsienio valstybių įstatymais ir Lietuvos TSR sutartimis."

Nustatyti ekonominių santykių principai:

- nuosavybės formų įvairovė;
- rinkos santykiai;
- ūkinės veiklos laisvė;
- ūkio valdymo decentralizavimas;
- ekonomikos valstybinis reguliavimas;
- ekonomių ryšių su TSRS respublikomis ir užsienio šalimis atvirumas.

Pakartojant naujas Lietuvos TSR konstitucijos 11 straipsnio nuostatas dėl nuosavybės, nurodyta:

„Lietuvos TSR valstybinei nuosavybei priklauso:

1) žemė, jos gelmės, vidaus ir teritoriniai vandenys, miškai ir kiti gamtos ištekliai;

2) už valstybės lėšas įgytos įmonės, negamybinės paskirties objektai, energetikos, transporto ir ryšių tinklai bei priemonės, kiti infrastruktūros objektai, intelektualinis produktas, informacija, valstybinių įstaigų ir organizacijų turtas, taip pat finansiniai ištekliai, valstybės investuoti į gamybinės ir negamybinės paskirties įmones, organizacijas ir objektus;

3) valstybiniai bankai, už valstybės lėšas įgyti vertybiniai popieriai, kiti piniginiai ištekliai.

Lietuvos TSR priklauso išimtinės teisės oro erdvei virš Respublikos teritorijos, jos kontinentiniam šelfui ir ekonominei zonai Baltijos jūroje."

Nors įstatyme ir nebuvo minima privati nuosavybė, tačiau nustatant, kas sudaro fizinių asmenų nuosavybę, buvo akivaizdu, kad artėjama prie privačios nuosavybės legalizavimo. Įstatymas skelbia, kad fizinių asmenų ir jų šeimų nuosavybei priklauso gamybos priemonės, infrastruktūros objektai, finansiniai ištekliai, vertybiniai popieriai ir kitas turtas, įsigytas jų lėšomis Lietuvos TSR įstatymų nustatyta tvarka, taip pat intelektualinio darbo produktas, esantis patentinės ir licenzinės teisės objektu. Asmenims Respublikos įstatymų nustatyta tvarka suteikiamas ūkiui reikalingas žemės sklypas neterminuotam (amžinam) naudojimui su paveldėjimo teise, nemokamai.

Respublikos valstybinis turtas ir vietos savivaldos žinioje esantis turtas galėjo būti išnuomojamas, parduodamas, perleidžiamas Respublikos juridiniams ir fiziniams asmenims ar visuomeninėms organizacijoms, kitų TSRS respublikų bei užsienio šalių firmoms ir organizacijoms.

Pagal įstatymą Lietuvos TSR ekonominiai ryšiai su kitomis TSRS respublikomis galėjo būti palaikomi valstybiniu ir ūkio juridinių ir fizinių asmenų lygmeniu. Tie ryšiai turėjo būti grindžiami savitarpio nauda ir reglamentuojami valstybinėmis dvišalėmis bei daugiašalėmis sutartimis.

Buvo akivaizdu, kad Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų įstatymas buvo tik visų kitų orientacijų į naują ekonominę, socialinę būseną pradžia. Kad būtų įgyvendintos visos šio įstatymo nuostatos, reikėjo priimti ir įgyvendinti kitus teisės aktus: dėl nuosavybės, darbo ir užimtumo, socialinio aprūpinimo, valstybinės valdžios ir valdymo institucijų, vietos savivaldos, mokesčių ir biudžeto, bankų, pinigų sistemos, antimonopolijų, įmonių, verslų, bankroto, gamtosaugos, gyventojų migracijos, ekonominių ryšių su užsienio šalimis ir aibę kitų norminių teisės aktų.

1988 m. kovo 21 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas buvo priėmęs įsaką „Dėl transporto priemonių ir kitų savaeigių mašinų bei mechanizmų savininkų apmokestinimo", kuriuo šis mokestis buvo dvigubai padidintas ir, savaime suprantama, sukėlė visuotinį nepasitenkinimą. Šį klausimą aktualizavo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Transporto ir ryšių komisija, kuri nepritarė šiam mokesčiui ir lėšų įskaitymui

į sąjunginį biudžetą. Komisija šiam mokesčiui nepritarė ir dėl to, kad mokesčio sumos bus panaudojamos „<...> kitų šalies regionų keliams taisyti. Mūsų vairuotojai daugiausia važinėja Respublikos keliais ir iš jų gaunamos įplaukos turi būti naudojamos mūsų keliams gerinti.“[255] Problema aktualizuota dar 1988 m. lapkričio 17 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje diskutuojant apie 1987 metų valstybinio biudžeto įvykdymą.

Finansų ministras R. Sikorskis savo baigiamajame žodyje dėl valstybinio biudžeto įvykdymo vėl palietė šį klausimą: „Kelti klausimą dėl šio mokesčio sumų grąžinimo į vietinius biudžetus, mūsų nuomone, netikslinga, nes, paėmus šias sumas į sąjunginį biudžetą, mūsų planiniams poreikiams išskirti kiti lėšų šaltiniai. Jeigu bus mums perduotas atgal minėtas mokestis, atitinkamai sumažins kitus šaltinius.“ Nors finansų ministras pritarė deputato A. Žukausko pasiūlymui nedidinti šio mokesčio gyventojams ir nepradėti jo imti iš įmonių (kam reikalinga nauja įmonių apmokestinimo forma, jeigu jau dabar imame fondų mokestį), tačiau konstatavo: „<...> šį klausimą reikia kol kas kelti ten, kur jis išspręstas – TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume. Jeigu mūsų savarankiškumo projektas įgaus gyvybę, spręsime mes patys.“[256]

Šio mokesčio nepriimtinumo problema neatlėgo. Praėjus beveik pusmečiui po dešimtosios sesijos Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas Juozas Šėrys, atsakydamas į deputatų keliamus klausimus, kalbėjo: „Ar bus sustabdytas priimtas TSRS Vyriausybės nutarimas dėl kelis kartus padidinto kelių mokesčio individualiam transportui. Primestas respublikoms nutarimas buvo. Visi mūsų protestai atsimušė. Aš manau, kad šiandien, kada mes priėmėm pataisas, yra kaip ir pirmas atvejis, kurį bus galima išbandyti.“

Nieko nelaukdamas K. Antanavičius ekspromtu pasiūlė priimti tokį nutarimą:

„Vadovaudamasi Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsniu, Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba nutaria:

Sustabdyti TSRS Aukščiausiosios Tarybos įsako dėl valstybinio ir asmeninio transporto apmokestinimo galiojimą Lietuvos teritorijoje.“[257]

---

255 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 41.

256 *Ten pat*, p. 95.

257 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 111.

Viskas buvo išspręsta žaibiškai. Stenogramoje fiksuota:

„Pirmininkas. Gal kas turite papildyti? Nėra. Balsuoti reikia?

Iš salės: Reikia, reikia.

Pirmininkas. Kas už tą pasiūlymą, prašau balsuoti. Ačiū".

Šiek tiek patikslintas nutarimo tekstas buvo paskelbtas „Žiniose"[258].

258 *Žinios*, 1989, nr. 15-175.

XVIII. TSRS TEISINĖS SISTEMOS PAMATAI SKELDĖJA, O LIETUVOS TSR KONSTITUCIJOS NAUJASIS 70 STRAIPSNIS VEIKIA!

Sustabdžius TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1988 m. kovo 21 d. įsako „Dėl transporto priemonių ir kitų savaeigių mašinų bei mechanizmų savininkų apmokestinimo“ galiojimą, kitoje, dvyliktojoje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje iškelta visuotinai svarbi aktualija – dėl valstybinės kalbos statusą įgijusios lietuvių kalbos.

Dalyko esmė buvo ta, kad 1989 m. balandžio 25 d. TSRS susisiekimo ministras paskelbė įsakymą „Dėl TSRS geležinkelių techninio eksploatavimo taisyklių punkto 1.2 papildymo“. Ten buvo nustatyta, kad geležinkelio darbuotojų tarnybinio bendravimo kalba yra rusų kalba. Ministras pareikalavo apie šį įsakymą informuoti visus darbuotojus jiems pasirašant, taip pat besąlygiškai šį įsakymą vykdyti. Toks įsakymas netrukus tapo visuotinio dėmesio objektu, o TSRS liaudies deputatas Algis Mickis paklausimu kreipėsi į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą.

Prasidėjusioje diskusijoje apie tą TSRS susisiekimo ministro įsakymą J. Marcinkevičius kalbėjo: „<...> šis ministro įsakymas prieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijos 71[1] straipsniui, o taip pat Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1989 m. sausio 25 d. įsakui „Dėl Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimo“. <...> Įsakymas dar sykį paliudija imperines centrinių žinybų užmačias, nesiskaitymą su Respublikos įstatymais, jos suvereniteto pažeidimą. Išleisdamas savo įsakymą, ministras drįsta remtis tuo faktu, kad Lietuvos geležinkelyje šiuo metu dirba tik apie 52 procentai lietuvių. Reikia atkreipti ministro dėmesį, kad būtent rusų kalbos vienvaldystė geležinkelyje, nors ten ir dirba 52 procentai lietuvių, trukdė šiam procentui augti. TSRS susisiekimo ministras, išleisdamas savo įsakymą, puikiai žinojo, kad Lietuvoje priimtas valstybinės kalbos įstatymas. Kaip matote, jis ne tik neatsižvelgia į jį, bet dar daugiau – įsako nepaklusti. Taigi, kursto Respublikoje nacionalinę nesantaiką ir, kaip nebūtų gaila, objektyviai susitapatina su vietiniais kurstytojiškų lapelių autoriais.“[259]

TSRS liaudies deputatas L. Kučinskas, pritardamas J. Marcinkevičiaus pasiūlymui, pažymėjo, kad atėjo metas atkurti Lietuvos geležinkelio statusą, kuris buvo panaikintas

259 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*, p. 110.

Nikitos Chruščiovo laikais, kadangi „jis nei teisiniu, nei ekonominiu požiūriu turbūt nepasiteisina. Taip pat nekiltų ir tokių konfliktų, kaip tas, kurį mes ką tik svarstom.“[260]

Deputatas, Geležinkelio apygardos viršininkas V. Kastanauskas nors „visiškai pritarė“ nutarimui sustabdyti TSRS ministro įsakymo galiojimą Lietuvos teritorijoje, tačiau atkreipė dėmesį į kai kuriuos „niuansus“: „Praeitų metų gruodžio mėnesį pas draugą Ryžkovą posėdžiavo geležinkelininkai, buvau ten ir aš tarp kitų geležinkelio viršininkų, geležinkelio atstovų, ir draugas Ryžkovas kategoriškai pareiškė, kad girdi, Armėnija, Pabaltijys, Lietuva kelia klausimą atkurti Lietuvos geležinkelį. Ir jis kategoriškai pareiškė baigti tas šnekas. Lietuvos vadovybė, Lietuvos Respublikos vyriausybė kreipėsi į TSRS Ministrų Tarybą, konkrečiai į draugą Ryžkovą, prašydama apsvarstyti klausimą dėl Lietuvos geležinkelio atkūrimo.“[261]

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas, komentuodamas pasiūlymus nedelsiant spręsti šio TSRS teisės akto teisėtumo klausimą, iš esmės pripažino egzistuojančias problemas. Pirmininkas samprotavo, kad priimant Aukščiausiosios Tarybos sprendimus reikia atsižvelgti į daugelį socialinių, politinių aplinkybių, įvertinti pasekmes, ir informavo Aukščiausiąją Tarybą apie rengiamą dokumentą, kuriuo bus nustatytos Konstitucijos 70 straipsnio įgyvendinimo procedūros[262].

Raminantys pirmininko žodžiai nesustabdė diskusijų dėl TSRS susisiekimo ministro įsakymo. J. Marcinkevičius: „Gerbiamas Pirmininke ir Geležinkelio apygardos viršininke, kai aš pateikiau šito nutarimo projektą, jokiu būdu negalvojau reikalauti iš kiekvieno mašinisto, vedančio traukinį per Respubliką, mokėti lietuvių kalbą. Šito tame nutarimo projekte nėra. Aš suprantu, kad susiję esame ir geležinkeliu, ir kitais <...> ryšiais su respublikomis, kitomis šalimis ir kad tarptautinė, tarpnacionalinė bendravimo kalba, be abejo, lieka rusų kalba, tačiau pateikti Sąjungos ministro įsakymą kaip, po juo visiems pasirašius, privalomą, įpareigoti, taip sakant, mokytis ir mokėti rusų kalbą, mano supratimu, tai yra paprasčiausias mūsų suvereniteto įstatymo pažeidimas. Aš neatsiimu nutarimo projekto, kurį pateikiau pirmininkaujančiam, ir galvoju, kad turime už šitą nutarimo projektą balsuoti.“[263]

260 *Ten pat*, p. 112.

261 *Ten pat*, p. 112–113.

262 *Ten pat*, p. 115–116.

263 *Ten pat*, p. 117.

TSRS liaudies deputatas Egidijus Klumbys: „Mes turim savo įstatymus, savo Konstituciją ir ją privalom vykdyti. Ir tai turės užtikrinti ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, ir jos Pirmininkas. Ir vėl derinti su žinybomis – taip mes galim ir 5, 10 ir 50 metų derinti ir nieko nepasiekti. Ir visa tai pateikti, kad reikalinga vartoti lietuvių kalbą tarptautinių traukinių reisuose, tai irgi yra absurdas. Juk reikalaujama, kad šita lietuvių valstybinė kalba būtų vartojama tiktai tose organizacijose, kurios yra Lietuvos, Lietuvos geležinkelio apygardoje, Lietuvos civilinės aviacijos valdyboje.“[264]

Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Petras Ignotas, pritardamas nuomonei, kad susisiekimo ministro įsakymas prieštarauja konstitucinei nuostatai dėl valstybinės kalbos statuso, kartu paaiškino, kad Ministrų Taryba šiuo klausimu jau priėmė atitinkamą nutarimą, kuriuo patikslino kai kuriuos klausimus, susijusius su to įsakymo įgyvendinimu[265].

Neminint visų kitų diskusinių peripetijų dėl J. Marcinkevičiaus pateikto nutarimo projekto, vis dėlto buvo nutarta šiuo klausimu balsuoti atvirai, t. y. pakeliant ranką. Posėdžio pirmininkas paskelbė: už nutarimo projektą balsavo – 191, prieš – 19, susilaikė – 16.

Nutarime buvo paskelbta: „Sustabdyti TSRS susisiekimo ministro 1989 m. balandžio 25 d. įsakymo Nr. 8c „Dėl TSRS geležinkelių techninio eksploatavimo taisyklių 1.2. punkto papildymo“ galiojimą Lietuvos TSR teritorijoje, kaip prieštaraujantį Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1989 m. sausio 25 d. įsakui „Dėl Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimo“[266].

Parlamentiniai svarstymai dėl TSRS susisiekimo ministro įsakymo išsiplėtė ir provokavo pokalbį apie daugelį kitų TSRS teisės aktų, kuriais buvo nesiskaitoma su Lietuvos TSR interesais.

Štai deputatė A. Lenkevičiūtė ne tik pritarė J. Marcinkevičiaus pasiūlymui sustabdyti ministro įsakymą, tačiau šį klausimą siejo su kitais visuomeninio gyvenimo reiškiniais, kurie audrina žmones: „Inkorporavus Lietuvos Respubliką į Tarybų Sąjungą, aukščiausieji valdžios ir valdymo organai priėmė daugybę teisinių aktų, negailestingai

264 *Ten pat.*

265 *Ten pat*, p. 118–119.

266 *Žinios*, 1989, nr. 20-253.

ir įžūliai paminančių respublikų suverenitetą. Šie normatyviniai aktai suteikia nepagrįstas privilegijas vienoms TSRS piliečių grupėms ir diskriminuoja teises kitoms. Tarp jų reikšminga vieta tenka įvairaus rango TSRS kariškiams. Tolimosios Šiaurės ir Murmansko piliečiams, išėjusiems į pensiją arba į atsargą, tvirtinama jų išskirtinės teisės aprūpinant gyvenamuoju plotu."[267]

Deputatė, išreikšdama Vilniaus miesto pramonės įmonių bendrijos „Labora" poziciją, pasiūlė priimti nutarimą, kuriuo būtų sustabdytas tų TSRS aktų galiojimas, taip pat panaikinti Lietuvos TSR institucijų aktai, kuriais, dubliuojant TSRS aktus, suteikiamos įvairios socialinės privilegijos TSRS kariškiams ir kitų kategorijų asmenims. Deputatė išvardijo aštuonis tokius nutarimus.

Kad skaitytojui būtų aiškiau, kokias socialinio gyvenimo sritis reglamentavo tie teisiniai aktai, juos paminėsime: gyventojų registravimo taisyklės; lengvatos kariams, karo prievolininkams, asmenims, paleistiems iš karinės tarnybos į dimisiją ir jų šeimoms; įmonių, įstaigų ir organizacijų, esančių Tolimosios Šiaurės rajonuose ir jiems prilygintose vietovėse, darbuotojų aprūpinimas gyvenamuoju plotu kituose šalies rajonuose; TSRS vidaus reikalų ministerijos tam tikrų kategorijų viršininkų, paleistų iš tarnybos ryšium su pensijos paskyrimu, registravimo tvarka; gyvenamųjų namų kooperacijos plėtojimas piliečiams asmeninėn nuosavybėn; karininkų, mičmanų ir liktinės tarnybos karių, paleistų į atsargą arba dimisiją ryšium su TSRS ginkluotųjų pajėgų skaičiaus mažinimu, aprūpinimas gyvenamuoju plotu; priemonės, kuriomis spartinamas Murmansko srities ekonominis ir socialinis vystymas.

Šiuo atveju neatpasakosime visų peripetijų, kurios vyko Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje, tačiau vyravo nuotaikos, kad vienu mostu, iš klausos, pripažinti negaliojančiais visus paminėtus aktus yra nerealu. Nors visi tie klausimai, kuriuos iškėlė deputatė A. Lenkevičiūtė buvo labai aktualūs, tačiau bent preliminarę analizę reikėjo atlikti. To reikalavo elementarūs parlamentinės teisėkūros dėsniai. Štai deputatas J. Jucius kalbėjo: „Visa tai, kas buvo iki mūsų pataisų Konstitucijoje, vienu ypu pasakyt – visus įstatyminius aktus sustabdom ir būtume turbūt taip pat teisūs, kaip ir dėl šito paketo, kuris šiandien pateiktas. Aš prašyčiau gerai išanalizuoti ir tik tada priimti."[268]

---

267 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*, p. 114.
268 *Ten pat*, p. 121.

Klausimas dėl tų visų aktų pripažinimo negaliojančiais buvo sprendžiamas balsavimu. Stenogramose fiksuojama: „Pirmininkas. Gerbiami deputatai, tada taip, jeigu taip keliamas klausimas, gerai. Balsuojam už deputatės Lenkevičiūtės pasiūlymą dėl esamų tų pataisų. Perskaityt tas pataisas? Nereikia. Kas už tai, prašau balsuoti. Nėra nė vieno. Kas prieš? Prieš – 203. Kas susilaikė? Susilaikė 17."

Šios aktualijos sprendimo variantą dar prieš tai buvo pateikęs Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas. Prezidiumo sekretorius L. Sabutis perskaitė siūlomą nutarimo projektą: „1. Pavesti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui parengti nutarimo dėl Respublikos Konstitucijos 70 straipsnio taikymo tvarkos projektą. 2. Pavesti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nuolatinėms komisijoms, Prezidiumui ir Ministrų Tarybai parengti pasiūlymus ir išvadas dėl TSRS įstatymų aktų sustabdymo ir paruošti atitinkamus Respublikos teisinius dokumentus."

Parlamentinių debatų dėl projekto nebekilo, o balsavimo buvo sklandus: „Pirmininkas. Yra pasiūlymas priimt tą nutarimą, kitokių pasiūlymų nėra? Papildymų nėra? Kas už tą nutarimo projektą, prašau. Prašom prie mikrofono. <...> Tai kas už tą nutarimo projektą, prašau balsuot. Kas prieš? Susilaikė? Vienbalsiai."[269]

Deputatės A. Lenkevičiūtės aktualizuota problema nebuvo užmiršta, neliko administracijos spintose. 1989 m. lapkričio 4 d. Aukščiausiajai Tarybai priėmus nutarimą dėl Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsnio taikymo tvarkos, iškart buvo priimtas nutarimas[270], kuriuo buvo sustabdytas šešiolikos TSRS centrinių žinybų aktų galiojimas Lietuvos teritorijoje.

Po to, kai buvo priimtas įstatymas dėl Konstitucijos 70 straipsnio naujos redakcijos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdžiuose ne kartą buvo svarstyti pirmieji teisės akto projektai, kuriuose modeliuotos teisinės šios konstitucinės normos įgyvenimo tvarkos procedūros. Tokio dokumento priėmimas užtruko ne dėl kokios nors piktos valios, bet dėl to, kad tokio pobūdžio aktas buvo rengiamas pirmą kartą ir kilo ne tik teorinių klausimų. Viena esminių problemų – kaip nepertraukiamai reaguoti į TSRS institucijų aktų srautus, kai Aukščiausioji Taryba nėra nuolat veikianti institucija ir

269 *Ten pat*, p. 122.

270 *Žinios*, 1989, nr. 32-439.

susirenka į sesijas keletą kartų per metus. Konstitucinėje nuostatoje buvo besąlygiškai nustatyta, kad tie TSRS teisės aktai galioja tik Aukščiausiajai Tarybai juos patvirtinus ir įregistravus nustatyta tvarka.

1989 m. liepos 5 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas informavo: „Mes po praėjusios sesijos du kartus Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume svarstėm projektą, kuriame numatytas visas mechanizmas šito įstatymo įgyvendinimui. Turiu pasakyti, kad tai nėra paprastas klausimas. Estija panašų nutarimą priėmė praėjusių metų lapkričio mėnesį, tačiau iki šiol neturi to mechanizmo, kaip tuos aktus sustabdyti."[271]

Vienoje pirmųjų tos taikymo tvarkos versijoje buvo numatoma:

1. TSRS įstatymų ir TSRS valstybinės valdžios organų teisinių aktų normos įsigalioja Respublikos teritorijoje: a) kai jos tiesiogiai įtraukiamos (inkorporuojamos) į Lietuvos TSR įstatymus ar kitus aktus Lietuvos TSR aukščiausiųjų valstybinės valdžios organų sprendimu; b) kai Lietuvos TSR aukščiausieji valstybinės valdžios organai priima specialų sprendimą dėl šių normų galiojimo Respublikoje, įregistruodami juos TSRS įstatymų aktų, galiojančių Lietuvos teritorijoje, registro knygoje.

2. TSRS valstybinio valdymo organų teisinių aktų normos įsigalioja Respublikos teritorijoje, patvirtinus juos ir įregistravus Lietuvos TSR aukščiausiesiems valstybinės valdžios organams TSRS vyriausybės ir kitų valdymo organų teisinių aktų, galiojančių Lietuvos teritorijoje, registro knygoje.

3. Pavesti Ministrų Tarybai nustatyti TSRS Ministrų Tarybos nutarimų ir potvarkių, TSRS ministerijų, valstybinių komitetų ir kitų žinybų teisinių aktų normų sisteminimo tvarką ir įpareigoti juos pateikinėti Lietuvos TSR aukščiausiesiems valstybinės valdžios organams šių aktų patvirtinimui ir įregistravimui.

4. Nustatyti, kad iki tol, kol savo veiklą pradės naujojo šaukimo Lietuvos Aukščiausioji Taryba, TSRS įstatymų ir TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisinių aktų normas patvirtina ir įregistruoja Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Jų sustabdymo klausimą sprendžia tik Aukščiausioji Taryba.

5. Pasiūlymai dėl Lietuvos TSR teritorijoje galiojančių TSRS įstatymų ir TSRS valstybinės valdžios ar valdymo organų aktų ar jų atskirų nuostatų galiojimo apribojimo

271 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*, p. 115.

ar sustabdymo Aukščiausiajai Tarybai pateikiami ir svarstomi Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos reglamente nustatyta tvarka.

Beje, po svarstymų, vertinimų ši versija tolydžio keitėsi, o galutinį tekstą po Prezidiumo posėdžio Aukščiausiajai Tarybai pateikė Prezidiumo sekretorius L. Sabutis[272]. Projektuota, jog TSRS valstybinės valdžios valdymo organų teisinių aktų galiojimo Lietuvos teritorijoje pagrindinė sąlyga yra ta, kad jie neprieštarautų Lietuvos TSR suverenitetui ir ekonominiam savarankiškumui. Nuoroda į ekonominio savarankiškumo kriterijų rėmėsi jau priimtu Lietuvos TSR įstatymu „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų“, taip pat kitais teisės dokumentais. Aukščiausiosios Tarybos nutarime projektuota tvarka, pagal kurią turėtų būti pateikiamas Aukščiausiajai Tarybai klausimas dėl TSRS įstatymų, kitų TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisinių aktų galiojimo Lietuvoje. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, nuolatinės komisijos, kitos institucijos turėjo pateikti savo išvadas dėl tokių pasiūlymų ir tik po to klausimas galėjo būti svarstomas Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose. Pagal projektą Lietuvos TSR Ministrų Taryba turėjo nustatyti atskirą procedūrą, kuri apimtų taisykles, kokiu būdu TSRS ministerijų, valstybinių komitetų ir kitų žinybų kuriamos teisinės normos pradeda veikti Lietuvoje.

Apibendrinant galima teigti, kad projekte buvo numatomas minimalus teisinis reglamentavimas, susijęs tik su tuo, kaip rengiami ir pateikiami pasiūlymai apriboti arba sustabdyti TSRS aktų galiojimą Lietuvoje, t. y. tik su Konstitucijos 70 straipsnio antrosios dalies įgyvendinimu. Tokia minimaliai reglamentuota procedūra galėtų galioti iki tol, kol po rinkimų pradės funkcionuoti naujos sudėties nuolat veikianti Aukščiausioji Taryba.

Tokį nutarimo projektą aštriai kritikavo TSRS liaudies deputatas Egidijus Bičkauskas: „<...> tokioje redakcijoje, kokioje jis jums pateiktas, negali būti priimtas. Pirmiausia jis prieštarauja šių metų gegužės mėnesį priimtam Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsniui, taigi yra antikonstitucinis <...>. Antra. Dabar, siekiant Respublikos suvereniteto, tai didelis tiek moralinis, tiek politinis žingsnis atgal. <...> TSRS norminiai aktai <...> galioja tik po jų patvirtinimo ir įregistravimo. O nutarimo projekte matome,

272 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 276–277.

jog jie įsigalioja betarpiškai, be jokio Lietuvos TSR aukščiausiosios valstybinės valdžios pareiškimo. <...> 70 straipsnis iš dalies ir buvo priimtas tam, kad kiekvienas TSRS norminis aktas būtų patikrintas iki jam įsigaliojant Lietuvos TSR teritorijoje ir nepažeistų Lietuvos TSR suvereniteto. <...> Ministrų Tarybai nesuteikta teisė spręsti klausimų dėl TSRS ministerijų, valstybinių komitetų ir kitų žinybų teisinių aktų normų įsigaliojimo tvarkos. <...> Kaip matyti iš mums pateikiamo nutarimo projekto preambulės, jis kalba tik apie įstatymus, reguliuojančius ūkinius santykius. Deja, įstatymai reguliuoja ne tik šiuos santykius. <...> Tai turėtume vertinti tik kaip atsitraukimą siekiant Respublikos suvereniteto, taip pat ir jos politinės nepriklausomybės."[273]

Po E. Bičkausko pasisakymo nutarimo priėmimas sutriko. Teisingumo ministras P. Kūris paaiškino nutarimo projekto genezę: „Aš savo projekte siūliau taip: gauna sąjunginius įstatymus Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Jis žiūri, ar tas įstatymas gali būti tiesiogiai taikomas mūsų Respublikos teritorijoje, ar mes ruošiame savo įstatymą, ir jis teikia dėl to pasiūlymus nuolat veikiančiai Aukščiausiajai Tarybai. Gauna, tarkim, Ministrų Taryba TSRS Ministrų Tarybos normatyvinį nutarimą – taip pat daro išvadas: ar jis galėtų tiesiogiai veikti, ar reikėtų atsiklausti Aukščiausiosios Tarybos, ar ruošti mūsų Ministrų Tarybos nutarimo projektą? Gauna atskira šakinė ministerija savo ministerijos teisinį aktą, sakykim, finansų ministro įsakymą – ir vėl analogiška procedūra."[274]

Ministras atkreipė dėmesį į tai, kad tokios tvarkos įgyvendinimas būtų susijęs su papildomais organizaciniais, finansiniais resursais, nes reikėtų vertinti begalę TSRS teisės aktų ir dėl jų rengti atitinkamas ekspertines išvadas, priimti ir politinius teisinius sprendimus. Rengiant nutarimo projektą orientuotasi į tai, kad tokią funkciją galėtų įgyvendinti tik nuolatos nepertraukiamai veikianti Aukščiausioji Taryba. Atsižvelgiant į šias aplinkybes ir buvo parengtas minimalus kompromisinis teisinio reguliavimo projektas ir teikiamas Aukščiausiajai Tarybai.

Pagaliau buvo nuspręsta atidėti nutarimo projekto svarstymą, įvertinti visus šio teisinio reguliavimo aspektus, o galutinį sprendimą priimti kitoje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje.

---

273 *Ten pat*, p. 284–285.

274 *Ten pat*, p. 287–288.

Antrasis nutarimo projekto svarstymas vyko Aukščiausiosios Tarybos keturioliktoje sesijoje 1989 m. lapkričio 3 d. Prezidiumo sekretoriui pranešus apie naują projekto versiją, debatų nekilo. Už balsavo 247, prieš – vienas, susilaikė 4 deputatai.[275]

1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimu „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 70 straipsnio taikymo tvarkos“[276] buvo nustatyta, kad laikinai – iki tol, kol savo veiklą pradės naujojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priima sprendimus dėl TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisinių aktų įsigaliojimo Lietuvos teritorijoje. Pakartojant Konstitucijos 70 straipsnio nuostatą pažymėta, kad šių teisinių aktų ar jų atskirų normų galiojimo sustabdymo ar apribojimo klausimus sprendžia tik Aukščiausioji Taryba.

Pagal nutarimą TSRS įstatymai, kitų TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisinių aktų normos įsigalioja Respublikos teritorijoje tik šiais atvejais:

a) kai šios normos tiesiogiai įtraukiamos (inkorporuojamos) į Lietuvos TSR įstatymus ar kitus aktus;

b) kai Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, o laikinai – iki tol, kol savo veiklą pradės naujojo šaukimo Aukščiausioji Taryba, ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priima specialų sprendimą dėl šių normų galiojimo Respublikoje.

Šios TSRS teisinių aktų normos, kurių atžvilgiu Lietuvos TSR aukščiausieji valstybinės valdžios organai priima specialų sprendimą dėl jų galiojimo Respublikoje, įregistruojamos TSRS įstatymų aktų, galiojančių Lietuvos TSR teritorijoje, registro knygoje.

Ministerijos, valstybiniai komitetai ir žinybos visus gautus TSRS ministerijų, valstybinių komitetų ir žinybų teisinius aktus per 10 dienų turėjo pateikti Lietuvos TSR Ministrų Tarybai su savo nuomone dėl jų galiojimo Lietuvoje.

Lietuvos TSR Ministrų Taryba, pateikdama TSRS valdymo institucijų aktus Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai, Prezidiumui, kartu pareiškia nuomonę dėl jų galiojimo. Priėmus sprendimą dėl šių aktų įsigaliojimo Lietuvoje, jie turėjo būti įregistruojami TSRS vyriausybės ir kitų valstybinių valdymo organų teisinių aktų, galiojančių Lietuvoje, registro knygoje.

275 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos.* Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 74.

276 *Žinios*, 1989, nr. 32-432.

Visi pasiūlymai dėl tokių teisinių aktų galiojimo sustabdymo ar apribojimo Aukščiausiajai Tarybai pateikiami Aukščiausiosios Tarybos reglamente nustatyta tvarka.

Nutarime taip pat nurodyta, kad prireikus, remiantis Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įregistruotais TSRS įstatymais ir kitais teisės aktais, gali būti rengiami Lietuvos TSR įstatymai bei kiti teisės aktai. Šiuose teisės aktuose turi būti atsižvelgiama į Respublikos interesus, jai būdingas visuomeninių teisinių santykių reguliavimo ypatybes ir jų specifiką bei visuomenės nuomonę.

1989 m. lapkričio 22 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas patvirtino TSRS įstatymų, TSRS vyriausybės ir kitų valstybinio valdymo organų teisinių aktų, galiojančių Lietuvoje, registro knygų formas[277]. Numatyta, kad TSRS aukščiausiųjų valstybinės valdžios organų norminių teisės aktų registro knyga saugoma ir tvarkoma Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume, o TSRS vyriausybės ir kitų valdymo institucijų aktų registro knyga – Lietuvos TSR Ministrų Taryboje.

Beje, Prezidiume priėmus šį nutarimą, čia pat buvo registruoti du TSRS Ministrų Tarybos aktai: nutarimas „Dėl teismų, prokuratūros organų ir notarinių kontorų darbuotojų materialinio aprūpinimo pagerinimo“, taip pat Ministrų Tarybos potvarkis suteikti teisę vaikų namų ir mokyklų-internatų vadovams išduoti vaikams našlaičiams jiems skirtus produktus ir grynus pinigus, kai jie per atostogas, sekmadieniais ir švenčių dienomis yra giminaičių ar kitų asmenų šeimose[278]. Įregistruotas TSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl pašalpų mažai aprūpinamų šeimų vaikams mokėjimo termino pratęsimo“[279]. Įregistruotas net TSRS valstybinio darbo ir socialinių klausimų komiteto nutarimas dėl personalinių pensijų skyrimo tvarkos pakeitimo[280].

Pradėti registruoti ir pirmieji TSRS įstatymai. 1989 m. rugpjūčio 1 d. TSRS įstatymas „Dėl neatidėliojamų priemonių gyventojų aprūpinimui pensijomis ir jų socialiniam aptarnavimui gerinti“[281]. Į registrų knygą buvo įrašyti ir kiti du įstatymai: „Dėl teisėjų statuso TSR Sąjungoje“ ir „TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų teismų

277 *Žinios*, 1989, nr. 35-497.

278 *Žinios*, 1989, nr. 35-498.

279 *Žinios*, 1989, nr. 35-503.

280 *Žinios*, 1989, nr. 35-506.

281 *Žinios*, 1989, nr. 35-505.

santvarkos įstatymų pagrindai“. Prezidiumas, nutardamas registruoti šiuos teisės aktus, pažymėjo, kad jie galios iki tol, kol bus priimtas Lietuvos TSR teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymas. Pavesta Aukščiausiajam Teismui ir Teisingumo ministerijai parengti ir pateikti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui teisinių aktų dėl teismų reformos įgyvendinimo projektus iki 1989 m. gruodžio 30 d.[282]

Nustačius teisines procedūras, kuriomis remiantis galėjo būti stabdomas TSRS teisės aktų veikimas Lietuvoje, buvo sprendžiamas deputatės A. Lenkevičiūtės iškeltas klausimas dėl TSRS teisės aktais suteikiamų lengvatų kai kurioms asmenų grupėms ir tų, kurios akivaizdžiai paliečia Lietuvos žmonių socialinius interesus.

1989 m. lapkričio 4 d. Aukščiausiosios Tarybos keturioliktojoje sesijoje Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas P. Ignotas, įvertinęs daugelį socialinių, ekonominių problemų, susijusių su šių lengvatų taikymu, kalbėjo: „<...> visuomenė nerimauja ir priekaištauja vyriausybei dėl įvairių lengvatų, kuriomis remiantis skiriamos gyvenamosios patalpos atvykstantiems į Respubliką kariškiams, asmenims, išdirbusiems nustatytą laiką Tolimosios Šiaurės ar jai prilygintuose rajonuose.“[283] Atskleisdamas, su kokiomis neįveikiamomis problemomis susiduria vykdomieji komitetai, kitos institucijos, jis pažymėjo, kad Respublikos vyriausybė nors ir kreipėsi į TSRS Ministrų Tarybą spręsti šias aktualijas, tačiau jokių pozityvių veiksmų nesulaukė.

Visa tai apibendrinęs P. Ignotas darė išvadą, kad belieka stabdyti atitinkamų TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos nutarimų galiojimą Lietuvos TSR teritorijoje ir nustatyti tokių lengvatų taikymo apribojimus. Pateiktame Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projekte siūloma stabdyti šešiolikos TSRS aktų galiojimą, kartu paskelbiama, kad „<...> lengvatomis gerinti buto sąlygas naudojasi tik asmenys, išdirbę nustatytą laiką Tolimosios Šiaurės rajonuose bei jiems prilygintose vietovėse ir paleisti į atsargą arba dimisiją liktinės tarnybos kariai, praporščikai, mičmanai ir karininkai, kurie iki išvykimo dirbti, pašaukimo į tikrąją karinę tarnybą arba įstojimo tarnauti nuolat gyveno Respublikos teritorijoje arba Lietuvos TSR piliečiai“.

---

282 *Žinios*, 1989, nr. 35-507.

283 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 103–105.

Toks nutarimas[284] ir buvo priimtas Aukščiausiojoje Taryboje: už balsavo 258 deputatai, prieš – 1, susilaikė du.

Lapkričio 23–24, gruodžio 4–7 dienomis vykusioje Aukščiausiosios Tarybos penkioliktojoje sesijoje svarstant 1990 metų ekonominės ir socialinės raidos perspektyvas ir 1990 metų respublikinio biudžeto projektą, buvo atskleista aibė ekonominėje ir finansų sistemoje egzistuojančių problemų. Išsakyta griežta kritika dėl sąjunginių teisinių direktyvų ir „Centro" diktuojamų nurodymų. Visa tai paskatino Aukščiausiąją Tarybą sudaryti darbo grupę (K. Prunskienė, R. Jasinevičius, P. Kūris, Rimantas Purtulis, Gediminas Vagnorius, Kazimieras Miniotas), kuri turėjo parengti pasiūlymus dėl TSRS valstybinės įmonės (susivienijimo) įstatymo kai kurių nuostatų galiojimo sustabdymo Lietuvoje[285].

Netekus vilties, kad kylančios aktualijos bus išspręstos, kai kurios „Centro" direktyvos buvo paprasčiausiai ignoruojamos, o kitų atžvilgiu taikytos Konstitucijos 70 straipsnio normos.

Visa tai pradėta įgyvendinti atitinkamais Aukščiausiosios Tarybos sprendimais.

1989 m. gruodžio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarime „Dėl Lietuvos TSR 1990 metų ekonominės ir socialinės raidos"[286], siekiant apsaugoti Respublikos vartotojų interesus, nutarta:

a) sustabdyti iki 1991 m. sausio 1 d. TSRS valstybinės įmonės (susivienijimo) įstatymo 16 straipsnio 2 punkto, TSRS kooperacijos įstatymo 34 straipsnio 2 punkto ir 42 straipsnio 1 punkto galiojimą, kiek tai susiję su liaudies vartojamų prekių ir žemės ūkio produkcijos išvežimu už Respublikos ribų;

b) nustatyti, kad ne mažiau kaip 70 procentų žemės ūkio produkcijos ir liaudies vartojamų prekių, kurias Respublikos susivienijimai, įmonės ir organizacijos pagamina viršum sudarytų planinių sutarčių, turi būti realizuojama tik Respublikos vartotojams;

c) sustabdyti 1990 metais TSRS valstybinės įmonės (susivienijimo) įstatymo 17 straipsnio 10 punkto dalies, kurioje kalbama apie sutartinių kainų nustatymą

284 *Žinios*, 1989, nr. 32-439.

285 *Žinios*, 1989, nr. 35-519.

286 *Žinios*, 1989, nr. 36-532.

pagrindinėms maisto prekėms, realizuojamoms valstybinėje prekyboje, išskyrus bulves, valgomąsias vynuoges, vaisių ir daržovių produkciją, jų perdirbimo produktus, įskaitant konservus, taip pat kai kurioms grupėms socialiniu požiūriu svarbių ne maisto prekių, kurios pirmiausia reikalingos vaikams ir vyresnio amžiaus žmonėms, galiojimą.

Paaiškinant šių normų galiojimo sustabdymo priežastis nutarime patikslinama, kad „sudarydama 1990 metų Respublikos prekių rinkos fondus, TSRS prekybos ministerija pažeidė TSRS Ministrų Tarybos nustatytą tvarką, pagal kurią 50 procentų Respublikos įmonių teikiamų liaudies vartojamų ne maisto prekių gamybos prieaugio, turi būti paliekama realizuoti Respublikos gyventojams".

1990 metų respublikinio biudžeto įstatyme[287], greta visų kitų nuostatų, buvo skelbiama: „7 straipsnis. Remiantis Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio Įstatymo) 70 straipsniu, sustabdyti nuo 1990 m. sausio 1 d. TSKP Centro komiteto ir TSRS Ministrų Tarybos 1988 m. kovo 26 d. nutarimo Nr. 412 8 punkto ir TSRS Ministrų Tarybos 1988 m. rugsėjo 30 d. nutarimo Nr. 1137 2 punkto, kuriais numatyta palikti įmonėms 30 procentų apyvartos mokesčio, gauto realizavus prekių daugiau negu ankstesniais metais, galiojimą Lietuvos TSR teritorijoje."

Iš esmės be platesnių diskusijų buvo pritarta finansų ministro R. Sikorskio pasiūlymui ir priimtas nutarimas[288], kuriuo nuo 1989 m. spalio 1 d. Lietuvos TSR teritorijoje buvo sustabdytas TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugpjūčio 3 d. nutarimo „Dėl valstybinių įmonių (susivienijimų) darbo apmokėjimo fondo apmokestinimo" 2 punkto antrosios pastraipos ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugsėjo 26 d. nutarimo „Dėl priemonių gamybos ir paslaugų sferos kooperatyvų, nuomininkų organizacijų ir kitų visuomeninių organizacijų, įmonių lėšų, skirtų darbui apmokėti, prieaugliui reguliuoti" galiojimas.

1990 m. sausio 15 d. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl TSRS Ministrų Tarybos 1990 m. sausio 4 d. nutarimo „Dėl TSRS taupomojo banko perdavimo TSRS valstybinio banko žinion"[289]. Remdamasi Lietuvos TSR konstitucijos

287 *Žinios*, 1989, nr. 36-533.

288 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1990, p. 506.

289 *Žinios*, 1990, nr. 4-94.

70 straipsniu Aukščiausioji Taryba nusprendė neregistruoti šio TSRS Ministrų Tarybos nutarimo ir laikyti jį negaliojančiu.

Šį nutarimą inicijavo Ministrų Taryba, o pagrindinius motyvus paaiškino Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoja K. Prunskienė: „Šis nutarimas neatitinka trijų Pabaltijo respublikų ekonominio savarankiškumo įstatymo, priimto TSRS Aukščiausiojoje Taryboje 1989 metų lapkričio 27 dieną. Pagal šį įstatymą respublikos savarankiškai vadovauja finansinei sistemai ir respublikinio banko veiklai, neskaitant TSRS valstybinio banko įstaigų sistemos. <...> TSRS vyriausybė motyvuoja savo veiksmus tuo, jog, pirma, TSRS taupomasis bankas yra vienintelis garantas gyventojų indėliams išsaugoti ir, antra, kad TSRS taupomajame banke esantys indėliai yra svarbūs kreditiniai ištekliai, skirti bendrasąjunginėms institucijoms finansuoti. <...> arba motyvai yra nepagrįsti. Pirmiausia Lietuvos gyventojų indėlių išsaugojimas ekonominio savarankiškumo sąlygomis iš tikrųjų gali ir turi būti garantuotas Respublikos įstatymais, jos ekonomine politika, tam tikrais vyriausybės sprendimais ir veiksmais. Pagaliau tikriausiai kiekvienas Lietuvos žmogus pasakytų, jog jo indėliai yra skirti ne visos sąjungos reikalams, o Respublikos, kurios pilietis jis yra, kreditiniams poreikiams tenkinti. Antra, ekonominis savarankiškumas numato, kad investicijos, ūkio kreditų poreikiai formuojami ir dengiami Respublikos jėgomis. Taigi šiuos motyvus mes atmetėme.“[290]

Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoja, atsakydama į deputato P. Morkūno klausimą, ar šis bankų sujungimas yra susijęs su Pabaltijo respublikų ekonominiu savarankiškumu, pabrėžė: „Mano supratimu, greičiausiai tai pasitiktinis veiksmas užkertant kelią respublikoms perimti savo kompetencijon bankus, kuriuose sutelkti svarbūs kreditiniai ištekliai. Šis priešpriešinis veiksmas yra neteisėtas ta prasme, kad nutarimas priimtas maždaug praėjus mėnesiui po įstatymo įsigaliojimo, jis paneigia įstatymo 1 straipsnio 4 punktą, kuriame pažymima, kad visi bankai, išskyrus TSRS valstybinį banką, pereina Respublikos žiniai.“

Deputatų balsų dauguma nutarimas buvo priimtas: už balsavo 240 deputatų, prieš nebuvo, susilaikė trys[291].

290 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1990, p. 54.

291 *Ten pat*, p. 56.

Be jokių politinių, teisinių peripetijų priimtas ir nutarimas „Dėl TSRS įstatymo „Dėl konstitucinės priežiūros TSR Sąjungoje“[292]. Pritarta Baltijos parlamentinės grupės ir TSRS liaudies deputatų iš Lietuvos pareiškimams TSRS liaudies deputatų antrajame suvažiavime dėl TSRS įstatymo „Dėl konstitucinės priežiūros TSR Sąjungoje“.

Ginant Lietuvos TSR konstitucijoje paskelbtą Respublikos suverenitetą, pareikšta, kad konstitucinės priežiūros TSR Sąjungoje įstatymas Lietuvoje neveikia nuo jo priėmimo dienos, o Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas šio įstatymo neregistruoja.

Prezidiumo buvo pavesta sudaryti komisiją Konstitucinio Teismo įstatymo projektui parengti ir apie tai paskelbti Respublikos spaudoje[293].

Aukščiausiosios Tarybos deputatų svarstymams šio nutarimo projektą pateikė TSRS liaudies deputatas, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo narys K. Motieka. Nutarimo projektą deputatas apibūdino platesnėje politinės raidos panoramoje. Pacituosime bent kai kuriuos pranešimo fragmentus: „<...> Mes taip pat puikiai žinome, kad Tarybų Sąjunga niekada nebuvo ir nebus sąjunga, jeigu jos nesudarys suverenių valstybių sąjunga. Šiandieninė Tarybų Sąjunga – tai ne sąjunga, bet aiški kolonijinė unitarinė valstybė, kurios egzistavimas paremtas ne demokratija, bet jėga ir grubiu „Centro“ diktatu. Kas ne kas, bet mes, Baltijos valstybių žmonės, tai puikiai žinome, mes viską patyrėme mūsų tautų vargais ir kančiomis. <...> Konstituciniai teismai arba kitų formų konstitucinė priežiūra – tai institutas, kuris būdingas tik demokratinei teisinei valstybei. Deja, prie tokių valstybių Tarybų Sąjungos priskirti negalima. <...> iš Konstitucinės priežiūros įstatymo jau aišku, kad jo uždavinys – ne skatinti, o stabdyti demokratizavimo procesus sąjunginėse respublikose. Čia irgi neužmirštama prisidengti labai populiariu demokratiniu piliečių teisių ir laisvių gynimo šūkiu. <...> naujai priimto Konstitucinės priežiūros įstatymo sąlygomis nedaug liko dienų ir valandų, kol gyvuos mūsų priimti įstatymai, jeigu dabar nepasinaudosime Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsnio nuostata. <...> Konstitucinės priežiūros įstatymas TSR Sąjungoje atima iš mūsų paskutines įstatymines, nors ir ribotos, bet savarankiškos parlamentinės kovos teises, nors formalų, bet Konstitucijoje paskelbtą suverenitetą. Nė

292 *Žinios*, 1989, nr. 4-95.

293 Žr. Žilys J. Konstitucinis Teismas teisinėje kultūroje: istorinės, teisinės paradigmos. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2022, nr. 2 (40), p. 25–28.

vienas mūsų rinkėjas, kuris nėra abejingas Lietuvos ateičiai, niekada nedavė ir niekam iš mūsų neduos jokių įgaliojimų, kad sutiktumėme su Konstitucinės priežiūros ar bet kokiu kitu TSRS įstatymu, kurie galėtų panaikinti arba kitaip padaryti negaliojančiais Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos įstatymus.“[294]

TSRS liaudies deputatas A. Smailys, kuriam teko būti darbo grupės, rengiančios įstatymo projektą, nariu, ne tik pritarė K. Motiekos pasiūlymui neregistruoti TSRS įstatymo „Dėl konstitucinės priežiūros TSR Sąjungoje“, tačiau visapusiškiau atskleidė jo rengimo peripetijas[295]. Deputatas paragino nieko nelaukiant rengti Konstitucinio Teismo įstatymą ir jį priimti: „Šis Respublikos konstitucinės priežiūros įstatymas turėtų būti esminis, pagrindinis teisinis ginklas, ginant mūsų nepriklausomybę ir suverenitetą. Todėl manau, kad visuomenė turi žinoti, kokie žmonės rengs įstatymą. Gi ne Prezidiumas jį ruoš, o bus sudaryta komisija. Norėtųsi viešumo elemento, kad darbas būtų nuoširdžiai ir gerai atliktas.“

Kilus abejonėms, ar nutarime dėl TSRS konstitucinės priežiūros įstatymo reikia remtis Baltijos parlamentinės grupės pozicija, V. Landsbergis perskaitė tos grupės pareiškimą ir paaiškino jo reikšmę šiuo konkrečiu atveju: „Priimdami nutarimą, kuris buvo pasiūlytas, jūs paremsite mūsų deputatų grupės ir delegacijos veiklą Maskvoje. Tai bus vienas iš tokių atvejų, kurių jau buvo ir kurių labai reikia, kad Respublikos parlamentas bendradarbiautų su savo atstovais Maskvoje. Todėl kviečiu ir siūlau pritarti tam tekstui, konstatuojant taip pat ryšį su mūsų institucijomis Maskvoje. O Baltijos parlamentinė grupė yra teisiška konstitucinė reglamentinė grupė, įregistruota ten ir ja remtis yra kaip tik solidu.“[296]

Balsavimo rezultatai bylojo apie Aukščiausiosios Tarybos deputatų nuotaikas ir šio nutarimo atžvilgiu: už balsavo 205, prieš – 1, susilaikė 18.

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) paskutinėje – septynioliktojoje – sesijoje, kuri vyko vasario 7–9 ir vasario 12–14 dienomis, buvo sustabdytas dar kelių TSRS teisės aktų[297] galiojimas Lietuvoje:

---

294 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 56–60.

295 *Ten pat*, p. 60–62.

296 *Ten pat*, p. 65.

297 *Žinios*, 1990, nr. 7-175; nr. 8-201; nr. 8-204.

1979 m. lapkričio 30 d. TSRS įstatymo „Dėl TSRS prokuratūros“ normos, prieštaraujančios Lietuvos TSR konstitucijai;

1977 m. rugpjūčio 18 d. TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl etatinių partinių, profsąjungų ir komjaunimo darbuotojų premijavimo tvarkos“;

TSRS valstybinės įmonės (susivienijimo) įstatymo 6 straipsnio 1, 2, 3 ir 5 punktai, kiek tai susiję su vadovų renkamumu. Papildomai paaiškinta, kad įmonės vadovą pareigoms skiria ir atleidžia įmonės savininkas, kurio funkcijas vykdo atitinkamas valstybinio valdymo organas (ministerija, žinyba, Ministrų Taryba), vietos savivaldybės įmonės – Liaudies deputatų taryba.

XIX. LIETUVOS TSR KONSTITUCIJOS PROJEKTAS LIEKA PROJEKTU BE POLITINĖS IR TEISINĖS PERSPEKTYVOS

Įvairiapusiškai prieštaringas Konstitucijos projektas, kuriame atsispindėjo ir demokratinės raidos siekiai, ir akivaizdūs kompromisai su egzistuojančia politine, ekonomine sandara, negalėjo atliepti visuomenės didžiosios dalies lūkesčių. Po to, kai buvo paskelbta Sąjūdžio Seimo 1989 m. vasario 16 d. Deklaracija ir Sąjūdžio nuostatos dėl paskelbto visuomenės svarstymui Konstitucijos projekto, vis labiau aiškėjo šio dokumento nepriimtinumas spartėjančio politinio proceso panoramoje.

Šiuo atžvilgiu apie tai daug ką pasako ir Sąjūdžio Seimo tarybos nario B. Genzelio kalba Akademiniame dramos teatre vykusiame Vasario 16-osios minėjime: „Kol tauta neatgauna nepriklausomybės, tol jos egzistencijai gresia nuolatinis pavojus. Jeigu tauta turi sąlygas plėtoti savo kultūrą, ji gyvuoja, jeigu turi savo ekonomiką, ji egzistuoja, bet be politinės nepriklausomybės ji vegetuoja. Politinė nepriklausomybė – tautos būties garantija. Tauta, neturinti savo valstybingumo, yra politiškai priklausoma nuo kitų geranoriškumo. Politinės instancijos visada turi galimybę panaikinti kultūrinę autonomiją ar ekonominį savarankiškumą. <...> 1988 metai pakeitė Lietuvos veidą. Po septyniasdešimt metų sugrįžom į atskaitos tašką. Nepriklausomybė niekam nesuteikiama, jos pasiekiama. Klaidos brangiai kainuoja. Kolonizatoriams reikalingos provokacijos, idant įrodytų savo reikalingumą, oponentų menkavertiškumą. Kiekvienas neapgalvotas žingsnis gali nublokšti atgal. Blaivus susiklosčiusios istorinės situacijos suvokimas ir kompromisas be principų – netapatūs veiksniai. Todėl kantriai, žingsnis po žingsnio privalome siekti užsibrėžto tikslo. Kito kelio nematau. Tai istorinė būtinybė. Lygios tautos gali būti tik laisvos. Vergas niekad nebuvo vergvaldžio draugas.“[298]

Apie vis mažėjantį tokio Konstitucijos projekto politinį, socialinį poreikį bylojo 1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiojoje Taryboje priimtos konstitucinės pataisos ir deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“, taip pat po to priimti įstatymai.

1989 m. balandžio 21 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume įvertinta, kaip vyksta paskelbto Konstitucijos projekto svarstymas, kaip apibendrinami žmonių pasiūlymai.

298 Genzelis B. Tauta ir suverenitetas. *Atgimimas*, 1989 m. kovo 3 d.

Priimtame nutarime[299] konstatuota, kad daugelyje laiškų gvildenamos politinės ir ekonominės sistemos konstitucinio reguliavimo aktualijos. Siūlyta naujai suformuluoti konstitucinį 6 straipsnį ir iš esmės patikslinti kompartijos statusą. Visuotinai reikštas pageidavimas, kad įstatymu būtų nustatyta tvarka, pagal kurią kuriamos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės, kuriose jaunimas galėtų atlikti visuotinę karinę prievolę arba būtų sudaryta galimybė tarnauti Pabaltijo karinėje apygardoje. Nemažai gauta pastabų dėl aiškesnio Lietuvos TSR pilietybės, jos santykio su TSRS pilietybe, pilietybės suteikimo tvarkos reglamentavimo. Pareikšta įvairių samprotavimų dėl aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo institucijų kompetencijos ir jų formavimo, rinkimų sistemos tobulinimo. Dauguma žmonių pasisakė prieš tai, kad trečdalis deputatų būtų renkama nuo visuomeninių organizacijų.

Liepos 28 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, susipažinęs su informacija apie Konstitucijos projekto svarstymą Respublikoje, konstatavo, kad „darbo kolektyvai ir piliečiai labai aktyviai ir dalykiškai" svarsto Pagrindinio įstatymo projektą. Pateikiama nemažai pasiūlymų ir pastabų dėl jo konkrečių straipsnių. Kartu keliamos ir visuotinesnės konstitucinės raidos problemos. Pasisakoma už Konstitucijos priėmimo atidėjimą.

Prezidiumas, atsižvelgdamas į „visuomenės pageidavimus, taip pat į tai, kad būtina suformuoti visapusišką Respublikos konstitucijos sampratą", nutarė pratęsti Konstitucijos projekto svarstymą iki 1990 m. sausio 1 d.[300] Prezidiumui buvo pateikta apibendrinanti informacija apie svarstymo metu aktualizuotus klausimus ir temas. Šių dienų skaitytojui gali būti įdomūs to svarstymo bent jau fragmentai[301].

Per keturis mėnesius, kurie buvo skirti Konstitucijos projekto svarstymui, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas gavo 523 laiškus, iš jų 253 kolektyvinius, kuriuose pateikta apie 3 800 pastabų ir pasiūlymų. Spaudoje 52 autoriai pateikė daugiau kaip 200 pasiūlymų.

Plataus atgarsio susilaukė projekto preambulė, taip pat skirsniai, kuriuose įtvirtinama Respublikos politinė ir ekonominė sistema, užsienio politikos veikla, pagrindinės teisės, laisvės ir pareigos, Lietuvos TSR pilietybė, rinkimų sistema.

299 *Žinios*, 1989, nr. 13-114.

300 *Žinios*, 1989, nr. 22-279.

301 LCVA, f. 158, ap. 3, b. 1501, l. 31–44.

Dėl preambulės. Iš esmės buvo pritariama preambulės tekstui, nors pateikta ir kardinaliai priešingų reikalavimų – atsisakyti preambulės. Kartu daugelyje laiškų siūlyta apibūdinti 1939–1940 metų laikotarpį, principingai įvertinti Molotovo–Ribentropo paktą.

Kauno 11-osios profesinės technikos mokyklos darbuotojai, šio miesto 4-osios autotransporto įmonės Sąjūdžio rėmimo grupė, Alytaus nealkoholinių gėrimų ir šampano kombinato dirbantieji, vilnietis I. Cimaliukas ir kiti išdėstė savo preambulės variantus, pasiūlė kur kas plačiau nušviesti lietuvių tautos istorinį kelią.

Dėl 1 skirsnio „Politinė sistema". Ypač daug pastabų pateikta dėl 6 straipsnio. Mokslų akademijos Istorijos instituto, Respublikinės Panevėžio ligoninės darbuotojai, piliečiai J. Augaitis, K. Zumeris, V. Gojelytė ir daugelis kitų siūlė Konstitucijoje įtvirtinti savarankiškos Lietuvos komunistų partijos statusą. „Negali būti Lietuva suvereni, jei LKP nesavarankiška", – rašė Panevėžio hidromelioracijos technikumo darbuotojai. Kai kurių autorių nuomone, pagrindiniame įstatyme būtina akcentuoti politinės sistemos pliuralizmą. Antai Vilniaus 40-osios vidurinės mokyklos pedagogai pateikė tokį variantą: „Lietuvos komunistų partija tarnauja liaudžiai ir telkia ją socializmui kurti. Visos partijos ir jų organai veikia Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų ribose." Prieš tai, kad projekto 1 straipsnyje būtų išvardyta, kas sudaro Lietuvos liaudį, pasisakė Palemono keramikos gamyklos Sąjūdžio rėmimo grupė, Klaipėdos kūdikių namų kolektyvas, piliečiai J. Baliulis, K. Rablevičius, P. Jocys ir kiti. Vietoje sąvokos „liaudis" siūlyta rašyti „piliečiai". Be to, visuotinai reikštas pageidavimas 4 straipsnyje išryškinti TSRS ir Lietuvos TSR konstitucijų santykį ir pirmiausia pabrėžti būtinumą laikytis Lietuvos TSR, kaip suverenios Respublikos, konstitucijos prioriteto.

Dėl 2 skirsnio „Ekonominė sistema". Labai plačiai laiškuose buvo aptariamas nuosavybės klausimas. Klaipėdos 1-osios poliklinikos kolektyvas (97 parašai), Kauno maisto pramonės technikumo darbuotojai, kelmiečių Kavaliauskų šeima, kaunietis R. Burbulis ir kiti pasisakė už tai, kad projekte lygiateisiais pagrindais būtų įtvirtintos visos nuosavybės formos – valstybinė, kooperatinė, privatinė – ir visas jas įstatymas vienodai gintų. Keletas piliečių siūlė 12 straipsnyje nurodyti būtinumą žemės naudotojams

nepažeisti ekologinių dėsnių. Pageidauta papildyti 16 straipsnį taip, kad būtų aišku, jog įmonė yra tikrai savarankiška visose savo veiklos srityse, galinti pati disponuoti savo turtu ir lėšomis, atsisakyti aukštesniųjų organizacijų nurodymų, jei jie pažeidžia darbo kolektyvo interesus. Vievio 6-osios kelių statybos valdybos kolektyvas, pilietis K. Batista rašė, kad negalima kalbėti apie sąjunginio pavaldumo organizacijas. Jų nuomone, TSRS negali turėti sąjunginės nuosavybės. Yra sąjunginės respublikos, kaip TSRS sudarantys subjektai, kurios ir turi savo nuosavybę. Kreipimesi, kurį pasirašė vilnietis E. Andrijauskas ir dar 195 žmonės, siūloma sujungti į vieną 16 straipsnio 3 ir 4 dalis, kuriose būtų apibrėžti ekonominiai, prekybiniai Lietuvos TSR santykiai su sąjunginio pavaldumo organizacijomis bei užsienio valstybėmis.

Dėl 3 straipsnio „Socialinis vystymas ir kultūra“. Nemažoje dalyje laiškų siūlyta užfiksuoti kultūrinių ryšių būtinumą su tautiečiais, gyvenančiais už Respublikos ribų. Mokslų akademijos Istorijos instituto darbuotojai akcentavo, kad ne visuomenė turi tarnauti valstybei, o valstybė visuomenei. Todėl 20 straipsnio dalį siūlė formuluoti taip: „Valstybė sudaro visas sąlygas piliečiams pritaikyti savo kūrybines jėgas...“. Energetikos priežiūros Vilniaus zonos dirbantieji 23 straipsnyje vietoje žodžių „normalias gyvenimo sąlygas“ pageidavo įrašyti žodžius „pragyvenimo minimumo sąlygas“. Anykščių rajono medicinos darbuotojų nuomone, 24 straipsnį reikia papildyti nuostata: „Lietuvos TSR piliečiai atsakingi už savo sveikatą, o valstybė užtikrina sveiką darbo ir ekologinę aplinką.“ Šiaulių „Verpsto“ kolektyvas 25 straipsnyje siūlė akcentuoti vietoje parengtiems kadrams garantuotą darbą Respublikoje. Keliuose laiškų atkreiptas dėmesys į tai, kad Konstitucijoje reikia apibrėžti Respublikos nacionalinės kultūros turtą, pateikiamas naujo straipsnio variantas.

Dėl 4 skirsnio „Užsienio politikos veikla ir socialistinės tėvynės gynimas“. Žmonės visuotinai pritarė 30 straipsnio nuostatoms dėl Lietuvos TSR nacionalinių karinių formuočių sukūrimo. Kartu daugelį netenkino žodžiai „gali būti“, buvo reikalaujama tiesiog įrašyti: „Turi būti įstatymo nustatyta tvarka sukurtos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės...“. Tai paminėta beveik trijuose šimtuose laiškų. Štai pilietis P. Judickas pateikė tokią šios dalies redakciją: „Lietuvos TSR savigynos tikslais atkuriamos

visų trijų rūšių nacionalinės ginkluotosios pajėgos.“ Vilniaus 24-osios vidurinės mokyklos pedagogų kolektyvas, Kauno specializuotos autotransporto įmonės, Panevėžio elektros tinklų darbuotojai, piliečiai P. Šakalys, A. Lomonosova, B. Babravičius, A. Zikaraitė ir daugelis kitų buvo įsitikinę, kad Lietuvos TSR piliečiai vyrai karinę prievolę turi atlikti Respublikos karinėse formuotėse arba Pabaltijo karinėje apygardoje. Dėl profesionaliosios armijos sukūrimo pasisakė Kauno valstybinio istorijos muziejaus darbuotojai, birštonietis P. Putramentas, kaunietė Mikelionienė, panevėžietis P. Tamoliūnas ir kiti.

Dėl 5 skirsnio „Lietuvos TSR pilietybė. Piliečių lygiateisiškumas“. Dėmesio netrūko projekto 34 straipsniui, nustatančiam moters ir vyro teises. Prieš tai, kad šiame straipsnyje būtų akcentuojamos moters ir vyro lygios teisės, pasisakė Vilniaus miesto tarybos vykdomojo komiteto, Kaišiadorių HAE statybos valdybos darbuotojai, vilniečių Šimonių šeima ir kiti, nes, autorių nuomone, piliečių lygiateisiškumas įtvirtintas 33 straipsnyje. Lietuvos KP Biržų rajono komiteto darbuotojai siūlė šį straipsnį skirti vien moters motinos padėties įteisinimui visuomenėje, o ne lygybės tarp vyro ir moters sprendimui. Be to, Kauno 47-ojo vaikų lopšelio-darželio kolektyvas, pilietis E. Andrijauskas manė, kad nereikalinga nurodyti, kiek vaikų auginimas ir auklėjimas namuose pripažįstamas visuomenei reikšminga veikla, nes tai turėtų reglamentuoti atskiras įstatymas. LPS Palemono keramikos gamyklos rėmimo grupė 35 straipsnio antrojoje dalyje siūlė išbraukti žodžius „teisė vartoti lietuvių kalbą“, nes tai valstybinė kalba ir ją privalo mokėti kiekvienas Respublikos pilietis. Be to, piliečiai K. Raklevičius, P. Normantas samprotavo, jog čia nereikėtų apsiriboti tik TSRS tautų kalbomis, bet akcentuoti galimybę vartoti ir kitas pasaulio kalbas. Dalis autorių siūlė formuluotę „Bet koks tiesioginis ar netiesioginis piliečių teisių apribojimas...“ patikslinti žodžiais „Lietuvos Respublikos piliečių“.

Dėl 6 skirsnio „Pagrindinės Lietuvos TSR piliečių teisės, laisvės ir pareigos“. Laiškuose visuotinai reikštas pageidavimas šiame skirsnyje numatyti piliečių konstitucinių teisių gynimą remiantis tarptautinės teisės dokumentais. Vilniaus 40-osios vidurinės mokyklos pedagogai, KPI Mašinų gamybos fakulteto darbuotojai ir studentai,

Anykščių rajono medicinos darbuotojai (205 parašai), kai kurie piliečiai teigė, kad būtina 38 straipsnį papildyti nuostata: „Lietuvos piliečiai turi visas socialines, ekonomines, politines bei asmenines teises ir laisves, kurias skelbia SNO Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Įstatymas negali šių teisių suvaržyti. Šias teises ir laisves gina teismas." Kauno valstybinio istorijos muziejaus darbuotojai siūlė projekto 39 straipsnyje įtvirtinti valstybės pareigą peržiūrėti nustatytą minimalų atlyginimo dydį proporcingai kintant pragyvenimo lygiui ir užtikrinti pragyvenimo minimumą visoms gyventojų kategorijoms. O štai piliečio A. Ramanausko nuomone, šį straipsnį verta papildyti nuostata: „Jeigu žmonėms nesuteikiamas darbas, tai garantuojamas valstybės išlaikymas."

Įvairių samprotavimų pateikta dėl Konstitucijos projekte deklaruojamos piliečių teisės į poilsį (40 straipsnis). Klaipėdiečio A. Gazariano ir kitų šio miesto gyventojų kolektyviniame laiške siūloma konkrečiai neapibrėžti darbo savaitės laiko, nes tai dabar nesisieja su kooperatine veikla, antraeilėmis pareigomis ir kt.

Su 41 straipsnio teiginiu, draudžiančiu vaikų darbą, nesusijusį su mokymu ir auklėjimu, nesutiko Kuršėnų 1-osios vidurinės mokyklos pedagogai, kaunietė A. Zikaraitė. Rašyta, kad darbas kaip tik auklėja ir grūdina fiziškai bei protiškai. Todėl reikia nuo mažens vaikus skatinti darbui ir uždarbiui, tik tada jie grūdinsis ir supras darbo vertę.

Daugeliui žmonių buvo aktuali Konstitucijos projekte deklaruojama teisė į materialinį aprūpinimą senatvėje. Įvairių pasiūlymų šiais klausimas pateikė panevėžietė Tikšienė ir kėdainietė Rimkevičienė. LPS Dotnuvos akademijos rėmimo grupė siūlė 42 straipsnyje įtvirtinti, kad valstybė turi užtikrinti piliečių teisę į aprūpinimą senatvėje. Dalis autorių manė, kad būtina akcentuoti valstybės pareigą nuolatos koreguoti pensijų dydį atsižvelgiant į infliaciją ir kainų pakitimus.

Įvairių minčių, pageidavimų pateikta dėl 49 straipsnio, nustatančio žodžio, spaudos, susirinkimų, mitingų, gatvės eitynių ir demonstracijų laisvę. Darbo kolektyvai, gyventojai pirmiausia siūlė išbraukti žodžius „priešišku socializmui", nes šis teiginys gali būti pernelyg subjektyviai interpretuojamas, be to, primena liūdnai pagarsėjusį įstatymą dėl antitarybinės propagandos ir agitacijos. Tai prieštarauja Visuotinei žmogaus teisių deklaracijai.

Daugelis pageidavo 52 straipsnį papildyti nauja dalimi ir įrašyti, kad vaikams negali būti primetamos jų tėvų įsitikinimams priešingos tiek antireliginės, tiek religinės pažiūros. Be to, siūlyta paskutinę šio straipsnio dalį formuluoti taip: „Bažnyčia Lietuvos TSR atskirta nuo valstybės ir valstybinė mokykla nuo bažnyčios." Vilniečio A. Krukausko nuomone, nei tikyba, nei ateizmas negali būti įtraukiami į bendrojo lavinimo mokyklos būtinąją mokymo programą, o pilietis K. Jakubaitis siūlė valstybės ir bažnyčios santykius grįsti valstybės ir bažnyčios įstatymu.

Nemažai pasiūlymų bei pastabų pateikta ir dėl kitų šio skirsnio straipsnių. Štai Kuršėnų 1-osios vidurinės mokyklos pedagogai prašė papildyti 53 straipsnį nuostata, kad iš tėvų, pametusių vaikus, atsisakiusių jų arba atėmus tėvystės teises, būtų išskaičiuojama už vaikų išlaikymą valstybinėse įstaigose. Vilnietis K. Jakubaitis siūlė 57 straipsnio tekstą, kuriame rašoma apie piliečių asmeninio gyvenimo, susirašinėjimo, telefoninių pasikalbėjimų įstatyminę apsaugą, pratęsti taip: „Jokie įstatymai, instrukcijos ar nurodymai negali numatyti išimčių iš šios nuostatos, kuri privaloma taip pat karinėms, valstybės saugumo bei kitoms sąjunginio pavaldumo žinyboms." Prieniškės M. Palevičienės įsitikinimu, 58 straipsnyje reikia pažymėti, kad vaikai negali būti smerkiami už tėvų nusikaltimus ir blogus poelgius. Kartu autorė siūlė straipsnį papildyti Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos nuostata: „Niekas neturi būti kankinamas, nieko negalima žiauriai, nežmoniškai arba žeminančiai užgaulioti, bausti."

Dėl 7 skirsnio „Lietuvos TSR – suvereni valstybė TSR Sąjungoje". Daugumoje laiškų siūlyta pakeisti šio skirsnio pavadinimą ir turinį iš esmės. Vieningai pateikiama nauja skirsnio formuluotė: „Lietuvos TSR teisiniai santykiai su TSRS". Už tokį sprendimą pasisakė Panevėžio ikimokyklinių įstaigų, Kretingos miškų ūkio darbuotojai, daug kitų darbo kolektyvų, atskiri piliečiai.

Plačiai diskutuota dėl 71 straipsnio. Laiškų autorių netenkino Konstitucijos projekte įrašyta formuluotė, kuri neatitinka suverenios Respublikos sampratos. Šis klausimas gvildentas beveik dviejuose šimtuose laiškų. Nemaža dalis siūlė straipsnio pirmojoje dalyje įrašyti: „Lietuvos TSR – suvereni valstybė." Žmonės pageidavo, kad būtų iš esmės sureguliuoti TSRS ir sąjunginės respublikos santykiai, nustatyti nauji pagrindai, o ne apsiriboti projekto teiginiu „įtvirtintais pagrindais". Siūlyta Lietuvos santykius

su TSRS, kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis ir užsienio valstybėmis grįsti sutartimis, kurias ratifikuoja Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba ne mažiau kaip 2/3 visų deputatų balsų.

Panevėžio elektros tinklų darbuotojai, Mokslų akademijos Biologijos instituto Sąjūdžio rėmimo grupė, piliečiai V. Keršys, J. Baliulis ir kiti 72 straipsnyje siūlė žodžius „laisvai išstoti" pakeisti „laisvai atsiskirti". Ši teisė turėtų būti įgyvendinama Lietuvos piliečių apsisprendimu, pareikštu per demokratišką referendumą arba Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 2/3 visų deputatų balsų. Kretingiškis G. Šalovalovas siūlė straipsnį papildyti nuostata, kad jeigu Respublika atsiskirtų nuo TSRS, visiems, kurie nesutinka su tokiu sprendimu, būtų numatytos pagal susitarimą su TSRS darbinės ir kitos garantijos naujoje gyvenamojoje vietoje.

Nemažai atsiliepimų pareikšta dėl Konstitucijos projekto 78 straipsnio ir pirmiausia tos dalies, kur rašyta, kad Lietuvos TSR padeda vykdyti savo teritorijoje TSRS įgaliojimus, koordinuoja ir kontroliuoja sąjunginio pavaldumo susivienijimų, įmonių, įstaigų ir organizacijų veiklą Lietuvos TSR kompetencijai priklausančiais klausimais. Dauguma pasisakė už tai, kad šis teiginys būtų išbrauktas.

Svarstydami 80 straipsnį, kuriame nustatyta Respublikos aukščiausiųjų valstybinės valdžios ir valdymo organų kompetencija, KPI Mašinų gamybos fakulteto darbuotojai ir studentai siūlė straipsnio 9 punktą formuluoti taip: „Pajamų, skiriamų Lietuvos TSR valstybiniam biudžetui ir TSRS valstybiniam biudžetui sudaryti, nustatymas." Kai kurie darbo kolektyvai, piliečiai išsakė pageidavimus 14 punkte Respublikos kompetencijai priskirti ne „dalyvavimą", o „vadovavimą" užtikrinant viešosios tvarkos apsaugą ir valstybės saugumą. Siūlyta Respublikos teismų, prokuratūros, konstitucinės priežiūros komiteto, visų teisingumo sistemos organų sudarymą, jų kompetencijos ir veikimo tvarkos nustatymą priskirti Lietuvos TSR kompetencijai. Dalis laiškų autorių reikalavo 80 straipsnyje nurodyti klausimus, kuriuos Respublika perleidžia mišriai Lietuvos TSR ir TSRS kompetencijai.

Laiškuose buvo daug bendro pobūdžio pasiūlymų, samprotavimų, nesusijusių su atskirų Konstitucijos projekto straipsnių redakcija. Piliečiai ragino atsisakyti tiesioginio reikalavimo laikytis TSRS konstitucijos ir TSRS įstatymų, kritikavo vartojamus terminus, neturinčius kokio nors kitokio, išskyrus ideologinį, turinio. Pageidauta

trumpinti ir konkretinti tekstą, straipsnius formuluoti tiksliai, aiškiai ir nedviprasmiškai.

Absoliuti dauguma laiškų autorių siūlė neskubėti priimti Konstitucijos, o pratęsti svarstymą ir tik atnaujintą projektą, atsižvelgus į svarstymo rezultatus, pateikti naujai išrinktai Aukščiausiajai Tarybai arba Pagrindinį įstatymą priimti referendumu.

XX. NENUTRŪKSTANTI LIETUVOS TSR KONSTITUCIJOS REVIZIJA

Skaitytojui priminsime, kad galiojanti Lietuvos TSR konstitucija, kuri buvo priimta 1978 m. balandžio 20 d., pirmą kartą buvo pakeista 1988 m. lapkričio 18 d. įstatymu „Pakeisti Lietuvos TSR Konstitucijos 168 ir 169 straipsnius". Nustatyta, kad Lietuvos TSR valstybinė vėliava yra tautinė vėliava, kurią sudaro audeklas iš trijų spalvotų juostų: viršutinės – geltonos, vidurinės – žalios, žemutinės – raudonos. Tuo pačiu įstatymu paskelbta, kad Lietuvos TSR valstybinis himnas yra V. Kudirkos „Tautiška giesmė".

Įstatymu „Papildyti Lietuvos TSR Konstituciją (Pagrindinį įstatymą) 77^1 straipsniu" nustatyta: „Valstybinė Lietuvos TSR kalba yra lietuvių kalba".

1989 m. gegužės 18 d. vykusioje Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktojoje sesijoje taip pat pakeisti Konstitucijos keturi straipsniai, turintys išskirtinę politinę, istorinę reikšmę.

Šių konstitucinių pataisų turinį visapusiškai atskleidėme prieš tai, todėl šiuo atveju priminsime vėlesnius įstatymus, kuriais koreguotas konstitucinis tekstas.

1989 m. gegužės 18 d. įstatymas „Patvirtinti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaką „Dėl Kapsuko miesto ir Kapsuko rajono pavadinimo pakeitimo" ir dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 74 straipsnio pakeitimo"[302]. Kovo 21 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, „remdamasis Kapsuko miesto ir Kapsuko rajono gyventojų apklausos rezultatais", priėmė įsaką, kuriuo pakeitė šio miesto ir rajono pavadinimus ir atkūrė istorinį Marijampolės pavadinimą[303]. Kartu buvo pripažintas netekusiu galios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1955 m. balandžio 9 d. įsakas, kuriuo Marijampolė buvo tapusi Kapsuku[304].

Pagal tuo metu galiojusios Konstitucijos 109 straipsnį Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, kurie buvo priimti laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų ir kuriais buvo sudaromi nauji ir panaikinami rajonai bei respublikos pavaldumo miestai, suteikiami pavadinimai rajonams ir miestams, turėjo būti patvirtinami eilinėje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje.

302 *Žinios*, 1989, nr. 15-171.

303 *Žinios*, 1989, nr. 10-89.

304 *Žinios*, 1955, nr. 5-1255.

Administracinio-teritorinio suskirstymo klausimų sprendimo tvarkos nuostatuose dar buvo numatyta, kad rajonams ir respublikos pavaldumo miestams pavadinimai suteikiami, keičiami, valstybės ir visuomenės veikėjų vardai suteikiami remiantis Ministrų Tarybos teikimu ir tarybų vykdomųjų komitetų tarpininkavimu.

Beje, atsižvelgiant į tai, kad vis aktyviau buvo teikiami pasiūlymai keisti įvairių objektų pavadinimus, suteikti valstybės ir visuomenės veikėjų vardus, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1989 m. vasario 20 d. įsaku[305] pakoregavo Administracinio-teritorinio suskirstymo klausimų sprendimo tvarkos nuostatus ir numatė, kad prospektams, gatvėms, skersgatviams, aikštėms, skverams, parkams, tiltams ir kitoms gyvenamųjų vietovių sudedamosioms dalims valstybės ir visuomenės veikėjų vardus suteikia ne Ministrų Taryba, o Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai.

1989 m. liepos 4 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 13 straipsnio papildymo“[306]. Poreikis koreguoti Lietuvos TSR konstitucijos 13 straipsnį radosi tada, kai buvo rengiamas Valstiečio ūkio įstatymas, vyko intensyvios diskusijos dėl Lietuvos kaimo ateities ir, savaime aišku, dėl to, kaip bus sprendžiamas žemės klausimas.

Tuo metu galiojančios Konstitucijos 13 straipsnyje buvo skelbiama, kad piliečiai įstatymo nustatyta tvarka suteikiamais žemės sklypais gali naudotis pagalbiniam ūkiui (įskaitant gyvulių ir paukščių laikymą), sodininkystei ir daržininkystei, taip pat individualinei gyvenamųjų namų statybai. Dar nurodyta, kad piliečiai turi racionaliai naudoti jiems suteiktus žemės sklypus, o valstybė ir kolūkiai teikia piliečiams paramą tvarkant pagalbinį ūkį.

Vykstant diskusijai dėl ekonominės sistemos reformos ir brandinant atitinkamus projektus, žemės aktualija atsispindėjo ir Konstitucijos projekte, kuris buvo paskelbtas visuomenės svarstymams[307]. 13 straipsnyje nustatant, kad žemės sklypai piliečiams suteikiami neterminuotai ir nemokamai, papildomai skelbiama, jog tie sklypai gali būti paliekami įpėdiniams be teisės perleisti juos kitam žemės naudotojui.

---

305 *Žinios*, 1989, nr. 8-55.

306 *Žinios*, 1989, nr. 20-244.

307 *Tiesa*, 1989 m. vasario 28 d.

Šios nuostatos pakartotos tik ką priimtame įstatyme „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų“. Apibūdinant fizinių asmenų nuosavybę numatyta: „Asmenims Respublikos įstatymų nustatyta tvarka suteikiamas ūkiui reikalingas žemės sklypas neterminuotam (amžinam) naudojimui su paveldėjimo teise, nemokamai.“

Tokiomis teisinio reguliavimo aplinkybėmis ir vyko valstiečio ūkio įstatymo projekto rengimas bei svarstymas visuomenėje ir, suprantama, Aukščiausiojoje Taryboje.

Jau pateikiant projektą 1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje buvo akivaizdu, kad esama įvairių nuomonių ne tik dėl projekto bendrosios koncepcijos, bet ir dėl aibės kitų konkrečių dalykų. Reikėjo spręsti, kokiais teisiniais pagrindais vadovaujantis bus suteikiama žemė kiekvienam valstiečių ūkiui ir koks bus tos žemės sklypų statusas.

Tuo metu egzistavo keletas valstiečio ūkio įstatymo projektų, bet pagrindinių dviejų autoriai buvo Ministrų Taryba ir Lietuvos žemdirbių sąjūdis.

Ministrų Tarybos projekto versiją pateikė deputatas, Lietuvos žemės ūkio akademijos rektorius Jonas Dromantas. Apibūdinęs daugelį to projektų nuostatų, pranešėjas pabrėžė: „Įstatymo projekte nenumatyta, kad žemė pereina valstiečio asmeninėn nuosavybėn, tai yra, ji ir toliau lieka valstybės išimtine nuosavybe. <...> Pastatus, įrenginius, žemės ūkio techniką, gyvulius, pagamintą produkciją, lėšas ir visą kitą turtą ūkininkas, nepažeisdamas galiojančių įstatymų, tvarkys savo nuožiūra. Galės jį parduoti, mainyti, dovanoti, nuomoti, palikti testamentu.“[308]

Deputatas J. Jagminas atkreipė dėmesį į tai, kad „nepakankamai aiškiai apibrėžtas valstiečio ūkio nuosavybės klausimas. Aštunto straipsnio pirmasis punktas sako, kad valstiečio ūkio nuosavybė yra pastatai, statiniai, technikos priemonės, darbiniai ir produktyvieji gyvuliai, pasėliai, pagaminta produkcija, prekės, lėšos ir kitas ūkio veiklai reikalingas turtas. Žemė – ne jo, bet valstybės nuosavybė. Tai teisinga. Tačiau dirbdamas ją, valstietis gali pagerinti žemės kokybę. Jeigu jis padidina jos vertę, šis skirtumas turėtų tapti jo nuosavybe.“[309]

---

308 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos*, p. 74.

309 *Ten pat*, p. 76.

Lietuvos kompartijos Centro komiteto sekretorius, deputatas S. Giedraitis: „Mums ypač svarbu, į kokias rankas pateks žemė. Nederėtų jos skirti perėjūnams, trumpalaikio pasipelnymo siekiantiems žmonėms. Pirmumas žemę gauti turėtų būti suteikiamas kolūkiečiams ir tarybinių ūkių darbuotojams, kurie yra gerai užsirekomendavę gamyboje ir nori savarankiškai ūkininkauti.“[310]

Ministrų Tarybos rengtą įstatymo projektą ir jo nuostatas, apibrėžiančias valstiečių ūkiams skiriamų žemės sklypų statusą, iš pagrindų sukritikavo deputatas K. Motieka: „Čia rašoma, kad valstiečių ūkyje ūkininkaujama bendros nuosavybės teise. Jeigu jau kalbame apie bendrąją nuosavybę, tai turime žinoti, kokia ta bendroji nuosavybė – ar ji dalinė, ar jungtinė. <...> Kaip galima laikyti nuosavybe išnuomotą daiktą? Tai nesuderinami dalykai. <...> Jeigu sakoma, kad ūkininkaujama nuosavybės teise, tai čia preziumuojama, kad žemė taip pat turi būti valstiečio nuosavybė. Tačiau kažkodėl apie tai vengiama kalbėti. Čia turi būti visiškas aiškumas.“ Atskleidęs ir daugiau nepriimtinų nuostatų, deputatas reziumavo: „<...> pateikto įstatymo projekto pagrindu laikyti negalima. <...> manyčiau, kad šiandieną turėtų būti svarstomas Žemdirbių sąjūdžio tarybos paruoštas įstatymas.“[311]

Konstatavus aštrias priešpriešas tarp dviejų valstiečio ūkio įstatymo projektų versijų, nutarta pavesti komisijai rasti kompromisus ir kitoje sesijoje tęsti šio įstatymo svarstymą.

Apie naują valstiečio ūkio įstatymo projekto versiją pranešė S. Giedraitis Aukščiausiosios Tarybos dvyliktojoje sesijoje 1989 m. liepos 4 d. Nekomentuosime viso šio pranešimo turinio ir tik atkreipsime dėmesį į nuostatas, susijusias su žemės nuosavybės dalykais: „Valstiečio ūkio sukūrimas arba, tiksliau, atkūrimas, pirmiausia susietas su esminiu politiniu klausimu – žemės nuosavybės klausimu. Mūsų pateiktas įstatymo projektas dabartinėje teisinės valstybės kūrimo stadijoje numato valstiečiams žemę suteikti neterminuotam (amžinam) naudojimui su paveldėjimo teise ir nemokamai. Žemės pirkimo-pardavimo bei išnuomojimo atvejų projektas neįteisina.“

Tartum paaiškindamas motyvus, kuriais remiantis nebuvo legalizuota visavertė privatinė nuosavybė į žemę, S. Giedraitis kalbėjo: „Tačiau valstiečių ūkio vedimas

310 *Ten pat*, p. 82.

311 *Ten pat*, p. 83–84.

Lietuvoje istoriškai buvo susietas su žemės nuosavybe. Todėl nuosekliai ir nelengvai kurdami savo teisinę valstybę, kartu sukursime naujas nuosavybės formas, kurios, suprantama, palaipsniui padės atsirasti ir naujiems ekonominiams santykiams, kurie užtikrins nuosavybės neliečiamumą ir pilną disponavimą.“[312]

TSRS liaudies deputatas K. Antanavičius visų pirma aktualizavo buvusių žemės savininkų klausimą, kuris tiesiogiai siejasi su istorinio teisingumo dėsniu: „Kalbama ne apie tai, kad pradėtume ieškoti buvusių žemių savininkų ir grąžintume jiems žemes. <...> Tačiau negalime nekreipti dėmesio į tai, kad, jeigu žmonės gyvena arti savo buvusių žemių, jie turi turėti pirmumo teisę gauti tas žemes, jie turi turėti teisę į savo protėvių žemę, į savo giminaičių žemę.“

K. Antanavičius pasiūlė konkretų teisinės nuostatos tekstą: „Žemės savininko įpėdiniams, tebegyvenantiems jų šeimos nuosavybe buvusiose žemėse, jų pageidavimu žemė grąžinama visiškon jų nuosavybėn. Valstiečiai, pageidaujantys atgauti buvusias tėvų ar senelių žemes, turi pirmumo teisę į jas. <...> Įstatymo tvarka gautą žemę valstiečiai turi teisę nusipirkti ir naudoti privatinės nuosavybės teisėmis.“[313]

Valstybinio agropramoninio komiteto pirmininko pirmasis pavaduotojas, deputatas Genadijus Konopliovas, prisimindamas pokarines represijas, trėmimus į Sibirą, prievartinę kolektyvizaciją, kalbėjo: „Dabar matome, kad ši prievartinė kolektyvizacija, administraciniais metodais panaikinusi privatinę nuosavybę, pažeidė nuosavybės formų ekonominio vystymosi pagrindus. <...> tvirtai pasisakau už privatinės nuosavybės atkūrimą. Ši nuosavybės forma turėtų užtikrinti teisę į žemę, visas gamybos priemones, materialinius išteklius, teisę į produkciją ir į pelną. Tai būtų kokybiškai naujas kaimo vystymosi impulsas.“ Deputatas tęsė: „Žemė šventa. Ji mūsų lizdas. Ir teisę jį tvarkyti turim atiduoti ne perėjūnams, o patiems geriausiems ir sąžiningiausiems mūsų žmonėms. Manau, kad pirmiausia prie savo žemės galėtų grįžti tremtiniai. Jie kentėjo Sibire kaip tik už tai, kad buvo geri ūkininkai ir mylėjo žemę. <...> neturime nuskriausti kitų, ypač kaime šiuo metu dirbančių žmonių.“[314]

---

312 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*, p. 5.

313 *Ten pat*, p. 9–10.

314 *Ten pat*, p. 12–14.

TSRS liaudies deputatas Bolius Poškus: „Valstiečio ūkis pilnavertis bus tada, kai pasakysim, kad žemė yra nuosavybės objektas, kad mes turime tris nuosavybės formas: žemė yra valstybinė, kooperatinė grupinė ir asmeninė individuali. Nors šiuo metu mes dar morališkai ir galbūt politiškai nepribrendę tai pasakyti, bet aš manau, kad pagal mūsų dabartinių politinių įvykių tempą, praėjus ne daugiau kaip metams, mes prie to klausimo grįžome jau šiandien.“[315]

Deputatas Č. Karbauskis pranešė, kad Šiaulių rajone vykusioje žemdirbių apklausoje 65 procentai pasisakė už žemės skyrimą nemokamai be teisės parduoti, 70 procentų pritaria tik laipsniškam valstiečių ūkių kūrimui, 30 procentų buvo už tai, kad žemė būtų atiduota pagal ūkininko pageidavimą[316].

Kompartijos Kretingos rajono komiteto pirmasis sekretorius, deputatas V. Kubilius: „<...> žemė turi būti nuosavybės objektas, <...> pirmumo teisė turi priklausyti teisėtiems žemės paveldėtojams, gyvenantiems ar dirbantiems toje vietovėje. Ir aš dar pridėčiau, kad ir norintiems grįžti ūkininkauti.“[317]

Deputatas J. Dromantas: „<...> mano supratimu turėtų lygiagrečiai, laisvanoriškais principais ir pagrindais egzistuoti valstybinė, kooperatinė ir privatinė nuosavybė. Tai yra valstybinė – tarybiniai ūkiai, eksperimentiniai, mokomieji bandymų ūkiai, kooperatinė – kolūkiai su visomis savo formomis, privatinė nuosavybė – tai valstiečių ūkis. Ir, man atrodo, kad čia reikėtų kaip tik neskubėti, ne prievarta daryti, kaip kai kurie deputatai kalbėjo, o labai iš lėto, pažiūrėti per penkis, per dešimt ar penkiolika metų, kuri forma bus gyvybingesnė, kuri forma labiausiai prigis, ta ir paims viršų.“[318]

Pasibaigus diskusijoms dėl projekto ir balsavus pastraipsniui, įvyko balsavimas dėl viso įstatymo teksto. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys paskelbė, kad „įstatymas priimtas absoliučia balsų dauguma: 254 už, prieš – 9, susilaikė – 10. Priėmėme labai svarbų dokumentą.“[319]

315 *Ten pat*, p. 15.

316 *Ten pat*, p. 27.

317 *Ten pat*, p. 31.

318 *Ten pat*, p. 36–37.

319 *Ten pat*, p. 53.

Valstiečio ūkio įstatymo[320] 5 straipsnyje buvo nustatyta: „Valstiečio ūkio nuosavybės objektai yra žemė, pastatai, statiniai, įrenginiai, įrengimai, transporto priemonės, žemės ūkio technika, pasėliai, sodiniai ir želdiniai, gyvuliai, produkcija, prekės, lėšos ir kitas turtas. <...> Ūkininkas turtą valdo, juo naudojasi ir disponuoja savarankiškai. Valstiečio ūkio žemė negali būti perkama, parduodama, išnuomojama, įkeičiama."

6 straipsnyje papildomai numatyta, kad „valstiečio ūkis ir jo turtas paveldimas pagal įstatymą ir pagal testamentą. Ūkininkaujantis įpėdinis atleidžiamas nuo valstybinio mokesčio už paveldėjimo teisės liudijimo išdavimą.

Įstatymo 7 straipsnyje akcentuota: „Žemė ir kitos naudmenos (miškai, vandens telkiniai ir kt.) valstiečio ūkiui suteikiamos nemokamai."

Atsižvelgiant į svarstymo metu pareikštus pageidavimus, pasiūlymus, 7 straipsnyje radosi nuostata: „Pirmumo teisė steigiant valstiečio ūkį priklauso teisėtiems žemės paveldėtojams, gyvenantiems ar dirbantiems toje vietovėje."

Liepos 4 d. įstatymu buvo papildytas Lietuvos TSR konstitucijos 13 straipsnis tokia trečiąja dalimi: „Valstiečio ūkiui vesti žemės sklypas įstatymo nustatyta tvarka suteikiamas ūkininko nuosavybėn be teisės jį parduoti, išnuomoti ir įkeisti."[321]

Taip pat buvo pakeistas ir įstatymo „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų" 16 straipsnis: jo pirmoji dalis papildyta tokia norma: „Valstiečio ūkiui vesti žemės sklypas Respublikos įstatymų nustatyta tvarka suteikiamas ūkininko nuosavybėn be teisės jį parduoti, išnuomoti ir įkeisti."[322]

1989 m. liepos 4 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 102 straipsnio pakeitimo"[323]. Pagal tuo metu galiojusios Lietuvos TSR konstitucijos 102 straipsnio antrąją dalį Lietuvos TSR įstatymai, Aukščiausiosios Tarybos nutarimai arba kitokie aktai laikomi priimti, jeigu už juos balsavo dauguma bendro Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus.

320 *Žinios*, 1989, nr. 20-242.

321 *Žinios*, 1989, nr. 20-244.

322 *Žinios*, 1989, nr. 20-245.

323 *Žinios*, 1989, nr. 20-249.

Konstitucijos 172 straipsnyje taip pat buvo įtvirtinta, kad konstitucija keičiama Aukščiausiosios Tarybos sprendimu, priimtu ne mažesne kaip dviejų trečdalių bendro Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus dauguma.

Šios nuostatos pakartotos Aukščiausiosios Tarybos reglamento 46 straipsnyje. Reglamento 10 straipsnyje dar nurodoma, kad Aukščiausiosios Tarybos posėdžiai vyksta, jeigu juose dalyvauja bendro visų Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus dauguma. Prieš kiekvieną posėdį registruojami į posėdį atvykę deputatai.

Palaipsniui aiškėjo tendencija, kai į Aukščiausiosios Tarybos posėdžius atvykdavo vis mažiau deputatų, būta atvejų, kai deputatų skaičiaus vos užtekdavo priimti Aukščiausiosios Tarybos aktus. Štai į Aukščiausiosios Tarybos dešimtąją sesiją, vykusią 1988 m. lapkričio 17–18 dienomis, iš 346 deputatų neatvyko tik dvidešimt. 1989 m. gegužės 18 d. vykusioje vienuoliktojoje sesijoje iš 347 dalyvavo 299. 1989 m. liepos 4 d. iš 346 registravosi 286 deputatai. Kildavo abejonių, ar registruojantis mygtukais nepažeidžiama parlamentarų etika.

Apie visa tai Aukščiausiosios Tarybos posėdyje prabilo deputatas J. Antanaitis: „Dauguma mūsų jaučiame, kad nesame patenkinti tais balsavimo rezultatais, kuriuos čia suskaičiavome. Kalti, be abejo, ne rinkėjai, o visų pirma ta nustatyta tvarka, nežinia kada, kokiais motyvais, kad rezultatą lemia ne dalyvaujančių balsavime žmonių skaičius, o sąrašinis deputatų skaičius. Ir nuo jo skaičiuojame. Šiandien trūksta čia pagal įvairią statistiką apie 70–80 deputatų, šita pasyvioji dauguma lemia balsavimo rezultatus. Jeigu šitaip bus toliau, matyt, ne tiktai kadrinius, bet ir kitus mums svarbius nutarimus mes galime priimti su tam tikros daugumos, aktyviosios dalyvaujančių daugumos, nuomonės iškraipymu. Todėl, manyčiau, mes neturime būti vergai kažkada priimtos, mus ne visai tenkinančios balsavimo tvarkos ir galime padaryti pataisą, jeigu jaučiame, kad ji mums maišo. Tai matyti iš nuotaikos, ir per pertrauką tai visi pajuto. Aš siūlyčiau, kad vis dėlto reikia padaryti atitinkamas mūsų Konstitucijos ir Aukščiausiosios Tarybos reglamento pataisas, kad priimami mūsų sesijos sprendimai būtų daugumos balsavusiųjų ir dalyvaujančiųjų sesijoje. Kadangi svarbiausius dokumentus, kaip Konstitucijos, reglamento pataisas, balsuojame atviru balsavimu, siūlau atvirai balsuoti dėl šitų pataisų.“[324]

324 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos*, p. 92.

Įstatymas dėl Konstitucijos 102 pakeitimo buvo priimtas ekspromtu: „Pirmininkas. „<...> dabar siūloma pakeisti Konstitucijos straipsnį, kad balsavimo rezultatus skaičiuotume nuo dalyvaujančių deputatų. Kas už tai, prašome pakelti rankas. Dabar prašom tris skaičiuotojus. Patikime jiems skaičiuoti? Gerai. Kas prieš? Kas susilaikė? Du. Tokiu būdu mūsų Konstitucijoje padaroma pataisa, kad balsavimo rezultatus lems dalyvaujantys deputatai, surinkus daugiau kaip pusę balsų nuo dalyvaujančių deputatų.“[325]

Konstitucijos 102 straipsnio antroji dalis buvo išdėstyta taip: „Lietuvos TSR įstatymai, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimai arba kitokie aktai laikomi priimti, jeigu už juos balsavo dauguma Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų, dalyvaujančių Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sesijoje.“ Straipsnis papildytas nauja dalimi: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija yra teisėta, kai joje dalyvauja ne mažiau kaip du trečdaliai visų Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų.“

Priėmus įstatymą dėl Konstitucijos 102 straipsnio pakeitimo buvo tikslinami ir Aukščiausiosios Tarybos reglamento 10 ir 46 straipsniai[326].

1989 m. rugsėjo 29 d. Lietuvos TSR įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo ir papildymo“[327]. Šio įstatymo turinį tam tikru mastu lėmė artėjantys rinkimai į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą ir į vietines Liaudies deputatų tarybas. Įstatymu buvo įgyvendinamos demokratinių ir laisvų rinkimų idėjos, pakoreguotos nuostatos dėl vietinių Tarybų statuso. Išskirtinai pažymėtina tai, kad iš pagrindų buvo tikslinamas Aukščiausiosios Tarybos statusas, jos Prezidiumo ir pirmininko įgaliojimų parametrai ir kt.

Tokia konstitucinių nuostatų revizija radosi neatsitiktinai. Didžioji dalis pakeitimų ir papildymų buvo perimti iš 1988 m. lapkričio 15 d. „Atgimimo“ savaitraštyje paskelbto Konstitucijos projekto. Kaip minėjome prieš tai, šį projektą, remiantis Mokslų akademijos versija, rengė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume sudaryta Konstitucijos tobulinimo sekcija ir jam pritarė Sąjūdžio Seimas savo pirmojoje sesijoje. Iš dalies

325 *Ten pat*, p. 92.

326 *Žinios*, 1989, nr. 20-250.

327 *Žinios*, 1989, nr. 29-378.

buvo atsižvelgta ir į Konstitucijos projektą, kurį rengė Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisija ir kuris buvo paskelbtas „Tiesos“ dienraštyje 1989 m. vasario 28 d.

Paminėsime pagrindines nuostatas, kuriomis buvo papildyta galiojanti Konstitucija ir kurios reiškė naujas demokratines tendencijas rinkimų ir vietinių Tarybų sistemoje:

– Liaudies deputatų tarybos savo teritorijoje yra pilnateisės liaudies suvereninės valios vykdytojos, veikiančios demokratijos ir įstatymų pagrindu;

– Tarybų renkami arba skiriami pareigūnai negali eiti savo pareigų daugiau kaip dvi kadencijas iš eilės. Kiekvienas pareigūnas gali būti prieš terminą atleistas iš savo pareigų, jeigu jis deramai jų neatlieka;

– Tarybos ir jų sudaromi organai savo veikloje atsižvelgia į viešąją nuomonę, pateikia piliečiams svarstyti svarbiausius valstybinės ir vietinės reikšmės klausimus;

– asmenys, kurie įeina į Ministrų Tarybos, vietinių Tarybų vykdomųjų komitetų sudėtį, taip pat ministerijų, valstybinių komitetų ir žinybų vadovai, vietinių Tarybų vykdomųjų komitetų skyrių ir valdybų vadovai bei kiti pareigūnai, teisėjai, prokurorai ir valstybiniai arbitrai negali būti Tarybos, kuri juos renka, skiria arba tvirtina, deputatai;

– nuostatoje, apibrėžiančioje, kas turi teisę kelti kandidatus į deputatus, nebeminimos komunistų partijos, profesinių sąjungų, komjaunimo organizacijos bei „karių susirinkimai pagal karines dalis“. Naujoje redakcijoje išreikšta kitokia koncepcija – šią teisę turi „visuomeninės, tarp jų politinės organizacijos, visuomeniniai judėjimai, <...> gyvenamosios vietos rinkėjų susirinkimai“;

– kandidatų į deputatus skaičius neribojamas. Kiekvienas rinkiminio susirinkimo dalyvis turi teisę siūlyti svarstyti bet kurio piliečio kandidatūrą, taip pat ir savo;

– piliečiams, darbo kolektyvams, visuomeninėms, tarp jų ir politinėms organizacijoms, visuomeniniams judėjimams garantuojama galimybė laisvai ir visapusiškai apsvarstyti kandidatų į deputatus politines, dalykines ir asmenines savybes, taip pat teisė agituoti už ar prieš kandidatą susirinkimuose, spaudoje, per televiziją ir radiją;

– nuostatoje, apibūdinančioje rinkimų komisijų sudarymą, nebelieka nuorodos į tai, kad šiose komisijose turi būti „karių susirinkimų pagal karines dalis atstovai“.

Papildomai nustatoma, kad komisijos sudaromos iš visuomeninių judėjimų, politinių organizacijų atstovų.

Įstatymo nuostatos apėmė ir Respublikos aukščiausiųjų valdžios bei valdymo institucijų statuso dalykus. Šiuo atžvilgiu komentuojant naujojo teisinio reguliavimo turinį, visų pirma atkreiptinas dėmesys į tai, kad Aukščiausiąją Tarybą sudarys ne 350, o 141 deputatas. Nustatant būtent tokį skaičių buvo vadovautasi siekiu, kad net mažiausiame gyventojų skaičiumi rajone būtų sudaroma viena rinkimų apygarda. Visos kitos apygardos turėjo būti sudarytos vadovaujantis būtent tuo skaičiumi.

Nekeičiant pagrindinių nuostatų dėl Aukščiausiosios Tarybos sesijų, Konstitucijos 99 straipsnis papildytas nuostata apie tai, kad sesija yra teisėta, kai joje dalyvauja ne mažiau kaip du trečdaliai visų Aukščiausiosios Tarybos deputatų.

Konstitucijos 100 straipsnis, kuriame buvo numatoma, kam suteikiama įstatymų leidybos iniciatyvos teisė, papildytas nuoroda, kad tokią prerogatyvą turi Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, Liaudies kontrolės komitetas, Mokslų akademija. Atsižvelgiant į tai, kad tuo metu buvo atkuriamos ir steigėsi naujos politinės partijos, ši teisė numatyta ir politinėms organizacijoms jų respublikinių organų asmenyje.

Į šį įstatymą dėl Konstitucijos pakeitimo ir papildymo įrašyta ir tai, kad įstatymai, nutarimai arba kitokie aktai laikomi priimti, jeigu už juos balsavo „dauguma Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų, dalyvaujančių Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sesijoje“.

Iš esmės pakoreguoti tie Konstitucijos straipsniai, kuriuose apibrėžiamas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo statusas. Šiuo atžvilgiu visų pirma pažymėtina tai, kad nebeliko nuostatos, jog Prezidiumas yra „nuolat veikiantis Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos organas, atskaitingas jai už visą savo veiklą ir vykdantis šios Konstitucijos numatytose ribose Lietuvos TSR aukščiausio valstybinės valdžios organo funkcijas laikotarpiu tarp Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sesijų“.

Apibrėžiant Prezidiumo naujojo statuso turinį, nurodyta, kad ši institucija yra atskaitinga Aukščiausiajai Tarybai, užtikrina Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimą ir atlieka kitus įgaliojimus, kurie numatyti Konstitucijoje ir įstatymuose.

Konkrečiau tariant, Prezidiumas nebeteko visų įgaliojimų, susijusių su prerogatyva priimti norminio pobūdžio įsakus, aiškinti įstatymus, skirti teismų rinkimus,

vadovauti vietinių Liaudies deputatų tarybų veiklai, spręsti administracinio-teritorinio suskirstymo klausimus, panaikinti vyriausybės bei vietinių Tarybų sprendimus ir kt.

Prezidiumo organizacinės funkcijos apėmė: šaukti naujojo šaukimo Aukščiausiosios Tarybos pirmąją sesiją ne vėliau kaip per du mėnesius po rinkimų; organizuoti sesijų rengimą; koordinuoti Aukščiausiosios Tarybos nuolatinių komisijų veiklą; padėti Aukščiausiosios Tarybos deputatams vykdyti jų įgaliojimus; spręsti metodinės paramos teikimo vietinėms Taryboms klausimus; padėti organizuoti ir vykdyti referendumus, įstatymų projektų ir kitų svarbiausių Respublikos valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimų liaudies svarstymus.

Kadangi Respublikos prezidento konstitucinis institutas neegzistavo, dalį valstybės vadovo funkcijų teko palikti Prezidiumui. Priminsime, kad Prezidiumo šią kompetencijos dalį sudarė: teikti pilietybę, spręsti klausimus dėl pilietybės netekimo, dėl prieglobsčio suteikimo; skirti valstybinius apdovanojimus ir suteikti garbės vardus; teikti malonę asmenims, kuriuos yra nuteisę Lietuvos TSR teismai; skirti ir atšaukti diplomatinius atstovus užsienio valstybėse ir prie tarptautinių organizacijų; priimti prie jo akredituotų užsienio valstybių diplomatinių atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus; vykdyti kitokius Aukščiausiosios Tarybos pavedimus.

Laikantis projektuojamos koncepcijos dėl nuolat veikiančios Aukščiausiosios Tarybos, nebeliko Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pareigybės, o Prezidiumui pagal konstituciją vadovaus Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas.

Koreguojant tada egzistavusią normą, kad Prezidiumą sudaro pirmininkas, du jo pavaduotojai, Prezidiumo sekretorius ir trylika narių, buvo numatyta, jog į Prezidiumą pagal pareigas turi įeiti: Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, jo pavaduotojai ir Aukščiausiosios Tarybos sekretorius, Aukščiausiosios Tarybos nuolatinių komisijų pirmininkai. Aukščiausiosios Tarybos sprendimu į Prezidiumo sudėtį gali būti išrinkti ir kiti Aukščiausiosios Tarybos deputatai.

Beje, netrukus, jau kitoje, keturioliktojoje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, 1989 m. lapkričio 4 d., remiantis šia naująja konstitucine nuostata, buvo nutarta papildyti Prezidiumą septyniais nariais ir jais išrinkti:

A. Bernotą, Aukščiausiosios Tarybos Įstatymų sumanymų komisijos pirmininką, Ukmergės rajono Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininką;

A. Čuplinską, „Sigmos“ gamybinio susivienijimo generalinį direktorių;

Vladislavą Domarką, Aukščiausiosios Tarybos Liaudies švietimo ir kultūros komisijos pirmininką, Kauno politechnikos instituto rektorių;

J. Marcinkevičių, rašytoją;

K. Motieką, Vilniaus miesto pirmosios juridinės konsultacijos advokatą;

R. Ozolą, „Atgimimo“ laikraščio vyriausiąjį redaktorių;

A. Žukauską, Aukščiausiosios Tarybos Plano ir biudžeto komisijos pirmininką, Mokslų akademijos viceprezidentą[328].

Paminėtina ir tai, kad būtent tada Konstitucijoje radosi išskirtinio statuso pareigybė – Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas, kuris apibūdintas taip: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas yra aukščiausias Tarybų Lietuvos valstybės pareigūnas ir atstovauja <...> Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose.“

Konstitucijoje numatyta, kad pirmininkas bus renkamas Aukščiausiojoje Taryboje slaptu balsavimu penkeriems metams ir ne daugiau kaip dviem kadencijoms paeiliui. Jį slaptu balsavimu galėjo atšaukti Aukščiausioji Taryba.

Pirmininkui, kaip aukščiausiam valstybės pareigūnui, kuris atstovauja Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose, numatytos ir atitinkamos konstitucinės prerogatyvos:

vykdyti bendrąjį vadovavimą rengimui klausimų, kuriuos turi apsvarstyti Aukščiausioji Taryba; pasirašyti įstatymus ir kitus Aukščiausiosios Tarybos ir jos Prezidiumo priimtus aktus;

pateikti Aukščiausiajai Tarybai pranešimus dėl Respublikos padėties ir dėl svarbių vidaus ir užsienio politikos klausimų;

pateikti Aukščiausiajai Tarybai kandidatūras išrinkti į Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojų ir sekretoriaus pareigas;

pateikti Aukščiausiajai Tarybai kandidatūras paskirti arba išrinkti į Ministrų Tarybos pirmininko, Liaudies kontrolės komiteto pirmininko, Aukščiausiojo teismo pirmininko, Vyriausiojo valstybinio arbitro pareigas;

vesti derybas ir pasirašyti tarptautines sutartis.

328 *Žinios*, 1989, nr. 32-437.

Įstatyme naujai išdėstytas skirsnis „Teismas ir arbitražas“. Nors iš esmės buvo vadovaujamasi iki tol buvusiu tekstu, tačiau paminėtinos bent kelios reikšmingos naujovės:

– nustatant, kad teisingumą Lietuvoje vykdo tik teismas, čia pat skelbiama, kad „teismai su ypatingais įgaliojimais Lietuvos TSR negali būti steigiami“;

– keičiant ankstesnę rajonų (miestų) liaudies teisėjų rinkimų tvarką, numatoma, kad teisėjai renkami ne visuotiniuose rinkimuose, bet atitinkamose vietinėse Tarybose;

– randasi papildomas akcentas: „Teisėjams ir liaudies tarėjams užtikrinamos sąlygos nekliudomai ir efektyviai vykdyti jų teises ir pareigas. Joks kišimasis į teisėjų ir liaudies tarėjų veiklą, susijusią su teisingumo vykdymu, yra neleistinas“;

– paskelbiama, kad nuosprendžiai daromi Lietuvos TSR vardu.

– atsisakyta nuorodos į tai, kad teismų ir advokatūros organizavimo bei veiklos tvarką nustato „TSR Sąjungos ir Lietuvos TSR įstatymai“. Ši prerogatyva suteikiama tik Lietuvos TSR įstatymams.

1989 m. rugsėjo 29 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje išklausius Prezidiumo pirmininko pavaduotojos V. Klikūnienės pranešimus dėl rinkimų įstatymo bei Konstitucijos keitimo ir papildymo įstatymo projektų, deputatų dėmesys iš esmės buvo skirtas rinkimų sistemos teisiniam reglamentavimui, o konstitucinės nuostatos dėl Aukščiausiosios Tarybos, jos pirmininko, Prezidiumo statuso nesulaukė skvarbesnio dėmesio. Nors pranešime ir buvo pabrėžta, kad „įvedamas iš esmės naujas, turintis plačius įgaliojimus Aukščiausiosios Tarybos pirmininko institutas“[329], niekam iš deputatų ir pakviestųjų į sesiją TSRS liaudies deputatų abejonių dėl šių konstitucinių naujovių nekilo.

Aukščiausiosios Tarybos sprendimas būsimosios Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui suteikti išskirtinį teisinį ir, suprantama, politinį statusą vis dėlto buvo įvertintas Sąjūdžio Seimo 1989 m. lapkričio 12 d. pareiškime „Dėl respublikoje vykstančios diskusijos rinkimų klausimu“: minėtos ne tik būsimųjų rinkimų organizavimo, bet ir politinio gyvenimo tendencijos, bylojančios apie siekį sutelkti „respublikos aukščiausiąją valdžią kelių asmenų rankose“. Pažymėta, kad tokiu keliu jau pasuko vienuoliktojo šaukimo LTSR tryliktoji sesija, „be visuotinio svarstymo priimdama LTSR Konstitucijos 106 straipsnio pataisą, kurios 5 punktas suteikia LTSR AT pirmininkui didelę

329 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 177.

valdžią, reguliuojant santykius su kitomis valstybėmis: sutinkamai su šiuo punktu LTSR AT pirmininkas „veda derybas ir pasirašo LTSR tarptautines sutartis“. Nors čia nenumatoma LTSR AT pirmininko teisė sudarinėti tarptautines sutartis, vis dėlto LPS Seimas protestuoja prieš tokius, Lietuvos interesams pavojingus, LTSR politikos formavimo įgaliojimus.“[330]

Reikėtų pažymėti ir tai, kad tada priimto įstatymo nuostatos dėl Aukščiausiosios Tarybos, jos pirmininko, Prezidiumo statuso iš esmės buvo perimtos rengiant Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą. Būtų galima tarti, kad nuostatos apie „aukščiausią valstybės pareigūną“ provokavo diskusijas dėl prezidento instituto perspektyvų arba bent to, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas būtų renkamas visuotiniuose rinkimuose[331].

1989 m. lapkričio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 57 straipsnio pakeitimo“[332]. Galiojančios Konstitucijos 57 straipsnyje buvo skelbiama: „Teisių ir laisvių įgyvendinimas neatskiriamas nuo piliečio pareigų vykdymo. Lietuvos TSR pilietis turi laikytis TSRS Konstitucijos, Lietuvos TSR Konstitucijos ir tarybinių įstatymų, gerbti socialistinio bendrojo gyvenimo taisykles, garbingai pateisinti kilnų tarybinio piliečio vardą.“

Kituose straipsniuose buvo nurodyta aibė konkrečių pareigų, kurias turėjo vykdyti pilietis: sąžiningai dirbti; nevengti visuomenei naudingo darbo; saugoti socialistinę nuosavybę; kovoti su valstybinio ir visuomeninio turto grobstymais; saugoti Tarybų valstybės interesus; nesitaikstyti su antivisuomeniškais poelgiais; saugoti viešąją tvarką; padėti vystyti draugystę ir bendradarbiavimą su kitų šalių tautomis ir kt.

Pilietybės įstatymo projekto versijoje, kurį Aukščiausioji Taryba svarstė jau baigiamojoje stadijoje, buvo formuluojama, kad asmenys, norintys gauti Lietuvos TSR piliečio pasą, „pasirašo pasižadėjimą Respublikai laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų, gerbti jos valstybinį suverenitetą ir teritorinį vientisumą“. Kitame straipsnyje, apibūdinant Lietuvos TSR piliečių teisinę padėtį, vėl nurodyta, kad greta teisių

330 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 65.

331 Žilys J. Prezidento konstitucinio instituto atkūrimas: idėjų raida ir sprendimai. I. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2021, nr. 1 (35), p. 12–25.

332 *Žinios*, 1989, nr. 32-427.

pilietis „turi laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos, įstatymų, vykdyti jų nustatytas pareigas, saugoti Lietuvos TSR interesus, padėti stiprinti jos galią ir autoritetą, būti ištikimas savo Respublikai“.

Priesaikos, kuri duodama suteikiant Lietuvos TSR pilietybę, tekste rašoma: „Aš <...> prisiekiu laikytis Respublikos Konstitucijos bei įstatymų, gerbti Lietuvos TSR valstybinį suverenitetą ir teritorinį vientisumą, jos valstybinę kalbą, kultūrą, papročius ir tradicijas, prisidėti prie demokratinės Lietuvos valstybės suklestėjimo ir jos interesų gynimo.“

Taigi buvo akivaizdu, kad egzistuojanti konstitucinė norma iš esmės yra nesuderinama su pilietybės įstatymo koncepcija.

TSRS liaudies deputatas M. Laurinkus, apibūdindamas Sąjūdžio Seime vykusius svarstymus dėl Pilietybės įstatymo projekto, teigė, kad prieš priimant šį įstatymą reikia pakeisti Konstitucijos 57 straipsnį ir jį suredaguoti taip: „Lietuvos TSR pilietis turi laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos ir Lietuvos TSR įstatymų.“[333]

Pilietybės įstatymo projekto „Baigiamuosiuose nuostatose“ paskelbta: „Laikotarpiu, kol Lietuva dar nėra atgavusi visiško valstybinio suvereniteto, Lietuvos piliečiai naudojasi ir TSRS piliečio pasais. Jokia šio įstatymo nuostata, negali būti aiškinama kaip Lietuvos TSR piliečio įsipareigojimas kuriai nors kitai valstybei ar jos nustatytai pilietybei.“

1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimas jau buvo priėmęs pareiškimą „Dėl Lietuvos TSR pilietybės“, kuriame paaiškino pilietybės įstatymo prasmę: „Lietuvos TSR faktiškai dar nėra suvereni valstybė, todėl Lietuvos TSR pilietybė, kuri grindžiama dabartine Lietuvos TSR Konstitucija, neturės tikros pilietybės turinio tarptautinės teisės požiūriu ir nebus pripažinta tarptautiniu mastu.

Tačiau Sąjūdžio Seimas pasisako už Lietuvos TSR pilietybės įstatymo priėmimą, manydamas, kad ši pilietybė turi prasmę ginti Lietuvos TSR nuolatinių gyventojų teisėtus interesus TSRS ribose, esant dabartiniam Lietuvos statusui.“[334]

---

333 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 35.

334 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 61.

1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvos TSR įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 50 straipsnio pakeitimo“[335]. Galiojančios Konstitucijos 50 straipsnyje buvo rašoma: „Lietuvos TSR piliečiams garantuojama sąžinės laisvė, tai yra teisė išpažinti bet kurią religiją arba neišpažinti jokios, praktikuoti religinius kultus arba vesti ateistinę propagandą. Kurstyti nesantaiką ir neapykantą ryšium su religiniais tikėjimais draudžiama. Bažnyčia Lietuvos TSR atskirta nuo valstybės ir mokykla – nuo bažnyčios.“

Nors daugeliu atžvilgių šios konstitucinės nuostatos neprovokavo diskriminacijos, tačiau realybė buvo kita. Šiuo atveju neminėsime, kokiu būdu tai buvo daroma, bet konstatuosime, kad Bažnyčios ir tikinčiųjų teisės buvo varžomos iš esmės visose viešojo gyvenimo srityse, o tikintiesiems, jų organizacijoms, kunigams, Bažnyčios vadovams buvo taikomos represijos, kurios *perestroikos* laikotarpiu mažėjo, o įsikūrus Sąjūdžiui, kylant Atgimimo bangai, iš esmės liovėsi.

Sąjūdžio bendrojoje programoje[336], kuri buvo patvirtinta Steigiamajame suvažiavime 1988 m. spalio 23 d., buvo išvardyti pagrindiniai Sąjūdžio siekiai, kurie bylojo ir apie Bažnyčios bei tikinčiųjų teisių situaciją.

Akcentuota, kad Sąjūdis sieks normalizuoti Bažnyčios padėtį visuomenėje, realiai garantuoti teisę Bažnyčiai tvarkytis pagal savo vidinius kanonus. Reikia garantuoti galimybę atgaivinti ir kurti religinius susivienijimus, suteikti jiems juridinį statusą.

Programoje pažymima, kad niekas neturi teisės primesti kitam asmeniui nepriimtinos pasaulėžiūros, versti jį kalbėti, elgtis ir veikti prieš savo sąžinę. Vaikams neturi būti primetamas jų tėvų įsitikinimams priešingas tiek antireliginis, tiek religinis auklėjimas.

Sąjūdis nedviprasmiškai pareiškė, kad tikintieji ir ateistai turi turėti vienodas teises skleisti savo pažiūras, kad valstybė nutrauktų ateistinės veiklos organizavimą ir finansavimą (ateizmo propagavimui neturi būti naudojamos tikinčiųjų uždirbtos lėšos).

Greta pareikšta, kad turi būti išspręsta Lietuvos bažnyčios provincijos tarptautinio statuso problema. Reikalauta grąžinti Bažnyčiai jai priklausiusias vertybes, neteisėtai nusavintus pastatus, leisti statyti naujus maldos namus.

---

335 *Žinios*, 1989, nr. 32-428.

336 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 212–213.

Šiame kontekste prisimintina ir Steigiamajame suvažiavime priimta rezoliucija Nr. 13 „Dėl sąžinės laisvės ir Bažnyčios“[337], kurioje konkrečiau apibrėžti veiksmai, kurių reikia imtis atkuriant tikinčiųjų, Bažnyčios teises:

– tvirtai pasisakyta už tikinčiųjų ir netikinčiųjų teisių sulyginimą, už teisę taikiu būdu skleisti religines pažiūras ir ateizmą, praktikuoti tikybą, legalizuoti vaikų ir jaunimo švietimą. Tai turi būti užfiksuota LTSR konstitucijoje;

– pasisakyta už tikinčiųjų organizacijų ir oficialios religinės spaudos bei religinių susivienijimų atkūrimą ir labdaros veiklą;

– reikštas pasitenkinimas, kad popiežius paskelbė Vilnių lietuvių tautos širdimi ir jos reikalus tvarko per Lietuvos vyskupų konferenciją. Laukiama, kad Vilniaus arkivyskupija būtų teisiškai visa įjungta į Lietuvos bažnytinę struktūrą;

– reikalauta, kad tikintiesiems būtų sugrąžinta Vilniaus arkikatedra, Kauno Prisikėlimo bažnyčia ir kitos bažnyčios, kurias atiduoti kulto reikalams prašo tikintieji. Pagal Bažnyčios vadovų rekomendacijas reikia pradėti statyti bažnyčias naujuose miestuose ir naujuose didelių miestų rajonuose;

– teigta, kad kunigai ir tikintieji turi teisę dalyvauti visuose valstybinio ir visuomeninio gyvenimo baruose, viešuose dialoguose, per masinės informacijos priemones reikšti savo pažiūras.

Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo patvirtintos Bendrosios programos ir rezoliucijos nuostatos apibendrintai išreikštos ir Sąjūdžio rinkiminėje programoje: „Dorovės ugdymas. Bažnyčia. Rūpintis dorovės ir blaivybės reikalais yra valstybės priedermė. Valstybė turi remti visuomenės, jos organizacijų ir Bažnyčios pastangas ugdyti dorovę ir dvasingumą, blaivų ir sveiką gyvenimo būdą, pagarbą šeimai, pilietinį atsakingumą.“[338]

Bažnyčios ir tikinčiųjų teisių užtikrinimo klausimas aktualėjo drauge su kitomis visuomeninio gyvenimo aktualijomis, o galiojančios Konstitucijos 50 straipsnis buvo diskusijų centre. Ši tema Aukščiausiojoje Taryboje iškilo tada, kai buvo svarstomas klausimas dėl Konstitucijos pakeitimo ryšium su artėjančiais rinkimais ir Aukščiausiosios Tarybos naujo statuso projektavimu.

337 *Ten pat*, p. 228.

338 *Atgimimas*, 1990 m. vasario 2–9 d.

1989 m. rugsėjo 28 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotoja V. Klikūnienė, pristatydama Konstitucijos papildymus ir pakeitimus, pažymėjo, kad greta visų kitų iniciatyvų koreguoti konstitucines normas, yra K. Motiekos pasiūlymas dėl Konstitucijos 50 straipsnio. Pacituosime stenogramą, kurioje autentiškai išreikšta konkreti situacija: „Iš tiesų, dabartinis Konstitucijos straipsnis nebepakankamai tiksliai reglamentuoja pastaraisiais metais iš esmės pakitusius valstybės ir bažnyčios santykius. <...> kolega deputatas iškėlė labai opią problemą, kuri liečia daugelio Respublikos žmonių įsitikinimus, sąžinės laisvę ir jos teisinį reguliavimą. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas taip pat gauna nemažai laiškų, kuriuose siūloma įvesti tikybos dėstymą mokyklose. Tokius siūlymus mums pateikė katalikiškas moterų sambūris „Caritas“, Skuodo miesto gyventojų nemažas būrys ir eilė kitų. Mūsų požiūriu, dėl šio Konstitucijos straipsnio ir dėl problemos apskritai reikėtų dar gerokai padiskutuoti. Savo poziciją turėtų išsakyti Aukščiausiosios Tarybos nuolatinės komisijos. Beje, ateityje bus parengtas sąžinės laisvės įstatymas, todėl šiuos klausimus, matyt, reikėtų spręsti lygiagrečiai.“[339]

Netrukus posėdyje kalbėjęs TSRS liaudies deputatas, rašytojas Marcelijus Martinaitis dėl siūlomų konstitucinių pataisų akcentavo tai, kad Konstitucijos 50 straipsnis niekaip nesiderina su daugumos žmonių įsitikinimais ir demokratiniais siekiais: „Tais įstatymais nėra užtikrintas kai kurių bažnytinių apeigų, vaikų katekizavimo bei religinio auklėjimo viešumas. <...> Reikia rakto, kuris atrakintų duris į pasitikėjimo ir santarvės namus. <...> Šio straipsnio archyvinė prasmė baukšto, kaip atsiknojusi plyta, kuri dar gali nukristi ant tikinčiųjų galvų. Demokratinės konstitucijos, visų pirma, yra ne skaldymo, ne atmetimo, o pilietinės santarvės dokumentai. Tokią Konstituciją savo viešu gyvenimu jau kuria Lietuvos visuomenė, ką reikėtų užrašyti ir įteisinti. <...> Peržiūrėti minėtą Konstitucijos straipsnį dabar ar artimiausioje sesijoje reikštų visuotinį tikinčiųjų reabilitavimą, jų grįžimą į pilnavertį pilietinį gyvenimą, kas suteiktų gilesnės prasmės šiandien svarstomiems įstatymams. Kiek žinau, nei bažnyčia, nei tikintieji nesišaukia keršto ir neieško atpildo. Jiems užtenka, kad kartu su bažnyčia, tikėjimu nebus atskirti nuo visuomenės, mokyklos, profesijų, nuo bendradarbių.“[340]

339 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 178.

340 *Ten pat*, p. 183–184.

Po M. Martinaičio kalbėjęs deputatas, liaudies švietimo ministras H. Zabulis pritarė pasiūlymams rengti naują 50 straipsnio redakciją: „Man atrodo, kad šio straipsnio redakcija, kuri dabar galioja, turėtų būti švelninama ir būtina ieškoti naujų valstybės ir bažnyčios bei bažnyčios ir mokyklos bendravimo formų." Paliesdamas mokyklos ir Bažnyčios santykių aktualiją, ministras kalbėjo: „Todėl aš vis dėlto manyčiau, kad mums reikia tai problemai žymiai atidžiau pasirengti. <...> Sąžinės laisvės sąvoka yra labai plati ir ji gali atskleisti tikrai daug apsektų ir su religija susijusių, ir su kitais žmogaus pasaulėžiūros aspektais."[341]

Rugsėjo 30 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pranešta, kad deputatas K. Motieka pateikė pasiūlymą pakeisti Konstitucijos 50 straipsnį ir suredaguoti jį taip: „Lietuvos TSR piliečiams užtikrinama sąžinės, religijos ir kitų įsitikinimų laisvė, taip pat teisė kiekvienam arba kartu su kitais išpažinti ir taikiais būdais skleisti savo religinius ar kitus įsitikinimus. Bažnyčia ir jos organizacijos yra juridiniai asmenys, laisvai bendrauja su valstybe ir mokykla. Vidinį ir išorinį savo gyvenimą bažnyčia tvarko pagal savo teisę. Draudžiama leisti norminius aktus, varžančius sąžinės, religijos ir kitų įsitikinimų laisvę ir teises, versti kitus žmones elgtis, kalbėti ir veikti prieš savo įsitikinimus ar prievarta juos platinti ir kurstyti neapykantą tarp įvairios pasaulėžiūros piliečių."[342]

Buvo pagarsinta ir Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininko, kardinolo Vincento Sladkevičiaus telegrama Aukščiausiosios Tarybos deputatams: „<...> deputatams, svarstantiems Lietuvos TSR Konstitucijos atitinkamą straipsnį, reiškiu Lietuvos vyskupų konferencijos vardu, kad Katalikų bažnyčia nėra patenkinta šiuo straipsniu, t. y. Konstitucijos 50 straipsniu. Jos teiginys, kad bažnyčia atskirta nuo valstybės ir mokykla nuo bažnyčios, deklaruoja bei legalizuoja bažnyčios dvasinę tremtį mūsų tautos atžvilgiu. Iš savo pusės pilnai pritariame Kazimiero Motiekos pasiūlytam šio straipsnio naujam projektui."[343]

Po Aukščiausiosios Tarybos tryliktosios sesijos buvo sudaryta komisija, kuri, atsižvelgdama į visuomenės nuomonę, rengė Konstitucijos 50 straipsnio naują redakciją. Diskusijos dėl šios konstitucinės nuostatos tęsėsi lapkričio 3 d. įvykusioje

341 *Ten pat*, p. 185.

342 *Ten pat*, p. 335.

343 *Ten pat.*

keturioliktojoje sesijoje. Tada pranešta, kad „Lietuvoje per praėjusius vienerius metus leista pastatyti arba atstatyti įvairių konfesijų tikintiesiems apie 20 bažnyčių ir kitų maldos namų. Grąžinta daugiau kaip 20 bažnyčių. Užregistruota, nedarant jokių kliūčių, daugiau kaip 30 religinių bendruomenių: katalikų, liuteronų, sentikių, evangelinių krikščionių, baptistų. Neribojamas klierikų priėmimas į kunigų seminariją. Nuo šių mokslo metų po 43 metų pertraukos atidaryta Telšių kunigų seminarija. Seminaristai atleisti nuo tarnybos Tarybinėje armijoje. Padedama religiniams centrams palaikyti tarptautinius ryšius. Dvasininkija kviečiama dalyvauti spaudoje, radijo ir televizijos laidose. Įsteigta speciali savaitinė televizijos laida, pradėtas leisti naujas žurnalas „Katalikų pasaulis“. Jį ateinantiems metams užsiprenumeravo apie 40 tūkstančių skaitytojų. Leidžiamas grupinis vaikų katekizavimas.“[344] Apie tai kalbėjo deputatas, Aukščiausiosios Tarybos Liaudies švietimo ir kultūros nuolatinės komisijos pirmininkas V. Domarkas.

Pranešime akcentuota, kad Konstitucijos 50 straipsnio projektas savo demokratiškumu pranoksta daugelio Vakarų valstybių bei kitų socialistinių šalių veikiančių konstitucijų atitinkamus straipsnius. Šio projekto pagrindu padaryta konstitucinė pataisa įtvirtins atskirų asmenų minties ir sąžinės laisvę, atstatys Bažnyčios bei kitų religinių organizacijų konstitucines teises, taip pat įtvirtins valstybės institucijų, jos mokymo ir auklėjimo įstaigų pasaulietinį pobūdį. Išreikštas įsitikinimas, kad konstitucinės pataisos padės stiprinti žmonių santarvę ir konsolidavimąsi.

TSRS liaudies deputatas J. Juzeliūnas pastebėjo: „Jeigu bažnyčios atžvilgiu pastaraisiais metais ir vyksta tikrai pozityvūs poslinkiai, kaip antai grąžinamos tikintiesiems bažnyčios, padidinamas klierikų skaičius, leidžiamos naujų bažnyčių statybos, laidos per televiziją, spaudą ir panašiai, tačiau tai vyksta iki šiol malonės būdu. <...> Šiuo metu Lietuvos vyskupų konferencija teisėtai kelia klausimą, ar bažnyčia ir toliau atskiriama nuo valstybės, ar ji kviečiama į bendradarbiavimą. <...> Man taip pat rūpi, kiek šiais klausimais pasistūmėjo ir mūsų kuriama tautinės mokyklos koncepcija.“[345]

Įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 50 straipsnio pakeitimo“ buvo priimtas iš esmės vienbalsiai. Straipsnis skambėjo taip:

344 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 56–58.

345 *Ten pat*, p. 59–60.

„Lietuvos TSR užtikrinama minties, sąžinės ir tikybos ar netikėjimo laisvė ir lygi teisė pavieniui ar bendrai su kitais išpažinti ir taikiais būdais reikšti bei skleisti savo įsitikinimus ir pažiūras.

Niekas negali kito asmens versti nei pats būti verčiamas kalbėti, elgtis ar veikti prieš savo sąžinę ar įsitikinimus.

Valstybės institucijos, jos mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės. Šios institucijos bei įstaigos įstatymų numatyta tvarka bendradarbiauja su bažnyčia ir kitomis religinėmis organizacijomis ugdant visuomenės dorovę.

Bažnyčiai ir kitoms religinėms organizacijoms pripažįstamas juridinio asmens statusas ir užtikrinama teisė vidaus gyvenime tvarkytis savarankiškai."

Įgyvendinant Konstitucijos 50 straipsnio nuostatas 1990 m. vasario 14 d. buvo priimtas įstatymas „Dėl maldos namų bei kitų pastatų grąžinimo religinėms bendruomenėms"[346]. Įstatymu panaikintas 1948 m. birželio 19 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl maldos namų ir vienuolynų pastatų, o taip pat dėl religinių bendruomenių gyvenamųjų namų nacionalizavimo". Rajonų ir miestų Liaudies deputatų tarybos įpareigotos sesijose apsvarstyti nacionalizuotų maldos namų bei kitų pastatų grąžinimą religinėms bendruomenėms. Vietinių tarybų vykdomiesiems komitetams, ministerijoms ir žinyboms, įmonėms bei organizacijoms, kurios turi savo žinioje nacionalizuotus kulto pastatus, vienuolynų ir religinių bendruomenių namus, iki 1990 m. liepos 1 d. suderinti su religiniais centrais bei bendruomenėmis ir numatyti pastatų grąžinimo terminus arba lėšų kompensavimą, kitų pastatų perdavimą, pastatymą arba kitas priemones, kurios įgalintų palaipsniui sugrąžinti Bažnyčiai ir religinėms organizacijoms priklausiusias patalpas.

Tos pačios dienos Aukščiausiosios Tarybos nutarimu Kauno Prisikėlimo bažnyčios pastatas perduotas tikintiesiems[347].

1990 m. sausio 31 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu Sąžinės laisvės įstatymo projektas paskelbtas spaudos leidiniuose[348].

346 *Žinios*, 1990, nr. 8-196.

347 *Žinios*, 1990, nr. 8-197.

348 *Žinios*, 1990, nr. 6-119.

1989 m. lapkričio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 5 straipsnio pakeitimo“[349]. Galiojusios Konstitucijos 5 straipsnio tekstas buvo lakoniškas: „Svarbiausi valstybės gyvenimo klausimai pateikiami visaliaudiniam svarstymui, taip pat visaliaudiniam balsavimui (referendumui).“

Nuo tada, kai 1978 m. balandžio 20 d. buvo priimta LTSR konstitucija, nebuvo jokio teisinio reguliavimo, kuriuo remiantis turėtų būti vykdomas tas „visaliaudinis svarstymas“ ar „visaliaudinis balsavimas (referendumas)“. Nors vėliau buvo numatyta, kad Prezidiumas, dalyvaujant Ministrų Tarybai, turi parengti liaudies balsavimo (referendumo) organizavimo tvarkos įstatymo projektą, tačiau nė viena institucija nerodė tokios iniciatyvos. Tik vėliau, pertvarkos politikos įtakoje, radosi poreikis sukurti tokį teisinį mechanizmą.

Lietuva buvo pirmoji, 1987 m. lapkričio 11 d. priėmusi įstatymą „Dėl svarbių valstybinio gyvenimo klausimų pateikimo liaudies svarstymui“[350]. Tai buvo minimalus žingsnis, kuriuo siekta nustatyti, kaip turi būti organizuojamas ir vykdomas „liaudies svarstymas“.

Pagal tą įstatymą samprata „liaudies svarstymas“ apėmė du lygius, t. y. įstatymų projektus ir kitus „valstybinius klausimus“. Skelbti tokius svarstymus galėjo Aukščiausioji Taryba, jos Prezidiumas, o sprendimus „vietinės reikšmės klausimais“ – Liaudies deputatų tarybos ar jų vykdomieji komitetai. Ir pirmuoju, ir antruoju atveju šios institucijos nebuvo varžomos pasirenkant, kokius klausimus teikti svarstyti, o kokius sprendimus priimti be tokio svarstymo.

Apibrėžiant svarstymų objektą, buvo rašoma, kad tai gali būti įstatymai ir sprendimai dėl Respublikos politinio, ekonominio ar socialinio plėtojimo krypčių, ekologinės problemos, konstitucinių teisių ir laisvių įgyvendinimo ir kiti klausimai, kurie buvo priskirti Lietuvos TSR kompetencijai. Inicijuoti svarstymus galėjo Aukščiausiosios Tarybos nuolatinės komisijos, Ministrų Taryba, visuomeninių organizacijų respublikiniai organai, vietinės Tarybos arba jų vykdomieji komitetai, kitos institucijos arba asmenys, kurie teikia Aukščiausiajai Tarybai arba Prezidiumui įstatymo projektą.

---

349 *Žinios*, 1989, nr. 32-375.

350 *Žinios*, 1987, nr. 32-33.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume šie pasiūlymai ir pastabos turėjo būti apibendrinti ir į juos turėjo būti atsižvelgta rengiant teisės aktų projektus ar kitus sprendimus.

Akivaizdu, kad tokio teisinio reguliavimo esmė buvo tolima nuo tradicinės teisės į referendumą, kuri žinoma lyginamojoje konstitucinėje teisėje ir nacionalinėse konstitucinėse sistemose. Šie „liaudies svarstymai" turėjo patariamąją, bet ne sprendžiamąją galią.

Sąjūdžiui, besikuriančioms politinėms partijoms, kitoms visuomeninėms organizacijoms tai buvo nemenkas politinio poveikio įrankis siekiant viešumo. 1988, 1989, 1990 metais iki Kovo 11-osios ir vėliau svarbiausieji teisės aktų projektai buvo skelbiami spaudoje, dėl jų diskutuodavo žmonės, o tai savaime brandino politinę kultūrą, pilietinį aktyvumą. Tačiau, antra vertus, vis labiau aiškėjo atkuriamo demokratinio konstitucionalizmo imperatyvas – teisės į referendumą užtikrinimo konstitucinių garantijų sukūrimas[351].

Referendumo teisinių pagrindų nustatymo klausimas buvo išreikštas jau pirmuosiuose Sąjūdžio dokumentuose. Štai Steigiamajame suvažiavime patvirtintuose Sąjūdžio įstatuose[352], apibrėžiant, kokiais būdais bus įgyvendinama Sąjūdžio programa ir uždaviniai, nurodoma, kad bus „siūlomi referendumai ir jie organizuojami".

Sąjūdžio bendrojoje programoje skelbiama: „Sąjūdis teikia įstatymų projektus, siūlo referendumus, dalyvauja rinkimų kampanijose ir prisideda prie jų procedūrų kontrolės, organizuoja pilietines akcijas. Referendumų rezultatai, kaip visų piliečių valios pareiškimas, turi lemti Konstitucijos bei kitų svarbių įstatymų priėmimą; „Nė vienas įstatymas negali būti priimtas be viešo svarstymo arba, esant reikalui, referendumo. Priimti įstatymai ir kiti normatyviniai aktai turi būti skelbiami."[353] Rezoliucijoje Nr. 2 „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos" nurodyta: „Lietuvos TSR pasilieka sau teisę išstoti iš TSRS. Šią teisę ji vykdo remdamasi Respublikos piliečių apsisprendimu Konstitucijoje nustatytomis formomis."[354]

---

351 Žr.: Žilys J. Teisės į referendumą atkūrimo politinės ir teisinės prielaidos Sąjūdžio programinėse nuostatose bei veikloje. *Sąjūdis Lietuvos periferijoje (1988–1993*). Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009, p. 40–64.

352 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 197–202.

353 *Ten pat*, p. 204, 206.

354 *Ten pat*, p. 219.

Referendumo kaip politinio, socialinio gyvenimo poreikis aktualizuotas ir vėlesniuose Sąjūdžio dokumentuose. 1988 m. gruodžio 4 d. Sąjūdžio Seimo rezoliucijoje apie Sąjūdžio veiklą pareikšta: „Sąjūdis be išlygų gina Lietuvos TSR apsisprendimo teisę, įgyvendinamą Respublikos piliečių apsisprendimu, pareikštu per demokratinį referendumą.“[355]

1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimo pareiškime „Dėl Nepriklausomybės sąvokos vartojimo“ paskelbta: „Nepriklausomybė – tai valstybės tautos ir visų krašto gyventojų apsisprendimas ir buvimas savoje atskiroje valstybėje, be jokios išorinės prievartos pasirenkant visuomeninę santvarką ir kuriant savas institucijas. Tik nepriklausoma valstybė, būdama tarptautinės teisės subjektas, gali jungtis į valstybių bendrijas, kiekvieną tokį apsisprendimą tikrindama išankstiniu visų piliečių referendumu. Tokia ir tik tokia nepriklausomybės samprata – Sąjūdžio veiklos pagrindas.“[356]

Lietuvos TSR konstitucijos 5 straipsnio nauja redakcija brendo jau 1988 metais, kai Mokslų akademija parengė naują konstitucinę versiją ir kai Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudaryta Konstitucijos tobulinimo sekcija taip pat sukūrė kitą konstitucijos tekstą. Būtent tame projekte siekta išplėsti referendumo konstitucinį apibūdinimą: „Referendumą skelbia Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, kai to reikalauja ne mažiau kaip trečdalis Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų arba 100 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių.“[357] Papildomai nurodyta, kad Konstitucija gali būti keičiama ne tik Aukščiausiosios Tarybos sprendimu, priimtu ne mažesne kaip dviejų trečdalių bendro Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus dauguma, bet ir liaudies balsavimu (referendumu).

Konstitucijos projekte, kurį rengė Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisija, liko tezė, kad svarbiausi Respublikos valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai pateikiami liaudies svarstymui, taip pat sprendžiami referendumu, tačiau patikslinta: „Referendumą skelbia Lietuvos TSR liaudies deputatų suvažiavimas savo iniciatyva arba pasiūlius ne mažiau kaip trečdaliui Lietuvos TSR liaudies deputatų arba trims šimtams tūkstančių rinkėjų.“ Projekte radosi ir nauja nuostata apie tai, kad

355 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 47.

356 *Ten pat*, p. 62.

357 *Atgimimas*, 1988 m. lapkričio 15 d.

„svarbiausiems vietinės reikšmės klausimams spręsti gali būti rengiami rajonų ir miestų referendumai.“[358]

Konstitucijos 5 straipsnio redakcija buvo siejama su referendumo įstatymo projekto tekstu. 1989 m. rugsėjo 28 d. Aukščiausiosios Tarybos tryliktojoje sesijoje Įstatymų sumanymų komisijos pirmininkas A. Bernotas savo pranešime apie įstatymo projektą kalbėjo: „Deja, šis labai reikšmingas tiesioginės demokratijos atributas daugiau nei dešimtmetį tebėra tik deklaruojamas. Toks ilgas Respublikos Pagrindiniame įstatyme įtvirtintas svarbios liaudies teisės „įšaldymas“, be abejo, buvo sąlygotas tiek objektyviomis, tiek ir subjektyviomis priežastimis. Tai ir sąstingio metu demokratijos deformacijos, ir referendumo santykių teorinės problemos, ir analogiškų įstatymų nebuvimas kitose sąjunginėse respublikose. Šiandien galime tvirtai pasakyti, kad mūsų Respublika pirmoji Tarybų Sąjungoje ėmėsi iniciatyvos šioje srityje, pretenduoja tapti referendumo santykių teisinio reglamentavimo pioniere.“[359]

Diskusijos dėl Konstitucijos 5 straipsnio ir referendumo įstatymo projekto metu TSRS liaudies deputatas K. Uoka pažymėjo, kad Konstitucijos 5 straipsnis, palyginti su referendumo įstatymo projektu, suformuluotas pernelyg kukliai. Deputatas šį straipsnį siūlė papildyti tokia nuostata: „Lietuvos valstybės dalyvavimas bet kokioje valstybių sąjungoje arba kituose tarpvalstybiniuose dariniuose, sutarčių šiais klausimais sudarymas ir kiti svarbiausi valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai pateikiami Lietuvos TSR piliečių svarstymui ir sprendžiami referendumu.“[360]

Deputatas J. Misiūnas, kalbėjęs redakcinės komisijos, kuriai buvo pavesta apibendrinti visus pasiūlymus dėl Konstitucijos pakeitimų ir papildymų, vardu, siūlė kiek kitokią 5 straipsnio antros dalies redakciją: „Tik referendumu sprendžiami klausimai dėl Lietuvos apsisprendimo teisės realizavimo, dėl naujai priimtos Respublikos Konstitucijos patvirtinimo, dėl svarbiausių tarptautinių sutarčių ratifikavimo ir denonsavimo.“[361]

Deputatai J. Bandzevičius, Z. Kailiūnas, D. Petrauskienė siūlė Konstitucijos 5 straipsnio antrojoje dalyje vietoje žodžių „<...> arba kai to reikalauja 300 tūkstančių

358 *Tiesa*, 1989 m. vasario 28 d.

359 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 159.

360 *Ten pat*, p. 168.

361 *Ten pat*, p. 307.

rinkimų teisę turinčių TSRS piliečių“ įrašyti „arba kai to reikalauja daugiau kaip pusė rinkimų teisę turinčių Lietuvos TSR piliečių“. Jų nuomone, 300 tūkstančių rinkėjų reikalavimų per mažai, kad būtų galima skelbti referendumą. Redakcinė komisija buvo įsitikinusi, kad toks deputatų pasiūlymas nepriimtinas, nes pernelyg būtų sugriežtintos referendumo surengimo sąlygos.

Konstitucijos 5 straipsnio pakeitimo įstatymo ir referendumo įstatymo priėmimo procedūra buvo nukelta į Aukščiausiosios Tarybos keturioliktąją sesiją, kuri vyko lapkričio 3–4 dienomis.

1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos priimtame įstatyme „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 5 straipsnio pakeitimo“ buvo nustatyta: „Svarbiausi Respublikos valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai pateikiami liaudies svarstymui, taip pat sprendžiami referendumu. Referendumą skelbia Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba savo iniciatyva arba kai to reikalauja trys šimtai tūkstančių rinkimų teisę turinčių Lietuvos TSR piliečių. Svarbiausių valstybinio gyvenimo klausimų pateikimo liaudies svarstymui ir referendumo vykdymo tvarką nustato įstatymai.“

1989 m. lapkričio 23 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 93 straipsnio pakeitimo“[362]. Tuo metu Konstitucijos 93 straipsnyje buvo nustatyta, kad deputatas vykdo savo įgaliojimus, nenutraukdamas gamybinės arba tarnybinės veiklos. Tarybos sesijų laikui, taip pat deputato įgaliojimams įgyvendinti kitais įstatymo numatytais atvejais deputatas atleidžiamas nuo gamybinių arba tarnybinių pareigų, paliekant nuolatinėje darbovietėje vidutinį uždarbį.

Šios konstitucinės normos turinys konkrečiau buvo apibūdintas 1980 m. sausio 30 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsake „Dėl išlaidų, susijusių su deputato įgaliojimų vykdymu, atlyginimo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatams“[363]. Numatyta, kad deputatams kas mėnesį išmokama 100 rublių. Greta tos nuolatinės išmokos, numatyta: už deputato dalyvavimo Tarybos sesijose, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, komisijų posėdžiuose laiką, taip pat už laiką, kurį deputatas yra išvykęs atlikti Prezidiumo, komisijų pavedimą, deputatui mokami dienpinigiai – 10 rublių už kiekvieną parą, įskaitant poilsio ir švenčių dienas.

362 *Žinios*, 1989, nr. 34-482.

363 *Žinios*, 1980, nr. 3-36.

1989 m. rugsėjo 29 d. įstatymu[364] pakeitus Konstituciją ir nustačius, kad „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas atleidžiamas nuo savo gamybinių ar tarnybinių pareigų visam savo įgaliojimų laikotarpiui“, t. y. pradėjus funkcionuoti nuolat veikiančiai Aukščiausiajai Tarybai, kilo diskusija dėl deputatų veiklos materialinių garantijų. Apie tada vykusius svarstymus byloja keletas posėdžių stenogramų fragmentų.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas pranešė, kad Aukščiausiosios Tarybos nuolatinės komisijos siūlė numatyti, jog „deputatas, vykdydamas savo pareigas, galės nenutraukti savo darbinės veiklos, gavęs Aukščiausiosios Tarybos sutikimą. Tokia nuostata yra demokratiška, neužkertanti kelio tapti deputatais mokslininkams, aukštųjų mokyklų dėstytojams, meno darbuotojams ir panašiai.“[365]

Deputatas V. Statulevičius atkreipė dėmesį į socialinės apsaugos priemones, kurias reikia numatyti Aukščiausiosios Tarybos deputatams: „Aš domėjausi daugelio Amerikos senatorių veikla. Daugelis iš jų yra stambių teisinių firmų vadovai ir jiems sugrįžus nėra jokių problemų. Reikėtų garantuoti deputatui, jam pačiam pageidaujant, užtikrinti, kad jis galėtų sugrįžti dirbti į darbovietę, kurioje dirbant buvo išrinktas.“[366]

TSRS liaudies deputatas E. Bičkauskas: „Ilgai kalbėjome ir daug ginčijomės dėl to, kad Aukščiausioji Taryba turėtų būti tikrai profesionali, tikrai formuojami profesionaliai politikai. Dabar, priimdami šį 93 straipsnį, mano nuomone, darome žingsnį atgal. Antra vertus, sutinku su tuo, kad kai kuriems deputatams, kurie užsiiminėja moksline, kūrybine veikla, turbūt būtų neteisinga uždrausti ja užsiiminėti.“ Deputatas siūlė tokią šio straipsnio redakciją: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sutikimu gali vykdyti savo įgaliojimus, nenutraukdamas darbinės veiklos tik tuo atveju, jeigu ji yra mokslinė, pedagoginė arba kūrybinė.“[367]

Deputatas J. Paleckis: „<...> 93 straipsnio pakeitimas yra savalaikis ir logiškas. Jeigu norėtume suformuoti Aukščiausiąją Tarybą vien iš profesionalų, tai 141 aukštos klasės profesionalo dabar neturime. Ir manau, kad šiuo atsakingu pereinamuoju laikotarpiu laukti, kol subręs Aukščiausiojoje Taryboje dirbdami, darydami klaidas, deputatai, gal

364 *Žinios*, 1989, nr. 29-378.

365 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 21.

366 *Ten pat*, p. 22.

367 *Ten pat*, p. 26.

ir būtų neteisinga. Todėl visiškai sutinku, kad reikia praplėsti šiuos rėmus. Reikia duoti galimybę, ypač mokslinio, kūrybinio profilio darbuotojams dalyvauti Aukščiausiojoje Taryboje, nenutraukiant veiklos. <...> tačiau reikėtų numatyti, kad tam tikras skaičius vis dėlto dirbtų profesionaliai. Man atrodo, kad ne mažiau kaip vienas trečdalis deputatų. O gal ir kita proporcija galėtų būti. Na, ir jeigu neužkirsime kelio tiems žmonėms, kurie neatsitrauks nuo savo pagrindinio darbo, manau, kad turėsime Aukščiausiąją Tarybą žymiai intelektualesnę, žymiai atsakingesnę ir žymiai stipresnę."[368]

Deputatas S. Tamošiūnas: „Iškilo klausimas dėl protų, dėl gabių žmonių, kurie gali nepatekti į parlamentą, nenorėdami atsisakyti savo tiesioginių pareigų. Laikau, kad tokie žmonės labiau pergyvena už save, šeimą, negu už tautą, apie kurią mėgstame taip plačiai kalbėti. Man atrodo, kad kaip bebūtų, jeigu deputatui bus mokamas tam tikras atlyginimas, kaip čia buvo kalbama iki 500 rublių, o jo ankstesnis atlyginimas buvo mažesnis, jam toks atlyginimas ir priklausytų. O jeigu akademiko atlyginimas – 1 000 rublių, man atrodo, kad tauta, pirkdama jo protą, gali mokėti jam ir tūkstantį. Tačiau Aukščiausioji Taryba turėtų užtikrinti jam grįžimą vėl į tą patį darbą po to, kai praeis parlamento įgaliojimai."[369]

Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba Konstitucijos 93 straipsnio pirmąją dalį suredagavo taip: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sutikimu gali vykdyti savo įgaliojimus ir nenutraukdamas darbinės veiklos. Deputato darbas Lietuvos TSR Aukščiausiojoje Taryboje atlyginamas įstatymo nustatyta tvarka."

Beje, ši nuostata dėl deputatų statuso suderinamumo su kita darbine veikla buvo numatyta ir Lietuvos Respublikos Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme.

1989 m. gruodžio 7 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 6 ir 7 straipsnių pakeitimo"[370]. Priminsime galiojusios Konstitucijos 6 ir 7 straipsnių tekstus, dėl kurių nuolatos buvo polemizuojama įgyvendinant pertvarkos politiką ir, suprantama, kilus Lietuvos atgimimui. Taigi tuose straipsniuose buvo skelbiama:

368 *Ten pat*, p. 26–27.

369 *Ten pat*, p. 28.

370 *Žinios*, 1989, nr. 36-536.

„6 straipsnis. Tarybinės visuomenės vadovaujanti ir vairuojanti jėga, jos politinės sistemos, valstybinių ir visuomeninių organizacijų branduolys yra Tarybų Sąjungos komunistų partija. TSKP egzistuoja liaudžiai ir tarnauja liaudžiai.

Apsiginklavusi marksizmo-leninizmo mokymu, Komunistų partija numato generalinę visuomenės vystymosi perspektyvą, TSRS vidaus ir užsienio politikos liniją, vadovauja didžiai kuriamajai tarybinės liaudies veiklai, suteikia planingą, moksliškai pagrįstą pobūdį jos kovai už komunizmo pergalę.

Visos partinės organizacijos veikia TSRS Konstitucijos ribose.

7 straipsnis. Profesinės sąjungos, Visasąjunginė Lenino Komunistinė Jaunimo Sąjunga, kooperatinė ir kitos visuomeninės organizacijos sutinkamai su savo įstatų uždaviniais dalyvauja tvarkant valstybinius ir visuomeninius reikalus, sprendžiant politinius, ūkinius ir socialinius-kultūrinius klausimus.“

1989 m. gruodžio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos penkioliktosios sesijos posėdyje Konstitucijos 6 straipsnis pakeistas iš esmės, kompartijos išskirtinio konstitucinio statuso nebeliko: „Partijos, visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai steigiami įstatymų nustatyta tvarka ir veikia Lietuvos TSR Konstitucijos bei įstatymų ribose.“

7 straipsnio redakcija keista „kukliau“ ir papildyta tik nuoroda į visuomeninius judėjimus, kurie taip pat dalyvauja „tvarkant valstybinius ir visuomeninius reikalus“.

Konstitucijos 6 ir 7 straipsnių turinys negalėjo likti nepastebėtas prasidėjus visuotinei diskusijai apie demokratiją, laisvę, suverenitetą ir visus kitus visuomeniškai reikšmingus dalykus. Šiuo atžvilgiu menant Atgimimo laikotarpio esminius politinius teisinius reiškinius, kurie siejasi su konstitucinėmis aktualijomis, atkreipsime dėmesį į Mokslų akademijos prezidento J. Požėlos bei Mokslų akademijos prezidiumo vyriausiojo mokslinio sekretoriaus E. Vilko 1988 m. liepos 13 d. raštą Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui „Apie Lietuvos TSR Konstitucijos keitimo reikalą“.

Akademijos vadovai, paaiškindami Konstitucijos keitimo motyvus, nurodė aibę konstitucinių nuostatų, kurios nesiderina su skelbiamomis naujomis pažangiomis politinėmis idėjomis. Be visų kitų dalykų nurodyta: „Neatitinka demokratinių visuomenės poreikių ir Lietuvos TSR Konstitucijos 6 straipsnyje apibrėžtas TSKP vaidmuo, kuris nesiderina arba tiesiog prieštarauja Konstitucijos 2 straipsniui.“

Kaip minėjome prieš tai, Mokslų akademijos prezidiumo vyriausiasis mokslinis sekretorius E. Vilkas 1988 m. rugsėjo 26 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui pateikė Mokslų akademijos prezidiumo komisijos parengtą Lietuvos TSR konstitucijos projektą, kuriame prie 6 straipsnio buvo įrašas: „Nereikalingas, nes prieštarauja Respublikos suverenitetui."

Mokslų akademijos siūlymui visiškai atsisakyti 6 straipsnio, nebuvo pritarta Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytoje Konstitucijos tobulinimo sekcijoje, apie kurią taip pat rašėme anksčiau. Ryžtingai apkarpius „TSKP vadovaujantį vaidmenį" skelbta, kad ne TSKP, bet „Lietuvos komunistų partija tarnauja liaudžiai ir telkia visuomenę socializmui kurti". Atitinkamai buvo koreguojama ir 7 straipsnio redakcija.

Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos Konstitucijos versijoje 6 straipsnio redakcija nors ir nebebuvo tapati galiojančios Konstitucijos tekstui, tačiau akivaizdžiai ieškota kompromisų: „Lietuvos komunistų partija – TSKP sudėtinė dalis – yra visuomenės politinis avangardas. LKP tarnauja liaudžiai ir telkia ją socializmui kurti."

Sąjūdžio pozicija komunistų partijos atžvilgiu buvo suformuluota jau Steigiamojo suvažiavimo, o vėliau ir kituose dokumentuose. Bendrojoje programoje skelbiant, kad Sąjūdis yra savaveiksmis pilietinis judėjimas, pareiškiama, jog Sąjūdis „remia ir plėtoja Tarybų Sąjungos Komunistų partijos vadovybės pradėtą socialistinės visuomenės persitvarkymą demokratijos ir humanizmo pagrindais"[371]. Greta teigiama, kad „Sąjūdis yra už įvairių visuomeninių, politinių, taip pat jaunimo organizacijų kūrimąsi ir legalią veiklą. <...> jokia politinė organizacija neturi teisės uzurpuoti Respublikoje politinės valdžios."[372] Nedviprasmiškai konstatuota, kad „Tarybos turi tapti kompetentingais ir vienvaldžiais piliečių valios reiškimo, atstovavimo ir vykdymo organais".

Jau pirmajame Steigiamojo suvažiavimo posėdyje B. Genzelis kalbėjo: „LKP CK biuras buvo ne išrinktas, o parinktas. Todėl būtina sušaukti neeilinį Lietuvos Komunistų partijos suvažiavimą, kuriame būtų aiškiai suformuluotas požiūris į šalies persitvarkymą, išrinktas naujas CK."[373] Kompartijos tema buvo paliesta ir daugelio kitų suvažiavimo delegatų kalbose.

---

371 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 203.

372 *Ten pat*, p. 204.

373 *Ten pat*, p. 34.

Kaip ir kitų svarbiausių politinių klausimų, Konstitucijos 6 straipsnio klausimo svarstymas palaipsniui persikėlė į Aukščiausiąją Tarybą.

1989 m. lapkričio 23 d. pradėdamas Aukščiausiosios Tarybos penkioliktąją sesiją posėdžiui pirmininkavęs L. Šepetys pranešė apie gautus deputatų paklausimus, tarp jų – deputatų V. Kubiliaus, V. Gembutienės, Gervinskienės, V. Statulevičiaus, J. Dromanto, A. Masaičio, V. Domarko paklausimą dėl Lietuvos TSR konstitucijos 6 straipsnio[374]. Atsakymai į šiuos paklausimus buvo įtraukti į sesijos dienotvarkę.

Deputatas A. Kriščiūnas siūlė, kad Konstitucijos 6 straipsnio klausimas būtų nagrinėjamas kaip atskiras dienotvarkės punktas[375]. TSRS liaudies deputatas B. Genzelis antrino šiam pasiūlymui ir perskaitė Universiteto partinės konferencijos kreipimąsi į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą, kuriame Aukščiausioji Taryba kviečiama „peržiūrėti ir naujai suformuluoti Lietuvos TSR Konstitucijos 6 straipsnį". Kreipimesi siūlyta šį straipsnį pakeisti dar iki Lietuvos kompartijos dvidešimtojo suvažiavimo 1989 m. gruodžio 19 d. ir pripažinti daugpartinę sistemą bei paskelbti užsienio šalių politinių partijų veiklą Lietuvoje už įstatymo ribų[376]. Būta nuomonių, kad šį klausimą reikia spręsti po to, kai įvyks LKP suvažiavimas. Į tai deputatas K. Motieka replikavo: „Kada gi pagaliau pradėsime skirti, ką gali biuras, ką gali partija ir ką gali nuspręsti Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba. Čia kalbama apie Pagrindinio įstatymo pakeitimą arba naikinimą, arba naujos redakcijos sukūrimą, bet jokiu būdu ne apie tai, kad iš pradžių turi biuras apsvarstyti, savo nuomonę pasakyti, o jau paskui, patenkindama šitą nuomonę, Aukščiausioji Taryba sprendžia. Čia būtų didžiausia klaida <...>."[377]

Lapkričio 24 d. Aukščiausiosios Tarybos trečiajame posėdyje svarstant, kaip bus reaguojama į minėtosios deputatų grupės paklausimus dėl Konstitucijos 6 straipsnio, vėl būta skirtingų nuomonių. Deputatas V. Beriozovas, LKP CK antrasis sekretorius, aiškino, kad „nereikėtų laikytis šio straipsnio teiginių, kurie deklaruoja, būtent, tik deklaruoja partijos vadovaujantį ir vairuojantį vaidmenį. <...> Jau dabar Respublikoje praktiškai veikia įvairūs judėjimai ir organizacijos, kuriasi partijos." Sekretorius siūlė šį klausimą spręsti atsižvelgiant į daugelį politinių aplinkybių ir pirmiausia pavesti

374 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 5.

375 *Ten pat*, p. 6.

376 *Ten pat.*

377 *Ten pat*, p. 10.

Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijai, kuri pradeda rengti Konstitucijos projektą, pateikti savo išvadas dėl šio konkretaus klausimo[378].

Deputatas Z. Vaišvila nedelsdamas replikavo: „Būtina šį straipsnį panaikinti. Tai jau ne Komunistų partijos, tai – visos Lietuvos reikalas. Ir pirmiausia Aukščiausiosios Tarybos reikalas.“[379] Deputatas reikalavo tiesiog šiandien „sustabdyti šį Konstitucijos straipsnį“.

Deputatas V. Statulevičius: „Aš dalyvavau ruošiant Konstitucijos projektą ir jau tada kilo ginčų dėl šito straipsnio. Ir mes, tarp kitko, nubalsavome tik kelių balsų skirtumu palikti tai naujojoje Konstitucijoje. Bet šis klausimas tada dar nebuvo taip aštriai iškilęs. Mes manėme, kad šis straipsnis nereikalingas demokratinėje valstybėje. Kitaip tariant ta formuluotė yra, aš ją galiu suformuluoti – Lietuvos politinė sistema yra daugiapartinė, partijos ir organizacijos veikia Konstitucijos pagalba.“[380]

TSRS liaudies deputatas M. Stakvilevičius: „Noriu pasakyti savo nuostabą dėl to, kad dar kartą reikia svarstyti komunistams plenumuose ar kur kitur, ar reikalingas šitas straipsnis. Žinoma, kad jo nereikia. <...> praktiškai komunistų nuomonė vieninga: šito straipsnio nereikia. Ir kažkokių plenumų ar pasitarimų mums nereikia.“[381]

Vis dėlto tame Aukščiausiosios Tarybos posėdyje radikalesnių sprendimų nebuvo priimta, o pavesta Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijai Respublikos Konstitucijos projektui rengti išanalizuoti pasiūlymus dėl Lietuvos TSR konstitucijos 6 straipsnio ir pateikti savo išvadas Aukščiausiosios Tarybos šešioliktojoje sesijoje[382].

Konstitucijos 6 straipsnio likimo svarstymas tęsėsi Aukščiausiosios Tarybos penkioliktosios sesijos gruodžio 6 d. aštuntajame posėdyje, kai Lietuvos kompartijos CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas pranešė apie deputatų komisijos, rengiančios Lietuvos TSR konstitucijos projektą, nutarimą: „Pateikti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos šešioliktajai sesijai Lietuvos TSR Konstitucijos 6-ojo straipsnio naują redakciją, atsižvelgiant į gautus pasiūlymus bei Lietuvos komunistų partijos, kaip

378 *Ten pat*, p. 103.

379 *Ten pat*, p. 104.

380 *Ten pat*, p. 105.

381 *Ten pat*, p. 106.

382 *Ten pat*, p. 109.

įstatymų leidybos iniciatyvos teisės subjekto, nuomonę, kuri turėtų būti suformuota LKP XX suvažiavime." Komisija nutarė taip pat parengti ir pateikti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui įsako projektą dėl politinių partijų statuso, kurio pagrindu būtų galima reguliuoti jų juridinį įteisinimą[383].

Nutarimo tikslas buvo akivaizdus: nukelti Konstitucijos 6 straipsnio svarstymus ir sprendimo priėmimą po kompartijos XX suvažiavimo. Deputatai nebuvo linkę besąlygiškai pritarti tokiai konstitucinės komisijos pozicijai. Z. Vaišvila: „Kol visas tas darbas daromas, paruoštas bus, reikia laikinai sustabdyti 6-ojo straipsnio galiojimą." N. Medvedevas (TSRS liaudies deputatas) tokiai iniciatyvai pritarė. E. Bičkauskas (TSRS liaudies deputatas) buvo įsitikinęs, kad būtent šios sesijos metu reikia priimti įstatymą dėl Konstitucijos 6 straipsnio pakeitimo ir nutarimą dėl jo įsigaliojimo tvarkos. K. Antanavičius kategoriškai reikalavo baigti diskusijas ir pakeisti tą straipsnį, nes šis klausimas jau buvo aktualizuotas 1988 m. vasarą rengiant konstituciją Mokslų akademijoje. B. Genzelis (TSRS liaudies deputatas) taip pat pareiškė, kad straipsnis turi būti pakeistas nieko nelaukiant. Nors P. Ignotas nedviprasmiškai pasisakė už tai, kad šis straipsnis būtų pakeistas, tačiau buvo įsitikinęs, kad tai būtų galima atlikti ateinančioje šešioliktojoje sesijoje. R. Gudaitis (TSRS liaudies deputatas) nepritarė „delsimui, ilgam svarstymui": „6-ojo straipsnio keitimo reikalavimas atspindi šiandien visų Lietuvoje gyvenančių žmonių lūkesčius, atmosferą, kuri šiuo metu klostosi Respublikoje." J. Marcinkevičius: „Manau, kad tos Lietuvos komunistų pastangos liudija ir jos norą apsivalyti, atsinaujinti, priartėti prie tautos, integruotis į jos lūkesčius ir siekius. Pirmas žingsnis šiame kelyje, be jokios abejonės, turėtų būti išskirtinio partijos vaidmens, išreikšto 6-uoju Konstitucijos straipsniu, pakeitimas kitu, demokratiškesniu straipsniu." A. Laurinčiukas: „Šio straipsnio atidėjimas labai nenaudingas šiuo metu nei mums, deputatams, nei žmonėms, kurie mus išrinko." A. Macaitis: „Aš bijau, kad jeigu mes, gerbiami komunistai, čia sėdintys, šiandieną nepritarsime, tai lygiai tas pats atsitiks ir su mūsų partija. Bus bandoma, įsikūrus Lietuvos komunistų partijai, visais būdais daryti spaudimą, kad atsirastų dar ir KPSS, tai yra TSKP Lietuvoje. <...>Todėl aš siūlau, kad visgi reikia šiandieną pakeisti šitą 6-ąjį straipsnį ir priimti įstatymą papildomai, kuris numatytų to 6-ojo straipsnio įsigaliojimo tvarką: kaip tas 6-asis straipsnis turėtų

383 *Ten pat*, p. 320.

įsigalioti.“ R. Ozolas: „Šeštojo straipsnio keitimas ar nekeitimas Lietuvoje yra išspręsta problema. Problema yra čia – parlamento deputato problema. Ir, mano supratimu, ji egzistuoja todėl, kad dauguma yra komunistai. Tai trukdo atsiriboti savyje kaip partijos nariui ir kaip deputatui.“ R. Ozolas buvo įsitikinęs, kad Konstitucija turi būti pakeista iki kompartijos suvažiavimo[384].

Neminėsime visų peripetijų vykstant balsavimui dėl Konstitucijos 6 straipsnio, dėl įvairių papildomų pastabų ir pasiūlymų, dėl kvorumo. Skirtingai balsuojant dėl 6 ir 7 straipsnių naujų redakcijų, vis dėlto už įstatymą balsavo 259, prieš nebuvo, susilaikė 14 deputatų[385].

Be kliuvinių buvo priimtas Aukščiausiosios Tarybos nutarimas[386], kuriuo šiuo metu veikianti Lietuvos komunistų partija pripažinta Lietuvos komunistų partijos, įregistruotos 1940 m. birželio 25 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijoje, teisių perėmėja. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui buvo pavesta papildyti 1989 m. vasario 17 d. įsaką „Dėl piliečių savanoriškų susivienijimų įstatų laikinos registravimo tvarkos“ ir nustatyti politinių partijų registravimo tvarką, kuri galios iki Lietuvos TSR politinių partijų įstatymo priėmimo.

1989 m. gruodžio 20 d. Lietuvos kompartijos XX suvažiavime priimtame nutarime „Dėl LKP statuso“ buvo konstatuota, kad LKP – savarankiška politinė organizacija, turinti savo programą ir statutą. LKP yra sudėtinė Lietuvos politinės sistemos dalis, laisvanoriškumo pagrindu vienijanti LKP tikslams pritariančius Lietuvos TSR piliečius.

Nutarime skelbiama: „Svarbiausias LKP tikslas – nepriklausoma demokratinė Lietuvos valstybė, humanistinių socializmo idealų – žmogaus laisvės ir socialinio teisingumo – įgyvendinimas ir istorinio tęstinumo sąlygų lietuvių tautai, visiems Lietuvos gyventojams sukūrimas.“

Lietuvos komunistų partijos savarankiškumo deklaracijoje pareikšta, kad iki šiol buvusi TSKP įstatuose teritorinės organizacijos teisėmis įtvirtinta LKP padėtis neatitinka daugumos Respublikos komunistų siekių savarankiškai spręsti partijos veiklos klausimus ir dalyvauti Lietuvos gyvenime.

---

384 *Ten pat*, p. 322–332.

385 *Ten pat*, p. 397.

386 *Žinios*, 1989, nr. 36-537.

Suvažiavimas nurodė, kad TSKP Lietuvos respublikinė organizacija tampa savarankiška Lietuvos komunistų partija su savo programa ir statutu. Ji veikia pagal Lietuvos TSR konstituciją.

Gruodžio 7 d., dar prieš prasidedant Lietuvos kompartijos XX suvažiavimui, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pakoregavo įsaką dėl savanoriškų susivienijimų įstatų laikinos registravimo tvarkos ir numatė, kad toks registravimas taikomas ir politinėms partijoms[387].

Gruodžio 28 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimu įregistruotas Lietuvos komunistų partijos statutas[388]. Gruodžio 29 d. įregistruoti Lietuvos demokratų partijos įstatai[389], o 1990 m. sausio 17 d. įregistruotas Lietuvos socialdemokratų partijos statutas[390].

Sąjūdžio Seimo 1990 m. sausio 6 d. nutarime „Dėl požiūrio į dabartinę Lietuvos komunistų partiją" pareikšta, kad Sąjūdis buvo ir yra politinė opozicija Lietuvos komunistų partijai, tačiau gali telktis bendram pasipriešinimui išorinės grėsmės atveju. Deklaruota, kad, atsižvelgdamas į LKP XX suvažiavimo priimtus Lietuvos komunistų partijos statutą ir programą, orientuojančius šią partiją veikti Lietuvos laisvės labui, LPS Seimas pritars tiems LKP vadovybės veiksmams, kurie gali būti naudingi nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimui. Seimas pažymėjo, kad LKP turi įvertinti savo praeitį ir įvardyti nusikaltimus prieš Lietuvos gyventojus ir valstybę, pasmerkti Bažnyčios persekiojimą, atsiriboti nuo tų nusikaltimų bei jų vykdytojų, likviduoti savo senąsias struktūras ir atmesti buvusius veiklos metodus. Partiškumas negali teikti privilegijų nei politinės valdžios, nei gamybos valdymo, nei buitinėje plotmėje. Komunistai Sąjūdžio nariai turi aiškiai apibrėžti savo nuostatą LPS platformos rinkiminės taktikos ir būsimos parlamentinės bei partinės veiklos atžvilgiu[391].

---

387 *Žinios*, 1989, nr. 36-552.

388 *Žinios*, 1990, nr. 2-43.

389 *Žinios*, 1990, nr. 2-45.

390 *Žinios*, 1990, nr. 4-107.

391 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias,* p. 68.

1990 m. vasario 12 d. įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 2 skirsnyje „Ekonominė sistema“[392]. Šio įstatymo poreikis radosi tada, kai TSRS Aukščiausiojoje Taryboje pradėtas svarstyti įstatymo, apibrėžiančio TSRS nuosavybės teisinį statusą, projektas. Siekiant reglamentuoti TSRS nuosavybės santykius, akivaizdžiai buvo ignoruojami respublikų interesai, jų politinis, teisinis orumas egzistuojančioje politinėje sistemoje.

Štai to TSRS įstatymo projekto fragmentai. Žemė ir kiti gamtiniai resursai yra tarybinių piliečių turtas; tarybinių tautų apsijungimo į federaciją rezultate priklausančios joms žemės ir kiti gamtos objektai sudaro vieningą teritoriją, sudarančią TSRS suvereniteto pagrindą; TSRS valdo, naudojasi ir dalyvauja tvarkant žemę ir kitus gamtinius resursus, reikalingus aprūpinti sąjunginius ir respublikinius poreikius, šalies gynybą ir saugumą; bendra TSRS ir sąjunginių respublikų valstybinė nuosavybė; TSRS socialinės ekonominės sistemos pagrindas yra socialistinė nuosavybė, susidedanti iš tarybinių piliečių nuosavybės ir įvairių rūšių visuomeninės nuosavybės.

Tai tik keletas nuostatų, kurios bylojo apie tikrąsias „Centro“ užmačias – palikti respublikas be nuosavybės teisių į žemę, jos gelmes, vidaus ir teritorinius vandenis, miškus ir kitą augmeniją bei gyvūniją. Šiuo atveju jau nebeliko jokios prasmės diskutuoti apie valstybinį, nacionalinį suverenitetą. Tuo įstatymu buvo paneigiamas Lietuvos TSR konstitucijos naujasis 11 straipsnis, kiti fundamentalūs teisės aktai, kuriais projektuojama ekonominė, socialinė reforma.

Maskvoje svarstytas įstatymo „Dėl nuosavybės TSR Sąjungoje“ projektas įtaigiai atskleidė egzistuojančios „federacijos“ prigimtį ir jos istorines politines ištakas. Lietuvoje, Estijoje, Latvijoje bei kituose TSRS regionuose šiems planams pasipriešinta.

1989 m. lapkričio 4 d. Aukščiausiosios Tarybos keturioliktosios sesijos trečiajame posėdyje pranešimą šiuo klausimu skaitė Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoja K. Prunskienė. Pranešimo bendrąjį turinį apibūdina atskiros ištraukos: „Darosi vis aktualesnis klausimas dėl galimybės Lietuvai toliau tokiomis sąlygomis, kokias diktuoja minėti įstatymai, būti Tarybų Sąjungoje. Svarstyti šią galimybę – tai ne emocijos ar ekstremizmas, kaip kartais bandoma teigti. Tai yra įstatyminė apsisprendimo teisė, kurią garantuoja mums ir tos pačios Tarybų Sąjungos Konstitucija. <...> Jeigu

392 *Žinios*, 1990, nr. 7-165.

mes kalbame apie respublikų santykius su Sąjunga, turbūt šis klausimas kyla iš daug bendresnių dalykų. Tai yra pačios Respublikos, kaip suverenios valstybės, statuso ir sąjungos, kaip suverenių valstybių sąjungos, o ne unitarinės valstybės supratimo. <...> Ministrų Tarybos Ekonominės reformos komisija, darbo grupė parengė alternatyvų TSRS nuosavybės įstatymo projektą.“[393]

TSRS liaudies deputatas K. Antanavičius kalbėjo: „Ar gali būti suvereni valstybė be savo teritorijos, savo žemių, miškų ir vandenų? Pagaliau, kaip gali gyventi tauta be savo žemės? Tai reikštų pasmerkti tautą amžinoms klajonėms, reikštų įteisinti galimybę ne stalininiais genocido metodais, o šiuolaikiškai „teisėtai ir demokratiškai“ perkeldinti ištisas tautas, pateisinti tai ekonominiu tikslingumu, vieningo liaudies ūkio komplekso reikalavimais ar bendro Europos, o gal ir Sibiro, sujungto su „Europos namais“ idėjomis. <...> Kiekvienam teisingai, istoriškai ir logiškai mąstančiam žmogui visame pasaulyje aišku, kad žemė, kurioje nuo amžių gyvena tauta, yra prigimtinė tos tautos nuosavybė, kad ta žemės nuosavybė yra tautos egzistavimo pagrindas, kad galų gale visa istorija yra kovų už savo žemę su įvairiausio rango pagrobėjais ir pavergėjais istorija.“[394]

Po įvykusių debatų buvo suformuluotas ir paskelbtas Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas[395], kuriam vieningai pritarė deputatai, nuolatinės komisijos.

Aukščiausioji Taryba pabrėžė, kad TSRS įstatymo „Dėl nuosavybės TSRS Sąjungoje“ projekto, svarstyto antrojoje TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, straipsniai dėl respublikų nuosavybės santykių su TSRS yra nepriimtini Lietuvai. Jie iš esmės prieštarauja Lietuvos TSR konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 11 straipsniui ir Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų įstatymui, priimtiems 1989 m. gegužės 18 d.

Pareiškime konstatuota, kad TSRS vyriausybės siūlomi projekto straipsnių variantai kelia pagrįstą Lietuvos žmonių susirūpinimą. Juos priėmus Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba būtų priversta remtis Lietuvos TSR konstitucijos 70 straipsniu ir sustabdyti TSRS įstatymo „Dėl nuosavybės TSR Sąjungoje“ galiojimą Lietuvoje. Kad būtų

393 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 85–86.

394 *Ten pat*, p. 89–90.

395 *Žinios*, 1989, nr. 32, p. 683.

išvengta kraštutinių sprendimų, įstatyme siūlyta įtvirtinti respublikų nuosavybės teisę į žemę, kitus gamtos išteklius ir jų teritorijoje esantį valstybinį turtą.

Nors pirmieji Lietuvos TSR nuosavybės pagrindų įstatymo projekto variantai jau egzistavo, tačiau lapkričio 4 d. Aukščiausioji Taryba sudarė deputatų komisiją, kuri ir turėjo parengti atitinkamą įstatymo projektą. Ją sudarė K. Prunskienė – Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoja (komisijos pirmininkė); P. Ignotas (Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas); P. Kūris – teisingumo ministras, R. Sikorskis – finansų ministras; K. Antanavičius – Mokslų akademijos Ekonomikos instituto skyriaus vedėjas; K. Motieka – Vilniaus pirmosios juridinės konsultacijos advokatas; L. Sabutis – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretorius[396].

Lygiagrečiai su nuosavybės pagrindų įstatymu buvo rengiamas ir įstatymo, kuriuo būtų keičiami atitinkami Konstitucijos straipsniai, projektas. Apie jo esmę 1990 m. vasario 8 d. Aukščiausiosios Tarybos septynioliktosios sesijos trečiajame posėdyje kalbėjo K. Prunskienė. Ji akcentavo, kad šių teisės aktų esmė yra privatinės nuosavybės legalizavimas. „Lietuvai primestame ekonomikos modelyje buvo įteisinta monopolinė valstybinės nuosavybės padėtis. Pseudodemokratiškas jos traktavimas bendraliaudine nuosavybe nepakeitė anoniminės esmės ir nesukūrė turto gausinimu suinteresuotų šeimininkų savininkų. Privatinės nuosavybės ignoravimas, iš vienos pusės, ir valstybinės absoliutinimas iš kitos, pavertė TSRS, o per ją ir Lietuvos ekonomiką tokia, kokią mes paveldime, pradėdami savarankišką ūkio tvarkymą.“[397]

Po pranešimo nors ir įvyko diskusija (G. Konopliovas, K. Antanavičius, A. Daukša, A. Smailys)[398], tačiau esminių problemų nebekilo: už balsavo 235, prieš nebuvo, susilaikė 8 deputatai.

Įstatymu iš esmės pakeista tada galiojusios Konstitucijos 10 straipsnio redakcija, nebeliko jokių nuorodų į „visaliaudinę“, „socialistinę“ nuosavybę. Vietoje šių dogmų radosi konkretūs ir turiningi apibrėžimai: „Lietuvos TSR ekonominės sistemos pagrindas yra Lietuvos TSR nuosavybė, kurią sudaro piliečių privatinė nuosavybė, piliečių, susijungusių į grupes (kolektyvus), nuosavybė ir valstybinė nuosavybė. <...> Kitų

396 *Žinios*, 1989, nr. 42-435.

397 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1990, p. 119.

398 *Ten pat*, p. 121–128.

valstybių, tarptautinių organizacijų ir kitų valstybių piliečių bei jų grupių (kolektyvų) nuosavybės objektų buvimo Lietuvos TSR teritorijoje sąlygas nustato Lietuvos TSR įstatymai ir tarpvalstybinės sutartys."

Visiems nuosavybės subjektams garantuota galimybė savarankiškai valdyti jiems nuosavybės teise priklausančius objektus, jais naudotis ir disponuoti. Numatyta, kad nuosavybės teisėms įgyvendinti savininkai turi teisę samdyti kitus asmenis.

Konstitucijos 12 straipsnyje nurodyta, kad valstybinės nuosavybės teise Respublikai priklausantis turtas gali būti perduotas atlygintinai arba neatlygintinai piliečių, jų grupių (kolektyvų) nuosavybėn. Išimtiniais atvejais, siekiant apsaugoti Respublikos interesus, piliečių, jų grupių (kolektyvų), taip pat kitų valstybių, jų piliečių ar grupių (kolektyvų) turtas gali būti atlygintinai nacionalizuotas specialiu įstatymu.

Šiuo įstatymu pripažinti netekusiais galios Konstitucijos 13 straipsnis (piliečių asmeninės nuosavybės sąvoka), 14 straipsnis (ideologiniai postulatai), 15 straipsnis (aukščiausias gamybos tikslas socializmo sąlygomis), 16 straipsnis (Lietuvos TSR ekonomika – vieninga liaudies ūkio komplekso dalis), 17 straipsnis (leidimai verstis individualia veikla), 18 straipsnis (dabartinės ir būsimųjų kartų interesai).

Konstitucijos 11 straipsnio redakcija, palyginti su ta, kuri buvo paskelbta 1989 m. gegužės 18 d. įstatyme, suformuluota lakoniškiau ir tiksliau: „Žemė, jos gelmės, vidaus ir teritoriniai vandenys, miškai, kita augmenija, gyvūnija bei kiti gamtos ištekliai yra Respublikos nacionalinis turtas ir išimtinė Lietuvos TSR nuosavybė. Žemės gelmės nuosavybės teise gali priklausyti tik Lietuvos valstybei. Kiti Lietuvos TSR išimtinės nuosavybės objektai nuosavybės teise gali priklausyti ir Lietuvos TSR piliečiams, jų grupėms (kolektyvams)."

Nauji Konstitucijos straipsniai sąlygojo ir Lietuvos TSR nuosavybės pagrindų įstatymu[399] reguliuojamų nuosavybės santykių dalykus. Čia visapusiškiau atskleistas privatinės, piliečių, susijungusių į grupes (kolektyvus), taip pat valstybinės nuosavybės turinys.

Įstatyme nustatoma, kad ne Lietuvos TSR piliečiams, kitų valstybių juridiniams asmenims, tarptautinėms organizacijoms bei užsienio valstybėms Lietuvos TSR teritorijoje pripažįstama nuosavybės teisė, jeigu ko kito nenustato Lietuvos TSR įstatymai.

399 *Žinios*, 1990, nr. 7-167.

Kitų valstybių bei tarptautinių organizacijų, taip pat bendros Lietuvos TSR ir kitų valstybių nuosavybės objektų sąrašas, jų buvimo Lietuvos TSR teritorijoje terminai ir sąlygos nustatomos Lietuvos TSR įstatymais ir tarpvalstybinėmis sutartimis.

Įstatyme tiksliau nurodoma, koks yra fizinių asmenų nuosavybės statusas, bendrosios nuosavybės teisės specifika ir kaip ji įgyvendinama. Apie kolektyvinės nuosavybės teisės esmę skelbiama: ūkinei ar kitokiai įstatymų neuždraustai veiklai fiziniai asmenys gali sujungti turtą, susijungdami į kolektyvą, kuris įforminamas kaip juridinis asmuo. Sujungtas fizinių asmenų turtas nuosavybės teise priklauso juridiniam asmeniui, kuris tą turtą valdo, juo naudojasi ir disponuoja pagal įstatymus ir savo nuostatus (įstatus). Juridiniams asmenims nuosavybės teise gali priklausyti bet koks turtas, jeigu įstatymais ar juridinio asmens nuostatais (įstatais) nenustatyta ko kito.

1990 m. vasario 12 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo ir papildymo“[400]. Šis įstatymas buvo rengiamas lygiagrečiai su vietos savivaldos pagrindų įstatymu ir skirtas nustatyti naujus vietos savivaldos funkcionavimo konstitucinius pagrindus.

Vietos savivaldos pagrindų įstatyme nustatytos dvi savivaldybių pakopos: žemesnioji ir aukštesnioji. Žemesniosios pakopos savivaldybėms priskiriamos apylinkės, gyvenvietės (valsčiai), taip pat rajono (apskrities) miestai. Aukštesniajai pakopai priklausė rajonai (apskritys) ir respublikos miestai.

Vietos savivaldybių atstovaujamoji valstybinės valdžios institucija – Liaudies deputatų tarybos, kurių deputatai renkami visuotiniuose rinkimuose. Įsteigta Tarybos pirmininko pareigybė, kuriai numatyti reikšmingi įgaliojimai.

Žemesniosios pakopos savivaldybėje pagrindinė valdymo grandis – apylinkės gyvenvietės (valsčiaus) viršaitis, o rajono (apskrities) – miesto meras. Šiuos pareigūnus rinko savivaldybės Taryba.

Aukštesniosios pakopos savivaldybės valdymo grandys – rajono (apskrities) valdytojas ir jo vadovaujama valdyba bei respublikos miesto meras ir jo vadovaujama valdyba. Įsteigtas Tarybos prezidiumas, kurį sudarė Tarybos pirmininkas ir jo pavaduotojas, Tarybos nuolatinių komisijų pirmininkai. Galėjo būti išrinkti ir kiti Tarybos deputatai.

400 *Žinios*, 1990, nr. 7-169.

Pagrindinės prezidiumo funkcijos buvo organizuoti ir šaukti Tarybos sesijas; koordinuoti nuolatinių komisijų, deputatų grupių veiklą; organizuoti gyventojų apklausas; organizuoti Tarybos sprendimų vykdymą ir kt.

Įstatyme buvo numatyta, kad Aukščiausiosios Tarybos motyvuotu sprendimu savivaldybės Taryba galėjo būti paleista šiais atvejais:

1) kai savivaldybės institucijos vykdo veiksmus, prieštaraujančius Lietuvos TSR konstitucijai;

2) kai savivaldybės institucijos šiurkščiai pažeidžia Lietuvos įstatymus arba piliečių konstitucines teises, nepaisydamos kompetentingų valstybinių institucijų reikalavimų nutraukti neteisėtus veiksmus.

Paleidus savivaldybės Tarybą, Aukščiausioji Taryba turėjo priimti vieną iš šių sprendimų:

1) per tris mėnesius surengti neeilinius atitinkamos savivaldybės Tarybos rinkimus, pavedant valdymo funkcijas įgyvendinti specialiam vyriausybės įgaliotiniui;

2) sustabdyti atitinkamos savivaldybės teritorijoje vietos savivaldos įstatymų galiojimą ir įvesti administracinį valdymą iki vienų metų pagal specialius įstatymus;

3) savivaldybės Taryba galėjo būti paleista ir tuo atveju, kai ji ne mažiau kaip tris kartus iš eilės nesusirenka į sesiją įstatymo nustatytos minimalios sudėties.

Pagal Aukščiausiosios Tarybos nutarimą Vietos savivaldos pagrindų įstatymas turėjo įsigalioti nuo 1990 m. kovo 24 d. ir pradedamas įgyvendinti po vietinių Liaudies deputatų tarybų deputatų rinkimų.

Dėl projektuojamos vietos savivaldos sistemos reformos Konstitucijoje buvo pakeistos ar neteko galios kai kurios nuostatos, išnyko „vykdomieji komitetai“, apibrėžtas naujų valdymo grandžių statusas. Suformuluota iš esmės nauja norma, pagal kurią asmenys, kurie įeina į Ministrų Tarybos, vietinių Tarybų sudaromų valdymo institucijų sudėtį, taip pat ministerijų, valstybinių komitetų ir žinybų vadovai, teisėjai, prokurorai ir valstybiniai arbitrai bei kiti pareigūnai negali būti Tarybos, kuri juos renka, skiria arba tvirtina, deputatai.

Pagrindiniame įstatyme radosi nauja nuostata, kad Ministrų Taryba turi teisę užprotestuoti Aukščiausiojoje Taryboje aukštesniosios pakopos savivaldybės Tarybos sprendimus, jeigu jie prieštarauja įstatymams.

Įstatymų numatytais atvejais Ministrų Taryba galėjo sustabdyti ir užprotestuoti aukštesniosios pakopos savivaldybės valdymo institucijų sprendimus šios savivaldybės Taryboje. Kilus ginčui, klausimą galutinai sprendė Aukščiausioji Taryba.

Žemesniosios pakopos savivaldybės Tarybos turėjo teisę užprotestuoti Aukščiausiojoje Taryboje aukštesniosios pakopos savivaldybės institucijų sprendimus klausimais, kurie priskirti žemesniosios pakopos savivaldybės išimtinei kompetencijai.

Savo ruožtu aukštesniosios pakopos savivaldybės Taryba turėjo teisę sustabdyti žemesniosios pakopos savivaldybės institucijų sprendimus, jeigu jie prieštarauja įstatymams. Kilus ginčui klausimą galutinai sprendė Aukščiausioji Taryba.

1990 m. vasario 13 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 18 skirsnio pakeitimo ir papildymo“[401]. Visų pirma reikėtų atkreipti dėmesį į nuostatų, kurios buvo keičiamos šiuo priimtu įstatymu, turinį.

Čia buvo skelbiama: „Aukščiausiąją priežiūrą, kad visos ministerijos, valstybiniai komitetai ir žinybos, įmonės, įstaigos ir organizacijos, vietinių Liaudies deputatų tarybų vykdomieji ir tvarkomieji organai, kolūkiai, kooperatinės bei kitokios visuomeninės organizacijos, pareigūnai, taip pat piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje tiksliai ir vienodai vykdytų įstatymus, įgyvendina TSRS generalinis prokuroras ir jam pavaldūs Lietuvos TSR prokuroras bei žemesnieji prokurorai.

Lietuvos TSR prokurorą skiria TSRS generalinis prokuroras. Rajonų ir miestų prokurorus skiria Lietuvos TSR prokuroras ir tvirtina TSRS generalinis prokuroras.“

Akivaizdu, kad tuo metu funkcionavusios prokuratūros statuso esmė buvo besąlygiškai užtikrinti TSRS teisinės sistemos apsaugą ir jos vienalytiškumą. Apie jokį respublikų prokuratūrų savarankiškumą net neužsiminta. Centralizacijos mastą rodo ir tai, kad net rajonų ir miestų prokurorai buvo tvirtinami Maskvoje.

Plečiantis diskusijoms dėl Lietuvos TSR suvereniteto raiškos prielaidų, prokuratūros statuso tema tiesiog negalėjo būti palikta pašalyje. Visų pirma apie tai prabilta rengiant galiojančios Konstitucijos pakeitimus Mokslų akademijoje, o po to – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Konstitucijos tobulinimo sekcijoje.

Štai Mokslų akademijos Konstitucijos projekto variante buvo siūloma nustatyti, kad visas prokuratūros institucines funkcijas įgyvendina „Lietuvos TSR prokuroras

401 *Žinios*, 1990, nr. 7-174.

bei žemesnieji prokurorai“. Greta numatyta, kad Lietuvos TSR prokurorą ir jo pavaduotojus skiria Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, o rajonų ir miestų prokurorus – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Projekte pabrėžta, kad prokuratūros organai vykdo savo įgaliojimus, būdami pavaldūs tik Lietuvos prokurorui ir atskaitingi Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai bei Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui.

Beveik analogiškai redaguoti atitinkami Konstitucijos straipsniai projekte, kuris buvo parengtas ir paskelbtas Prezidiumo sudarytoje Konstitucijos tobulinimo sekcijoje.

Netgi Lietuvos TSR konstitucijos projekte, kurį rengė jau minėta Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisija ir kuriame buvo daug kompromisų su Maskvos direktyvomis, formuluotas realiai suverenios valstybės prokuratūros statusas ir be jokio pavaldumo TSRS generaliniam prokurorui.

Prokuratūros statusą apibrėžiančių konstitucinių nuostatų keitimo politinis, teisinis poreikis buvo atskleistas Aukščiausiosios Tarybos posėdyje 1990 m. vasario 12 d. Teismo ekspertizės mokslinio tyrimo instituto direktoriaus S. Stačioko pranešime akcentuota: „Kuriant Lietuvos valstybingumą, jos teisės sistemą, yra neišvengiama, logiška ir pagrįsta turėti savarankišką teisėtumo priežiūros instituciją, t. y. pavaldų tik Lietuvos aukščiausiajai valstybinei valdžiai ir tik jai atskaitingą Respublikos prokurorą ir jam pavaldžius prokurorus. Suverenioje valstybėje aukščiausioji teisėtumo priežiūros institucija negali būti dvigubo pavaldumo.“[402]

Įstatymas dėl Konstitucijos 18 skirsnio pakeitimo ir papildymo buvo priimtas „vienu balsu“: už balsavo 246 deputatai, prieš nebuvo, susilaikė du.

Nors tada dar nebuvo numatyta keisti prokuratūros funkcijas, įgaliojimus, tačiau pabrėžta, kad visa tai įgyvendina tik Lietuvos TSR prokuroras ir jam pavaldūs žemesnieji prokurorai. Nustatyta, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininko teikimu Lietuvos TSR prokurorą skiria Aukščiausioji Taryba, kuriai jis yra atsakingas ir atskaitingas. Prokuratūros organai vykdo savo įgaliojimus nepriklausomai nuo valstybinio valdymo organų ir savivaldybių, būdami pavaldūs tik Lietuvos TSR prokurorui. Prokuratūros organizavimo ir veiklos tvarką nustato tik Lietuvos TSR prokuratūros įstatymas.

402 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 255.

Vadovaudamasi Lietuvos TSR konstitucijos 70 straipsniu, Aukščiausioji Taryba nutarė sustabdyti 1979 m. lapkričio 30 d. TSRS įstatymo „Dėl TSRS prokuratūros" normų, prieštaraujančių Lietuvos TSR Konstitucijos 18 skirsnio nuostatoms, galiojimą[403]. Taip buvo siekiama pašalinti teisinio pobūdžio dviprasmiškumus, kurie galėjo kilti aiškinantis Lietuvos TSR ir TSRS teisės aktų sandūras.

1990 m. vasario 13 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo"[404]. Šiuo įstatymu buvo pakeisti, papildyti arba naujai išdėstyti Konstitucijos 17 skirsnio „Teismas ir arbitražas" straipsniai, kurie buvo susiję su rengiamu Lietuvos TSR teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymu. Konstitucijos nuostatų pakeitimu ir naujuoju įstatymu siekta taip pat visapusiškai išreikšti Respublikos suverenią galią apibrėžiant teisminę sistemą, paskelbti, kad šiuos dalykus reglamentuoja tik Lietuvos TSR įstatymai, pagaliau nustatyti, apibrėžti teisminės valdžios nepriklausomumo garantijas, o tuo pačiu – žmonių teisę į teisingą teismą.

Apie tai kalbėjo Aukščiausiojo teismo pirmininkas, deputatas J. Misiūnas: „Šiuo metu galiojantis Lietuvos TSR teismų santvarkos įstatymas, priimtas 1981 metais, yra centralizuotos įstatymdavystės produktas ir neatitinka Lietuvos TSR Konstitucijos nuostatų bei tų naujų pokyčių, kurie vyko ir vyksta mūsų Respublikoje. Jis trukdo vykdyti teismų reformą ir teisinės valstybės institucijų kūrimą, apsunkina teismų veiklą ginant piliečių teises bei laisves. <...> Žengiami pirmieji žingsniai pripažinti *de jure* naują valdžią – teisminę valdžią – ir tuo pabrėžti tiek valdžių pasidalijimo principą, tiek teismo nepriklausomumą nuo valstybinės valdžios ir vykdomosios valdžios organų."[405]

Teisingumo ministras, deputatas P. Kūris savo pranešime palietė kitus naujų teisės aktų aspektus: „Lietuva taip pat privalo tobulinti savo įstatymus, reglamentuojančius teismo veiklą, kad ji atitiktų tarptautinius standartus. Tokie standartai jau yra. 1985 metais Suvienytųjų Nacijų Organizacijos Generalinė Asamblėja savo rezoliucija pritarė dokumentui, kuris vadinasi „Pagrindiniai teismų nepriklausomumo principai".

403 *Žinios*, 1990, nr. 7-175.

404 *Žinios*, 1990, nr. 8-184.

405 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 235.

Dokumentas priimtas septintajame SNO kongrese nusikaltimų prevencijos klausimais, įvykusiame Milane 1985 metais. Kongresas pakvietė pasaulio valstybes atsižvelgti į šį dokumentą kuriant nacionalinius įstatymus ir vykdant teisingumą.“[406]

Išsamiau nekomentuosime naujojo teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymo projekto turinio ir atkreipsime dėmesį tik į konstitucines nuostatas, kuriomis nustatomi nauji teisminės valdžios funkcionavimo pagrindai:

1. Atsisakoma normos, kad teismų organizavimo ir veiklos tvarką nustato ir „TSR Sąjungos įstatymai“. Vietoje šios tezės tiesiog skelbiama: „Lietuvos TSR teismai yra Lietuvos TSR aukščiausiasis teismas, rajonų (miestų) teismai.“

2. Iš esmės koreguojama teismų sudarymo tvarka, pagal kurią rajonų (miestų) liaudies teismų liaudies teisėjus rinko rajono (miesto) piliečiai, remdamiesi visuotine, lygia ir tiesiogine rinkimų teise, slaptu balsavimu, o liaudies teismų liaudies tarėjus rinko piliečiai susirinkimuose pagal jų darbovietę arba gyvenamąją vietą atviru balsavimu.

Konstitucijos straipsnių naujoje redakcijoje nebeliko nurodymo, kad teismai, teisėjai, tarėjai yra „liaudies“. Buvo akivaizdu, kad ši sąvoka yra atitinkamos ideologijos raiškos forma, o teismų paskirtis demokratinėje visuomenėje įtvirtinama ir atskleidžiama kitais būdais ir teisiniais apibrėžimais.

Keičiant teismų formavimo tvarką, buvo nustatyta, kad rajonų (miestų) teismų teisėjus renka Aukščiausioji Taryba, o šių teismų tarėjus – Liaudies deputatų tarybos. Numatant tokią teisėjų ir tarėjų rinkimų tvarką buvo tikimasi, kad būtent ji užtikrins teismų, teisėjų ir tarėjų nepriklausomumą.

Nors būta diskusijų apie teisėjų ir tarėjų „atsakingumą“ juos išrinkusioms institucijoms, tačiau iš esmės nepasikeitė nuostata, kad „teisėjai ir teismo tarėjai atsakingi juos išrinkusiems valstybės valdžios organams ir gali būti įstatymo nustatyta tvarka ir pagrindais jų atšaukti“.

3. Galiojančioje konstitucinėje nuostatoje buvo lakoniškai skelbiama, kad teisėjai ir liaudies tarėjai yra nepriklausomi ir klauso tik įstatymo. Naujojoje redakcijoje nepriklausomumo principas atskleistas visapusiškiau ir nurodytos konkrečios taisyklės, kuriomis turi būti vadovaujamasi:

406 *Ten pat*, p. 248.

„Teisėjai ir teismo tarėjai yra nepriklausomi ir klauso tik įstatymo.

Teisėjams ir teismo tarėjams užtikrinamos sąlygos nekliudomai ir efektyviai vykdyti jų teises ir pareigas.

Valstybės valdžios ir valdymo organų, politinių partijų, visuomeninių organizacijų, visuomeninių judėjimų, pareigūnų ir kitų piliečių kišimasis į teisėjų ir teismo tarėjų veiklą, vykdant teisingumą, draudžiamas.

Teisėjų ir teismo tarėjų neliečiamumą, taip pat kitas jų nepriklausomumo garantijas nustato Lietuvos TSR teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymas ir kiti Lietuvos TSR įstatymų aktai.“

Konstitucijos 158 straipsnyje skelbiama, kad „nuosprendžiai priimami Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos vardu“.

Įstatymo, kuriuo buvo keičiamos konstitucinės nuostatos dėl teismų, svarstymas buvo vangus[407]. TSRS liaudies deputatė Z. Šličytė iškėlė daugelį problemų, susijusių su žmogaus tiesių ir laisvių garantijomis teisminio proceso metu, buvo įsitikinusi, kad reikia radikaliau pertvarkyti teisminės veiklos reglamentavimo pamatus. Deputatas V. Statulevičius samprotavo: „Apskritai mums reikia sekti Vakarų šalių pavyzdžiu, teisinių valstybių pavyzdžiu ir nieko nelaukiant įvesti prisiekusiųjų teismą, nes jie pripažinti visame pasaulyje. <...> Gal tikrai nereikia liaudies tarėjų, užtenka vieno doro teisėjo, tačiau mes ir čia turėtume imti pavyzdį iš teisinių valstybių, kurios turi didžiulį patyrimą.“ Deputatas Z. Vaišvila siūlė teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymo priėmimo neforsuoti ir „geriausiu atveju šio įstatymo projektą (kaip ir milicijos įstatymo projektą) laikyti tik kaip pirmąjį svarstymą, nes taip skubėti – ir nelogiška, ir neteisinga“.

Nors dėl įstatymo „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo“ būta pastabų ir siūlymų, tačiau balsavimas buvo pozityvus: už balsavo 243 deputatai, prieš nebuvo, susilaikė trys deputatai[408].

407 *Ten pat*, p. 244–254.

408 *Ten pat*, p. 317.

XXI. MOLOTOVO–RIBENTROPO PAKTO PASEKMĖS TURI BŪTI LIKVIDUOJAMOS!

Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų tekstai 1988 m. rugpjūčio mėnesį buvo išspausdinti „Sąjūdžio žiniose“ ir savaitraštyje „Literatūra ir menas“.

Rugpjūčio 23 d. Vilniuje, Vingio parke, įvyko šimtatūkstantinis mitingas, kuriame pirmą kartą tokiame renginyje prabilta apie TSRS ir Vokietijos sandėrius, lėmusius dramatiškas pasekmes Lietuvai, Latvijai ir Estijai. Mitingą organizavo neseniai įsikūręs Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, jame kalbėjo tiek Sąjūdžio lyderiai, tiek ir tuometinės Lietuvos valdžios atstovai. Deputatas, poetas J. Marcinkevičius sakė: „Ką bekalbėtų šiandien mūsų politikai, istorikai ir ideologai, kaip jie beaiškintų to meto tarptautinę padėtį – viena aišku: Molotovo–Ribentropo paktas – bjaurus tarptautinio banditizmo dokumentas dar ir todėl, kad jis paremtas slaptais protokolais, kurių esmę vieni sužinojome anksčiau, kiti – vėliau. Beje, Maskvos mokslininkai šiomis dienomis vėl paskelbė spaudoje, kad jie vis niekaip negali rasti tų protokolų tarybiniuose archyvuose. Juokinga, daugiau nieko. Čia visiškai aišku, kad Maskva neranda to, ko nenori rasti, ko nereikia rasti. Ieškoti galima, bet rasti nereikia. <...> Tų vis dar nerandamų protokolų turinys šiandien jau daugeliui ne paslaptis. Du diktatoriai slapta pasidalina tai, kas jiems nepriklauso: suverenias kaimynines valstybes, Tautų Sąjungos nares. Vienas diktatorius perka iš kito už 7,5 milijono dolerių nepriklausomos Lietuvos gabalą, nes jam taip patogiau. <...> Jeigu aš mokėčiau piešti, tai 1939–1940 metus pavaizduočiau tokia karikatūra: Hitleris ir Stalinas – vienas iš vienos, kitas iš antros pusės – ryja Europos žemėlapį, užgerdami jį iš bokalų, kuriuose yra ir lietuvių tautos kraujo, skausmo, ašarų, nevilties. O kitos didžiosios valstybės – Anglija, Prancūzija, Amerika – stovi nuošalyje ir pritariamai linkčioja: į sveikatą, į sveikatą.“[409]

Mitinge kalbėjo profesorius V. Landsbergis, akademikas A. Buračas, LKP CK sekretorius L. Šepetys, kunigas Edmundas Atkočiūnas, istorikas Gediminas Rudis, filosofas A. Juozaitis, istorikas Liudas Truska, užsienio reikalų ministras Vladislovas Mikučiauskas, poetas S. Geda, kompozitorius J. Juzeliūnas, rašytojas Kazys Saja, kino režisierius A. Žebriūnas, poetas Jonas Kalinauskas, rašytojas V. Petkevičius, rašytojas

409 Marcinkevičius J. Laisvai bendrauti su savo istorija. *Literatūra ir menas*, 1988 m. rugpjūčio 27 d.

V. Čepaitis. Visi minėjo tragišką lietuvių tautos ir valstybės likimą, kėlė problemas, kurias nedelsiant reikia pradėti spręsti, – ekologines, lietuvių kalbos nykimo, tremtinių teisių atstatymo, archyvų dokumentų viešumo bei daugelį kitų opių dalykų. A. Buračas itin akcentavo naujos konstitucijos rengimo būtinumą. Beje, šia proga reikėtų pasakyti, kad konstitucinė tematika ir polemika dėl naujos konstitucijos jau tuo metu vis labiau plėtėsi.

Molotovo–Ribentropo pakto antrojo slaptojo protokolo pasirašymui paminėti Lietuvos laisvės lyga surengė mitingą Gedimino aikštėje. Jame dalyvavo 15–20 tūkstančių žmonių. Mitingą išvaikė specialus milicijos padalinys. Vėliau buvo sudaryta komisija šiems įvykiams ištirti, brendo ir partinės struktūros krizė.

Nors Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo dokumentuose ir nebuvo visapusiškiau įvertintas Molotovo–Ribentropo paktas, tačiau Sąjūdžio bendrojoje programoje skelbta, kad „Sąjūdis laiko neteisėtais Ribentropo–Molotovo 1939 m. paktus su papildomais protokolais ir visus jų padarinius Lietuvos suverenitetui“[410]. Šią temą aktualizavo suvažiavimo delegatai.

Mokslų akademijos narys korespondentas J. Bulavas kalbėjo: „Kas domėjosi to meto politika, tam Stalino–Hitlerio arba Molotovo–Ribentropo sandėris pasidalyti Rytų Europą nebuvo paslaptis, nes šitą paslaptį išdavė realūs įvykiai ir patys Tarybų Sąjungos vadovai. Pavyzdžiui, Tarybų Sąjungos užsienio reikalų liaudies komisaras Molotovas savo 1939 m. rugsėjo 17 d. kalboje žiaurios hitlerinės agresijos metu paskelbė apie Raudonajai armijai duotą įsakymą užimti Lenkijos valdomas teritorijas, vadinamas Vakarų Ukraina ir Vakarų Baltarusija, taip pat ir Vilniaus kraštą. 1939 m. rugsėjo 28 d. Tarybų Sąjungos ir hitlerinės Vokietijos draugystės ir sienų nustatymo sutartimi buvo užbaigtas ketvirtasis Lenkijos padalijimas. 1939 m. spalio 31 d. tas pats Molotovas išgyrė savo diplomatiją už gudrias Tarybų Sąjungos sutartis, kurių dėka buvo taikiu būdu įkurdintos Raudonosios armijos įgulos Pabaltijo respublikose. Be to 1940 m. rugpjūčio 1 d. Molotovas Aukščiausiosios Tarybos posėdyje atvirai išdėstė, kad Pabaltijo respublikų įtraukimas į Tarybų Sąjungos sudėtį – didelis tarybinės diplomatijos laimėjimas ir nuopelnas, nes kaip tik dėl to Tarybų Sąjunga birželio mėnesį perkėlė savo gynybos sienas 200–300 km į vakarus, išplėtė savo teritoriją, 6 milijonais

410 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 203.

padidino savo gyventojų skaičių, įsigijo labai reikalingus neužšąlančius jūros uostus, įsirengė naujus aerodromus ir t. t. Taigi Lietuvos Liaudies seimo delegacijos 1940 m. rugpjūčio 3 d. prašymas priimti Lietuvą į Tarybų Sąjungos sudėtį buvo ne kas kita kaip spektaklis. Todėl kaip tik dabar, kai viešai paaiškėjo Molotovo–Ribentropo susitarimas, būtų tinkamas laikas reikalauti iš Tarybų Sąjungos bent jau kuo didesnio ūkinio ir kultūrinio Lietuvos savarankiškumo."[411]

Svarbus visuomeninio politinio gyvenimo akcentas buvo kūrybinių sąjungų bendras atviras partinis susirinkimas „Ideologija ir kultūra", jame buvo aktualizuotos ne tik meno, kūrybos laisvės problemos, bet ir politinės aktualijos. Nutarime pabrėžta, kad partija turi politiškai įvertinti 1939–1941 ir 1944–1953 metų įvykius, politinių, ekonominių ir kultūrinių socializmo deformacijų mastą, stalinizmo ir stagnacijos pasekmes, paskelbti stalinizmą ir jo vykdytą politiką nusikaltimu žmonijai, demaskuoti tos politikos vykdytojus ir pasekėjus, programiškai išdėstyti partijos veiklos kryptis ir metodus, siekiant ekonominio ir kultūrinio respublikos suvereniteto[412].

Reikėtų prisiminti Rašytojų sąjungos atviro partinio susirinkimo, įvykusio 1989 m. sausio 9 d., priimtą nutarimą[413], Kompozitorių sąjungos suvažiavimo, vykusio sausio 19–24 dienomis, deklaraciją[414], taip pat Dailininkų sąjungos XII (neeilinio) suvažiavimo 1989 m. kovo 11 d. rezoliuciją[415]. Tuose dokumentuose plačiai apžvelgti prieškario ir pokario įvykiai Lietuvoje. Dailininkai rezoliucija kreipėsi į TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, prašydami paskelbti neteisėtomis ir negaliojančiomis 1939–1941 metų TSRS–Vokietijos sutartis bei slaptus protokolus; taip pat pabrėžta, kad tos sutartys buvo esminė prielaida panaikinti Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, sąlygojo prievartinį Lietuvos inkorporavimą į TSRS sudėtį 1940 m. birželį.

Kompozitorių sąjungos suvažiavimas kreipėsi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą ir Vokietijos Federacinės Respublikos Bundestagą, prašydamas minėtąsias TSRS–Vokietijos sutartis ir slaptus protokolus paskelbti neteisėtais ir negaliojančiais. Suvažiavimas

411 *Ten pat*, p. 165–166.

412 *Literatūra ir menas*, 1988 m. lapkričio 5 d.

413 *Literatūra ir menas*, 1989 m. sausio 21 d.

414 *Literatūra ir menas*, 1989 m. vasario 4 d.

415 *Literatūra ir menas*, 1989 m. balandžio 1 d.

taip pat kreipėsi į Europos Parlamentą, kviesdamas paraginti TSRS ir VFR priimti deklaraciją dėl 1939–1941 metų sutarčių.

TSRS liaudies deputatų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos iniciatyva TSRS liaudies deputatų pirmajame suvažiavime buvo sudaryta komisija Molotovo–Ribentropo paktui įvertinti. Nuo Lietuvos komisijos nariai buvo K. Motieka ir V. Landsbergis. Komisija posėdžiavo, buvo parengta daug išvadų variantų, tačiau vis buvo delsiama šias išvadas paskelbti. Parengtą dokumentą buvo rengiamasi skelbti daugelį kartų, tačiau ir vėl dėl politinių priežasčių su jo turiniu plačioji visuomenė neturėjo galimybės susipažinti. Taigi TSRS valdžios manevravimas, delsimas įvertinti tautoms aktualius istorinius faktus skatino Pabaltijo respublikų visuomenės veikėjus, istorikus, teisininkus toliau tyrinėti tuos pusės amžiaus senumo įvykius, kurie sukrėtė Europą.

1989 m. gegužės 30 d. Vilniuje įvyko konferencija „Pabaltijo valstybių vidaus ir užsienio politikos problemos Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje“. Konferencijos organizacinis komitetas ir dalyviai priėmė pareiškimą-kreipimąsi į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą. Juo pranešta, kad konferencijoje nedviprasmiškai konstatuota, jog moksliniu požiūriu nėra pagrindo abejoti faktu apie slaptą sandėrį tarp fašistinės ir stalininės vyriausybių Estijos, Latvijos, Lenkijos ir Lietuvos sąskaita. Stalininis diktatas rėmėsi slaptais TSRS ir Vokietijos protokolais, kurių realizavimas buvo įgyvendintas TSRS ultimatumais Pabaltijo kraštų vyriausybėms ir įvedant į jų teritorijas neribotą TSRS ginkluotųjų pajėgų kontingentą. Būtent tada Estija, Latvija, Lietuva nustojo egzistuoti kaip nepriklausomos valstybės. Konferencijos dalyviai, kreipdamiesi į TSRS liaudies suvažiavimą, reikalavo pasmerkti šiuos slaptus sandėrius ir paskelbti juos neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento.

1989 m. liepos 4 d. vykusioje Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dvyliktojoje sesijoje deputatas R. Ozolas akcentavo, kad artėja Molotovo–Ribentropo pakto 50-metis, tačiau „valstybiniu mastu jokių priemonių kol kas neplanuojama. Vyriausybės pažiūra ir pozicija dar nesuformuluota. <...> O juk Lietuva yra viena labiausiai nuo ano sandėrio nukentėjusių šalių ir nukentėjusi didžia dalimi dėl to, kad taikstėsi ir tylėjo.“ R. Ozolas paskelbė ir Taline vykusios konferencijos rezoliuciją:

„Pirma. Vokietijos–TSRS 1939 metų rugpjūčio 23 dienos ir rugsėjo 28 dienos bei 1940 metų sausio 10 dienos slaptieji protokolai apie Rytų Europos pasidalinimą

į Vokietijos ir Tarybų Sąjungos įtakos ir interesų sferas, sutartys, nukreiptos ne tiktai prieš trečiąsias šalis, kiek prieš jų suverenitetą, politinę nepriklausomybę bei teritorinį vientisumą.

Antra. Pagal to meto visuotinai pripažintus tarptautinės teisės principus tos sutartys yra ne juridiški susitarimai, nukreipti prieš nepriklausomas suverenias valstybes.

Trečia. Atsižvelgiant į tai, kas pasakyta, kreipiamės į pasirašiusias šalis paskelbti slaptus protokolus niekiniais nuo pat jų pasirašymo momento.

Ketvirta. Vokietijos Federacinės Respublikos vyriausybė 1989 metais pareiškė, kad Vokietijos–TSRS sutartys, pasirašytos 1939 metų rudenį Vokietijos Federacinėje Respublikoje, negalioja nuo karo paskelbimo pradžios. Toks pareiškimas nepakankamas. Vokietijos Demokratinė Respublika savo pažiūros nėra pareiškusi.

Penkta. Tarptautiniais nusikaltimais, agresijos aktais prieš tris Baltijos šalis – Estiją, Latviją ir Lietuvą, taip pat Suomiją ir Rumuniją, tapo grasinimų ir karinės jėgos naudojimo lydimi 1939–1940 metų ultimatumai, kurie sudarė galimybes aneksijai.

Šešta. Baltijos valstybių prijungimo prie TSRS ir jų statuso problema nėra vien TSRS vidaus klausimas, bet pirmiausia Europos saugumo problema, kurią spręsti siūloma suinteresuotų šalių tarptautiniame forume.“[416]

R. Ozolas pasiūlė pritarti šiai rezoliucijai ir rengti atitinkamus dokumentus Lietuvoje.

TSRS liaudies deputatas A. Smailys, pritardamas R. Ozolo pasiūlymams, kalbėjo: „Kai kas galvoja ir interpretuoja, kad Molotovo–Ribentropo paktas buvo pasirašytas beveik per vieną naktį. <...> Tas procesas tęsėsi beveik metus. <...> Maskvoje sudaryta komisija, ir ji, žinoma, didelio kruopštumo ir atkaklumo šiam klausimui nušviesti nerodys arba net ir negalės. Ryšium su tuo siūlau sudaryti pas mus komisiją ne tik iš deputatų, kaip aną kartą, o iš specialistų, teisininkų, istorikų, iš humanitarų ir Sąjūdžio atstovų – labai rimtą komisiją, kuri išnagrinėtų pakto atsiradimo aplinkybes ir ypač tuos aspektus, kurie liečia Lietuvą.“[417]

Tada nieko nelaukdama Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo“[418], kuriuo pavedė Aukščiausiosios

416 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenogramos,* p. 190–191.

417 *Ten pat*, p. 193.

418 *Žinios*, 1989, nr. 20-260.

Tarybos Prezidiumui sudaryti tokią komisiją. Nutarime pažymėta, kad reikia atsižvelgti į istorikų ir teisininkų 1989 m. Vilniaus konferencijos „Pabaltijo valstybių vidaus ir užsienio politikos problemos Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje“ ir 1989 m. Talino tarptautinės istorikų ir teisininkų konferencijos, skirtos 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Vokietijos ir TSRS sutarčių teisiniam įvertinimui, rezoliucijas, ypač į pasiūlymą sukviesti suinteresuotų šalių tarptautinį forumą.“

Liepos 5 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas tokią komisiją sudarė. Jos nariai: J. Požela – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Mokslų akademijos prezidentas (komisijos pirmininkas); P. Kūris – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, teisingumo ministras; Valerijonas Baltrūnas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, LKP CK sekretorius; V. Beriozovas – TSRS liaudies deputatas, Aukščiausiosios Tarybos deputatas, LKP CK antrasis sekretorius; P. Ignotas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas; Vasilijus Jemeljanovas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, „Sovetskaja Litva“ laikraščio vyriausiasis redaktorius; J. Kubilius – TSRS liaudies deputatas, Vilniaus valstybinio universiteto rektorius; V. Landsbergis – TSRS liaudies deputatas, Valstybinės konservatorijos profesorius; J. Marcinkevičius – TSRS liaudies deputatas ir Aukščiausiosios Tarybos deputatas, liaudies poetas; K. Motieka – TSRS liaudies deputatas ir Aukščiausiosios Tarybos deputatas, advokatas; J. Nekrošius – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto pirmininkas; R. Ozolas – TSRS liaudies deputatas ir Aukščiausiosios Tarybos deputatas, „Atgimimo“ laikraščio vyriausiasis redaktorius; J. Paleckis – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, LKP CK ideologijos skyriaus vedėjas; L. Sabutis – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Sekretorius; L. Šepetys – Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas, Mokslų akademijos narys korespondentas; Domijonas Šniukas – TSRS liaudies deputatas, Valstybinio televizijos ir radijo komiteto pirmininkas; H. Zabulis – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, liaudies švietimo ministras; A. Žukauskas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Mokslų akademijos viceprezidentas[419].

Kaip vėliau informavo komisijos pirmininkas, komisijai talkino ekspertai mokslininkai – istorikai, teisininkai, archyvų darbuotojai: A. Eidintas – ekspertų istorikų grupės vadovas, profesorė Regina Žepkaitė, G. Rudis, Partijos istorijos instituto

419 *Žinios*, 1989, nr. 22-275.

darbuotojai Juozas Čaplikas ir G. Veselka, LTSR centrinio valstybinio archyvo direktorius Alfonsas Piliponis ir bendradarbis Kazimieras Tamašauskas, Vilniaus universiteto specialistai – Teisės fakulteto docentas Vilenas Vadapalas – ekspertų teisininkų grupės vadovas, profesorius Mindaugas Maksimaitis, docentas Oskaras Jusys, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjo pavaduotojas Vytautas Sinkevičius[420].

Artėjo rugpjūčio 23-ioji, t. y. diena, kai prieš 50 metų Vokietija ir TSRS pasirašė Nepuolimo sutartį ir slaptąjį papildomą protokolą. Lietuvoje kilo politinio gyvenimo temperatūra. Ruoštasi paminėti šią datą. Nuotaikas Lietuvoje jautė ir Maskva. Centriniame komunistų partijos dienraštyje „Pravda“ apie tai prabilta vedamajame „Sustabdyti neigiamus procesus, apginti pertvarką“[421]. Jame rašyta, kad „redakcija gauna iš Pabaltijo respublikų, iš kitų šalies regionų daug darbo žmonių laiškų, kuriuose reiškiamas nuoširdus nerimas ir susirūpinimas dėl Pabaltijyje susiklostančios visuomeninės-politinės situacijos. Kaip rodo faktai, tokiam nerimui esama pagrindo.“ Vedamajame užsiminta apie „nacionalistines tendencijas“, „ekstremizmą“, apie „valstybinio suvereniteto“ siekimą, komunistų partijos užsipuolimus, apie profsąjungų, komjaunimo, kūrybinių, vaikų respublikinių organizacijų ryšių nutraukimą su sąjunginiais renkamaisiais organais, respublikų išstojimo iš TSRS galimybę, „buržuazinių visuomeninių-politinių“ struktūrų atkūrimą, kitų tautų diskriminavimą. Straipsnyje apkaltinti ir „emisarai“, iš Pabaltijo respublikų važinėjantys po Tarybų Sąjungą ir primetantys kitiems savą „pertvarkos patirtį“. „Pravdos“ vedamojo tonas buvo piktas. Nors atvirų grasinimų nebuvo, tačiau jo turinys, bendras tonas buvo agresyviai pamokomojo stiliaus. Vertinant 1939–1940 metų įvykius rašyta: „Taigi reikia iš partinių pozicijų principingai įvertinti sąmoningus istorijos iškraipymus, sąmoningą aistrų kaitinimą įsiteikiant nacionalistiniams siekiams, įvairių grupuočių ir asmenų pretenzijas <...>“.

Tuo metu „Tiesoje“ buvo paskelbti ir TSKP CK politinio biuro nario, TSKP CK sekretoriaus Aleksandro Jakovlevo atsakymai į „Pravdos“ laikraščio klausimus apie 1939 metų įvykius[422]. Priminsime, kad A. Jakovlevas buvo TSRS liaudies deputatų pirmajame suvažiavime sudarytos komisijos minėtiems įvykiams ištirti pirmininkas.

---

420 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 92–93.

421 *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 16 d.

422 *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 19 d.

Nors tuo metu iš TSRS politinių vadovų jis išsiskyrė savarankišku mąstymu, demokratinėmis pažiūromis, kurias sąlygojo pertvarkos ideologija, tačiau iš atsakymų į „Pravdos“ laikraščio klausimus galima įsitikinti, kad ir jis nenorėjo ar tiesiog tada negalėjo įvardyti visiškai objektyvių išvadų dėl Vokietijos–TSRS susitarimų pasekmių.

Plačiai apžvelgęs to meto geopolitinę situaciją Europoje ir faktiškai patvirtinęs tai, kad slaptieji protokolai buvo pasirašyti, A. Jakovlevas kartu tuos įvykius interpretavo taip, tartum jie dabar turi tik istorinį aspektą, nes prasidėjus Antrajam pasauliniam karui jie neteko galios ir prasmės. Štai kaip apibūdinta ta situacija: „Apie slaptąjį protokolą, išskyrus juos (Staliną ir Molotovą – *J. Ž.*) niekas iš partijos ir valstybės vadovų nežinojo. Protokolas nebuvo svarstomas nei Politiniame biure, nei Aukščiausiojoje Taryboje, nei vyriausybėje. Jis buvo išimtas iš ratifikavimo procedūrų. Tiksliai kalbant, tai buvo šalių ketinimų fiksavimas, nes teisiniu požiūriu dėl minėtų jo surašymo ypatingumų protokolas negali būti kvalifikuojamas kaip teisinis aktas, tai yra, kaip aktas, turėjęs teisinių padarinių.“

Akivaizdžiai švelnindamas sutarčių politinius vertinimus, A. Jakovlevas aiškino, kad „mėginimai sieti teritorines ir kitas Europos realybes, kaip jos susiklostė dėl karo ir pokario vystymosi laikotarpiu, su bet kuriomis sutartimis su Vokietija ignoruoja faktus arba aiškiai klaidingai juos traktuoja. <...> Galima visiškai skirtingai žiūrėti į rugpjūčio 23 d. sutartį, bet ir tuo atveju reikia pripažinti, kad nei sutartis, nei protokolai prie jo nenulėmė teisinio ir politinio Lietuvos, Latvijos ir Estijos statuso. Jų statusas pasikeitė dėl kitų aplinkybių. Dar netikroviškiau ieškoti kokio nors ryšio tarp dabartinės trijų respublikų padėties ir nepuolimo sutarties.“

Tartum koreguodamas pastarąją savo tezę, atsakymuose į klausimus vėl teigė: „Didžiavalstybinė paraiška į „teritorinį ir politinį pertvarkymą“ regione, kaip bežiūrėsi, teisiniu požiūriu prieštaravo daugelio šalių suverenumui ir nepriklausomybei. Ji neatitiko dvasios ir raidės tų sutarčių, kurias TSRS anksčiau buvo sudariusi su šiomis šalimis, prieštaravo mūsų įsipareigojimams bet kuriomis aplinkybėmis gerbti jų suverenumą, teorijos vientisumą ir neliečiamumą.“

Vokietijos–TSRS tada sudarytų sutarčių bei slaptųjų protokolų vertinimų viražuose būta ir „egzotiškų“ aiškinimų, kuriais siekta įtikinti tarptautinę bendriją, kad nebūta nei okupacijos, nei aneksijos. Viena tokių versijų aprašoma TSRS ambasadoriaus

Didžiojoje Britanijoje Ivano Maiskio memuaruose. Jis papasakojo apie vieną savo darbo Londone fragmentą, kuris tiesiogiai susijęs su Lietuvos, Latvijos ir Estijos vadinamuoju įstojimą į TSRS sudėtį[423].

Taigi I. Maiskis 1940 m. rugpjūčio 15 d. aplankė Anglijos užsienio reikalų ministrą Halifaksą ir TSRS vyriausybės vardu prašė, kad Anglijos vyriausybė „imtųsi priemonių" likviduoti Didžiosios Britanijos misijas ir konsulatus, veikusius Pabaltijo valstybėse, taip pat panaikinti šių valstybių diplomatines atstovybes Anglijoje. Kaip rašo I. Maiskis, Halifaksas išvengė tiesioginio atsakymo į jo demaršą ir pradėjo ilgai samprotauti apie tai, kaip reikėtų kvalifikuoti TSRS veiksmus Pabaltijo valstybių atžvilgiu – ar tai agresija, ar ne. Pagaliau Halifaksas priėjo prie išvados, kad tokius veiksmus reikėtų vertinti kaip agresiją su visomis iš to išplaukiančiomis išvadomis.

I. Maiskis toliau rašo, kad jis, klausydamas Anglijos užsienio reikalų ministro, vis galvojo, kaip geriau reaguoti į ministro argumentus. Mąstydamas apie tai nusprendė, kad tradicinėmis marksistinės lenininės doktrinos argumentais ministro jis neįtikins, nes, remdamasis savo patirtimi, žinojo, jog tokio pobūdžio įrodinėjimai atšoka kaip žirniai nuo sienos. Tada jis neva prisiminęs vieną pasaką apie Sibiro valstietį. Taigi viename Sibiro kaimelyje gyveno valstietis Ivanas. Jis sunkiai susirgo ir kaimynai nusprendė, kad jis pasmerktas mirti. Tada ilgai nelaukdamas vienas kaimynas išsivedė valstiečio arklį, kitas – karvę, o trečias pasiėmė arklą. Bet atsitiko neįtikėtinas dalykas – valstietis Ivanas pasveiko ir pamatęs, kaip pasielgė jo kaimynai, nuėjo pas pirmąjį ir pareikalavo grąžinti arklį. Anas priešinosi. Tada teko jį stipriai kumštelėti. Ivanas arklį parsivedė namo. Nuėjo pas antrąjį kaimyną, kuris patriukšmavo, pasikeikė, tačiau karvę atidavė. Tada Ivanas nuėjo pas trečią kaimyną, kuris žinodamas, kas atsitiko su pirmaisiais dviem kaimynais, net nesiginčydamas atidavė arklą. Baigęs pasakojimą I. Maiskis paklausė Halifakso, kokia jo nuomonė, kas yra agresorius – valstietis Ivanas ar jo kaimynai. Anot I. Maiskio, Halifaksas ilgokai tylėjo, paskui pažiūrėjo į lubas ir pagaliau pasakė, kad tai labai įdomus požiūris. Ir nuo tada užsienio reikalų ministras daugiau niekada nevadino rusų agresoriais. Anot I. Maiskio, ši jo pasakota pasaka plačiai paplito tarp politikų ir žurnalistų.

423 Maiskij I. M. *Vospominanija sovetskovo diplomata.* 1925–1945. Moskva, 1987, p. 553–554.

Atrodytų, kad buvusio TSRS ambasadoriaus Londone pasakota pasaka apie Sibiro valstietį yra iš tiesų labai vertinga. Taip galima suprasti, kad brutaliausi politiniai, kariniai veiksmai grindžiami paprasčiausiais imperiniais siekiais, kuriems pateisinti sukuriamos ne sudėtingos teisinės doktrinos, o paprasčiausiai – politinės pasakos.

TSRS ir Vokietijos sutarties ir slaptojo protokolo pasirašymo 50-ųjų metų išvakarėse minėtoji Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudaryta komisija spaudoje paskelbė savo išvadas[424].

Išnagrinėjusi svarbiausius klausimus, susijusius su 1939 m. rugpjūčio 23 d. TSRS ir Vokietijos nepuolimo sutarties ir jos slaptojo papildomo protokolo, 1939 m. rugsėjo 28 d. TSRS–Vokietijos draugystės ir sienų sutarties ir jos slaptojo papildomo protokolo bei 1941 m. sausio 10 d. slaptojo protokolo sudarymu, vykdymu ir kai kuriomis pasekmėmis, komisija nustatė:

1. 1939 metų Vokietijos ir TSRS nepuolimo sutarties slaptasis papildomas protokolas ir vėlesni susitarimai prieštaravo visuotinai pripažintiems pagrindiniams tarptautinės teisės principams ir yra absoliučiai negaliojantys nuo jų pasirašymo momento, t. y. niekiniai.

2. 1939–1941 metų Vokietijos ir TSRS sutartys ir jų slaptieji protokolai bei jų realizavimas nulėmė Lietuvos Respublikos suvereniteto ir nepriklausomybės praradimą, jos prievartinį įjungimą į TSRS.

Komisija ištyrė ne tik istorines aplinkybes, tačiau įvertino ir tai, kokie konkretūs tarptautinės teisės aktai buvo pažeisti. Buvo konstatuota, kad Lietuvos atžvilgiu buvo pažeisti: Tautų Sąjungos Statuto 10 straipsnis (įsipareigojimas gerbti ir apsaugoti nuo užsienio agresijos visų Tautų Sąjungos narių teritorinį vientisumą ir esamą politinę nepriklausomybę); 1928 metų Paryžiaus Bendrosios sutarties dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės 1 ir 2 straipsniai; 1920 metų Lietuvos ir Tarybų Rusijos taikos sutarties 1 ir 5 straipsniai; 1926 metų Lietuvos ir TSRS nepuolimo ir neutraliteto sutarties 1, 2, 3 ir 5 straipsniai; 1939 metų Lietuvos Respublikos ir Vokietijos sutarties dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai 4 straipsnis; 1939 metų Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Tarybų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties 6 ir 7 straipsniai.

424 *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 22 d.

Išvadose pažymėta, kad 1940 m. birželio 14 d. Tarybų Sąjungos ultimatumas Lietuvos Respublikai neturėjo faktinio ir teisinio pagrindo ir buvo įteiktas tiesiogiai grasinant panaudoti karinę jėgą ir paskelbiant apie papildomų karinių dalinių įvedimą bet kuriuo atveju. TSRS reikalavimas tučtuojau pakeisti Lietuvos vyriausybę šiurkščiai pažeidė visuotinai pripažintą nesikišimo į valstybių vidaus reikalus principą. Raudonosios Armijos įžengimas į Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. buvo agresija, atitinkanti 1933 metų Lietuvos–Tarybų Sąjungos sutarties dėl užpuolimo sąvokos apibrėžimo 2 straipsnio 2 punktą, t. y. įsibrovimas ginkluotomis jėgomis net ir karo nepaskelbus į kitos valstybės teritoriją. Raudonosios Armijos dalys, kartu su anksčiau dislokuotomis dalimis užėmusios svarbiausius strateginius centrus ir objektus, įvykdė Lietuvos okupaciją.

Paliestas ir esminis klausimas, kurio nagrinėjimo ir vertinimo ypač vengė TSRS valdžia. Pasakyta, kad dislokavusi karines pajėgas visoje Lietuvos Respublikos teritorijoje, TSRS per savo pareigūnus ėmė neteisėtai kištis į Lietuvos vidaus reikalus. Manipuliuojant galiojusia Lietuvos konstitucija, buvo pakeista vyriausybė, organizuoti Seimo rinkimai, kurių metu siekis inkorporuoti Lietuvą į TSRS sudėtį buvo slepiamas nuo Lietuvos piliečių ir prieš rinkimus, ir jų metu.

Įvertinusi visas aplinkybes, komisija padarė išvadą, kad deklaracijos dėl Lietuvos įstojimo į TSRS priėmimas buvo priverstinis tam konstitucinių įgaliojimų neturėjusio Seimo aktas, įvykdytas prieš Lietuvos piliečių valią, realizuojant didžiavalstybinius TSRS tikslus. Todėl Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. Lietuvos įstojimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos sudėtį deklaracija ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą įstatymas yra neteisėti.

Reikia atkreipti dėmesį į dar vieną labai svarbią komisijos išvadų konstantą: 1939–1941 metų Vokietijos ir TSRS neteisėtų susitarimų realizavimas yra tarptautinis nusikaltimas, kurio pasekmių likvidavimas nėra vien tik TSRS vidaus, bet ir Europos bei viso pasaulio valstybių bendrijos reikalas. Jis turi būti išspręstas visuotinai pripažintų tarptautinės teisės principų ir normų pagrindu, pirmiausia tiesiogiai atsakingų už jį valstybių ar jų teisų perėmėjų iniciatyva. Pastaroji išvada buvo itin svarbi dėl to,

kad ja buvo siekiama jau ne tik įvertinti bendrąją problemą, bet ir ją internacionalizuoti, diskusiją dėl Baltijos kraštų likimo ir būsenos skatinti tarptautiniu lygiu.

Dar kartą priminsime, kad komisijos išvados buvo paskelbtos rugpjūčio 22-ąją, t. y. Baltijos kelio, kuris buvo iškiliausias Atgimimo laikotarpio renginys, savo didingumu nustelbęs visus iki jo ir po to vykusius mitingus, kitus masinius žmonių susirinkimus, išvakarėse.

1989 m. vasarą Sąjūdžio Seimo iniciatyva buvo pradėti rinkti žmonių parašai dėl Molotovo–Ribentropo pakto ir su juo susijusių politinių įvykių įvertinimo. Atsižvelgdama į bendrą politinę situaciją, liepos 17 d. Sąjūdžio Seimo taryba pareiškimu kreipėsi į Lietuvos žmones. Pabrėžiant, kad parašų rinkimas yra rimta politinė akcija, kuri turi būti tęsiama ir atlikta greitai bei tiksliai, buvo paaiškinta akcijos prasmė – žmonės turi pareikšti savo nuomonę, ar sutinka, kad pasaulio gyvenimas būtų kuriamas slapta nuo jo ir toliau teriojant ištisas tautas? „Šiais parašais mes pirmąsyk prabylame į visą pasaulį, prieš kurį mes taip pat turim ginti savo teisę gyventi." Taip pat pabrėžiama, kad pasirašydami žmonės iš esmės pritaria trims reikalavimams: kad Lietuvos gyvenimo nebevairuotų prieš pusę amžiaus padaryti nusikalstami dviejų užkariautojų susitarimai, kad Lietuvos žemėje nebebūtų tų susitarimų vykdymo įrankio – okupacinės kariuomenės ir kad lietuvių tautai būtų suteikta galimybė laisvai pareikšti valią dėl savo tolesnio likimo. „Mes vertiname ir remiame visas Respublikos vadovybės pastangas užtikrinti Lietuvos žingsnius į ekonominę ir politinę nepriklausomybę. Suprantame papildomus sunkumus, kuriuos gali sukelti ryškesnis tautos valios pareiškimas. Kartu tikimės, kad patirtis, sukaupta vadovybei kartu su tauta einant atgimimo keliais, jeigu tik jai pakaks noro ir geros valios, leis deramai pasinaudoti parašų lapuose sukaupta liaudies valia", – rašoma pareiškime[425].

Dėl Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų pasmerkimo ir jų pasekmių likvidavimo pasirašė daugiau kaip pusantro milijono Lietuvos žmonių. Tokia žmonių visuotinė apklausa suvaidino didelį vaidmenį, nes jau nebebuvo galima kalbėti apie kokios nors atskiros žmonių grupės siekius kalbėti visų vardu. Tai reiškė tautos valią, kurios nebebuvo galima atmesti ar ignoruoti. 1989 m. spalio 4 d. 1 576 569 žmonės pasirašė štai po tokiu tekstu:

425 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 84–85.

„TSRS, VFR, VDR Vyriausybėms,

SNO Generaliniam Sekretoriui

1939 m. rugpjūčio 23, rugsėjo 28 d. ir 1941 m. sausio 10 d. slaptaisiais protokolais prie vadinamo Molotovo–Ribentropo pakto Lietuva tapo derybų tarp Vokietijos Reicho ir Tarybų Sąjungos objektu. 1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo raudonosios armijos okupuota, o rugpjūčio 3 d. aneksuota – prieš Lietuvos gyventojų valią įjungta į TSRS sudėtį.

Vokietijos Reicho ir Tarybų Sąjungos vyriausybių politiniai ir kariniai veiksmai Tautų Sąjungos narių Lietuvos, Latvijos ir Estijos atžvilgiu yra grubus tarptautinės teisės pažeidimas.

Reikalaujame, kad TSRS, VFR, VDR vyriausybės paskelbtų Molotovo–Ribentropo pakto slaptuosius protokolus neturinčiais juridinės galios nuo pat jų pasirašymo momento.

Reikalaujame, kad TSRS likviduotų Molotovo–Ribentropo pakto pasekmes – išvestų iš Pabaltijo valstybių savo okupacinę kariuomenę ir leistų šių valstybių tautoms pačioms nustatyti politinę-socialinę santvarką Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje.

Prašome SNO Generalinį Sekretorių atsiųsti atstovus stebėti, kaip bus vykdomi laisvi rinkimai Pabaltijo valstybėse.“[426]

1989 m. rugpjūčio 23-iąją nuo Vilniaus per Rygą iki Talino automagistralėje sustojo lietuviai, latviai, estai. Akcijoje, kuri buvo pavadinta Baltijos keliu, vien tik Lietuvoje dalyvavo per milijoną žmonių. Tai buvo jaudinantis renginys. Didžiulis emocinis pakilimas tomis dienomis buvo Baltijos kraštuose. Dabar jau sunku žodžiais perduoti visą jausmų gamą, kurią išgyveno žmonės. Rugpjūčio 23-iąją Sąjūdžio Seimas pareiškimu dar kartą sudėliojo politinius akcentus, kurie turi būti siejami su šia diena. Buvo išreikštas tvirtas įsitikinimas, kad slaptieji protokolai tikrai buvo, o 1940 metų rinkimai į Liaudies seimą buvo neteisėti, jo priimti nutarimai neturėjo ir neturi juridinės galios, kad „artėja diena, kai TSRS vyriausybė turės pripažinti okupacinį Lietuvos statusą ir jo panaikinimo būtinybę. Šiuo metu okupacinės armijos buvimas Lietuvoje apriboja žmonių galimybę laisvai apsispręsti, kokią socialinę ir politinę ateitį jie norės pasirinkti.“[427]

426 *Ten pat*, p. 85.

427 *Ten pat*, p. 56–57.

Beje, Baltijos kelio idėja buvo subrandinta 1989 m. rugpjūčio 12 d. Baltijos Tarybos posėdyje Cesyje, o atskirai dar patvirtinta Sąjūdžio Seimo sesijoje rugpjūčio 23 d. Dokumente, kuris vadinosi „Baltijos kelias" iš esmės pakartoti visi teiginiai, kuriuos minėjome anksčiau, t. y. apie Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptojo protokolo buvimą, jų pasekmes Pabaltijo tautoms, taip pat ir apie vėlesnius konfidencialius susitarimus, kurie buvo lemtingi Baltijos kraštams. Čia buvo rašoma: „Iš Antrojo pasaulinio karo pelenų atgimė visi kaimai, miestai ir valstybės – išskyrus tik tris Baltijos respublikas, kurios buvo Tautų Sąjungos sudėtyje. Ar jūs nepajutote, kad mūsų nėra? Šiandien, beveik po pusšimčio metų, mes kviečiame visus mūsų draugus – tiek šiaurėje, tiek pietuose, tiek rytuose, tiek vakaruose: Baltijos tautos vėl stovi ant Europos slenksčio. Šiandien Europa sveikina mus kaip savo prarastus sūnus. Tačiau mes patys niekad nelaikėme savęs prarastais. Paduokime vieni kitiems rankas ir ženkime pirmyn vienu bendru keliu. Baltijos kelias – tai Europos kelias, Baltijos kelias – tai paskutinis kolonijinių teritorijų išlaisvinimo Europoje kelias, Baltijos kelias – mūsų bendrų namų pastatymo kelias!"[428]

Maskva, stebėjusi, kas vyksta Baltijos kraštuose, prabilo TSKP Centro komiteto rugpjūčio 27 d. pareiškimu. Šio dokumento pasirodymą sąlygojo daugelis aplinkybių, tačiau Baltijos kelias buvo tai, kas ypač sunervino „Centrą". Dėl Lietuvos, aišku, buvo turima galvoje ir Sąjūdžio besiplečianti politinė veikla, viešas Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų pasekmių likvidavimo reikalavimas, ekonominio ir politinio savarankiškumo siekiai, TSRS ginkluotųjų pajėgų Pabaltijyje buvimo problemiškumas, jaunuolių karinės tarnybos klausimai, svarstomi pilietybės ir referendumo įstatymų projektai bei daugelis kitų veiksnių. Nerimą kėlė ir Lietuvoje plintanti diskusija dėl Komunistų partijos statuso. Vis labiau ryškėjo Lietuvos komunistų partijos atsiskyrimo nuo TSKP prielaidos. Neramino ir tai, kad Baltijos valstybių problema vis labiau internacionalizavosi. Apie ją neišvengiamai reikėjo pradėti kalbėti tarptautiniuose renginiuose, dvišaliuose ir daugiašaliuose valstybės vadovų susitikimuose. Ir pasaulyje, ir Europoje vis plačiau girdėjosi ne tik Baltijos tautų balsas, bet aktyvėjo ir jas palaikančios jėgos Vakaruose bei demokratinių nuostatų žmonės pačioje TSRS ir, atskirai imant, Rusijoje.

428 *Ten pat*, p. 60.

TSKP CK pareiškime grasinimų formuluotės tam tikru mastu buvo padailintos, o slaptuose ir visiškai slaptuose dokumentuose apie tai kalbama atviriau. Vienas ryškesnių tokių dokumentų pavyzdžių – rugpjūčio 30 d. TSKP CK politinio biuro visiškai slaptas nutarimas „Dėl krizinių reiškinių Lietuvos TSR visuomeniniame politiniame gyvenime“[429]. Jame buvo akcentuojama, kad visi iki tol priimti TSKP CK dokumentai dėl negatyvių procesų Lietuvoje ignoruojami, gilėja socialinė-ekonominė krizė, nacionalinės savimonės stiprėjimą destruktyvios jėgos panaudoja „nacionalistinių ir antisocialistinių nuotaikų kaitinimui“. Buvo pabrėžiama, kad valstybiniu lygiu nuosekliai daromi žingsniai nutraukti federacinius ryšius su TSRS. Čia buvo minimos konstitucinės pataisos, Aukščiausiosios Tarybos gegužės 18 d. deklaracija, teisės aktai dėl lietuvių kalbos, dėl tremtinių ir politinių kalinių reabilitavimo, „diskriminacinis“ pilietybės įstatymo projektas. Sąjūdis buvo kaltinamas tuo, kad stumia Respublikos vadovybę priimti kraštutinius sprendimus, telkia „antisocialistines“ grupes ir siekia „užgrobti“ įstatymų leidimo ir vykdomąją valdžią. Buvo pastebėtas ir Sąjūdžio siekimas surengti pirmalaikius Aukščiausiosios Tarybos rinkimus, o tai sąlygotų, jog naujoji Aukščiausioji Taryba priimtų sprendimus dėl Lietuvos išstojimo iš TSRS sudėties. Ypač pavojinga tendencija, anot politinio biuro, buvo ta, kad rengiamas neeilinis LKP suvažiavimas, kuriame gali būti priimtas sprendimas dėl LKP atsiskyrimo nuo TSKP.

Nutarime neapsiribojama bendromis ideologinio politinio turinio nuostatomis, tačiau suformuluotos direktyvos „jėgos struktūroms“. TSRS prokuratūrai, TSRS vidaus reikalų ministerijai, TSRS saugumo komitetui buvo pavesta „suaktyvinti darbą patraukiant baudžiamojon ir administracinėn atsakomybėn ekstremistinius, nacionalistinius, antisocialistinius elementus, dėl to skubiai pasiųsti į Lietuvą operatyvines tardymo grupes“. Taip pat buvo daug ir kitokio pobūdžio pavedimų prokuratūrai, saugumo ir vidaus organų tarnyboms. Kaip paaiškėjo vėliau, nutarimo pirminiame variante buvo ir punktas, kuriame numatyta, kad TSRS gynybos ministerija kartu su Vidaus reikalų ministerija turi parengti „kompleksą priemonių“ didinant karinių dalių ir junginių, dislokuotų Lietuvoje, karinį pasiruošimą, užtikrinti „atkirtį“ kuriant alternatyviąją armiją.

429 *Rodina*, 1992, nr. 5.

Į 1989 m. rugpjūčio 27 d. TSKP CK pareiškimą reagavo ne tik Sąjūdis Lietuvoje, bet ir Latvijos bei Estijos liaudies frontai. 1989 m. rugpjūčio 31 d. Rygoje posėdžiavusi Baltijos Taryba kreipėsi laišku į SNO Generalinį Sekretorių. Jį pasirašė M. Lauristin, R. Veidemann, M. Tarmak, D. Ivans, I. Guodmanis, A. Klintinš, V. Landsbergis, B. Kuzmickas, V. Čepaitis, R. Ozolas. Laiške akcentuojama, kad Lietuvai, Latvijai ir Estijai grasinama jėga, ir buvo prašoma į šias šalis atsiųsti komisiją įvertinti situaciją ir įtraukti Baltijos tautų likimo klausimą į kurios nors SNO sesijos dienotvarkę[430]. Tą pačią dieną Baltijos Taryba kreipėsi taip pat į TSRS tautas. Kreipimosi tekste buvo nuosekliai išdėstyta Pabaltijo respublikų istorija, 1939–1941 metų įvykiai, pokario laikotarpis, trėmimai, rezistencija ir pabrėžta, kad tik laisvos tautos gali spręsti savo likimą[431].

Dėl TSKP Centro komiteto pareiškimo Sąjūdžio Seimas rugsėjo 5 d. kreipėsi į Lietuvos žmones. Kreipimesi pažymima, kad rugpjūčio 23 d. Baltijos kelias, sutraukęs vien Lietuvoje per milijoną žmonių, ir pusantro milijono Lietuvos gyventojų parašų už Molotovo–Ribentropo pakto pasekmių likvidavimą parodė Lietuvos ryžtą taikiomis demokratinėmis priemonėmis siekti savo galutinio tikslo. Seimas pabrėžė, kad visa tai ir paskatino Maskvą žengti teisės normas paminantį žingsnį – parengti TSKP CK pareiškimą. Sąjūdžio Seimas pareiškė, kad Baltijos kelias tapo susitelkimo ir nepriklausomybės simboliu, todėl ir toliau būtina siekti savo didžiojo tikslo[432].

Žmonių nuotaikas tuo metu iliustravo ne tik masinis dalyvavimas Baltijos kelyje, surinkti parašai, bet ir sociologinės apklausos. Štai Mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto viešosios nuomonės tyrimas, atliktas rugpjūčio 30–31 dienomis, parodė, kad Aukščiausiosios Tarybos komisijos paskelbtoms išvadoms pritarė 86 procentai lietuvių ir 57 procentų nelietuvių.

Į TSKP Centro komiteto pareiškimą sureagavo ir Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, posėdžiavusi rugsėjo 28–30 dienomis. Pareiškime „Dėl politinės padėties Respublikoje“[433] pabrėžta, kad siekdama valstybingumo Aukščiausioji Taryba eina konstituciniu keliu ir priima įstatymus bei nutarimus, reiškiančius daugumos

430 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 99–100.

431 *Ten pat*, p. 96–99.

432 *Ten pat*, p. 63–64.

433 *Žinios*, 1989, nr. 28-350.

Respublikos gyventojų nuomonę. Akcentuota, jog Aukščiausioji Taryba ir toliau sieks, kad nuosekliai demokratinėmis ir teisinėmis priemonėmis būtų atkuriamas Lietuvos valstybingumas, jos suverenitetas. Pareiškime pasmerkti raginimai skelbti Konstitucijoje ir įstatymuose nenumatytus nacionalinius teritorinius darinius, grasinimai streikais. Buvo paneigti mėginimai situaciją Lietuvoje pavaizduoti kaip tautinių mažumų diskriminaciją, žmogaus teisių pažeidimus.

Komisijos, kuriai buvo pavesta tirti 1939 metų Vokietijos ir TSRS sutartis bei jų pasekmes, pirmininkas J. Požela 1989 m. rugsėjo 23 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje pranešė apie išvadas, kurias suformulavo komisija ir kurios, kaip minėjome, buvo paskelbtos spaudoje. Komisijos pirmininkas minėjo, kad buvo pareikšta daug ir įvairių nuomonių dėl jų turinio.

Aukščiausioji Taryba nutarimu[434] pritarė atliktam darbui ir pavedė toliau tirti dokumentus bei istorines aplinkybes, susijusias su 1939 metų Vokietijos ir TSRS sutartimis bei jų pasekmėmis. Kreiptasi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą, kad būtų paspartintas TSRS liaudies deputatų suvažiavimo sudarytos komisijos 1939 metų TSRS ir Vokietijos nepuolimo sutarčiai politiškai ir teisiškai įvertinti darbas, kartu išreikštas susirūpinimas, kad šios komisijos parengtos išvados iki šiol nepaskelbtos.

Spalio 11 d. „Tiesos“ laikraštyje buvo paskelbtas TSRS liaudies deputatų iš Lietuvos spalio 2 d. pareiškimas[435]. Jį pasirašė: K. Antanavičius, E. Bičkauskas, J. Brėdikis, A. Buračas, A. Čekuolis, V. Čepas, S. Geda, B. Genzelis, R. Gudaitis, J. Juzeliūnas, G. Kakaras, G. Konopliovas, E. Klumbys, G. Kudarauskas, J. Kupliauskienė, A. Lajus, V. Landsbergis, M. Laurinkus, V. Laurušas, J. Marcinkevičius, M. Martinaitis, N. Medvedevas, A. Mickis, O. Mitalienė, K. Motieka, J. Olekas, R. Ozolas, A. Smailys, V. Statulevičius, V. Tomkus, E. Vilkas, M. Visakavičius, G. Baravykas, M. Stakvilevičius, Z. Šličytė, A. Jacas.

Pareiškimas buvo įteiktas TSKP CK generaliniam sekretoriui, TSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui M. Gorbačiovui. Siūlyta šį pareiškimą paskelbti sąjunginėje spaudoje „kaip pirmą žingsnį sprendžiant Pabaltijo problemas, siekiant sukurti

434 *Žinios*, 1989, nr. 28-351.

435 *Tiesa*, 1989 m. spalio 11 d.

palankų klimatą, atitinkantį viešumo klimatą TSR Sąjungoje, tokį reikalingą tikros demokratijos procesui“.

Šiuo pareiškimu buvo apibendrinta viskas, kas vyko Lietuvoje, išreikšti lietuvių tautos ir visos visuomenės politiniai siekiai. Atsakoma ir į 1989 m. rugpjūčio 27 d. spaudoje paskelbtą TSKP CK pareiškimą „Dėl padėties tarybinio Pabaltijo respublikose“, kurio politinė retorika negalėjo nekelti susirūpinimo. Dokumento turinį derėtų atskleisti visapusiškiau, nes ir jis byloja apie tai, kaip buvo einama į lemtinguosius sprendimus 1990 metais.

Visų pirma buvo pabrėžiama, kad „Lietuvos, Latvijos ir Estijos tautų nacionalinė savimonė nėra reiškinys, atsiradęs staiga ir be pagrindo. Ji buvo veiksnys, lėmęs politinį mūsų tautų gyvenimą ir carizmo metais, sąlygojo trijų šalių valstybingumo susigrąžinimą arba sukūrimą 1918 metais, valstybingumo, kurį Tarybų Rusija besąlygiškai pripažino 1920 m. vasario 2 d. sutartimi su Estija, 1920 metų liepos 12 d. – su Lietuva ir 1920 metų rugpjūčio 20 d. – su Latvija. <...> Tvirta valia gyventi nepriklausomai, be pašalinio diktato, ir toliau lieka šių dienų politinio proceso Pabaltijyje esmė.“

Pažymima, kad TSKP CK pareiškime nutylima, jog pilnateisių Tautų Sąjungos narių Lietuvos, Latvijos ir Estijos įjungimas į TSRS sudėtį buvo neteisėtas aktas, pažeidžiantis ir tarptautines, ir tarpvalstybines sutartis, šalys buvo okupuotos, suorganizuoti neteisėti rinkimai, kurių galios nepripažino ne viena demokratinė pasaulio šalis.

Atkreiptas dėmesys į tai, kad pareiškimas dezinformuoja TSRS visuomenę apie politinio proceso Pabaltijo šalyse pobūdį ir formas, kalba apie „isteriją“, „prievartą“, „lozungų piršimą“, priešiškumą pas mus įsikūrusiems kitų tautų žmonėms. Esama tiesioginių grasinimų Latvijai, Lietuvai ir Estijai, rašoma apie bedugnę, į kurią juos stumia „nacionalistų lyderiai“, gali iškilti klausimas dėl šių „tautų gyvybingumo“.

„Lietuvos klausimą, – rašoma deputatų pareiškime, – kaip ir kitų dviejų Baltijos valstybių, būtina spręsti, su tuo visi sutinka. Mes siūlome jį išspręsti taikiu, parlamentiniu keliu. <...> Pabaltijo klausimo išsprendimas demokratiniu keliu būtų pats didžiausias pokarinio meto TSRS indėlis į esminį tarptautinio klimato pagerinimą, ryžtingas postūmis į naują jo būtį.“

Pareiškimu apibendrinama:

„1. „Pabaltijo mazgas“ gali būti atmegztas tik tiesioginių derybų tarp suinteresuotų šalių keliu, lygybės, tarptautinių teisės normų laikymosi sąlygomis, atsisakant jėgos panaudojimo ir grasinimo ją panaudoti.

2. Derybų objektu gali būti šalis dominantys klausimai: sutarčių esmė, forma ir veikimo terminai, tarybinių Ginkluotųjų pajėgų, dislokuotų mūsų žemėje, kiekis, kokybė, statusas ir vieta, tokios dislokacijos trukmė, Baltijos uostų, taip pat ryšių linijų naudojimo abipusės teisės ir privilegijos, prekybiniai, finansiniai, humanitariniai ir visi kiti aspektai.

3. Liaudies deputatai neįgalioti, o šiuo metu Lietuvoje ir nėra struktūrų, įgaliotų vesti derybas vienu svarbiausiuoju klausimu: savarankiškumas ar savarankiškumo atsisakymas.

Tai gali nuspręsti tik mūsų tauta tiesioginio referendumo keliu. Mes įsitikinę, kad ji balsuos už tikrai draugišką Tarybų Sąjungai variantą. Tai būtų teisinga, naudinga ir gera visiems.

Mus sieja ne tik ekonomika ir geografija – mus sieja bendras istorinis sielvartas ir bendras siekis padaryti pasaulį, o ypač Rytų Europą, vieta, kur galima gyventi garbingai.“

Po ilgai trukusių manevrų politikos kuluaruose, TSRS liaudies deputatų antrajame suvažiavime 1989 m. gruodžio 24 d. buvo priimtas nutarimas „Dėl Tarybų Sąjungos ir Vokietijos 1939 metų Nepuolimo sutarties politinio ir teisinio įvertinimo“[436]. Pagaliau buvo pripažinta, kad tiek sudarant sutartį, tiek ir jos ratifikavimo proceso metu buvo slepiama, jog kartu su sutartimi buvo pasirašytas slaptasis papildomas protokolas, kuriame nustatytos susitarusiųjų šalių „interesų sferų“ ribos nuo Baltijos iki Juodosios jūros, nuo Suomijos iki Besarabijos. Paskelbta, esą protokolų originalų nerasta nei Tarybų Sąjungos, nei užsienio archyvuose, tačiau žemėlapių ir kitų dokumentų kopijų grafologinė, fototechninė ir leksinė ekspertizė tai, kad paskesni įvykiai atitiko protokolo turinį, patvirtina, jog jis buvo pasirašytas ir egzistavo. Nutarime buvo konstatuota, kad visos TSRS ir Vokietijos sutartys, tarp jų ir slaptieji protokolai, neteko galios Vokietijai užpuolus Tarybų Sąjungą, pagal sudarymo metodiką ir turinį

436 *Tiesa*, 1989 m. gruodžio 28 d.

prieštaravo „lenininiams TSRS užsienio politikos principams“, neatspindėjo „valios tarybinės liaudies, kuri nėra atsakinga už šį sąmokslą“. Suvažiavimas, pasmerkdamas slaptųjų protokolų pasirašymo faktą, pripažino, kad slaptieji protokolai yra teisiškai nepagrįsti ir negaliojantys nuo jų pasirašymo momento. Ir pagaliau bene svarbiausioji išvada: „Protokolai nesudarė Tarybų Sąjungos savitarpio santykių su trečiosiomis šalimis naujo teisinio pagrindo, bet Stalinas ir jo pakalikai juos panaudojo ultimatumams kelti ir jėgos spaudimui daryti kitoms valstybėms, pažeidžiant teisinius joms prisiimtus įsipareigojimus.“ Nutarimo pabaigoje pažymima, jog TSRS liaudies deputatų suvažiavimas vadovaujasi tuo, kad sudėtingas ir prieštaringas praeities įsisąmoninimas yra dalis pertvarkos proceso, kuris turi užtikrinti kiekvienai Tarybų Sąjungos tautai galimybę laisvai ir lygiateisiškai vystytis vientiso, savitarpiškai priklausomo pasaulio ir didėjančio savitarpio supratimo sąlygomis.

Kaip jau minėjome anksčiau, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytai komisijai rugsėjo 23 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo pavesta toliau tirti dokumentus bei istorines aplinkybes, susijusias su 1939 metų Vokietijos ir TSRS sutartimis bei jų pasekmėmis. Nors jau tada komisija konstatavo, kad Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. deklaracija dėl Lietuvos įstojimo į TSRS sudėtį ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 m. rugpjūčio 30 d. įstatymas dėl Lietuvos priėmimo į TSRS yra neteisėti, tačiau atsižvelgiant į gautus pasiūlymus, komisijai teko papildomai įvertinti tų dokumentų realias pasekmes.

Galutines savo išvadas Aukščiausiajai Tarybai komisija pateikė 1990 m. vasario 7 d. Deputatai turėjo išsamią komisijos parengtą pažymą, kurioje ir istoriniais, ir teisiniais aspektais buvo įvertinta visa tai, kad įvyko Lietuvoje 1940 metais ir vėliau. Pranešimą padarė komisijos pirmininkas J. Požela. Be jokių išlygų konstatuota, kad 1940 m. birželio 14–15 d. padaryti Tarybų Sąjungos neteisėti veiksmai – nepagrįstas ultimatumas, papildomo ir neriboto Raudonosios armijos kontingento įvedimas buvo agresija, Lietuvos okupacija ir po to ėjusi aneksija. TSRS vyriausybės reikalavimas nedelsiant pakeisti Lietuvos vyriausybę, atviras kišimasis ją sudarant, skubus Seimo rinkimų įstatymo parengimas ir priėmimas, rinkimų organizavimas ir balsavimas – šios bei visos kitos to meto aplinkybės buvo įvertintos kaip grobuoniškų TSRS tikslų įgyvendinimo formos ir metodai, kurie, savaime suprantama, kilo iš Lietuvos okupacijos ir aneksijos.

Apibendrindamas komisijos darbą J. Požela kalbėjo: „Lietuvos politinio valstybingumo, politinio savarankiškumo atstatymas neturi laukti, kol bus išspręsti visi ekonominio savarankiškumo klausimai. <...> Valstybingumo atstatymas kaip tik sustiprins mūsų pozicijas, žengiant ir ekonominio savarankiškumo keliu. <...> Nusikalstamas Lietuvos inkorporavimo į TSRS sudėtį 1940 metais aktas neturi senaties termino. Nei tada, nei dabar niekas kitiems nedavė, nei ateityje negali duoti teisės dalyti ir atėjus iš svetur valdyti mūsų iš protėvių paveldėtą šalį, jos žemę ir turtus. Mes privalome atkurti Lietuvos valstybingumą, grąžinti lietuvių tautai priklausančią tėvų žemę ir palikti ją mūsų vaikams bei anūkams gyventi ir saugoti.“[437]

Diskusijoje kalbėjo daug Aukščiausiosios Tarybos, taip pat TSRS liaudies deputatų, Demokratų partijos atstovas Povilas Pečeliūnas. TSRS liaudies deputatas profesorius V. Landsbergis samprotavo: „Šitas nutarimas yra esminis žingsnis mūsų kelyje, kuris vadinasi Lietuvos valstybinio suvereniteto teisių atgavimas – sąmoningas, valingas teisių atsiėmimas. Teises turime įvardinti, būtina įvardinti, atmetant buvusį ar tebesamą neteisėtumą. Po to jau seka realūs žingsniai: susitarimai, derybos, nepriklausomybės realizavimas.“[438]

Po diskusijų Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą[439], kurį jau dabar galima vertinti kaip vieną reikšmingiausių dokumentų baigiantis Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktojo šaukimo veiklai.

Taigi Aukščiausioji Taryba, konstatuodama, kad 1940 m. liepos 14–15 d. Liaudies seimo rinkimai vyko pažeidžiant Lietuvos Respublikos Konstituciją, smerkdama agresiją, Lietuvos okupaciją ir aneksiją, siekdama likviduoti anksčiau minėtų susitarimų pasekmes ir atkurti pažeistas Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos teises, paskelbė, kad Lietuvos Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. Lietuvos įstojimo į TSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti, o TSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą“, grindžiamas Lietuvos Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. deklaracija, yra neteisėtas ir Lietuvos juridiškai nesaisto.

437 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 48–49.

438 *Ten pat*, p. 55.

439 *Žinios*, 1990, nr. 8-182.

TSR Sąjungai pasiūlyta pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo.

1940 metais ir vėliau represuotų žmonių teisių atkūrimas buvo tas klausimas, kuris neišvengiamai siejosi su 1939 m. rugpjūčio 23 d. TSRS ir Vokietijos nepuolimo sutarties ir jos slaptojo protokolo, 1939 m. rugsėjo 28 d. TSRS–Vokietijos sutarties dėl draugystės ir sienų bei jos slaptojo papildomo protokolo, 1941 m. sausio 10 d. TSRS–Vokietijos slaptojo protokolo politiniu, teisiniu įvertinimu ir pakto pasekmių panaikinimu.

Trėmimų, kitų represijų konkretūs teisės aktai buvo slapti, o tai savaime suponavo jų neteisėtumą. Visuomenė, istorikai, teisininkai išsamiau pradėjo šiuos aktus analizuoti ir vertinti tada, kai atsivėrė archyvai, daugėjo atsiminimų ir pasakojimų apie tuos laikus, kai pradėjo kurtis trėmimus, represijas tiriančios visuomenės organizacijos.

Tremtinių, kitais būdais represuotų žmonių teisių atkūrimo procesas, prasidėjęs praėjusio amžiaus šeštajame dešimtmetyje, buvo nenuoseklus, nes nesprendė problemų iš esmės. Nors pilietinių teisių ribojimo dalinis sušvelninimas ir buvo teigiamas reiškinys, tačiau daugelis problemų nebuvo paliestos. Pagal 1958–1960 metais priimtus TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus buvo atsisakyta taikyti tremtiniams kai kuriuos ribojimus (jie buvo paleisti iš vadinamųjų spec. apgyvendinimo vietų), tačiau šie žmonės galėjo grįžti į Lietuvą tik tuo atveju, jeigu leido Lietuvos TSR Ministrų Tarybos speciali komisija. Jiems nebuvo grąžinamas konfiskuotas turtas, neatkuriamos visos kitos teisės.

1988 m. vasarą susikūrė Sąjūdžio ir Tarybinės sociologų asociacijos Pabaltijo skyriaus Lietuvos filialo komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Komisija kėlė šiuos artimiausius uždavinius: sudaryti vardinį represuotųjų ir jų šeimų sąrašą; registruoti ir skelbti spaudoje represijų vykdytojų prievartos veiksmus ir pavardes žmonių, pasižymėjusių ypatingu žiaurumu; rinkti nukentėjusiųjų atsiminimus, dokumentus, laiškus, nuotraukas ir kitą dokumentinę vertę turinčią medžiagą, organizuoti jų skelbimą; rūpintis archyvinės medžiagos, susijusios su stalinizmo nusikaltimais Lietuvoje, publikavimu[440]. Komisijos nariai buvo: J. Juzeliūnas (pirmininkas), Vanda Kašauskienė, Antanas Tyla, L. Truska, V. Žemaitis, A. Bubnys, V. Berenis, A. Matulionis, A. Degutis, A. Eigirdas, V. Radušis, M. Laurinkus (sekretorius), A. Poška, Jurgis Jurgelis,

440 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 3 d.

Birutė Burauskaitė, V. Vosiliūtė, A. Čekuolis, Antanas Rybelis, Liudvikas Gadeikis, R. Gudaitis, V. Laurušas, K. Leinartas, Izidorius Šimelionis.

Liepos 30 d. Kaune įsikūrė Sąjūdžio klubas „Tremtinys". Klubas vienijo visus nukentėjusius nuo stalininių represijų ir visuomenės atstovus, norinčius remti klubo veiklą. Rajonuose ir miestuose buvo steigiami klubo padaliniai. Klubas deklaravo, kad bus teikiama moralinė ir materialinė pagalba klubo nariams, tremtiniams ir politiniams kaliniams, reikalaujama gerinti socialines gyvenimo sąlygas, kompensuoti prarastas materialines vertybes, išmokėti visą kompensaciją už tremtyje, katorgoje praleistus metus. Apibrėžti ir kiti klubo siekiami tikslai[441].

Vis gausėjančiose publikacijose Sąjūdžio spaudoje buvo reikalauja ne „reabilituoti" tremtinius ir politinius kalinius, o visus juos pripažinti neteisėtai represuotais[442]. Vienas pagrindinių Sąjūdžio uždavinių buvo „sugrąžinti Tautai neteisėtai masiškai deportuotus dešimtis ir dešimtis tūkstančių mūsų gyventojų, sugrąžinti jiems nusavintą turtą ir atstatyti jų suteptą vardą"[443]. Įsteigtas Politinių kalinių gelbėjimo komitetas pareiškimu reikalavo „skubiai susirūpinti politiniais kaliniais bei tremtiniais, nedelsiant juos paleisti, o jiems sufabrikuotas bylas viešai paskelbti kaip nusikaltimą, taip pat nutraukti prieš juos, t. y. politinius kalinius, tremtinius bei kovojančius dėl jų reikalų asmenis šmeižto kampaniją, įsiklausyti į visuomenės nuomonę ir tokiu būdu nebekonfrontuoti su persitvarkymo, viešumo ir humanizmo principais bei dvasia"[444].

Visuomenės reikalavimai dėl represuotų žmonių teisių atkūrimo apibendrintai buvo išreikšti Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo rezoliucijoje Nr. 18 „Dėl stalinizmo nusikaltimų ir visuotinės reabilitacijos". Joje skelbiama: „Siekiame, kad TSRS vyriausybė atšauktų amžinosios tremties įstatymą ir leistų grįžti į Tėvynę visiems, kas buvo ištremtas pagal šį įstatymą. Būtina sukurti tremtinių grąžinimo į Tėvynę reikalų komitetą, kuris kontroliuotų materialinės bazės grįžtantiems tremtiniams remti kūrimą, butų ir pašalpų lengvatinėmis sąlygomis skyrimą, teisingų pensijų žmonėms skyrimą, gydymą."[445]

441 Butkevičius A. Išsaugokim atmintį. *Tremtinys*, 1988 m. spalis, nr. 1, p. 1–2.

442 Buračas A. Idėjinis atgimimas ir mūsų uždaviniai. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. rugpjūčio 18 d.

443 Buračas A. Suverenumo Tarybų Lietuvai. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. rugsėjo 2 d.

444 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. rugsėjo 5 d.

445 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 232–233.

Rezoliucijoje visapusiškiau atskleistos Sąjūdžio bendrojoje programoje suformuluotos nuostatos, kad „reikia paskelbti neteisėtų represijų aukų pavardes, įamžinti jų atminimą, atlyginti nukentėjusiems materialinius ir moralinius nuostolius. <...> panaikinti apribojimus lietuvių kilmės asmenims grįžti į Lietuvą“, kad Sąjūdis „organizuoja ir remia buvusių tremtinių grįžimą į Tėvynę, rūpinasi jų materialinėmis sąlygomis“[446].

1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimo narių kreipimesi į Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesiją vėl buvo pareikalauta „pripažinti genocido aukomis Lietuvos gyventojus, represuotus ar nužudytus politiniais motyvais nuo 1940 m. birželio 15 d. okupacijos iki įstatymo šiuo klausimu priėmimo dienos ir tuo visuotinai juos reabilituoti, nereikalaujant pareiškimų, kaip nereikalaujama iš nužudytųjų vokiečių okupacijos metais“[447].

Baltijos Asamblėjos priimtoje Baltijos tautų teisių deklaracijoje buvo pabrėžta, kad „neatskiriama stalinizmo politikos dalis yra genocidas. Unifikuojanti ideologinė stalinizmo sistema ir represinė politinė praktika su žmogaus teisėmis sunaikino ir į jo įtakos sferą patekusių tautų teises“[448].

Represuotų žmonių teisių atkūrimas prasidėjo 1988 metais. Rugsėjo 20 d. Lietuvos TSR Ministrų Taryba panaikino slaptus nutarimus, kurių pagrindu buvo tremiami valstiečiai (vadinamieji buožės). Nutarime buvo paskelbta, kad asmenų iškeldinimas yra neteisėtas ir nepagrįstas, todėl šie žmonės reabilituojami[449]. Vėliau buvo koreguojami teisės aktai dėl reabilituotų žmonių turtinių teisių atkūrimo, nustatytos kai kurios papildomos socialinės garantijos (pašalpos, pensijos, aprūpinimas butais ir kt.)[450]. Tačiau materialinės žalos atlyginimo klausimas buvo itin komplikuotas. Šią problemą nuolatos kėlė tremtinių ir kitos visuomeninės organizacijos[451].

1988 m. spalio 25 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku buvo pripažinti netekusiais galios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, susiję su draudimu kai kuriems žmonėms grįžti į Lietuvą[452].

---

446 *Ten pat*, p. 206.

447 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 61.

448 *Ten pat*, p. 89.

449 *Žinios*, 1988, nr. 28-295.

450 *Žinios*, 1989, nr. 1–4.

451 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. rugsėjo 5 d.

452 *Žinios*, 1988, nr. 31-325.

Viename šių įsakų buvo uždrausta grįžti į Lietuvą buvusiems Lietuvos vyriausybių vadovams, politinių partijų vadovams, lietuvių pogrindžio aktyviems dalyviams, „antitarybinių" organizacijų vadovams, nuteistiems už vadinamąjį tėvynės išdavimą, teroristinius ir diversinius aktus ir kt. Įsake buvo numatyta, kad tie asmenys, kurie ateityje savavališkai grįš į Lietuvą, turės būti teismo nuosprendžiu nutremti iki 5 metų[453]. Pastaroji bausmė vėliau, t. y. tada, kai buvo priimtas Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas, savaime neteko galios. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šio įsako panaikinimo klausimas buvo keliamas ir anksčiau[454].

Įsake „Dėl sudarymo komisijos iššiūrėti byloms asmenų, esančių spec. nutrėmime pagal buvusio Ypatingojo pasitarimo prie TSRS VRLK–VSLK sprendimus ir pagal šių organų atskiras direktyvas"[455] buvo numatytas komisijos, į kurią įėjo Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (komisijos pirmininkas), Valstybės saugumo komiteto pirmininkas, Respublikos prokuroras, vidaus reikalų ministras, Aukščiausiojo teismo pirmininkas, sudarymas. Komisijos pagrindinis uždavinys buvo „peržiūrėti" bylas dėl „pogrindžio dalyvių bei jų šeimos narių iš vargingųjų, vidutiniųjų valstiečių, darbininkų, ir tarnautojų tarpo, spec. ištremtų pagal buvusio TSRS VRLK–VSLK ypatingo pasitarimo sprendimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas".

Tremtinių reabilitavimo procesas apėmė platesnį žmonių ratą tada, kai Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė įsaką, kuriuo nustatė, „kad asmenų iškeldinimas iš Lietuvos teritorijos 1941–1952 metais pagal antikonstitucinius administracinių organų sprendimus yra neteisėtas ir nepagrįstas <...>. Visi šie žmonės buvo pripažinti reabilituotais. Vyriausybei buvo pavesta nustatyti tvarką, pagal kurią pranešama apie reabilitavimą ir materialinės žalos atlyginimą[456].

Ministrų Tarybos nutarime buvo reabilituoti žmonės (iš esmės – valstiečiai), kurie buvo tremiami pagal Ministrų Tarybos aktus, o šis įsakas palietė ir tą dalį žmonių, kurie buvo ištremti pagal buvusios TSRS vidaus reikalų liaudies komisariato – Valstybės saugumo liaudies komisaro (VRLK–VSLK) ypatingojo pasitarimo sprendimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas.

453 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1765, l. 9.

454 *Ten pat*, l. 26–27.

455 *Ten pat*, l. 10–11.

456 *Žinios*, 1988, nr. 31-324.

Pradėjus įgyvendinti šį įsaką paaiškėjo, kad šiuo aktu nenumatyta, kaip reikia spręsti kai kuriuos reabilitacijos procese iškilusius klausimus. Sąjūdis Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui rašė, kad įsakas „nevisiškai panaikino neteisėtų ir antikonstitucinių sprendimų padarinius kai kurių iškeldintųjų atžvilgiu“. Buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad nemažai tremtinių bandė bėgti, o vėliau buvo teisiami pagal tuo metu galiojusio RTFSR baudžiamojo kodekso 82 straipsnį už pabėgimą iš privalomojo apgyvendinimo vietos. Sąjūdžio rašte akcentuota, kad būtina panaikinti tokį paradoksą, kai tremtis pripažįstama neteisėta, o bėgimas iš trėmimo vietų – neįvertintas. Reikalauta nustatyti neteisminę šių žmonių reabilitavimo tvarką[457].

Sąjūdžio reikalavimas buvo įgyvendintas priėmus Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaką, kuriame numatyta, kad „reabilituotais pripažįstami ir tie asmenys, kurie buvo Lietuvos TSR teismų arba jiems prilygstančių organų nuteisti už pabėgimą iš tokio iškeldinimo vietų“[458]. Šiame kontekste pažymėtina, kad tuo metu, vis dar laikantis nuostatos apie TSRS ir Lietuvos TSR kompetencijų santykių apibrėžtumą, nebuvo reabilituoti žmonės, kuriuos už pabėgimą iš tremties nuteisė ne Lietuvos TSR institucijos. Buvo siekiama spręsti ir šiuos klausimus.

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas V. Astrauskas 1989 m. liepos 3 d. raštu kreipėsi į TSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pirmąjį pavaduotoją Anatolijų Lukjanovą ir atkreipė dėmesį į tai, kad daugelį asmenų, kurie buvo nuteisti už pabėgimą iš „specialiųjų apgyvendinimo vietų“, nuteisė ne Lietuvos TSR teismai, bet kitų respublikų teismai, VRLK–VRLKV „trejetai, ar kitokios neteisminės institucijos“. Rašte buvo raginama spręsti šią problemą[459].

Liepos 28 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė įsaką[460], kuriuo reabilituojami asmenys, nuteisti arba įkalinti neteismine tvarka už kai kurias veikas. Pirmoji žmonių grupė buvo tie, kurie buvo nuteisti arba įkalinti neteismine tvarka už padėjimą padaryti veikas, numatytas Lietuvos TSR teritorijoje galiojusio RTFSR baudžiamojo kodekso 58 straipsnyje, už vadinamąją antitarybinę agitaciją ir

457 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1821, l. 5.

458 *Žinios*, 1989, nr. 19-214.

459 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1821, l. 12–13.

460 *Žinios*, 1989, nr. 22-283.

propagandą (taip pat nuteisti už antitarybinę agitaciją ir propagandą, kuria buvo siekiama susilpninti tarybų valdžią pagal Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso 61 straipsnį), už kitas šiame straipsnyje numatytas veikas, kurios nesusijusios su žudynėmis, teroristiniais aktais, plėšikavimu, talkininkavimu hitlerininkams vykdytose represijose.

Reabilituotais pripažinti ir tie žmonės, kurie buvo nuteisti už atsisakymą vykdyti prievoles, bendravalstybines užduotis ir atlikti darbus, turinčius bendravalstybinę reikšmę. Vėliau ši nuostata buvo gerokai išplėsta Lietuvos TSR prokuratūros iniciatyva[461]. Naujoje įsako redakcijoje buvo numatyta reabilituoti ir tuos, kurie buvo nuteisti už „atsisakymą ar vengimą karo meto sąlygomis mokėti mokesčius ar vykdyti rinkliavų nemokėjimą nustatytu laiku, už atsisakymą vykdyti prievoles, bendravalstybines užduotis ir atlikti darbus, turinčius bendravalstybinę reikšmę, už savitarpio susitarimu organizuoto apmokestintinų ar apskaitytinų daiktų kiekio slėpimą ar netikrą parodymą."

Pagal to meto sistemą Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, kuriais buvo keičiami galiojantys įstatymai, turėjo būti tvirtinami eilinėje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. 1989 m. rugsėjo 29 d. vienuoliktojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos tryliktojoje sesijoje svarstant liepos 28 d. įsako patvirtinimą, TSRS liaudies deputatas M. Laurinkus, vertindamas vykstantį reabilitavimo procesą, akcentavo tai, kad šis darbas vyksta vangiai, todėl reikia nedelsiant šalinti šios veiklos teisines ir socialines kliūtis. Deputatas siūlė sudaryti komisiją prie Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, kuri nagrinėtų visus reabilitavimo klausimus, kylančius dėl svarstomo įsako įgyvendinimo. Aukščiausioji Taryba, tvirtindama įsaką, atsižvelgė į M. Laurinkaus pasiūlymą, išplėtė reabilitavimo apimtis numatant, kad bus reabilituojami žmonės, nuteisti ne tik už padėjimą padaryti kai kurias veikas.

Įsako tvirtinimas Aukščiausiojoje Taryboje sukūrė tam laikui neordinarinį precedentą, kai įstatymu buvo patvirtintas ne tik įsakas, bet ir tekstas išdėstytas nauja redakcija. Suformuluota šio įsako preambulė, kurioje skelbiama apie reabilitavimo socialinę-politinę prasmę: siekis atkurti istorinį teisingumą, rėmimasis lietuvių tautoje išsaugotu pokario metų laikotarpio vertinimu, būtinumas vadovautis humanizmo idealais[462].

461 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1826, l. 2.

462 *Žinios*, 1989, nr. 29-370.

Įsakas dar kartą buvo taisomas 1990 metų pradžioje – patikslintos kai kurios reabilitavimo procedūros tais atvejais, kai nėra archyvinių duomenų apie žmonių įkalinimą neteismine tvarka, sprendžiami kiti represuotų žmonių teisių atkūrimo klausimai.

Įgyvendinant minėtus teisės aktus dėl žmonių reabilitavimo, aiškėdavo vis naujos teisinio reguliavimo spragos, trukdančios platesne apimtimi atkurti represuotų žmonių teises. Štai Vilniaus tremtinių bendrija kėlė klausimą, kodėl po mirties reabilituojamų žmonių mirties liudijimuose būdavo nurodoma, kad žmogus mirė ne tremtyje, o ta gyvenamoji vieta, iš kurios buvo ištremtas[463]. Beje, taip akivaizdžiai buvo siekiama klastoti tremtyje mirusių žmonių skaičių, represijų ir jų pasekmių mastą.

Prieštaravimas tarp reabilitavimo dokumentų ir mirties liudijimų buvo teisinis formalumas, kliudęs socialinio aprūpinimo ir finansų tarnyboms išmokėti įpėdiniams pensijos nepriemokas ir kompensacijas už laiką, išbūtą tremtyje, juo labiau kad senos formos reabilitavimo dokumentuose nebuvo išsamių duomenų apie tremties vietą, trukmę ir mirtį tremtyje. Nors prokuratūra pradėjo išduoti naujos formos reabilitavimo pažymas, tačiau problema išliko. Šį klausimą kėlė ir prokuratūra[464].

1989 m. spalio 23 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku leista civilinės metrikacijos skyriams sudaryti mirties akto įrašą ir išduoti mirties liudijimą tais atvejais, kai reabilituotų žmonių mirtis neįregistruota. Buvo leista padaryti ištaisymus mirties akto įraše, kai reabilituotų žmonių mirtis įregistruota klastojant mirties vietą[465].

Tų pačių metų liepos 24 d. Ministrų Tarybos nutarime[466] konstatuota, kad reabilituoti asmenys, kurie buvo suimti arba nuteisti nuo 1940 m. birželio 15 d. iki 1981 m. birželio 1 d. už valstybinius nusikaltimus, nusikaltimus valdymo tvarkai ir kitus nusikaltimus, turi teisę į materialinės žalos atlyginimą. Numatyta, kad šiems žmonėms konfiskuotas turtas grąžinamas arba jo vertė atlyginama remiantis ta pačia tvarka, kuri taikoma tremtiniams.

Vėliau Ministrų Taryba nustatė, kad asmenims, kurių iškeldinimas pripažintas neteisėtu ir nepagrįstu ir kurie pripažinti reabilituotais, taip pat reabilituotiems

463 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1853, l. 4–5.

464 *Ten pat*, l. 2.

465 *Žinios*, 1989, nr. 30–31-399.

466 *Žinios*, 1989, nr. 22-299.

asmenims, kurie buvo suimti arba nuteisti nuo 1940 m. birželio 15 d. iki 1981 m. birželio 1 d. už vadinamuosius valstybinius nusikaltimus, nusikaltimus valdymo tvarkai ir kitus nusikaltimus ir kuriems po bausmės atlikimo buvo uždrausta grįžti į Lietuvos TSR, uždraudimo grįžti į Lietuvos TSR laikas įskaitomas į bendrąjį, nepertrauktąjį, specialųjį ir lengvatinį darbo stažą, reikalingą pensijai gauti. Patikslinti kai kurie teisinio reguliavimo klausimai dėl reabilituotų žmonių aprūpinimo butais[467].

Represuotų žmonių teisių atkūrimas įgijo kitą mastą, kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1990 m. gegužės 2 d. priėmė įstatymą „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“[468].

Aukščiausioji Taryba konstatavo, kad Lietuvos gyventojų pasipriešinimas agresijai ir okupaciniams režimams neprieštaravo nacionalinei ir tarptautinei teisei. Pažymėta, kad represijas vykdė TSRS teismai ir neteisminiai organai, hitlerinės Vokietijos ir krašto teismai, taip pat buvusios Lietuvos TSR teismai.

Aukščiausioji Taryba, siekdama pašalinti represijų pasekmes ir atstatyti teisingumą, paskelbė, kad Lietuvos gyventojai, kurie tiek Lietuvoje, tiek ir už jos ribų buvo represinių organų nuteisti arba įkalinti neteismine tvarka arba kitaip apribota jų laisvė pagal RTFSR baudžiamąjį kodeksą, kitų TSRS respublikų baudžiamuosius įstatymus, hitlerinės Vokietijos baudžiamuosius nuostatus arba vietos įstatymus (1940–1944 m.) už pasipriešinimą agresijai ir okupaciniams režimams, taip pat ištremti iš Lietuvos 1940–1953 metais bei nuteisti pagal buvusios Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso atitinkamus straipsnius, yra nekalti Lietuvos Respublikai ir atstatomos visos jų pilietinės teisės.

Pasipriešinimo dalyvių kova įvertinta kaip tautos teisės į savigyną pasireiškimas.

Įstatymas nebuvo taikomas asmenims, dalyvavusiems darant genocido nusikaltimus, taip pat beginklių civilių žmonių žudynes ir kankinimus.

467 *Žinios*, 1989, nr. 35-526.

468 *Žinios*, 1990, nr. 14-386.

XXII. POLITINĖJE DARBOTVARKĖJE – REFERENDUMO ĮSTATYMAS

Sąjūdžio programinės nuostatos dėl referendumo buvo orientuotos į tai, kad referendumu turi būti sprendžiamas fundamentalusis klausimas dėl Tautos apsisprendimo, taip pat ir kitos visuomeninio gyvenimo problemos. Originalią versiją teikė A. Juozaitis: „Tarkime, Lietuvos TSR pilietybės matu tampa ta mūsų Konstitucijos 70 straipsnio redakcija, kurią lapkričio 18-ąją (1988 m. – *J. Ž.*) Sąjūdis pasiūlė Aukščiausiosios Tarybos sesijai. Štai jo turinys: „TSRS įstatymai įsigali Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje tik tuo atveju, jei jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai ir tik po to, kai juos patvirtina visuotinė Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija arba visuotinis piliečių referendumas." A. Juozaitis samprotavo, kad „tarkime, skelbiamas referendumas, kuriame visi Lietuvos gyventojai, sulaukę 18 metų, pasisako *už* arba *prieš* tokį straipsnį. Balsavusieji *už* automatiškai tampa Lietuvos TSR piliečiais. Visi kiti – ne."[469]

Referendumo klausimas buvo keliamas tada, kai Lenkijos valdžios institucijos siūlė įsteigti Lenkijos konsulatą Vilniuje, o nemaža dalis visuomenės buvo įsitikinusi, kad tokiu atveju Lietuvos konsulatas turėtų būti atidarytas ir Lenkijoje. Tada vėl buvo svarstoma, kokia yra referendumo teisinė politinė prigimtis, kas turi teisę jį inicijuoti, kokie klausimai referendumuose turėtų būti svarstomi ir pan.[470]

Buvo projektuojama, kad susiklosčius atitinkamoms politinėms sąlygoms referendumu gali būti priimta ir konstitucija. Štai R. Ozolas teigė: „Rudens sesijoje <...> būtinai turės būti priimtas ir įstatymas dėl referendumo, kad, jeigu, nutarsim referendumą esant tinkamu Konstitucijos visatautinės apklausos būdu, – būtume tam juridiškai pasirengę."[471]

Buvo dar viena aktualija: kada reikėtų priimti teisės aktą, reglamentuojantį referendumo inicijavimo, organizavimo ir vykdymo tvarką. Sąjūdžio pozicijos dėl referendumo įstatymo priėmimo 1989 metais keitėsi, diskutuota, ar tokį įstatymą turėtų priimti Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, ar tai turėtų padaryti jau po įvykusių

469 Juozaitis A. Suverenitetas ir referendumas dėl LTSR Konstitucijos 70 str. *Atgimimas*, 1989 m. sausio 13 d.

470 Svirbutavičiūtė A. Ar atversime langą? *Komjaunimo tiesa*, 1989 m. vasario 3 d.

471 Ozolas R. Kur dabar esame. *Atgimimas*, 1989 m. kovo 31 d.

rinkimų naujoji Aukščiausioji Taryba. 1989 m. balandžio 28 d. vykusioje Sąjūdžio Seimo ketvirtojoje sesijoje pranešdamas apie paskelbtą spaudoje referendumo įstatymo projektą E. Bičkauskas sutelkė dėmesį į tai, kokią naudą esamoje politinėje situacijoje duotų įstatymo priėmimas ar nepriėmimas. Pranešėjas kalbėjo: „Išimti" šį klausimą iš darbotvarkės būtų galima ir vėliau, būtų galima šio įstatymo nepriimti ir Aukščiausiosios Tarybos sesijos metu. Na, o šiaip mes būtume visą laiką pasirengę esant reikalui iš karto reikalauti šį įstatymą priimti. Dabar nepaprastai svarbu priimti Referendumo, Pilietybės ir Rinkimų įstatymus. <...> Referendumo įstatymas vargu ar sukels tokią didelę reakciją, nes apie jį jau kalbama seniai. Baiminimasis, kad, priėmus Referendumo įstatymą, gali būti priimta Lietuvos konstitucija, tokia jos redakcija, kuri paskelbta oficialiai, žinant Sąjūdžio Seimo, Seimo tarybos autoritetą, manau, neturi jokio pagrindo. Paskutinis, bet, manau, labai svarbus motyvas yra tai, kad šis įstatymas bus labai svarbus argumentas Maskvai, siekiant mums esminių nuolaidų. Maskvoj visą laiką bus įtampa dėl žinojimo, kad turime instrumentą, leidžiantį bet kuriuo metu pasinaudoti apsisprendimo teise."[472]

Panašiai samprotavo ir A. Juozaitis: „Visas mūsų įstatymų inicijavimo klausimas, kuriuo mes užsiimame Lietuvoje nuo lapkričio mėnesio, yra didžiosios mūsų politikos frontas. Mano manymu, mes šituo frontu turime žengti tolyn, trauktis negalima. Mes tiesiog kuriame sau mechanizmą, kuriame padargus, be kurių jokia demokratija neįgyvendins jokių gražiausių ketinimų. Mes niekad nesulauksime valstybės, nekurdami šitų padargų. Todėl bet koks įstatymas, kuris suteikia galimybę pareikšti tautos valią, turi būti, mano manymu, bent jau svarstomas. Visuomenės konstitucinis aktyvizavimas tiesiog būtinas."[473] Projekto pateikimą tuometinei Aukščiausiajai Tarybai rėmė Sąjūdžio Seimo nariai Vladas Narkūnas, Jonas Šedys.

Sąjūdžio Seimo nariai Audrius Butkevičius, Č. Kudaba pasisakė prieš įstatymo projekto pateikimą Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai. Nors nebuvo abejojama dėl paskelbto spaudoje įstatymo teksto ir jam iš esmės buvo pritarta, tačiau balsavimas lėmė Sąjūdžio Seimo sprendimą, kad referendumo įstatymą turėtų priimti naujos sudėties Aukščiausioji Taryba, o ne tuo metu veikianti Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba.

472 *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 28 d.

473 *Ten pat*.

Taigi galima apibendrintai tarti, kad Sąjūdžio poziciją dėl to, kada reikia priimti referendumo įstatymą, lėmė politinės taktikos aspektai. Nors tuo metu buvo kryptingai deklaruojama, kad apsisprendimo teisė turėtų būti įgyvendinama referendumu, tačiau buvo nuogąstauta, ar referendumą kaip politinį teisinį įrankį nepanaudos tuometinė oficialioji valdžia, pateikdama referendumui Konstitucijos projektą, kurį buvo parengusi ir viešai paskelbusi Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos oficialioji komisija. Šiuo atžvilgiu vertinant situaciją yra prielaidų tvirtinti, kad toks atsargumas buvo perdėtas. Nors oficialiosios valdžios institucijos viešojoje erdvėje ir deklaravo naujos konstitucijos neišvengiamumą, tačiau nereiškė ir kryptingos politinės valios bei entuziazmo nedelsiant ją priimti.

1988 m. antrojoje pusėje, intensyvėjant diskusijai dėl naujos konstitucijos, tapo aktualus ir referendumo kaip konstitucinio instituto koncepcijos sukūrimo būtinumas. Viename Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Konstitucijos tobulinimo sekcijos posėdžių, nagrinėjant Mokslų akademijos konstitucinius pasiūlymus, preliminariai svarstyta ir referendumo doktrina. Manyta, kad svarbiausi Respublikos valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai turi būti pateikiami ne tik visuomenės svarstymui, bet ir sprendžiami referendumu, o jo vykdymo tvarką turėtų nustatyti specialus įstatymas. Referendumą galėtų skelbti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas savo iniciatyva, taip pat deputatų ar rinkimų teisę turinčių piliečių reikalavimu[474].

Spalio 25 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarime numatant, kokie įstatymų projektai turėtų būti sukurti artimiausiu metu, referendumo įstatymą parengti buvo pavesta Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytai Konstitucijos tobulinimo sekcijai. Taigi referendumo įstatymo projekto rengimas šiuo atžvilgiu buvo siejamas su konstitucijos rengimo darbais[475].

Vėliau įstatymų projektų rengimo programa, jos įgyvendinimo terminai ir tvarka keitėsi. 1989 m. balandžio 21 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu patvirtinus „Pirmaeilių įstatymų aktų projektų rengimo darbo planą“, referendumo įstatymo projektą turėjo parengti Teisingumo ministerija, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinis skyrius, Aukščiausiosios Tarybos Įstatymų sumanymų ir kitos komisijos[476].

474 *Tiesa*, 1988 m. spalio 18 d.

475 LCVA, f. R-785, ap. 2, b. 761, l. 8.

476 LCVA, f. R-785, ap. 2, b. 778, l. 56–61.

Aktyvėjant diskusijai apie referendumo teisinį reglamentavimą ryškėjo šio teisės akto koncepcijos kontūrai. Štai viename straipsnyje[477] samprotauta, kad referendumo sušaukimo iniciatyva turėtų priklausyti Lietuvos Aukščiausiajai Tarybai arba ne mažiau kaip 1/3 jos deputatų, taip pat 100 tūkstančių Lietuvos piliečių. Apibūdindami piliečių galimybę inicijuoti referendumą, autoriai atkreipė dėmesį, kad referendumo įstatymo nuostatas reikia derinti su pilietybės bei rinkimų įstatymais, nustatant aiškius Lietuvos pilietybės sampratos teisinius kriterijus. Nors referendumo iniciatyvos teisė buvo numatoma trims subjektams, tačiau inicijuoti šio klausimo kėlimą galėjo kiekvienas Lietuvos pilietis, jų grupė ar atitinkamos visuomeninės organizacijos. Pasak autorių, 100 tūkstančių piliečių pritarimas tokiai iniciatyvai turėtų įpareigoti valstybinės valdžios organus atkreipti dėmesį į tai, suteikti pagalbą šios iniciatyvos plėtojimuisi. Po to turėjo vykti piliečių reikalavimo inicijuoti referendumą paskelbimas spaudoje, atitinkamų dokumentų rengimas, piliečių parašų rinkimo tvarkos teisinis įtvirtinimas, notarų pareiga nustatyti, ar pasirašantis asmuo apskritai turi teisę dalyvauti referendume, ir kt.

Netrukus buvo paskelbtas ir vientisas referendumo įstatymo projektas[478], kuriame buvo siūloma nustatyti, kad teisę dalyvauti referendume turi visi Respublikos piliečiai, sulaukę 18 metų, išskyrus kai kuriuos atvejus. Projektuota, kad referendume negalėtų dalyvauti asmenys, registruoti Lietuvoje, bet nuolat gyvenantys už jos ribų, taip pat asmenys, kurie iki pritarimo reikalavimui šaukti referendumą ar referendumo dienos be pertraukos Lietuvoje gyveno mažiau kaip 10 metų. Ši sąlyga galėjo būti netaikoma asmenims, išvykusiems iš Lietuvos laikinai ir ketinantiems į ją sugrįžti.

Projekte buvo siūloma sudėtinga referendumo skelbimo tvarka tuo atveju, kai referendumą inicijuoja piliečiai. Pirmajame etape piliečiai (jų grupė), kurių nuomone tikslinga šaukti referendumą, turėjo teikti pareiškimus, o piliečio parašą turėjo tvirtinti notaras, imdamas nustatyto dydžio valstybinį mokestį. Notaro atsisakymas tvirtinti piliečio parašą galėjo būti apskųstas teisme. Surinkus 10 tūkstančių tokių pareiškimų ir atitinkamai juos įforminus, jie turėjo būti perduodami Aukščiausiosios Tarybos

477 Juozaitis A., Dziegoraitis A., Bičkauskas E. Referendumas? Taip! *Atgimimas*, 1988 m. vasario 17 d.

478 Įstatymas dėl respublikinio referendumo (projektas). Rengėjai E. Bičkauskas, A. Dziegoraitis, A. Juozaitis. *Atgimimas*, 1989 m. vasario 24 d.

Prezidiumui, kuris apie tai turėjo pranešti Aukščiausiajai Tarybai. Taip buvo įgyvendinama referendumo inicijavimo teisė. Po to – teisė pritarti reikalavimui šaukti referendumą – kitas etapas, kurio metu turėjo būti surinkta 100 tūkstančių piliečių pareiškimų. Šiuo atveju jau galėjo būti bendras pritariančiųjų sąrašas, o jų parašus taip pat turėjo tvirtinti notaras. Aukščiausioji Taryba galėjo nutraukti parašų rinkimą ir savo iniciatyva šaukti referendumą, pateikdama visuotiniam svarstymui įstatymo (konstitucinės pataisos) projektą, kurį parengė referendumo iniciatoriai.

Referendume priimto įstatymo (konstitucinės pataisos) vykdymas galėjo būti atidėtas Aukščiausiosios Tarybos nutarimu, jeigu už tai pasisakė 4/5 Aukščiausiosios Tarybos deputatų ir jeigu referendume įstatymui pritarė mažiau kaip 2/3 piliečių. Tokiu atveju galėjo būti šaukiamas pakartotinis referendumas.

Beje, įstatymo projekte buvo siūloma numatyti kai kuriuos ribojimus, t. y. tuos klausimus, dėl kurių gali būti balsuojama referendume. Referendumu negalėjo būti sprendžiami biudžeto, finansų, tarptautinių sutarčių ratifikavimo klausimai.

Taigi šiuo referendumo įstatymo projektu buvo pirmą kartą siekta apibrėžti referendumo dėsnius, koncepciją, nustatyti jo inicijavimo teisės įgyvendinimo tvarką, suformuluoti referendumo organizavimo ir vykdymo procedūras.

Pagaliau buvo pristatytas ir oficialiųjų institucijų rengtas referendumo įstatymo projektas[479]. Buvo nurodoma, kad jis parengtas remiantis Konstitucijos 5 straipsniu, kuriame skelbiama apie tokios tiesioginės demokratijos formos panaudojimo konstitucines galimybes. Pažymėta, kad darbą spartino ir tai, jog svarstant Konstitucijos projektą visuomenė reiškė pageidavimą „ilgai neatidėlioti tokį dokumentą priimti Aukščiausiosios Tarybos sesijoje“.

Viena esminių problemų, susijusių su teisės į referendumą įgyvendinimu, buvo klausimo, kas apskritai gali dalyvauti referendume, apibrėžimas. Ši aktualija neišvengiamai turėjo būti siejama ir su pilietybe, taip pat rinkimų įstatymų nuostatomis, nes referendume naudojami rinkėjų sąrašai, sudaryti rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, taip pat ir į vietines Liaudies deputatų tarybas.

Buvo siūloma nustatyti, kad referendume turi teisę dalyvauti visi 18 metų Lietuvos TSR piliečiai, išskyrus kai kurias išimtis (psichiškai sergantys, kurie teismo pripažinti

479 *Tiesa*, 1989 m. birželio 29 d.

neveiksniais; asmenys, laikomi laisvės atėmimo vietose, remiantis teismo nuosprendžiu ar dėl vykdomo baudžiamosios bylos tyrimo; asmenys, kurie teismo sprendimu yra nusiųsti į priverstinio gydymo vietas). Vertinant projekto autorių „neryžtingumą" sukurti teisės normą dėl TSRS kariškių eliminavimo iš dalyvavimo rinkimuose ir referendumuose, reikėtų pažymėti, kad tuo metu dar tik buvo prasidėjusi diskusija šiuo klausimu.

Pagal projekte siūlomą variantą galėjo būti rengiami privalomieji ir fakultatyviniai referendumai. Nustatyti šių referendumų teisinės atskirties kriterijai. Privalomieji referendumai galėjo būti rengiami: dėl Lietuvos apsisprendimo teisės įgyvendinimo; naujai priimtos Respublikos Konstitucijos; konstitucinių pataisų; įstatymų, susijusių su esminiais Lietuvos TSR piliečių teisinio statuso klausimais; svarbiausių tarptautinių sutarčių ratifikavimo ir denonsavimo. Šiuos referendumus galėjo skelbti Aukščiausioji Taryba savo iniciatyva. Apibendrinant privalomųjų referendumų paskirtį reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad, projekto rengėjų nuomone, tik steigiamoji valdžia – Tauta – galėjo spręsti pagrindinius savo politinės teisinės būties klausimus. Referendumu Tauta galėjo spręsti ne tik Lietuvos konstitucionalizmo raidos svarbiausias aktualijas, tačiau veikti ir tarptautinės politikos erdvėje kaip kuriamos valstybės interesus išreiškiantis suverenus tarptautinės teisės subjektas.

Fakultatyviniuose referendumuose galėjo būti svarstomi visi kiti svarbiausieji valstybinio ir visuomeninio gyvenimo klausimai, taip pat ir atitinkamų įstatymų priėmimas. Tokio referendumo paskelbimo iniciatyvos teisė buvo suteikiama Aukščiausiosios Tarybos deputatams bei liaudžiai. Referendumo iniciatyvos teisę taip pat turėjo ne mažiau kaip trečdalis Aukščiausiosios Tarybos deputatų, o liaudies iniciatyva galėjo būti išreikšta 300 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių pasiūlymu. Tokia referendumo paskelbimo iniciatyvos teisės įgyvendinimo tvarka buvo taikoma ir privalomųjų referendumų atveju.

Projekte nustatytas referendumo inicijavimo teisinis mechanizmas. Referendumą inicijuojanti piliečių grupė (ne mažiau kaip dešimt asmenų, turinčių rinkimų teisę) turėjo būti registruojama rajono (miesto) Liaudies deputatų taryboje, surašant registracijos aktą ir pranešant apie tai Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Toliau renkami piliečių parašai, jie turėjo būti surinkti per mėnesį. Parašų tikrumas ir pareiškėjų

priklausymas Lietuvos TSR pilietybei tvirtinama notarine tvarka. Iniciatyvinė grupė turėjo teisę skelbti pranešimus spaudoje ir organizuoti parašų rinkimą. Surinkusi 300 tūkstančių parašų iniciatyvinė grupė turėjo surašyti baigiamąjį aktą ir visą dokumentaciją perduoti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, kur buvo tikrinamas parašų autentiškumas, procedūrų teisėtumas. Parengus atitinkamą Prezidiumo išvadą, visa medžiaga buvo perduodama Aukščiausiajai Tarybai. Prezidiumui nustačius rimtus įstatymo pažeidimus, galėjo būti atmestas pasiūlymas paskelbti referendumą. Tokį sprendimą piliečių iniciatyvinė grupė būtų galėjusi apskųsti Konstituciniam Teismui.

Liaudies iniciatyva pateiktas pasiūlymas dėl referendumo paskelbimo turėjo privalomąją galią, todėl Aukščiausioji Taryba šį pasiūlymą galėjo atmesti tik motyvuotu nutarimu, priimtu ne mažesne kaip dviejų trečdalių bendro Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus balsų dauguma.

Referendumui organizuoti ir vykdyti turėjo būti sudaromos Respublikos referendumo komisija, rajonų, miestų referendumo komisijos, apylinkių referendumo komisijos, nustatyti jų įgaliojimai. Jas sudarė ne tik valdžios institucijų, bet ir visuomeninių organizacijų bei visuomeninių judėjimų atstovai. Referendumui vykdyti turėjo būti sudaromos balsavimo apylinkės ir jų komisijos. Kaip ir buvo minėta, referendumui turėjo būti naudojami Liaudies deputatų tarybų deputatų rinkimams sudaryti rinkėjų sąrašai. Į sąrašą turėjo būti įtraukti visi piliečiai, kurie iki referendumo dienos arba jo dieną sulaukė 18 metų ir kurie nuolat gyveno balsavimo apylinkės teritorijoje.

Referendumu priimtas įstatymas ar kitas sprendimas turėjo būti skelbiamas remiantis ta pačia tvarka, kuri galiojo ir kitiems teisės aktams. Toks įstatymas, sprendimas turėjo įgyti teisinę galią kitą dieną po jo paskelbimo, jeigu nebuvo nustatytas kitas terminas. Prireikus skubiai pakeisti referendumu priimtą įstatymą, tai galėjo padaryti Aukščiausioji Taryba sprendimu, priimtu ne mažesne kaip dviejų trečdalių bendro Aukščiausiosios Tarybos deputatų skaičiaus balsų dauguma. Tačiau per tris mėnesius ir šie pakeitimai turėjo būti pateikti tvirtinti referendumui.

Paskelbus referendumo įstatymo projektą spaudoje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas gavo vienuolika kolektyvinių, daugiau kaip aštuoniasdešimt individualių žmonių laiškų. Juose vienu ar kitu aspektu buvo reiškiama nuomonė beveik dėl visų projekto straipsnių. Daug žmonių teigė, kad Lietuvoje vykstančiuose referendumuose

galėtų dalyvauti tik tie asmenys, kurie gyveno Lietuvoje pastaruosius 15 metų, juose neturėtų dalyvauti okupacinės kariuomenės kariškiai bei Lietuvoje laikinai gyvenantys asmenys. Referendumo teisė buvo siejama su rengiamo Pilietybės įstatymo nuostatomis dėl Lietuvos pilietybės apibrėžimo, aktyviosios rinkimų teisės turiniu. Siūlyta, kad vykstant referendumui dėl Lietuvos apsisprendimo teisės turėtų dalyvauti Jungtinių Tautų, Latvijos, Estijos stebėtojai, užsienio spaudos agentūrų korespondentai, Lietuvos išeivijos atstovai, kiti nepriklausomi ekspertai[480].

Referendumo įstatymo projektas buvo ne kartą svarstomas Aukščiausiosios Tarybos struktūrose. 1989 m. rugpjūčio 22 d. Įstatymų sumanymų, taip pat Nacionalinių santykių ir internacionalinio auklėjimo reikalų komisijų posėdyje jam iš esmės buvo pritarta ir nutarta projektą teikti Aukščiausiajai Tarybai[481]. Rugpjūčio 25 d. šis projektas buvo aprobuotas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje ir nutarta teikti jį nagrinėti Aukščiausiosios Tarybos tryliktojoje sesijoje[482].

Atsižvelgiant į gautas pastabas ir pasiūlymus projekto tekstas buvo koreguojamas. Sumažinta atvejų, kai Aukščiausioji Taryba privalėjo skelbti privalomąjį referendumą, atsisakyta nuostatų dėl konstitucinių pataisų, taip pat dėl įstatymų, reglamentuojančių piliečių teisinio statuso esminius klausimus. Numatyta, kad viena fakultatyvinių referendumų formų gali būti ir konsultaciniai (patariamieji) referendumai. Siūlyta keisti nuostatą, kad įstatymas laikomas referendumo priimtu, jeigu jam pritarė daugiau kaip pusė balsavime dalyvavusių piliečių. Nuogąstaujant, kad tokiu atveju sprendimas referendume gali būti priimtas ir tada, kai jam pritarė vos ketvirtadalis rinkėjų, buvo siūloma nustatyti, kad sprendimas priimamas, jeigu už jį balsavo daugiau kaip pusė piliečių, įtrauktų į rinkėjų sąrašus[483]. TSRS liaudies deputatas K. Uoka siūlė Lietuvos TSR konstitucijos 5 straipsnio naują redakciją ir atitinkamai koreguoti įstatymo projektą numatant, kad tik referendume galima spręsti dėl Lietuvos valstybės dalyvavimo bet kokioje valstybių sąjungoje ar kituose valstybiniuose dariniuose, taip pat tokių sutarčių pasirašymo klausimą. Nors TSRS liaudies deputatas E. Bičkauskas ir pritarė projektui, tačiau atkreipė dėmesį, kad negalima tapatinti Lietuvos TSR piliečio ir nuolatinio

480 LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 2168, l. 66–107.

481 *Ten pat*, l. 2.

482 *Ten pat*, l. 70.

483 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 161–162.

gyventojo sąvokų, ginčų nagrinėjimą pavesti ne Konstituciniam Teismui, bet Aukščiausiajam teismui, perredaguoti nuostatą dėl Aukščiausiosios Tarybos galimybės keisti referendume priimtą sprendimą. Deputatas E. Tomaševičius siūlė numatyti ir vietinius referendumus, tautinių mažumų deputatų galimybę inicijuoti referendumus, taip pat vietinių tarybų teisę priimti sprendimus dėl vietinio referendumo. Deputatas K. Antanavičius buvo įsitikinęs, kad referendumu turi būti sprendžiami valstybės neutralumo, demilitarizacijos zonos paskelbimo, nuosavybės, ekonomikos tvarkymo aktualijos. Deputatas kėlė ir kitas įstatymo projekto redakcijos problemas. Deputato R. Ozolo nuomone, reikia visapusiškiau įsigilinti į Lietuvos TSR piliečio sampratos turinį ir atidėti įstatymo priėmimą, nes pateiktų kritinių pastabų ir pasiūlymų apimtis nesudaro galimybių redakcinei komisijai tinkamai pakoreguoti projekto[484].

Rugsėjo 29 d. vykusiame Aukščiausiosios Tarybos posėdyje įvertinus tai, kad reikia toliau tobulinti įstatymo projektą, jo priėmimas buvo atidėtas iki kitos Aukščiausiosios Tarybos sesijos. Redakcinei komisijai buvo pavesta suredaguoti projektą ir paskelbti naują jo variantą spaudoje[485]. Nors visuomenės dėmesys šiam įstatymui ir nebuvo tokio masto kaip anksčiau, tačiau kai kurių pasiūlymų vis dar buvo gaunama. Jis vėl buvo svarstomas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume, nuolatinėse komisijose, o sprendimas dėl pritarimo šio akto projektui priimtas spalio 23 d. Prezidiumo posėdyje[486].

1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos keturioliktosios sesijos antrame posėdyje Referendumo įstatymas buvo priimtas[487]. Diskusijose vėl buvo svarstomi įvairūs referendumo teisinio reguliavimo klausimai. Deputatai siūlė padidinti deputatų skaičių, kurie gali inicijuoti referendumą, atsisakyti kai kurių nereikšmingų teisinio reguliavimo klausimų, prailginti piliečių parašų rinkimo terminą, tiksliau apibrėžti, kas gali dalyvauti referendumuose. Deputato A. Bagdono nuomone, tokie klausimai kaip sprendimas dėl Tautos apsisprendimo referendume turėtų būti priimami ne paprasta, o svaresne balsų dauguma. Diskutuota dėl sąvokos „šiurkštus referendumo įstatymo pažeidimas“ turinio[488].

484 *Ten pat*, p. 164–172.

485 *Tiesa*, 1989 m. spalio 6 d.

486 LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 2166, l. 14 ; b. 2167, l. 1–2; b. 794, l. 24.

487 *Žinios*, 1989, nr. 33-445.

488 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 50–55, 74–79.

Galutinėje įstatymo redakcijoje buvo nustatyta, kad tik referendumu gali būti sprendžiami šie klausimai: dėl Lietuvos apsisprendimo teisės įgyvendinimo; dėl svarbiausiųjų tarptautinių sutarčių ratifikavimo ir denonsavimo. Referendumu galėjo būti priimami įstatymai ir sprendžiami kiti svarbūs valstybinio bei visuomeninio gyvenimo klausimai. Atsisakius fakultatyvinių referendumų, buvo numatyta, kad gali būti organizuojami ir konsultaciniai (patariamieji) referendumai.

Po vykusios polemikos, kokia balsų dauguma gali būti priimamas sprendimas referendume, nustatyta, kad įstatymas ar kitas sprendimas laikomas referendume priimtu, jeigu jam pritarė daugiau kaip pusė piliečių, įtrauktų į rinkėjų sąrašus. Jeigu referendume dalyvavo mažiau kaip pusė piliečių, įtrauktų į sąrašus, buvo laikoma, kad referendumas neįvyko. Nustatytos sąlygos, dėl kurių referendumo rezultatus buvo galima pripažinti negaliojančiais. Ginčus dėl referendumo rezultatų pavesta spręsti ne Konstituciniam Teismui ar Aukščiausiajam teismui, o Aukščiausiajai Tarybai.

Kaip jau buvo minėta anksčiau, vienas pagrindinių buvo klausimas, kas gali dalyvauti referendume. Atsižvelgiant į tai, kad referendumo įstatymo normos turėjo būti derinamos su pilietybės bei rinkimų įstatymais, Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą[489], kuriuo nustatė, kad kol bus visiškai įgyvendintas Lietuvos TSR pilietybės įstatymas, referendume gali dalyvauti asmenys, kurie pagal šio įstatymo 1 straipsnį yra Lietuvos TSR piliečiai. Pagal Pilietybės įstatymo 1 straipsnį Lietuvos TSR piliečiai yra: asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai ir vaikaičiai, taip pat kiti iki 1940 m. birželio 15 d. buvusieji nuolatiniai dabartinės Lietuvos TSR teritorijos gyventojai, jų vaikai ir vaikaičiai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, jeigu jie yra patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar senelių yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai; kiti asmenys, kurie iki Pilietybės įstatymo įsigaliojimo dienos nuolat gyveno Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį. Šie asmenys per dvejus metus galėjo laisvai apsispręsti dėl pilietybės.

Referendumo įstatymas netrukus buvo panaudotas kaip svarbi priemonė pakeisti galiojusios rinkimų sistemos kai kurias nuostatas. Jau 1989 m. lapkričio 15 d. dešimties

489 *Žinios*, 1989, nr. 32-434.

asmenų grupė įsiregistravo Vilniaus miesto notarinėje kontoroje kaip referendumo paskelbimo iniciatorė. Nuo lapkričio 16 d. pradėti rinkti parašai dėl tokio teksto: „Reikalauju paskelbti referendumą, kurio metu Lietuvos TSR piliečiai pasisakytų, ar kareiviai, nenuolatiniai Lietuvos TSR gyventojai, turi balsuoti rinkimuose į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą, ar ne. Referendumas turi vykti iki rinkimų į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą." Parašai buvo renkami iki gruodžio 10 d. Gruodžio 11 d. iniciatyvinė grupė perdavė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui 422 411 piliečių pasiūlymų-pareiškimų ir baigiamąjį aktą dėl referendumo paskelbimo. Patikrinus pateiktus dokumentus buvo nustatyta, kad 293 783 pasiūlymai-pareiškimai įforminti neteisingai. Gruodžio 18 d. nutarimu Prezidiumas pranešė iniciatyvinei grupei apie įstatymo pažeidimus ir pasiūlė per penkiolika dienų šiuos trūkumus pašalinti[490]. Gruodžio 27 d. iniciatyvinė grupė grąžino ankstesnius dokumentus ir pateikė papildomai 31 357 piliečių pasiūlymus-pareiškimus. Parašų teisėtumo tikrinimo komisijai pripažinus, kad pateikti dokumentai atitinka Referendumo įstatymą, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, vadovaudamasis Referendumo įstatymo 11 straipsniu, perdavė Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai iniciatyvinės grupės baigiamąjį aktą[491].

Teisingumo ministras P. Kūris, 1990 m. sausio 15 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje darydamas pranešimą dėl referendumo inicijavimo procedūrų, akcentavo, kad „šiuo atveju liaudies iniciatyva turi aukštesnę juridinę galią nei deputatų nusistatymas", todėl Aukščiausiajai Tarybai belieka procedūrinė funkcija – priimti nutarimą dėl referendumo paskelbimo ir nustatyti jo datą[492]. Nutarimo projekte buvo siūloma referendumą surengti 1990 m. vasario 11 d., nustatyti, kad referendumo komisijų funkcijas turėtų vykdyti deputatų rinkimams sudarytos komisijos.

Taigi to meto Aukščiausiajai Tarybai reikėjo spręsti, ar skelbti referendumą, ar pačiai koreguoti rinkimų įstatymus, numatančius kariškių teisę dalyvauti rinkimuose. Tačiau antrasis kelias buvo susijęs su teisiniais aspektais, nes Referendumo įstatyme nebuvo numatyta, kad įgyvendinus iniciatyvinės grupės keliamą klausimą kitu būdu, pvz., priėmus atitinkamą teisės aktą Aukščiausiojoje Taryboje, nereikėtų rengti

490 *Žinios*, 1990, nr. 1-5.

491 *Žinios*, 1990, nr. 3-50.

492 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 21.

referendumo. Po audringos diskusijos Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą, kuriuo panaikino ankstesnius aktus ir nustatė, kad „kariai, kurie sutinkamai su Lietuvos TSR pilietybės įstatymo 1 straipsniu gali būti Lietuvos TSR piliečiais, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir vietinių Liaudies deputatų tarybų deputatų rinkimuose dalyvauja bendra tvarka“[493]. Referendumo įstatymo 12 straipsnis buvo papildytas nuostata, kad „Aukščiausioji Taryba priima nutarimą paskelbti referendumą, jeigu prieš tai Aukščiausioji Taryba nepriėmė nutarimo, kad priežastys, paskatinusios organizuoti referendumą, jau pašalintos. Nurodyta Aukščiausiosios Tarybos prerogatyva neskelbti referendumo netaikoma tiems atvejams, kurie numatyti šio įstatymo 7 straipsnio pirmojoje dalyje.“[494] Beje, antrasis sakinys, kad Aukščiausioji Taryba neturi galių pašalinti priežastis dėl referendumo paskelbimo, jeigu tai susiję su Lietuvos apsisprendimo teisės įgyvendinimu, Respublikos Konstitucija, tarptautinėmis sutartimis, atsirado suabejojus, ar nebus sudarytos prielaidos manipuliuoti tokiomis galimybėmis.

Nuogąstaudamas dėl tokio teisinio dviprasmiškumo, V. Landsbergis samprotavo: „<...> šita Aukščiausiosios Tarybos prerogatyva neturėtų liesti pagrindinių Lietuvos suvereniteto klausimų. Kitaip sakant, kad Aukščiausioji Taryba negalėtų bet kada pareikšti, jog nereikalingas joks referendumas dėl Lietuvos valstybinio statuso arba jos nepriklausomybės, nes ji konstatuoja, kad tas klausimas išspręstas, kad Lietuva jau yra pakankamai nepriklausoma. Negalime leisti tokio pavojaus, kad Aukščiausioji Taryba būtų aukščiau už tautą ir visuomenę ir neleistų pasisakyti tautai.“[495] Šiai įžvalgai neprieštarauta, nes buvo akivaizdu, kad stigo preciziško teisinio apibūdinimo tiems atvejams, kai „priežastys pašalintos“. Taigi Tautos teisė spręsti fundamentaliuosius kuriamos ar jau įkurtos valstybės, visuomenės raidos klausimus buvo įtvirtinta kaip visais atžvilgiais nekvestionuojama steigiamosios valdžios galia.

Aukščiausioji Taryba nutarimu nustatė, kad panaikinus anksčiau priimtus aktus dėl kariškių rinkimų teisės, Aukščiausioji Taryba pašalino priežastis, dėl kurių buvo siūloma organizuoti referendumą[496].

493 *Žinios*, 1990, nr. 4-85.

494 *Žinios*, 1990, nr. 4-86.

495 *Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 33.

496 *Žinios*, 1990, nr. 4-87.

Tiesioginės demokratijos formos (visuotiniai rinkimai, referendumai, plebiscitai, tautos įstatymų leidimo iniciatyvos teisė, peticijų teisė) buvo viena svarbiausiųjų politinių teisinių priemonių rekonstruojant autoritarinius režimus XX a. pabaigoje Rytų ir Vidurio Europoje, taip pat ir Lietuvoje.

Teisės į referendumą atkūrimas Lietuvoje buvo susijęs su esminiais visuomeninio gyvenimo pokyčiais, kurie reiškėsi daugiatūkstantiniais mitingais ir susirinkimais, masiniais parašų rinkimais dėl nepritarimo TSRS konstitucinėms pataisoms, rinkimų įstatymų projektams, dėl okupacinės kariuomenės statuso ir dėl daugelio kitų politinių aktualijų.

Sąjūdis ne tik skatino sukurti referendumo teisinį reglamentavimą, bet ir projektavo, kad tokiu būdu turėtų būti pareikšta Tautos valia dėl apsisprendimo teisės įgyvendinimo, dėl konstitucijos, pilietybės konstitucinio apibrėžtumo ir kitų visuotinai reikšmingų klausimų. Visa tai atsispindėjo Sąjūdžio programinėse nuostatose ir veikloje.

XXIII. PILIETYBĖS ĮSTATYMAS: RENGIMAS, KOMPROMISAI IR ĮSTATYMŲ LEIDĖJO VALIA

Pilietybės klausimas Lietuvoje radosi drauge su kitomis politinėmis, socialinėmis temomis, apie kurias viešai prabilta praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje, kai vis labiau populiarėjo idėjos reformuoti egzistavusią ir tartum neliečiamą politinę ir, savaime aišku, teisinę sistemą. Viešai diskutuojant apie vadinamosios federacijos, t. y. TSRS, prigimtį drąsiau pradėta kelti nacionalinių santykių, respublikų statuso problemas akcentuojant jų suverenių galių plėtimo viziją ir apskritai laisvės siekius.

Pilietybės aktualija visų pirma buvo saistoma su migracija ir, svarbiausia, su „Centro“ skatinama ir per visą okupacijos laikotarpį intensyvėjančia imigracija iš kitų TSRS regionų. Buvo akivaizdu, kad tai planinga Maskvos politika, kuria kryptingai siekta iš esmės keisti respublikų demografinę situaciją, t. y. sukurti tokią visuomenę, kurioje titulinės tautos turėtų taip „suartėti“, „suklestėti“ ir galop „susilieti“, kad nebeliktų jokio prigimtinio rūpesčio dėl tautos ir savosios tėvynės išlikimo.

Pilietybės tema vis intensyviau svarstyta artėjant rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą. Svarbu buvo ne tik tai, kaip užtikrinti artėjančių rinkimų procedūrų demokratiškumą, bet ir kokiais teisiniais pagrindais remiantis bus formuojamas rinkiminis korpusas, ar rinkimų teisę turės Lietuvos teritorijoje apsigyvenę asmenys, taip pat kariškiai ir jų šeimų nariai.

Sąjūdis nuo pat Iniciatyvinės grupės įsteigimo siekė, kad būtų rengiamas ir priimtas ne tik pilietybės įstatymas, bet atitinkamai pakeista Lietuvos TSR konstitucija ir taip sukurtas pilietybės santykių teisinio reguliavimo konstitucinis pamatas. Dar prieš tai, kai radosi pirmieji pilietybės įstatymo projektai, pilietybės santykių teisinis reguliavimas modeliuotas konstitucijų projektuose – formuluotos pilietybės principinės nuostatos ir svarbiausia iš jų buvo ta, kad ne TSRS, o Lietuvos TSR įstatymai turi nustatyti Lietuvos TSR pilietybės teisinį turinį.

Retrospektyviai žvelgiant į 1989 m. lapkričio 3 d. priimtą Pilietybės įstatymą derėtų prisiminti, kad diskusija apie pilietybę, į kurią įsitraukė visuomenė, Sąjūdis, administracijos atstovai, buvo ne tik intensyvi, bet ir aštri – ji palietė politinės, socialinės būties esmę. Sumanymams priimti pilietybės įstatymą ir teisės aktus, ribojančius imigraciją,

agresyviai priešinosi „Jedinstvo“ ir kitos organizacijos, kurios neslėpė priešiškumo Sąjūdžiui ir lietuvių tautos laisvės siekiams.

Kad ir kaip būtų vertinamas tada priimtas šis įstatymas, tačiau juo buvo atliktas vienas ryžtingiausių veiksmų kelyje į laisvę, o atsigręžus į 1918–1940 metų Lietuvos Respublikos paveldą – modeliuoti nauji pilietybės santykių teisinio reguliavimo metmenys. Pilietybės įstatymas buvo vienas iš daugelio Atgimimo laikotarpiu priimtų teisės aktų ir liudijo apie pasipriešinimą Maskvos diktatui. Nepriklausomybės Akto signataras R. Ozolas 1995 m. kovo 3 d. Istorijos institute vykusioje konferencijoje tartum atsakydamas į savo paties formuluotą klausimą, kas lėmė Sąjūdžio vykdomos juridinės išsivaduojamosios veiklos radikalizmą, pažymi: „Jos paveikumas buvo sąlygotas tos aplinkybės, jog į absoliučiai formalią, tikrovės visiškai neatitinkančią tarybinę teisę Sąjūdis įdėjo turinį, tos pačios tarybinės teisės pripažįstamais būdais sprogdinantį tos teisės reglamentuojamą prasmę.“[497]

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba, skelbdama apie nepriklausomos, demokratiniais pamatais sutvarkytos Lietuvos valstybės su sostine Vilniuje atstatymą, kartu pranešė, kad „tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“. Tai reiškė, kad ir pilietybės santykių teisinis reguliavimas turės būti pertvarkomas radikaliai ir iš esmės.

1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniuose dėsniuose[498] ir 1919 m. balandžio 4 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniuose dėsniuose[499] pilietybės klausimas nebuvo sprendžiamas ir apsiribota paskelbiant, kad „visi Valstybės piliečiai, vis tiek, kurios būtų lyties, tautybės, tikybos ir luomo, yra lygūs prieš įstatymus. Luomų privilegijų nėra.“

Pirmąjį žingsnį reguliuojant pilietybės santykius žengė Mykolo Sleževičiaus ministrų kabinetas. 1919 m. sausio 9 d. priimtas Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę.

---

497 Ozolas R. Kovo 11-oji: penkerių metų valstybės istorija. Lietuvos valstybingumo atkūrimo nuostatos (1989–1991), arba bandymas įžvelgti Sąjūdžio radikalizmo pradmenis. *Atgimimas*, 1995 m. kovo 8 d.

498 *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1918, nr. 1-1a.

499 *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, nr. 6-24a (priedėlis).

1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje[500] pilietybės santykių teisiniai pagrindai apibrėžti perdėm lakoniškai: „§ 8. Pilietybės teisė įgyjama ir jos nustojama einant atitinkamu pilietybės įstatymu. Svetimos valstybės pilietis gali būti priimtas Lietuvos pilietybėn, jeigu jis yra išgyvenęs Lietuvoje ne mažiau kaip dešimt metų. § 9. Niekas negali būti kartu Lietuvos ir kurios kitos valstybės pilietis."

Netrukus po to, kai Steigiamajame Seime buvo priimta Lietuvos Valstybės Konstitucija, reikėjo spręsti Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės klausimus. 1923 m. vasario 16 d. Paryžiuje vykusioje ambasadorių, kurie atstovavo Britų Imperijai, Prancūzijai, Italijai ir Japonijai, konferencijoje buvo priimtas nutarimas pripažinti Lietuvos suverenitetą Klaipėdos kraštui. 1924 m. gegužės 8 d. pasirašyta konvencija dėl Klaipėdos teritorijos[501]. Joje numatyta: „Buvusieji Vokietijos piliečiai, kurie bus sukakę, Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, daugiau per 18 metų ir kurie tikrai bus gyvenę Klaipėdos teritorijoje mažiausiai nuo 1920 metų sausio 10 d., įgyja *ipso facto* Lietuvos pilietybę." Taip pat nustatyta, kad „Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus per šešis mėnesius, nustodami kitokios pilietybės, galės optuoti Lietuvos pilietybę: a) visi asmenys, gimę teritorijoje ir ten gyvenę daugiau per dešimts metų, kurie, Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, bus sukakę daugiau per 18 metų; b) visi asmenys, kurie, Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, bus sukakę daugiau per 18 metų ir kuriems, interalijantų administracija suteikė teisės nuolatos gyventi, jeigu tie asmenys apsigyveno teritorijoje ne vėliau 1922 metų sausio 1 d. <...>"

Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės santykių teisinis reguliavimas keitėsi, kai Vokietijos Reichas, sulaužydamas visas tarptautines sutartis ir grasindamas panaudoti jėgą, ultimatyviai pareikalavo grąžinti Klaipėdos krašto teritoriją Vokietijai. Toje politinėje situacijoje iš esmės pasirinkimo nebuvo ir 1939 m. kovo 22 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys ir Lietuvos pasiuntinys Berlyne Kazys Škirpa su Vokietijos Reicho užsienio reikalų ministru Joachimu fon Ribentropu pasirašė sutartį dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai[502]. Netrukus pasirašytoje sutartyje

500 *Vyriausybės žinios*, 1922, nr. 100-799.

501 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis. Užsienio reikalų ministerijos leidinys*. T. I (1919–1929). Kaunas, 1930, p. 260–269.

502 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis. Užsienio reikalų ministerijos leidinys*. T. II (1929–1939). Kaunas, 1939, p. 674–675.

dėl klaipėdiškių pilietybės buvo apibrėžta, kaip bus išspręsti visi kylantys klausimai[503]. Egzistavo dar vienas dokumentas, t. y. taisyklės, nustatančios, kaip bus įgyvendinama sutartis dėl klaipėdiškių pilietybės[504].

1928 m. gegužės 15 d. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje[505] pilietybės santykių konstituciniai pagrindai suformuluoti taip: „Pilietybės teisė įgyjama ir ji nustojama einant atatinkamu pilietybės įstatymu. Svetimos valstybės pilietis gali įgyti Lietuvos pilietybę, jeigu jis yra išgyvenęs Lietuvoje ne mažiau kaip dešimt metų. Visos politinės teisės suteikiamos tik natūralizuotųjų vaikams, gimusiems Lietuvos pilietybėje, o patys natūralizuotieji įgyja tik aktyvias politines teises. Niekas negali būti kartu Lietuvos ir kitos kurios valstybės pilietis, Lietuvos pilietis tačiau nepraranda savo pilietybės teisių, patapęs kurio Amerikos krašto piliečiu, jei atlieka tam tikras įstatymo nurodytas pareigas.“ Beje, M. Romeris, komentuodamas nuostatą, kad gali būti daromos dvigubos pilietybės konstitucinio draudimo išimtys, rašė: „Ši išimtis yra, be abejo, grynai politinio pobūdžio, pagrįsta lietuvių, emigravusių ir emigruojančių į Ameriką, vaidmeniu, Lietuvos atžvilgiu pasireiškusiu patriotizmu, kuris gali būti paskatintas pilietybės ryšiais su Lietuva, nekliudančiais jiems įsigyti vietos pilietybę.“[506]

1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijoje[507] pilietybei jau skirtas specialus antrasis skyrius, kuriame nuosekliai apibūdinti principiniai pilietybės santykių konstituciniai pagrindai: 1) pilietybė įgyjama gimimu, jungtuvėmis ar kitokiu šeiminiu ryšiu, taip pat optavimu arba jos atgavimu; 2) Lietuvos pilietybę galėjo įgyti: lietuvis, apsigyvenęs Lietuvos valstybėje; nelietuvis, išgyvenęs Lietuvos valstybėje bent dešimt metų; asmuo, nusipelnęs Lietuvos valstybei; 3) pilietis, įgijęs svetimą pilietybę, netenka Lietuvos pilietybės; 4) įstatymo nustatytais atvejais pilietis, turėdamas svetimą pilietybę, galėjo ir nenustoti Lietuvos pilietybės; 5) pilietis galėjo netekti Lietuvos pilietybės, jeigu jis bent dvejus metus negyveno Lietuvos valstybėje ir yra nutraukęs ryšius su Lietuvos gyvenimu; 6) pilietybė gali būti atimta už veiksmus „prieš Valstybės saugumą“.

503 *Vyriausybės žinios*, 1939, nr. 676-5000.

504 *Vyriausybės žinios*, 1939, nr. 681-5051.

505 *Vyriausybės žinios*, 1928, nr. 275-1778.

506 Rėmeris M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Sud. M. Maksimaitis. Vilnius: Mintis, 1990, p. 298.

507 *Vyriausybės žinios*, 1938, nr. 608-4271.

Konstitucijos skyriuje „Piliečių teisės ir pareigos“ skelbta, kad „piliečiui Valstybė yra jo paties buvimo pamatas“.

1939 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvos pilietybės įstatyme[508] buvo susistemintos iki tol veikusios pilietybės santykių reguliavimo teisinės normos. Be visų kitų klausimų, susijusių su pilietybės įgijimu gimstant, susituokus ir kitais šeiminiais ryšiais, optavimu, apibūdintos sąlygos, kurias turi atitikti asmenys, siekiantys įgyti Lietuvos pilietybę. Įstatyme buvo konkretizuoti pilietybės atėmimo atvejai.

Pilietybės įstatymo galiojimui buvo belikę nepilni vieni metai. Europoje sparčiai keitėsi politinė situacija, vis atviriau buvo paniekinamos tarptautinės teisės vertybės. Vokietijos Reichas ir Sovietų Sąjunga rezgė ekspansinius naujų teritorijų užgrobimo planus. Šiems kėslams pasiekti buvo sudarytas ir pasirašytas Molotovo–Ribentropo paktas, o slaptuosiuose protokoluose buvo numatyti konkretūs tokios politikos įgyvendinimo veiksmai. Lietuva, kaip ir Latvija, Estija, Lenkija, atsidūrė Sovietų Sąjungos ir Vokietijos nuožmios tarpusavio kovos verpetuose.

Maskvai ultimatyviai reikalaujant 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys ir SSRS ministras Viačeslavas Molotovas savo vyriausybių vardu pasirašė Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį[509], pagal kurią Lietuvai buvo grąžintas Vilnius su Pietryčių Lietuvos teritorijomis, tačiau kartu Lietuvoje buvo dislokuotos gausios Raudonosios armijos įgulos. Savaime buvo aišku, kad nuo tada Lietuva nebeteko galimybių laisvai ir nevaržomai įgyvendinti suverenitetą, vykdyti savarankišką užsienio politiką.

Lietuvos valstybės institucijos turėjo nedelsdamos spręsti šios teritorijos gyventojų pilietybės klausimus. 1939 m. spalio 27 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė, o Respublikos Prezidentas paskelbė Vilniaus miesto ir jo srities tvarkymo įvedamąjį įstatymą[510]. Jame paskelbta, kad „Vilniaus miesto ir jo srities gyventojai, kurie 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos taikos sutarties su Rusija ratifikacijos dokumentais pasikeitimo dieną buvo laikomi Lietuvos piliečiais ir šio įstatymo įsigaliojimo dieną turėjo

508 *Vyriausybės žinios*, 1939, nr. 656-4811.

509 *Vyriausybės žinios*, 1939, nr. 669-4916.

510 *Vyriausybės žinios*, 1939, nr. 671-4946.

gyvenamąją vietą Vilniaus mieste ar jo srityje, laikomi Lietuvos piliečiais“. Be to, buvo nustatyta, kad „šių Lietuvos piliečių žmonos ir vaikai ligi 21 metų amžiaus taip pat laikomi Lietuvos piliečiais; vyresni kaip 21 metų amžiaus šių asmenų vaikai laikomi Lietuvos piliečiais, jei jie šio įstatymo įsigaliojimo dieną turėjo gyvenamąją vietą Vilniaus mieste ar jo srityje.“

Sovietų Sąjunga, privertusi Lietuvos vyriausybę paklusti reikalavimui dislokuoti Raudonosios armijos dalinius Respublikos teritorijoje, toliau plėtė ekspansiją ne tik Lietuvoje, bet ir Estijoje, Latvijoje. 1940 m. birželio 14 d. ultimatumu besąlygiškai pareikalauta Lietuvoje nedelsiant sudaryti naują vyriausybę, į Lietuvos teritoriją garantuoti laisvą įėjimą gausiems Sovietų Sąjungos kariuomenės daliniams, kurie būtų įkurdinti svarbiausiuose Lietuvos centruose ir galėtų užtikrinti Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutarties įgyvendinimą. Birželio 15 d. 15 val. Sovietų kariuomenės dalys perėjo valstybės sieną ir pradėjo žygį per Lietuvos Respublikos teritoriją. Tokiomis aplinkybėmis Respublikos Prezidentas Antanas Smetona pasitraukė iš Lietuvos – perėjo Vokietijos sieną. Netrukus Lietuvoje buvo suformuota marionetinė vyriausybė.

Forsuojant Lietuvos sovietizaciją 1940 m. liepos 1 d. buvo paleistas Lietuvos Respublikos Seimas, priimtas naujas vadinamojo Liaudies seimo rinkimų įstatymas, o pagal jį „išrinktas“ Liaudies seimas 1940 m. liepos 22 d. paskelbė apie „tarybų santvarkos įvedimą“ Lietuvoje ir prašė „Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos Aukščiausiąjį Sovietą priimti Lietuvos Sovietų Socialistinę Respubliką į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą sąjungine respublika tais pačiais pagrindais, kuriais įeina į SSRS Ukrainos, Gudijos ir kitos sąjunginės respublikos“[511]. 1940 m. rugpjūčio 3 d. Maskvoje įvyko baigiamasis politinio spektaklio aktas: SSRS Aukščiausioji Taryba „priėmė“ Lietuvą į SSRS kaip 14-ąją sąjunginę respubliką. Latvija tapo 15-ąja, o Estija – 16-ąja sovietine respublika. Taip Maskva grąžino į sovietinę imperiją tas teritorijas, kurios po Pirmojo pasaulinio karo buvo išsprūdusios iš jos gniaužtų.

Okupaciją ir aneksiją lydėjo masinės represijos, kuriomis buvo siekiama palaužti bet kokį, visų pirma valstybės aparato žmonių, pasipriešinimą. Jau 1940 m. liepos 3 d. einantis Respublikos Prezidento pareigas Ministras Pirmininkas Justas Paleckis

511 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 719-5744.

paskelbė Pasislėpusių Lietuvos piliečių turtui konfiskuoti įstatymą[512], pagal kurį buvo konfiskuojamas turtas tų žmonių, kurie po birželio 15 d. „dėl savo politinės veiklos išvyko į užsienį ar šiaip pasislėpė“ ir, vidaus reikalų ministrui reikalaujant, per vieną mėnesį negrįžta. 1940 m. rugpjūčio 8 d. vidaus reikalų ministras Mečislovas Gedvilas pasirašė įsakymą, kuriuo buvo nustatyta, kad konfiskuojamas turtas ir tų „Lietuvos gyventojų, liaudies priešų, kurie yra išvykę iš Lietuvos į užsienį legaliai ar nelegaliai ligi 1940 m. birželio 15 d.“[513]

Liepos 25 d. „Vyriausybės žiniose“ išspausdintas vidaus reikalų ministro „skelbimas“[514]. Jame, remiantis minėtuoju įstatymu, išvardyti 46 piliečiai, kurie yra išvykę į užsienį ar šiaip pasislėpę ir kurie per vieną mėnesį turi grįžti. Dauguma šių žmonių buvo saugumo žinybos, pasienio policijos pareigūnai, valstybės tarnautojai. 1940 m. rugpjūčio 14 d. Ministrų Taryba Lietuvos diplomatams K. Škirpai, Broniui Balučiui, Povilui Žadeikiui, Vytautui Gyliui, Stasiui Girdvainiui, Kaziui Graužiniui, Jurgiui Šauliui nutarė atimti Lietuvos pilietybę, uždrausti grįžti į Lietuvą ir konfiskuoti jų turtą[515].

Rugpjūčio 24 d. vykusioje Liaudies seimo nepaprastojoje sesijoje buvo priimta Lietuvos TSR Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas)[516]. Tikrąja prasme tai nebuvo konstitucija, o grasinimų aplinkoje primestas konstitucinis tekstas, kuris iš esmės niekuo nesiskyrė nuo kitų vadinamųjų sąjunginių respublikų konstitucijų ir kuriuo buvo pridengiama krašto okupacija bei aneksija. Konstitucijos antrajame skyriuje randame frazę, kad „kiekvienas Lietuvos pilietis yra TSRS pilietis. Visų kitų sąjunginių respublikų piliečiai naudojasi Lietuvos TSR teritorijoje vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais.“ To paties skyriaus 19 straipsnyje, kuriame apibrėžiama Lietuvos TSR „aukščiausiųjų valdžios ir valdymo organų kompetencija“, tėra trumpa nuoroda: „Lietuvos TSR pilietybės suteikimas“. Tai vieninteliai pilietybės santykių apibrėžimai, o tikrąją situaciją apibūdino konstitucinė direktyva be jokių išimčių: „TSRS įstatymai yra privalomi Lietuvos TSR teritorijoje.“

512 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 714-5607.

513 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 724-5866.

514 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 720-5765.

515 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 725-5915.

516 *Vyriausybės žinios*, 1940, nr. 730-5997.

Lietuvos TSR gyventojų pilietybės klausimą vienu mostu ir be jokių derybų „išsprendė“ TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1940 m. rugsėjo 7 d. įsaku „Dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos Tarybų Socialistinių Respublikų piliečių TSRS pilietybės įgijimo tvarkos“[517]. Įsake buvo nurodyta, kad visi tų respublikų gyventojai įgijo TSRS pilietybę nuo respublikų priėmimo į TSRS sudėtį dienos. Lietuvos TSR, Latvijos TSR ir Estijos TSR piliečiai, kurie to įsako išleidimo momentu buvo už TSRS ribų ir kuriems pilietybė nebuvo atimta respublikų „tarybinių vyriausybių“, privalėjo ne vėliau kaip 1940 m. lapkričio 1 d. įsiregistruoti kaip tarybiniai piliečiai TSRS ambasadose ar konsulatuose – atvykti patys arba atsiųsti paštu specialų pareiškimą ir pridėti nacionalinį pasą.

Nors visą okupacijos laikotarpį buvo siekiama iš žmonių atminties ištrinti viską, kas tada įvyko Lietuvoje, tačiau išliko ne tik prisiminimai. Pagal tarptautinės teisės dėsnius visiškai aišku, kad Lietuva egzistavo kaip neužmirštas tarptautinės teisės subjektas. Lietuvos Respublikos tęstinumo nekvestionavo daugiau kaip penkiasdešimt pasaulio valstybių. Argumentuotai teigiama, kad Lietuvos Respublikos tęstinumo principas besąlygiškai susijęs su Lietuvos Respublikos pilietybės instituto nepaneigiamumu. Valstybės, kurios nepripažino Lietuvos okupacijos, laikėsi nuostatos, kad tęsiasi ir pilietybės teisiniai santykiai, apie kuriuos liudijo Lietuvos diplomatinių ir konsulinių įstaigų išduodami pasai.

Vertinant TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaką, kuriuo visi Lietuvos Respublikos piliečiai buvo paskelbti TSRS piliečiais, daroma nekvestionuojama išvada, kad okupuojančios valstybės veiksmai jėga primetant savo pilietybę okupuojamos valstybės gyventojams yra nepateisinami vadovaujantis tarptautinės teisės principais, o tarp jų – *ex injuria non oritur* (neteisėtas aktas nesuteikia teisių teisės pažeidėjui)[518].

Po Antrojo pasaulinio karo buvo sprendžiamas Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės klausimas. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas tik 1947 m. gruodžio 16 d. priėmė įsaką „Dėl tvarkos Lietuvos TSR Klaipėdos miesto, Klaipėdos, Pagėgių ir Šilutės apskričių lietuvių tautybės nuolatiniams gyventojams TSRS pilietybei įsigyti“[519]. Pagal

517 *Sbornik Zakonov SSSR. 1938–1967*. Moskva, 1968, p. 201.

518 Žalimas D. Lietuvos Respublikos tęstinumas ir pilietybė. *Politologija*, 1997, nr. 2 (10), p. 114–115.

519 *TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios*, 1948, nr. 1.

šį įsaką lietuvių tautybės asmenys, nuolatiniai Klaipėdos miesto, Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskričių gyventojai, kurie iki 1939 m. kovo 22 d. buvo Lietuvos piliečiai, taip pat jų vaikai pripažįstami TSRS piliečiais nuo 1945 m. sausio 28 d. Lietuvių tautybės asmenys, nuolatiniai Klaipėdos gyventojai 1945 m. sausio 28 d. laikinai buvę už TSRS ribų, privalėjo iki 1948 m. birželio 1 d. įsiregistruoti TSRS atstovybėse, konsulatuose arba kitose atitinkamose TSRS įstaigose užsienyje kaip tarybiniai piliečiai.

Pokariu lietuviai buvo evakuojami iš Lenkijos, o Lenkijos piliečiai – iš Lietuvos TSR teritorijos. Buvo pasirašyti keli susitarimai tarp Lietuvos TSR, Lenkijos institucijų ir TSRS[520].

Apie pilietybės santykių teisinio reguliavimo ir oficialiai deklaruojamo respublikos suvereniteto politinį, teisinį nesuderinamumą 1988 m. vasarą prabilta jau pirmuosiuose masiniuose žmonių susirinkimuose, mitinguose Vilniuje ir kitur. Fizikos, Matematikos ir kibernetikos, Puslaidininkių fizikos institutų, „Bito“ eksperimentinės gamyklos darbuotojų susirinkimuose diskutuota, kokia yra Lietuvos TSR pilietybės ir TSRS pilietybės santykių esmė bei teisinis reguliavimas. Kalbėta apie akivaizdų poreikį priimti Lietuvos TSR pilietybės įstatymą ir taip susigrąžinti prarastą kompetencijos dalį. Apie tai, kad reikia įstatymo, kuriuo būtų ribojama nekontroliuojama imigracija, apibrėžtas iš svetur atvykusiųjų finansinis įnašas į Respublikos gyvenimą, svarstyta Rašytojų sąjungos, Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto, „Minties“ leidyklos darbuotojų, Vilniaus universiteto studentų ir dėstytojų susirinkimuose.

Priminsime, kad pirmieji konkretūs pasiūlymai ir projektai dėl konstitucinės pertvarkos Lietuvoje brendo Mokslų akademijoje. Akademijos kreipimesi į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą nurodoma septyniolika konstitucinio reguliavimo, tarp jų ir pilietybės, sričių, kurios turėtų būti dėmesio centre rengiant naują konstitucijos versiją. Konkretūs pasiūlymai buvo formuluojami taip: „9. Lietuvos TSR pilietybę nustato, suteikia ir atima Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, vadovaudamasis Respublikos pilietybės įstatymu; <...> 11. Lietuvos TSR piliečių teisių, laisvių ir pareigų statuso pagrindu laikoma SNO Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Helsinkio

520 Plačiau žr. Sinkevičius V. *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2002, p. 91–93.

1975 metų pasitarimo Baigiamasis aktas; 12. Kitataučiai <...> naudojasi lygiomis su lietuviais teisėmis ir vykdo lygias su jais pareigas. Respublikoje gyvenančios tautinės mažumos naudojasi kultūrine ir švietimo autonomija; 13. Imigrantų į Respubliką atvykimas tvarkomas Lietuvos TSR atitinkamo įstatymo, atsižvelgiant į Respublikos poreikius ir materialines galimybes."[521]

Šių pasiūlymų esmę išsamiau aiškino akademikas E. Vilkas. Akcentuodamas, kad tikrovėje Lietuvos TSR pilietybės nėra, nes ji paskęsta TSRS pilietybės oficialiojoje doktrinoje, jis pažymėjo: „Turint galvoje imigracijos problemą ir būsimą Respublikos ūkinį savarankiškumą, būtina įstatymu dėl pilietybės tiksliai apibrėžti pilietybės suteikimo ir atėmimo tvarką. Matyt, įstatyme turėtų būti įvestas sėslumo ir lietuvių kalbos mokėjimo cenzas. Atsižvelgiant į praeities ir dabarties realijas, konstitucijoje reikėtų įrašyti, kad vadovaujantieji kadrai (vyriausybė, deputatai ir pan.) būtų renkami bei skiriami tik iš respublikos piliečių."[522]

Imigracijos reguliavimo poreikis radosi neatsitiktinai, tai rodo statistikos duomenys ir visuomenės nuotaikos. Pagal statistiką rusų tautybės žmonių Lietuvoje daugėjo iki pat nepriklausomybės atkūrimo. Štai 1959 metais Lietuvoje gyveno 231 tūkst. (8,5 proc.) rusų tautybės asmenų, o 1970-aisiais – 268 tūkst. (8,6 proc.), 1979 metais jų padaugėjo iki 303,5 tūkst. (8,9 proc.), o 1989 metais – iki 344,4 tūkst. (9,4 proc.)[523].

Po Antrojo pasaulinio karo, prasidėjus antrajai okupacijai, Lietuvoje „apsigyveno" tūkstančiai atvykėlių iš Rusijos ir kitų TSRS teritorijų. Didelę jų dalį sudarė iš karinės tarnybos demobilizuoti asmenys ir jų šeimų nariai. Mėgstamiausi miestai buvo Vilnius, Kaunas, Klaipėda[524]. Vykdant vadinamąją pagalbos kadrais politiką, rusakalbiai buvo įdarbinami partinėse ir administracinėse struktūrose, represinėse ir net mokslo bei mokymo įstaigose. Buvo viliamasi, kad būtent šie imigrantai patikimiausiai įgyvendins aneksijos tikslus. Septintajame dešimtmetyje prasidėjusi urbanizacija lėmė

521 Dokumento kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

522 Vilkas E. Kokia turėtų būti Lietuvos TSR Konstitucija. *Tiesa*, 1988 m. spalio 6 d.

523 Frėjutė-Rakauskienė M., Marcinkevičius A., Šliavaitė K. Etninių mažumų grupės Lietuvoje: demografinė kaita ir socialinės padėties aspektai. *Lietuvos gyventojų grupių socialinė kaita*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2016, p. 86.

524 Stravinskienė V. Rytų ir Pietryčių Lietuva ir sovietų etninė-demografinė politika (1944–1948 m.). *Acta humanitarica universitatis saulensis*, 2014, t. 19, p. 124–134.

dar ženklesnį imigracijos intensyvumą. 1980 metais į Lietuvą nuolat gyventi atvyko 41,6 tūkst. asmenų, 1985 metais – 50,5 tūkst., 1989 metais – 47,4 tūkst.[525]

Dėl imigracijos keliamų problemų pagaliau prabilta ir Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. 1988 m. lapkričio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Klaipėdos miesto tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas A. Žalys viešai pareiškė, kad daugelis ūkinių, socialinių problemų kyla dėl didėjančio iš Rusijos, Tolimosios Šiaurės ir kitų regionų į Lietuvą atvykstančių žmonių skaičiaus. Anot jo, tokia situacija, kai visiškai nesiskaitoma su Lietuvos institucijų nuomone, neatsižvelgiama į realias galimybes aprūpinti atvykstančiuosius butais ir tenkinti kitus jų socialinius poreikius, kelia žmonių pagrįstą pasipiktinimą, didina socialinę įtampą[526].

Mokslų akademijos rengtame Konstitucijos projekte, apie kurį rašėme anksčiau, buvo siūloma nustatyti, kad „Lietuvos TSR pilietybės įgijimo ir netekimo tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas“ ir taip atmetama traktuotė, kad šių visuomeninių santykių sritį be išlygų reglamentuoja tik sąjunginis įstatymas. Straipsnyje nebeliko tezės ir apie tai, kad „kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojasi vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais“. Taip buvo atsiliepiama į žmonių masiškai išsakomą nuomonę, kad atvykėliai visų pirma turi integruotis į Lietuvos gyvenseną, o po to įgyti visas teises, tarp jų – politines (rinkimų, referendumų).

Projekte suformuluotos dar dvi svarbios nuostatos. Pirmoji skelbė: „Imigraciją į Lietuvos TSR iš kitų tarybinių respublikų reguliuoja LTSR įstatymai, atsižvelgiant į Respublikos poreikius ir ekonomines-buitines apgyvendinimo aplinkybes.“ Antrąja apibrėžiamas atvykėlio santykis su tais gyventojais, kurie pilietybę įgijo pagal Lietuvos TSR pilietybės įstatymą: „Joks imigrantas bei atvykėlis netampa automatiškai Lietuvos TSR piliečiu ir, palyginti su vietiniais gyventojais, neturi ekonominių-socialinių bei kitų privilegijų.“

Projekte atmetama dogma, kad „teisių įgyvendinimą užtikrina TSRS nacijų ir tautybių visapusiško vystymo ir suartėjimo politika“. Atsisakyta ir nurodymo, kad piliečių auklėjimas turi būti vykdomas „tarybinio patriotizmo ir socialistinio internacionalizmo dvasia“. Vietoj šios „direktyvos“ radosi kita vertybinė orientacija – „piliečių auklėjimas nacionalinio sąmoningumo ir internacionalizmo dvasia“.

525 *Lietuvos gyventojai: 1990–2000*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2002, p. 81.

526 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos*, p. 157–158.

Anksčiau ne kartą minėtoje Konstitucijos tobulinimo sekcijoje parengto Konstitucijos projekto 31 straipsnio tekstas iš esmės nesiskyrė nuo Mokslų akademijos komisijos konstitucinės versijos. Ir viename, ir kitame projekte numatoma, kad pilietybės santykius turi reglamentuoti ne TSRS, o Lietuvos TSR įstatymas. Abiejose konstitucinėse versijose atsisakyta nuorodos į tai, kad „kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR naudojasi vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais".

1988 m. spalio 25 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė protokolinį nutarimą „Dėl kai kurių Lietuvos TSR įstatymų aktų projekto rengimo"[527]. Atitinkamoms ministerijoms pavesta nedelsiant parengti ir pateikti Prezidiumui teisės aktų projektus dėl valstybinės vėliavos, valstybinio herbo ir valstybinio himno. Darbo grupė, kuri rengė pasiūlymus dėl konstitucijos, turėjo pateikti referendumo įstatymo projektą, o Teisingumo ministerija kartu su kitomis institucijomis – Lietuvos TSR pilietybės įstatymo projektą iki gruodžio 1 d.

Vėliau buvo nustatyta, kad pilietybės įstatymo projektą rengs Teisingumo, Užsienio reikalų, Vidaus reikalų ministerijos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinis skyrius, Įstatymų sumanymų ir kitos komisijos. Šis projektas turėjo rastis 1989 m. gegužės 1 d.[528]

Apie pilietybės santykių naujo teisinio reguliavimo poreikį jau negalėjo nutylėti ir Lietuvos kompartijos Centro komitetas, kurio pasiūlymuose Maskvai dėl „Tarpnacionalinių santykių tobulinimo" rašyta: „Reikėtų išplėsti sąjunginių respublikų teises pilietybės klausimais. Tais tikslais būtina priimti respublikų pilietybės įstatymus, kuriuose būtų sureguliuoti tiek pilietybės suteikimo ir jos atėmimo klausimai, tiek kai kurie sąjunginės respublikos piliečio padėties klausimai, sąlygojami respublikos istorinių tradicijų ir specifikos."[529]

Sąjūdžio dokumentuose pilietybės instituto samprata konkretinta, apibrėžtas jos politinis, teisinis turinys. Pradėjus rengtis Sąjūdžio steigiamajam suvažiavimui ir projektuojant Bendrąją programą, deklaruotas Sąjūdžio reikalavimas konstituciškai apibrėžti Lietuvos TSR pilietybės statusą ir jos įgijimo sąlygas. Teigta, kad pilietybės

527 LCVA, f. R-758, ap. 2, b. 761, l. 7, 8.

528 LCVA, f. R-758, ap. 2, b. 778, l. 56–61.

529 *Tiesa*, 1989 m. sausio 19 d.

įstatymas turi garantuoti lietuvių kilmės išeiviams teisę dalyvauti Lietuvos socialiniame, kultūriniame, ekonominiame gyvenime. Sąjūdis reikalavo, kad Lietuvos TSR piliečio statusas remtųsi Visuotine žmogaus teisių deklaracija, Pilietinių ir politinių teisų paktu, taip pat kitais tarptautinės teisės aktais. Programos projekte pažymėta, kad nekontroliuojama migracija, sukelta neracionaliai plėtojamo ūkio ir susijusi su žmonių atotrūkiu nuo gimtosios žemės ir kultūros, yra žalinga tautų nacionaliniams interesams[530].

Sąjūdžio programos rengimo Kauno grupės paskelbtame projekte pilietybės klausimas buvo tiesiogiai siejamas su suverenitetu, formuluota pozicija, kad Lietuvos TSR pilietybė neatsiejama nuo pasiryžimo nuolat gyventi Lietuvoje ir skaitytis su tradicine Lietuvos gyvensena, nuo pagarbos jos istorijai, kultūrai, taip pat lietuvių kalbos valstybinio statuso pripažinimo[531].

Sąjūdžio pozicija dėl konstitucijos ir pilietybės atsispindi 1988 m. spalio 22–23 d. vykusio Steigiamojo suvažiavimo diskusijose ir dokumentuose. Suvažiavimo pradžioje A. Juozaitis kalbėjo: „Mums būtina tapti Lietuvos piliečiais. Tai būtų mūsų bendras džiaugsmas, bendros pareigos ir bendras rūpestis. Kiek besidžiaugtume savo tauta ir jos praeitimi, privalome įsisąmoninti, kad šiuolaikinė europinė valstybė remiasi pilietybės įstatymu. Visa, kas vyksta, ir juo labiau, kas netrukus vyks Lietuvoje, turi įgauti pilietinės santarvės formas, pilietinės santarvės garantijas.“[532]

Suvažiavime patvirtintoje Bendrojoje programoje deklaruota: „Sąjūdis siekia, kad Lietuvos TSR piliečio statusas remtųsi SNO Visuotine žmogaus teisių deklaracija, Pilietinių ir politinių teisių paktu ir kitais tarptautiniais žmogaus teisių aktais. Tai turi atsispindėti Lietuvos TSR Konstitucijoje. <...> Turi būti konstituciškai apibrėžtas Lietuvos TSR pilietybės statusas, jos įgijimo ir netekimo sąlygos. <...> Pilietybės įstatymas turi apibrėžti išeivių iš Lietuvos teisę dalyvauti Lietuvos TSR socialiniame, ekonominiame, kultūriniame gyvenime. Lietuvos TSR piliečiams reikia garantuoti teisę laisvai emigruoti išlaikant pilietybę.“[533]

---

530 *Atgimimas*, 1988 m. spalio 15 d.

531 *Ten pat*.

532 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 20.

533 *Ten pat*, p. 205–206.

Suvažiavime taip pat buvo priimtos kelios rezoliucijos, kuriose dar visapusiškiau atskleistas pilietybės teisinis ir politinis turinys. Rezoliucijoje Nr. 22 „Dėl Lietuvos TSR pilietybės“[534] akcentuota, kad pilietybės įstatymo priėmimas – neatidėliotinas vidaus politikos klausimas. Priėmus tokį įstatymą būtų galima demokratiškai kontroliuoti darbo jėgos imigraciją, nes šis procesas kelia pavojų lietuvių kultūrai, sukuria neišsprendžiamas socialines ir demografines problemas. Pilietybės santykių teisinio apibrėžimo prasmę suvažiavimas įžvelgė ir todėl, kad priėmus pilietybės įstatymą būtų galima demokratiškai nustatyti gyventojų ryšių su užsienio piliečiais tvarką, o tai smarkiai išplėstų tarptautinius žmonių bendradarbiavimo kanalus, pasitarnautų taikai, mokslo, technikos ir kultūros pažangai.

Pilietybės klausimas buvo tiesiogiai siejamas su valstybinio suvereniteto sampratos konstituciniu konkretizavimu – suvažiavimo rezoliucijoje „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“[535] buvo apibrėžta, kad suverenitetas turi apimti pilietybės ir lietuvių valstybinės kalbos statusus.

Rezoliucijoje Nr. 7 „Dėl imigracijos į Lietuvos TSR“[536] tiesiai pasakyta: „<...> suvažiavimas yra tos nuomonės, kad Respublikos demografinės politikos vykdymas ir migracijos, kartu ir imigracijos, procesų valdymas turi priklausyti Lietuvos TSR kompetencijai.“ Pažymėta, kad „<...> dabar taikomos priemonės imigracijai reguliuoti yra neefektyvios. Imigracija ir toliau sparčiai didėja, o tai vis labiau trukdo spręsti Respublikos ekonomines, socialines ir ekologines problemas.“

Suvažiavime apibrėžus pagrindinius Sąjūdžio politinius tikslus ir uždavinius, suformavus Seimą ir Seimo tarybą, imtasi įgyvendinti Sąjūdžio politinio veikimo programą. Sąjūdžio Seimas 1988 m. lapkričio 13 d. savo pirmojoje sesijoje absoliučia balsų dauguma ne tik parėmė naująją Lietuvos TSR konstitucijos redakciją, kurią galutinai parengė Konstitucijos tobulinimo sekcija, bet ir pateikė aibę pasiūlymų dėl to projekto.

Štai Sąjūdžio Seimo narė Z. Šličytė samprotavo: „Dėl 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvos Respublikos gyventojų transferto (pilietybės pasikeitimo Lietuvos Respublikos teritorijai perėjus kitai valstybei – TSRS), Lietuvos TSR pilietybės sąvoka neteko

534 *Ten pat*, p. 235–236.

535 *Ten pat*, p. 218–219.

536 *Ten pat*, p. 223–224.

teisinio turinio. Siekiant atkurti Lietuvos TSR suverenitetą, būtina atsisakyti bendros sąjunginės pilietybės ir Lietuvos TSR teritorijoje nustatyti Lietuvos TSR pilietybę." Svarstydama, kokio turinio turėtų būti Lietuvos TSR pilietybės teisinis reguliavimas, Z. Šličytė akcentavo, kad „Lietuvos TSR piliečiai yra asmenys, kurie gyveno Lietuvoje iki 1940 m. rugpjūčio 3 d., taip pat jų vaikai, gimę kitose TSRS respublikose arba užsienio valstybėse. Lietuvos pilietybė įgyjama po 10 metų Lietuvoje išmokus lietuvių kalbą ir nepadarius nusikaltimų lietuvių tautai. TSRS įstatymais nustatyta sąjunginė pilietybė neturi reikšmės sprendžiant Lietuvos pilietybės suteikimo klausimą." V. Mikulskio įsitikinimu, TSRS pilietybės sąvokos gretinimas su Lietuvos TSR pilietybe yra nepriimtinas. Taip galvojo ir P. Kaltenis: „Lietuvos TSR pilietybės įsigijimo ir netekimo tvarką turi reglamentuoti tik Lietuvos TSR teisės aktai." V. Plečkaitis teigė, kad „Lietuvos gyventojas gali įgyti Lietuvos pilietybę, jeigu jis išgyvenęs Lietuvoje ne mažiau kaip 10 metų".

1989 m. sausio pabaigoje Sąjūdžio Seimo ir Kauno Sąjūdžio tarybų bendros konstitucinės komisijos paskelbtame straipsnyje „Lietuvai reikia tikros Konstitucijos (projektas)" siūlyta atsisakyti sąsajų su pilietybės santykius reguliuojančiu TSRS pilietybės įstatymu ir tiesiog nustatyti: „Lietuvos pilietis negali būti kartu ir kitos valstybės piliečiu. Kitos valstybės pilietis gali tapti Lietuvos piliečiu, išgyvenęs Lietuvoje ne mažiau kaip dešimt metų. Kitas Lietuvos pilietybės įgijimo ir netekimo sąlygas bei tvarką nustato įstatymas. Lietuvos piliečius užsienyje gina ir globoja Lietuvos valstybė. Imigracijos reikalus reguliuoja įstatymas."[537]

1988 m. lapkričio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos sudarytos deputatų komisijos rengtame Konstitucijos projekte greta su kitais kompromisais buvo siūloma ir vėl nurodyti: „Tarybinės pilietybės bendruosius teisinius pagrindus nustato TSRS pilietybės įstatymas. <...> Kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojasi visomis konstitucinėmis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais."

Pasklidus žiniai apie tokius politinius vingius, iškart buvo sureaguota. Dar prieš paskelbiant Konstitucijos projektą spaudoje V. Landsbergis 1989 m. sausio 11 d. laiške Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui L. Šepečiui rašė: „Priešpaskutinė pastraipa sustatyta analogiškai („naudojasi teisėmis su piliečiais"). Jei norima pasakyti: „Lietuvos TSR

537 *Atgimimas*, 1989 m. sausio 27 d.

piliečiai ir ne piliečiai turi lygias teises“, tai reikia taip ir sakyti, ir tada Lietuvos TSR pilietybė netenka prasmės, kaip ir visas tas Konstitucijos skirsnis.“[538] Panašiai samprotavo ir kiti, stebėjusieji to meto politines, teisines aktualijas. J. Knašys, svarstydamas apie pilietybės suteikimo ar nesuteikimo sąlygas ir paliesdamas tą „lygių teisių“ klausimą, Konstitucijos projekto atitinkamą straipsnį siūlė formuluoti taip: „Kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojasi vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais, tik gavę jos pilietybę.“[539] Vėliau, jau paskelbus Konstitucijos projektą spaudoje, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas Anzelmas Katkus pažymėjo, kad Konstitucijos projekto 32 straipsnio ketvirtoji dalis reiškia tai, jog kitų sąjunginių respublikų piliečiai gali atvykti Lietuvon ir dalyvauti rinkimuose – rinkti ir būti išrinkti. Tad kam reikalinga Lietuvos TSR pilietybė? Ką ji duoda?[540]

Diskusijų dėl pilietybės santykių konstitucinio reguliavimo kontekste Sąjūdžio Seimo narys B. Kuzmickas samprotavo: „Siekdami realaus Lietuvos suvereniteto ir pilietybės šiandien turim gerai suvokti, su kokiu pilietiniu nusiteikimu į tą pilietybę einame, su kokia orientacija kursime Lietuvos ateities kultūrą. Ar lenkiškai kalbantys Lietuvos piliečiai kuria ir ateityje kurs ir turtins Lietuvos kultūrą, ar bus tik kaimyninės valstybės kultūros vartotojai? Ar Lietuvos lenkai bus Lietuvos piliečiai savo dvasia, politiniu ir kultūriniu nusiteikimu, ar tik savo faktiškuoju buvimu?“[541]

Ši tema paliesta neatsitiktinai, nes tuo metu Pietryčių Lietuvoje buvo steigiamos autonominės apylinkės, rajonai, o galiausiai – projektuota autonominė lenkų sritis[542]. Rengtame Vilniaus nacionalinio-teritorinio lenkų krašto statuto projekte modeliuota, kad „Vilniaus krašto piliečio statusą, jo suteikimo bei praradimo tvarką ir sąlygas nustato Vilniaus Krašto Seimo priimtas pilietybės įstatymas. <...> Kiekvienas Vilniaus Krašto pilietis kartu yra Lietuvos Respublikos pilietis, taip pat turi teisę išlaikyti ar atstatyti kitos valstybės pilietybę.“[543]

538 Laiško kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

539 Knašys J. Savi ir nesavi. *Literatūra ir menas*, 1989 m. sausio 14 d.

540 Katkus A. Tarp praeities ir ateities. *Literatūra ir menas*, 1989 m. balandžio 29 d.

541 Kuzmickas B. Reikia apsispręsti. *Atgimimas*, 1989 m. sausio 20 d.

542 Žr. Žilys J. Pietryčių Lietuvos regioninė autonomizacija 1988–1990 metais. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2014, nr. 2 (8), p. 17–30.

543 Žilys J. Lietuvos lenkų nacionalinė-teritorinė autonomija: siekis ir jos organizatoriai. *Ten pat*, 2018, nr. 3 (25), p. 34.

Beje, Lenkijos Respublikos užsienio reikalų ministerijos 1990 m. lapkričio 26 d. *Aide memoire* „Dėl lenkų mažumos poreikių Lietuvos Respublikoje“ buvo rašoma: „Didelė skriauda lenkams buvo 1939 metais pradėtas Lenkijos pilietybės atėmimas prievarta ir prieštaraujant teisei. Reikalaujame, kad nukentėję asmenys ir jų įpėdiniai (palikuonys) galėtų atgauti Lenkijos Respublikos pilietybę kiekvienu atveju, kai to jie pageidauja, įgyvendindami teisę gyventi Lietuvoje, jei patys to nori <...>. Prašome, kad būtų toleruojama ir teisiškai pripažinta galimybė turėti dvigubą pilietybę, t. y. Lietuvos ir Lenkijos – lenkams, gyvenantiems Lietuvoje, taip pat teisės jiems laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą.“[544]

Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos Konstitucijos projektą visapusiškai vertino pavieniai žmonės, aktyvūs politikos veikėjai. Būta kolektyvių pasiūlymų ar šiaip samprotavimų. J. Gaižiūnas be užuolankų pažymėjo, kad projekte vartojama aibė ideologinių klišių, kurios neturėtų būti „suįstatyminamos“[545]. Akademikas A. Buračas, aktyviai prisidėjęs prie Mokslų akademijos komisijos rengiamo projekto, rašė: „Konstituciją perredaguojant, atsiranda įvairių nesuprantamų teiginių. Pavyzdžiui, nėra aiškiai atsakoma, kas yra Lietuvos pilietis, kokios jo teisės ir pareigos. Kažkodėl vėl grįžtama prie senos formuluotės: Lietuvos TSR pilietis yra kartu ir TSRS pilietis. Nenustatomas išskirtinis Respublikos piliečio statusas, jo garantijos, vien pabrėžiama, kad visi TSRS piliečiai turi vienodas teises. Jeigu konstitucijos autoriams nesvarbu, gyvens pas mus tikrieji šios žemės šeimininkai ar perėjūnai, niekad nebus atkurta sava kultūra, nebus sugrąžintos žmonių gyvybinės reikmės siekti, kad gimtoji žemė klestėtų, būtų išsaugotos tautos tradicijos.“[546]

Iš gausių žmonių laiškų, spaudoje, radijo ir televizijos laidose reiškiamų nuomonių buvo galima numanyti, kaip vertinamas paskelbtasis konstitucinis projektas ir konkrečiai – pilietybės klausimas, ir įžvelgti tokias idėjas: suverenioje Respublikoje turi realiai funkcionuoti pilietybės institutas, taip pat turi būti priimti įstatymai dėl užsieniečių ir asmenų be pilietybės teisinio statuso; pilietybės santykius turi reglamentuoti tik Lietuvos TSR pilietybės įstatymas, bet ne TSRS teisės aktai; Lietuvos TSR pilietis negali

544 *Lietuvos ir Lenkijos santykiai. 1917–1994. Dokumentų rinkinys*. Sud. V. P. Plečkaitis, J. Widackis. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1998, p. 176.

545 Gaižiūnas J. Laikina Konstitucija? *Atgimimas*, 1989 m. kovo 17 d.

546 Buračas A. Tebūnie Lietuva tokia, kokios norės jos žmonės. *Tarybinis mokytojas*, 1989 m. kovo 24 d.

būti kartu ir TSRS piliečiu – dviguba pilietybė nepriimtina; kitų sąjunginių respublikų piliečiams, kurie gyvena Lietuvoje, Lietuvos TSR pilietybė gali būti suteikiama pagal atskirus susitarimus ir pagal įstatymą; konstitucijoje reikia išsamiau reglamentuoti pilietybės suteikimo, netekimo sąlygas ir tvarką – tokio teisinio reguliavimo orientyru turėtų būti 1939 metų Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymas; paskelbti, kad Lietuvos piliečiai yra asmenys, kurie gimė Lietuvoje arba kurių tėvai gimė Lietuvoje, arba yra lietuvis pagal kilmę; natūralizacijos būdu įgyjantys pilietybę turi prisiekti, kad jie gerbs Lietuvos konstituciją ir įstatymus, bus lojalūs Respublikai; asmenims, atvykusiems gyventi Lietuvoje, pilietybė gali būti suteikta, jeigu jie čia gyveno 10 arba bent 5 metus; imigracijos ir emigracijos dalykus turi reguliuoti ne TSRS, bet Lietuvos TSR įstatymai; visi turi teisę laisvai išvykti iš Lietuvos ir grįžti. Kartu reikia pažymėti, kad buvo reikalaujama pripažinti Lietuvos TSR piliečiais visus asmenis, kurie tuo metu gyveno Lietuvoje, ir neriboti šio pripažinimo jokiomis sąlygomis.

Artėjant 1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijai buvo sušauktas Sąjūdžio Seimas. Priimtoje rezoliucijoje pabrėžiama, kad artimiausioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje būtina pataisyti Konstitucijos straipsnius, reglamentuojančius Respublikos nacionalinį turtą ir LTSR nuosavybę (11 str.), Lietuvos TSR pilietybę (31 str.), Lietuvos TSR piliečių teises ir laisves (37 str.), Lietuvos TSR įstatymų viršenybę prieš TSRS įstatymus (70 str.). Taip pat Seimo nutarimu aprobuotos konkrečių konstitucinių straipsnių naujos redakcijos. 31 straipsnyje dėl pilietybės, palyginti su Sąjūdžio Seimo ir Kauno Sąjūdžio tarybų bendros konstitucinės komisijos parengtų 33 straipsnių nuostatomis[547], lakoniškiau apibūdinami pilietybės santykių konstituciniai pagrindai, atsisakoma tezės, kad Lietuvos pilietis negali būti kartu ir kitos valstybės piliečiu. Nebelieka nuostatos, kad „imigracijos reikalus reguliuoja įstatymas“. Suprantant tai, kad pilietybės turinys keisis kelyje į nepriklausomybę ir ją atkūrus, paliekamas Lietuvos TSR pilietybės apibrėžimas (vietoje Lietuvos pilietybės). Reikia pabrėžti vieną svarbiausių pilietybės statuso aspektų, kurio laikėsi Sąjūdis – Lietuvos TSR konstitucijoje reguliuojami tik Lietuvos TSR, bet ne TSRS pilietybės santykiai, todėl ir Konstitucijos projekte apie TSRS pilietybės įstatymą, apie tai, kad Lietuvos TSR piliečius užsienyje gina ir globoja ir TSRS, nerašoma.

547 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 52–53.

Konstitucijos pakeitimo įstatymą Aukščiausioji Taryba priėmė vienbalsiai, o 31 straipsnyje paskelbta: „Respublikoje nustatoma Lietuvos TSR pilietybė. Lietuvos TSR pilietybės turinį, įgijimo bei netekimo sąlygas ir tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas. Lietuvos TSR piliečius už Respublikos ribų gina ir globoja Lietuvos TSR. Migraciją į Lietuvos TSR reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai.“[548]

Iš esmės tuo ir buvo baigta polemika apie tai, koks turėtų būti pilietybės santykių reguliavimo konstitucinis apibrėžimas. Iš tokio Konstitucijos straipsnio sekė vienintelė išvada – konstitucinės normos nieko nelaukiant turi būti atskleistos pilietybės įstatyme, kituose teisės aktuose.

Prieš tai minėjome, kad žmonės, reikšdami savo nuomones dėl spaudoje paskelbto Konstitucijos projekto, pasisakė ir dėl pilietybės santykių teisinio reguliavimo būsimajame pilietybės įstatyme. Teisininkai, kiti aktyvūs visuomeninio gyvenimo dalyviai svarstė, kaip būtų galima reglamentuoti pilietybės santykius.

Advokatas L. N. Rasimavičius parengė ir paskelbė savąją pilietybės įstatymo viziją[549]. Pasak jo, įstatymo pagrindiniai teiginiai turėtų būti tokie: piliečiai yra tie, kurie jais buvo 1940 m. rugpjūčio 3 d. arba yra kilę bent iš vieno jų; kitų sąjunginių respublikų piliečiai tampa Lietuvos TSR piliečiais, jeigu Lietuvoje pragyveno 10 metų ir raštu pareiškė tam norą per vienus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo; šių respublikų piliečiai, nepareiškę noro įgyti Lietuvos pilietybę, laikomi tos respublikos piliečiais, kurios pilietybę jie turi arba kurioje yra gimę; kiti Lietuvoje gyvenantieji žmonės laikomi užsieniečiais arba asmenys be pilietybės. Pilietybė įgyjama: 1) jeigu asmuo gimė Lietuvoje; 2) jeigu abu tėvai yra Lietuvos piliečiai. Lietuvos pilietybė suteikiama: 1) kai vienas iš tėvų neturi Lietuvos pilietybės, esant abiejų vaiko tėvų pareiškimui dėl Lietuvos pilietybės suteikimo jų vaikui; 2) sugrįžus į Lietuvą buvusiam Lietuvos piliečiui; išgyvenusiam Lietuvoje 10 metų, išmokusiam lietuvių kalbą ir raštu pareiškusiam norą, kad būtų suteikta Lietuvos pilietybė.

Pilietybės įstatymo preliminarų projektą paskelbė advokatas Algimantas Dziegoraitis ir Jonas Vidickas[550]. Paminėtinos bent pagrindinės nuostatos: Lietuvos TSR

548 *Žinios*, 1989, nr. 15-166.

549 Lietuvos TSR pilietybės įstatymas (Principiniai teiginiai projektui). *Mažoji Lietuva*, 1989 m. sausio 20 d.

550 *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 21 d.

piliečiai įstatymo įsigaliojimo dieną yra asmenys, patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš jų pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimę Lietuvos TSR bei nuolat joje gyvena; asmenys, kurių nuolatinė gyvenamoji vieta yra Lietuvos TSR, neturintys įrodymų, kad šio įstatymo įsigaliojimą dieną jie gali tapti Lietuvos TSR piliečiais, laikomi kitos valstybės piliečiais arba asmenimis be pilietybės; dvigubos pilietybės statusas, gautas pagal šį įstatymą, nutrūksta po penkerių metų nuo jo įsigaliojimo dienos. Per šį laikotarpį asmenys, nepadavusieji pareiškimo dėl pilietybės pasirinkimo, laikomi netekę Lietuvos TSR pilietybės ir lieka piliečiais tos valstybės, kurios pilietybę jie turėjo iš seno, arba asmenimis be pilietybės; kitos valstybės piliečiui ar asmeniui be pilietybės jo prašymu gali būti suteikiama Lietuvos TSR pilietybė, jei jis: a) yra sukakęs 18 metų amžiaus; b) žodžiu ir raštu moka lietuvių kalbą; c) nuolat gyvena Lietuvos TSR pastarųjų dešimties metų laikotarpiu; d) nėra teismo baustas už nusikaltimą pagal įstatymą, numatantį ne mažesnę kaip laisvės atėmimo bausmę. Be sąlygų pilietybė gali būti suteikiama „asmenims ir jų vaikams, gimusiems tėvų ištrėmimo už Lietuvos TSR ribų vietose ar emigracijoje (jei jie 1940–1941 ir 1944–1953 metų laikotarpiu yra pasitraukę iš Respublikos dėl galimo ištrėmimo)“.

Spaudoje samprotauta, kad įstatymas negali būti diskriminacinis, kad pilietybė negali būti suteikiama vien tik lietuviams. Būtini keli pilietybės suteikimo etapai, pradžioje ją suteikiant visiems Lietuvoje registruotiems gyventojams (tačiau būtinai atsižvelgiant į jų norą, pareiškimą), o vėliau, po tam tikro termino, tik įvedus sėslumo ir valstybinės kalbos mokėjimo cenzą (ar dar kitus cenzus). Lietuvos piliečiai turi pripažinti Respublikos įstatymų viršenybę TSRS įstatymų atžvilgiu[551].

Pilietybės įstatymas buvo rengiamas ir Teisingumo ministerijoje, kurio projektas 1989 m. balandžio 28 d. buvo pateiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui[552]. Projekto 1 straipsnyje apibrėžiama, kurie asmenys pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais: „Lietuvių kilmės asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno Lietuvos TSR teritorijoje; kiti asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno Lietuvos TSR teritorijoje, jiems sutikus; asmenys, kurie įgijo Lietuvos TSR pilietybę

551 Juozaitis A., Dziegoraitis A., Vidickas J., Bičkauskas E. Privalome tapti Lietuvos piliečiais. *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 14 d.

552 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1864, l. 1–14.

sutinkamai su įstatymu." Projekto nuostatų turinys tolydžio keitėsi: kai 1989 m. gegužės 18 d. pakeistame Konstitucijos 31 straipsnyje nebeliko nuorodų apie TSRS pilietybės „skėtinį" vaidmenį, įstatymo projekte atsisakyta nuostatos, kad „kiekvienas Lietuvos TSR pilietis yra TSRS pilietis". Tuo metu projekte radosi teiginiai, kad pilietis, gyvenantis kitose valstybėse, savaime nepraranda Lietuvos TSR pilietybės, kad pilietybė išsaugoma iškeldintiems ar pasitraukusiems iš Lietuvos ir daugelis kitų naujų apibrėžimų.

Greta visų kitų projektų buvo ir Sąjūdžio pateikta pilietybės įstatymo versija, pagal kurią Lietuvos TSR piliečiais galėjo būti nuolat gyvenantys Lietuvoje asmenys, patys gimę arba įrodę, kad bent vienas iš jų pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje. Visi kiti asmenys turėjo būti laikomi kitos valstybės piliečiais arba asmenimis be pilietybės.

Atsiliepdamas į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo raginimą teikti pastabas ir pasiūlymus dėl pilietybės įstatymo projekto, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas K. Lapinskas siūlė projektą papildyti straipsniu, nustatančiu visų asmenų, kuriems suteikiama Respublikos pilietybė, priedermę prisiekti. K. Lapinsko nuomone, įstatyme turi būti tiksliai apibūdinti pilietybės atėmimo teisiniai pagrindai: pilietybės įgijimas suklastojant dokumentus arba kitokios apgaulės būdu; šiurkštus arba sistemingas ištikimybės priesaikos pažeidimas; Tėvynės išdavimas ir kitų sunkių valstybinių nusikaltimų padarymas; stojimas kitos valstybės tarnybon be kompetentingų valstybės organų žinios ir leidimo[553].

Politinė, teisinė, istorinė polemika dėl pilietybės įstatymo intensyvėjo ir buvo akivaizdu, kad tokio teisės akto projekto rengimas negali užsisklęsti vienoje valdymo institucijoje – Teisingumo ministerijoje. Reikėjo išplėsti ir politinį atstovavimą diskusijose apie pilietybės santykių teisinį reguliavimą.

1989 m. liepos 3 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pilietybės įstatymo projektui rengti sudarė komisiją: J. Bulavas – Mokslų akademijos narys korespondentas; Aleksandras Dobryninas – Vilniaus universiteto Filosofijos katedros docentas; A. Dziegoraitis – advokatas; V. Jemeljanovas – laikraščio „Sovetskaja Litva" redaktorius; P. Kūris – teisingumo ministras; K. Lapinskas – Vilniaus universiteto Teisės

553 *Ten pat*, l. 52.

fakulteto docentas; V. Mikučiauskas – užsienio reikalų ministras; Z. Namavičius – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas; R. Ozolas – „Minties“ leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas; V. Radžvilas – Vilniaus universiteto docentas; Algirdas Vileikis – Vilniaus miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; A. Žalys – Klaipėdos miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; J. Žilys – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas[554]. Komisijos posėdžiams pirmininkavo P. Kūris.

Netrukus po to, kai buvo sudaryta ši komisija, spaudoje paskelbti Vilniaus universiteto sociologų atlikto gyventojų apklausos apie pilietybę apibendrinantys duomenys ir išsamūs komentarai[555]. Apklausa rodė, kad pilietybę kaip būtiną Respublikos suvereniteto raiškos elementą traktavo beveik 96 proc. lietuvių ir 57 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų. Pastarųjų nuomonė priklausė nuo jų gimimo vietos: štai suvereniteto ir pilietybės ryšį matė apie 70 proc. nelietuvių kilmės asmenų, gimusių Lietuvoje, ir tik 45 proc. už Respublikos ribų gimusių asmenų. Dauguma tuo metu apklaustųjų žmonių pilietybės įstatymą siejo su viltimi, kad jis padės spręsti socialines ir buitines problemas. Tokią viltį reiškė net 98 proc. lietuvių ir 60 proc. nelietuvių. Tarp šia perspektyva tikinčių nelietuvių dominavo lenkų tautybės (77 proc.) respondentų ir tie, kurie gimė Lietuvoje (70 proc.). Gyventojų taip pat buvo teiraujamasi, ar turi prasmės mišri TSRS ir Lietuvos TSR pilietybė, kai Respublika taps suvereni. Teigiamai į šį klausimą (t. y. už mišrią pilietybę) atsakė 16 proc. lietuvių ir 54 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų. Esant galimybei pasirinkti tik TSRS pilietybę, ją būtų rinkęsi vos 8 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų, o iš lietuvių kilmės asmenų – nė vienas.

Apklausos duomenys leido susidaryti bendresnę nuomonę apie visuomenės požiūrį į pilietybės turinį – politines, ekonomines, socialines ir asmenines bei kultūrines teises. Didžioji dauguma apklausoje dalyvavusių asmenų pareiškė, kad Lietuvos TSR piliečiai, palyginti su asmenimis, kurie tokios pilietybės neturi, privalo turėti daugiau teisių. Tokios nuomonės laikėsi 97 proc. lietuvių ir 54 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų. Į klausimą, kiek metų turi gyventi Lietuvoje iš kitur atvykę ne lietuvių tautybės

554 *Žinios*, 1989, nr. 26-232.

555 Černiauskas K., Lapinskas K., Namavičius Z., Stačiokas S. Suvereniai valstybei būtina ir pilietybė. *Tiesa*, 1989 m. liepos 12 d.

žmonės, kad jiems galėtų būti suteikta Lietuvos TSR pilietybė, 72,4 proc. lietuvių nurodė daugiau nei 10 metų, 25 proc. lietuvių – 5–10 metų ir tik mažiau kaip 3 proc. – iki 5 metų. Kitų tautybių asmenų atsakymai į šį klausimą pasiskirstė tolygiau: 38 proc. atsakiusiųjų nurodė iki 5 metų, 35 proc. – 5–10 metų ir 27 proc. – daugiau nei 10 metų.

Jau pirmuosiuose komisijos posėdžiuose buvo svarstomi esminiai klausimai: kurie asmenys bus pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais; koks turėtų būti statusas asmenų, kurie apsigyveno Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo ir turi čia nuolatinę darbo vietą ar nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį; kokiomis aplinkybėmis netenkama pilietybės, ji grąžinama, išsaugoma, atimama. Diskutuota, koks yra Lietuvos TSR pilietybės ir TSRS pilietybės santykis ir kokiais teisiniais būdais jį apibrėžti. Beje, kaip ir reikėjo tikėtis, komisijos narių nuomonės skyrėsi dėl daugelio pilietybės santykių teisinio reglamentavimo aspektų, ypač dėl asmenų, atvykusių į Lietuvą po Antrojo pasaulinio karo, pilietybės įgijimo.

1989 m. liepos 11 d. posėdyje nesutariant dėl 1 straipsnio galutinės redakcijos, nusprendžiama įstatymo projekte pateikti ir vieną, ir kitą poziciją dėl asmenų, kurie bus pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais. Pagal vieną variantą piliečiais turėjo būti pripažįstami: „1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiais; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, kurie gimę ar įrodę, kad bent vienas iš pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimęs Lietuvos TSR teritorijoje.“ Kitą nuomonę atspindėjo alternatyvi formuluotė: „kiti asmenys, nuolat gyvenantys įstatyme nurodytą laiką ir turintys nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvos TSR teritorijoje. Šie asmenys per vienerius metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo dienos gali pareikšti, kad jie nepriima Lietuvos TSR pilietybės.“[556]

Vėlesniuose komisijos posėdžiuose buvo tikslinamos daugelio projekto straipsnių redakcijos, o 1 straipsnis suformuluotas taip: Lietuvos TSR piliečiais pripažįstami: 1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai, taip pat buvusieji nuolatiniai Vilniaus krašto ir Klaipėdos krašto nuolatiniai gyventojai ir jų vaikai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, kurie patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar senelių yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje, ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai.

556 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1864, l. 76–86.

Siekiant sukonkretinti statusą tų asmenų, kurie po Antrojo pasaulinio karo atvyko į Lietuvą ir buvo čia apgyvendinti, nuspręsta projekte suformuluoti nuostatą, kad 1 straipsnyje nepaminėti asmenys, kurie iki 1989 m. sausio 1 d. apsigyveno ir šiuo metu nuolat gyvena Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį ir legalų pragyvenimo šaltinį, naudojasi Lietuvos TSR piliečių teisėmis dvejus metus, t. y. pilietybės įstatymo nuostatų įgyvendinimo laikotarpiu. Jie per dvejus metus gali kreiptis dėl pilietybės, netaikant reikalavimo mokėti lietuvių kalbą ir turėti nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje pastaruosius dešimt metų[557].

Toks įstatymo projektas ir buvo pateiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, o 1989 m. liepos 28 d. posėdyje nutarta jį skelbti to meto pagrindiniuose dienraščiuose[558]. Tačiau Prezidiume buvo nuspręsta ir „kai ką“ pakoreguoti. Taip įstatymo projekto 1 straipsnyje radosi dar vienas punktas, kuriuo buvo nustatoma, kad piliečiais pripažįstami ir tie asmenys, kurie ne mažiau kaip pastaruosius penkerius metus nuolat gyveno ir turėjo nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvoje.

Buvo akivaizdu, kad šia nuostata iš esmės keičiama komisijos koncepcija, kurie asmenys pripažįstami piliečiais. Ši žinia greitai pasklido dar prieš paskelbiant įstatymo projektą spaudoje. Liepos 31 d. Sąjūdžio Seimo tarybos pareiškime konstatuota, kad tokia projekto naujovė nesiderina su politiniais siekiais panaikinti Molotovo–Ribentropo pakto pasekmes. Reikalauta apibrėžimo atsisakyti, o projektą papildyti teiginiu, kad asmenys, kurie nepateikia pareiškimo pilietybei gauti, gali gyventi Lietuvoje, tačiau neturi rinkimų teisės, taip pat teisės į nekilnojamąjį turtą[559].

Pilietybės įstatymo projektas neliko nepastebėtas Maskvoje. Rugpjūčio 30 d. vykusiame TSKP Centro komiteto politinio biuro posėdyje buvo priimtas visiškai slaptas nutarimas „Apie krizės reiškinius Lietuvos TSR visuomeniniame-politiniame gyvenime“. Be visų kitų grėsmingai suformuluotų to dokumentų tezių, buvo konstatuota, kad Lietuvoje nuosekliai siekiama nutraukti federacinius saitus su TSRS – priimami teisės aktai, kurie tiesiogiai prieštarauja TSRS konstitucijai. Čia, be visų kitų aktų, paminėtas ir, atseit, diskriminacinis pilietybės įstatymo projektas[560].

557 *Ten pat*, l. 87–99.

558 *Žinios*, 1989, nr. 22-282; *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 6 d.

559 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1864, l. 109.

560 Dokumentas vėliau buvo paskelbtas žurnale *Rodina*, 1992, nr. 5. Publikacija pavadinta „Lietuviška „mina“.

Nuo 1989 m. rugpjūčio 6 d., kai buvo paskelbtas įstatymo projektas, iki rugsėjo 23 d., jo svarstymo Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, t. y. per ne visus du mėnesius, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas gavo 523 laiškus, kuriuos pasirašė 7 372 asmenys. Toje korespondencijoje – 64 kolektyviniai laiškai, pateikti 976 konkretūs pasiūlymai dėl daugelio projekto teiginių[561].

Labai aštriai buvo kritikuojama Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pasiūlytoji nuostata. Ji provokavo dar intensyvesnę polemiką ne tik apie rengiamą įstatymą, bet ir apie praeitį, dabartį, ateitį, apie priimamų teisinių sprendimų politinius bei socialinius padarinius.

Apibrėžimas, kad Lietuvos TSR piliečiais pripažįstami „kiti asmenys, kurie ne mažiau kaip pastaruosius penkerius metus nuolat gyvena ir turi nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvos TSR teritorijoje“, buvo nepriimtinas ne tik projektą rengusiai komisijai, bet ir daugumai į projekto svarstymą įsitraukusių žmonių. Pilietybės įstatymo rengimo komisijos narys R. Ozolas rašė: „<...> nei kraujo ar žemės bendrumu, nei ankstesne pilietine priklausomybe su šiandieniniu asmens valstybiniu įsiteisinimu nesusiję žmonės negali būti skelbiami piliečiais – tai mūsų valstybinės valios primetimas jiems, ir gal jie šito visgi nenori?! Paskelbdami juos LTSR piliečiais mes atimame sau galimybę nesuteikti Lietuvos žemėje vietos Lietuvos genocido ir ekocido vykdytojams. Pagaliau, kokia logika vadovaujantis imigrantams uždėtas penkmetinis „sėslumo cenzas.“[562]

Nuostatai nepritarė net ir tie, kuriems būtų taikoma tokia „įpilietinimo“ tvarka. Ši visuomenės grupė reikalavo maksimumo – pripažinti piliečiais visus, kurie nuolat gyveno ir turėjo nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį, t. y. nevaržyti pilietybės įgijimo prielaidų jokiomis išskirtinėmis sąlygomis.

Atsižvelgdamas į problemos aktualumą, Aukščiausiosios Tarybos posėdyje V. Landsbergis kalbėjo, kad „čia mes būtinai susidursime su dilema, aš sakau, mes visi, kurie esame Lietuvoje: ar pabrėžti, kaip svarbiausią dalyką, tam tikrą principą, kad žmogus nors kiek turi būti čia gyvenęs, ar turėsime tam tikrą žmonių jaudinimo

561 Šie duomenys paminėti teisingumo ministro P. Kūrio pranešime dėl pilietybės įstatymo projekto. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 115.

562 Kelyje į teisinę valstybę. Koks bus pilietybės įstatymas. *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 12 d.

perspektyvą, kuri jau priklauso arba nuo pakankamai paprasto ir dalykiško aiškumo, arba nuo sąmoningo jaudinimo ir dezorientavimo. Ir kas iš to visko išeina."[563]

Į diskusiją įsitraukė Lietuvos teisininkų ir filosofų draugijos. Rugsėjo 14 d. konferencijoje, išnagrinėjus pilietybės įstatymo projekto turinį, buvo pritarta nuostatoms, pagal kurias piliečiais pripažįstami asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai, taip pat asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje, kurie patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar seneliai yra gimę Lietuvoje. Siūlyta Lietuvos TSR pilietybę teikti ir tiems asmenims, kurie įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyvena Lietuvoje ir turi čia nuolatinį darbą ar legalų pragyvenimo šaltinį. Jiems turėjo būti leista laisvai apsispręsti dėl pilietybės[564].

Svarstant pilietybės įstatymo projektą komisijoje, radosi 1 straipsnio 3 punkto redakcija, pagal kurią piliečiais pripažįstami „kiti asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyvena Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį. Šie asmenys per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo laisvai apsisprendžia dėl pilietybės." Įstatymo projekto 2 straipsnyje buvo apibrėžta, kad asmenys, kurie per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo neįgijo pilietybę patvirtinančių dokumentų, laikomi nepriėmusiais Lietuvos TSR pilietybės. Su šiais apibūdinimais pilietybės įstatymo projektas Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugsėjo 23 d. nutarimu[565] dar kartą paskelbtas viešiems svarstymams[566].

Artėjant Aukščiausiosios Tarybos sesijai, kurioje turėjo būti priimtas sprendimas dėl pilietybės įstatymo projekto, spalio 16 d. įvyko dar vienas komisijos posėdis, į kurį buvo pakviesti ir dalyvavo Sąjūdžio atstovai – TSRS liaudies deputatai V. Landsbergis, K. Motieka, M. Laurinkus. Po intensyvių debatų buvo dar kartą pritarta vadinamajam nuliniam variantui, pagal kurį pilietybė pripažįstama ir „kitiems asmenims".

Nors jau 1988 m. rudenį Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo ir vėlesniuose dokumentuose nuolat buvo pranešama apie siekį parengti ir priimti pilietybės įstatymą, tačiau polemika šiuo klausimu, ypač po to, kai įstatymo projektas buvo paskelbtas

563 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos*, p. 130–131.

564 Lietuvos teisininkų ir filosofų draugijų praktinės teorinės konferencijos rekomendacijos. *Komjaunimo tiesa*, 1989 m. rugsėjo 22 d.

565 *Žinios*, 1989, nr. 28-352.

566 *Tiesa*, 1989 m. rugsėjo 28 d.

spaudoje, vis atgydavo. Antai dar prieš pirmą kartą paskelbiant projektą spaudoje, 1989 m. rugpjūčio 3 d., įvyko Lietuvos partijų ir politinių organizacijų konsultacinis susirinkimas, kuriame siekta suderinti pozicijas dėl pilietybės. Čia dalyvavo Sąjūdžio, Nepriklausomybės sąjungos (ją sudarė Lietuvos laisvės lyga, Lietuvos demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Helsinkio grupė, Žmogaus teisių gynimo asociacijos Lietuvos skyrius), taip pat Tautininkų sąjungos, Žaliųjų partijos, Lietuvos socialdemokratų partijos, Lietuvos humanizmo partijos, Pažangos partijos, Rusų kultūros centro, Ukrainiečių bendrijos ir kitų organizacijų atstovai. Viktoras Petkus pranešė, kad visi dalyvavusieji pasisakė prieš pilietybės įstatymo priėmimą, išskyrus Sąjūdį ir Moterų sąjungą[567].

Pilietybės įstatymo atžvilgiu būta įvairių nuotaikų ir Sąjūdžio Kauno taryboje. Rugpjūčio 14 d. posėdyje vieni tarybos nariai nuogąstavo, kad okupacijos sąlygomis priimant tokį įstatymą būtų padaryta politinė klaida, o apriboti kariškių rinkimų teisę galima ir kitais teisėtais būdais. Kiti buvo įsitikinę, kad stabdyti įstatymo priėmimą jau per vėlu[568]. Dėl šio klausimo Sąjūdžio Kauno taryba galutinai apsisprendė spalio 16 d. Tada nutarta pasisakyti prieš pilietybės įstatymą, o rinkėjo sąvoką suformuluoti kituose įstatymuose. Apibendrinta pozicija buvo tokia: „1. Ignoruoti, pasisakyti prieš įstatymą. 2. Pateikti radikalius pasiūlymus, papildymus, kurie stabdytų įstatymo priėmimą. 3. Stengtis, kad šios sudėties AT nepriiminėtų pilietybės įstatymo." Posėdžio protokole buvo pažymėta, kad tuo atveju, jeigu įstatymas vis dėlto bus priimamas, reikėtų jį papildyti politine preambule ir pakeisti tam tikrus konstitucinius straipsnius[569].

Atsižvelgiant į vis atsinaujinančią polemiką, ar tikslinga remti pilietybės įstatymo priėmimą, 1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimas, įvertinęs įstatymo rengimo ir priėmimo prielaidas, tiesiai pareiškė: „Įstatymą priimti yra tikslinga."[570]

Čia būtų galima paminėti, kad Estijos ir Latvijos liaudies frontų programose taip pat buvo nuostatos apie poreikį priimti pilietybės įstatymus respublikose, tačiau spręsti šį klausimą nesiskubinta, atvirkščiai – raginta, kad ir Lietuvoje toks įstatymas būtų

567 *Atgimimas*, 1989 m. rugpjūčio 11–18 d.

568 Sąjūdžio Kauno tarybos posėdžio protokolas, 1989 m. rugpjūčio 14 d. *Kauno istorijos metraštis*. T. 2. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000, p. 294.

569 Sąjūdžio Kauno tarybos posėdžio protokolas, 1989 m. spalio 16 d. *Ten pat*, p. 334–335.

570 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 60.

priimamas kada nors vėliau. V. Čepaitis mena: „Jau pirmajame Baltijos tarybos posėdyje, vykusiame 1989 m. liepos 15 d., sulaukėme kolegų protestų dėl šio įstatymo. Latvių nuomone, su juo nevertėtų skubėti, nes jo priėmimas apsunkintų situaciją ir sukeltų teisinę painiavą. Buvo sutarta grįžti prie jo kitame Baltijos tarybos posėdyje. <...> Rugpjūčio 11 d. Cėsyje D. Ivanas vėl patvirtino, kad latviai palieka Pilietybės įstatymo priėmimą naujam parlamentui. Panašią nuomonę išsakė ir estų delegacija. Ir Latvijoje, ir Estijoje padėtis kardinaliai skyrėsi nuo Lietuvos. Visų pirma, ten žymią gyventojų dalį sudarė rusakalbiai kolonistai. Be to, tam tikrą spaudimą nepriiminėti Pilietybės įstatymo darė ir piliečių komitetai, kurie vis aktyviau dalyvavo respublikų politiniame gyvenime.“[571]

Kai Aukščiausioji Taryba 1989 m. gegužės 18 d. Lietuvos TSR konstitucijoje nustatė, kad Lietuvos TSR pilietybės santykiai reglamentuojami išimtinai tik Lietuvos TSR pilietybės įstatymu, nė viename pilietybės įstatymo variante nebebuvo užsimenama apie „vieningą pilietybę“. Pilietybės įstatymo rengimo komisijos nariai K. Lapinskas, A. Dobryninas, Z. Namavičius šiuo klausimu rašė: „Aukščiausioji Taryba, mėgindama įtvirtinti „dvigubą“ (LTSR ir TSRS) pilietybę ir reguliuoti TSRS pilietybės klausimus, akivaizdžiai viršytų savo kompetenciją.“ Publikacijoje reziumuota: „LTSR pilietybės įstatymo priėmimas yra politinio apsisprendimo aktas. <...> tai ne kažkokios teritorijos, o suverenios valstybės Pilietybės įstatymas.“[572]

Vis dėlto brendo idėja, kad įstatyme kokiu nors būdu reikia paaiškinti šio įstatymo apskritai ir konkrečių normų politinę prasmę bei paskirtį. Argumentuota, kad taip būtų sukurtos užkardos ir interpretacinėms dviprasmybėms, esą įstatyme numatytu „įpilietinimu“ pripažįstama esamybė, t. y. legalizuojama okupacijos sąlygomis veikianti pilietybės santykių reguliavimo teisinė konstrukcija.

Štai minėtoje rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimo sesijoje pritarus, kad reikia priimti pilietybės įstatymą, kartu buvo siūloma papildyti įstatymą tokia aksioma: „Lietuvos TSR pilietybės pripažinimas ir priėmimas nereiškia savaime nei teisių, nei pareigų kurios nors kitos pilietybės atžvilgiu.“[573] Aiškindamas šios nuostatos turinį V. Landsbergis

571 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 333–334.

572 Lapinskas K., Dobryninas A., Namavičius Z. Kelias į Nepriklausomybę. *Atgimimas*, 1989 m. spalio 6–13 d.

573 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 60–61.

rašė: „Tai reikštų, jog priimdamas pagal tokį įstatymą Lietuvos TSR pilietybę, lieki *pasyvus* primestosios TSRS pilietybės atžvilgiu (nei atsisakai, nei prašaisi), lygiai kaip nepretenduoji į tarptautinės teisės požiūriu galimą Lietuvos Respublikos pilietybę ir neatsižadi jos.“ Jis siūlė įstatymo tekstą papildyti nuoroda, kad „pereinamuoju laikotarpiu, kol Lietuva dar neatkūrė suverenaus valstybingumo, Lietuvos TSR piliečiai gali būti laikomi ir TSRS piliečiais“, taip pat numatyti galimybę Lietuvos TSR piliečiams naudotis ir TSRS piliečių teisėmis ir, laikinai, dviem pasais – Lietuvos TSR ir TSRS[574].

Panašaus turinio formuluotėmis įstatymo projektą ragino papildyti ir TSRS liaudies deputatų grupė (pagal parašus – dvidešimt deputatų). Laiške Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui[575] siūloma įstatymo preambulėje apibrėžti Lietuvos TSR konstitucinių nuostatų santykį su Lietuvos Respublikos pilietybe, kokiu mastu pilietybės institutas funkcionuos Lietuvoje ir išorėje, nustatyti pilietybės įstatymo pagrindinius siekius, pavyzdžiui: sukurti teisinę galimybę ginti Lietuvos TSR nuolatinių gyventojų interesus ir sudaryti sąlygas jiems dalyvauti atkuriant suverenią Lietuvos valstybę. Deputatų įsitikinimu, įstatymo projekte turi rastis paaiškinimų, kaip bus naudojamasi egzistuojančiais TSRS piliečių pasais ir kt.

Sąjūdžio Seimas dėl pilietybės įstatymo galutinai pasisakė 1989 m. spalio 24 d. sesijoje, artėjant Aukščiausiosios Tarybos sesijai. Vienoks ar kitoks Sąjūdžio Seimo sprendimas iš esmės ir galėjo nulemti, ar iš viso rasis toks įstatymas, nes Aukščiausioji Taryba, jos Prezidiumas „nespinduliavo“ entuziazmu priimti šį teisės aktą. Apie aštrias diskusijas Seime byloja jų fragmentai[576].

R. Ozolas, primindamas apie Sąjūdžio pastangas, kad būtų priimti ne tik pilietybės, bet ir kiti įstatymai, teigė: „<...> kito kelio veikti, išskyrus teisinio konflikto stiprinimą tol, kol bus arba išgirsta, arba mes nueisim savo keliu, nėra ir negalės būti. <...> Kol okupacija nepanaikinta, nė vienas juridinis sprendimas nėra absoliutus. <...> ir jeigu mes apskritai atsisakom šito reikalo, tai mes apskritai atsisakom toliau pozityviai spręsti visas problemas. Atsisakydami priimti Pilietybės įstatymą, mes apskritai atsisakome mūsų pačių valdomu keliu eiti į nepriklausomybę, jos siekti.“

574 Landsbergis V. Pilietybės įstatymas. Neaiškumai. *Atgimimas*, 1989 m. spalio 6–13 d.

575 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1865, l. 11–12.

576 Apie Lietuvos pilietybę. *Vilniaus balsas* (specialus numeris), 1989 m. lapkričio 6 d.

R. Ozolui antrino V. Radžvilas: „<...> jeigu mes norime ištrūkti iš šito totalitarinio pragaro, vienintelis kelias iš jo – kaip tik demokratijos plėtojimas. Visos kitos pastangos kurti įstatymus, kurie nebūtų paremti pilietybės institutu, iš esmės būtų tuščias darbas. <...> Kai kalbam apie tai, kur slypi visas Lietuvos pilietybės įstatymo sumanymas, tai šitas sumanymas yra toks: Pilietybės įstatymas yra aktyvus ir konstruktyvus faktinės TSRS pilietybės paneigimas juridinėmis priemonėmis. Štai ir visa koncepcija." Argumentuodamas įstatymo politinį, teisinį tikslingumą jis pabrėžė, kad Aukščiausiąją Tarybą, kuri paskelbs apie nepriklausomos valstybės atkūrimą, bus išrinkę piliečiai, kurie nei politiškai, nei teisiškai nebus susiję su sovietinės pilietybės santykiais.

Sąjūdžio Seimo sesijoje būta ir kitokių nuomonių bei įstatymo projekto vertinimų: Z. Šličytė abejojo, ar bus galima užtikrinti Lietuvos TSR pilietybės įstatymo prioritetą TSRS pilietybės įstatymo atžvilgiu. A. Medalinskas, atsižvelgdamas į daugelį politinių socialinių aplinkybių manė, kad reikėtų atidėti įstatymo priėmimą. P. Varanauskas, akivaizdžiai neigiamai nusiteikęs šito įstatymo atžvilgiu, kandžiai replikavo: „Ar nebus amoralu po tam tikro laiko mums agituoti už kitą pilietybės įstatymą." Eugenijui Ignatavičiui toks įstatymo projektas buvo nepriimtinas jau vien dėl to, kad „rašomas lygybės ženklas tarp tų piliečių, kurie Lietuvoje apsigyveno tada, kai buvo Lietuvos Respublika, ir tų, kurie įsigalint kolonijinei sistemai, jos apgauti atvyko iš Rusijos, Ukrainos mus kolonizuoti". A. Butkevičius, kreipdamasi į tuos Seimo narius, kurie dalyvavo rengiant įstatymo projektą, kalbėjo: „Ir kodėl Jūs manote, kad LPS Seimą reikia susieti su šiuo Pilietybės įstatymo priėmimu? Ar mes norime, ar ne, vis tiek šis klausimas bus svarstomas Aukščiausiojoje Taryboje, bet kodėl mes turim čia kišti nagus!"

Nors Sąjūdžio Seime būta įvairių nuomonių dėl pilietybės įstatymo, tačiau nutarimas[577] buvo priimtas akivaizdžia balsų dauguma: 140 – už, 24 – prieš, 10 susilaikė. Tiesa, toks sprendimas buvo priimtas su sąlyga, kad įstatyme neturi būti galimų dviprasmybių aiškinant pilietybės santykių teisinę esmę politiniuose kontekstuose. Šių apibrėžimų esmė būtų tokia:

1. Lietuvos TSR Konstitucijos 57 straipsnis redaguotinas taip: „Lietuvos TSR pilietis turi laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos ir Lietuvos TSR įstatymų."

577 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 64.

2. Pilietybės įstatymas pradedamas preambule:

„Šis Lietuvos TSR pilietybės įstatymas kyla iš Lietuvos TSR Konstitucijos 31 straipsnio ir nereglamentuoja santykio su Lietuvos Respublikos pilietybe. Kadangi Lietuvos TSR nėra tarptautinės teisės subjektas, Lietuvos TSR pilietybė galioja tik Lietuvos TSR ribose; jos tikslas – sukurti teisinę galimybę ginti Lietuvos TSR nuolatinių gyventojų interesus ir sudaryti sąlygas jiems dalyvauti, atkuriant suverenią Lietuvos valstybę."

3. Pilietybės įstatymo 1 straipsnis turi prasidėti žodžiais: „Teisę į Lietuvos TSR pilietybę turi:".

4. Pilietybės įstatymo 35 straipsnis išdėstomas taip: „Šio įstatymo 1 straipsnyje nurodyti asmenys, kol jie laisvai apsisprendžia dėl pilietybės, gali naudotis Lietuvos TSR piliečio teisėmis dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo. Jokia šio įstatymo nuostata negali būti aiškinama kaip Lietuvos TSR piliečio įsipareigojimas kurios nors kitos valstybės ar jos nustatytos pilietybės atžvilgiu. Laikotarpiu, kol Lietuva dar nėra atgavusi visiško valstybinio suvereniteto, Lietuvos TSR piliečiams leidžiama naudotis ir TSRS pasais. Lietuvos TSR pilietybės įstatymas įsigalioja nuo jo priėmimo dienos, o jam visiškai įgyvendinti nustatomas dvejų metų terminas nuo jo įsigaliojimo."

Pilietybės klausimo svarstymas Sąjūdžio Seimo sesijoje vaizdžiai aprašytas spaudoje: „R. Ozolo pastangos parodyti parlamentinio kelio gaires metafizinėje erdvėje liko nesuprastos tų žmonių, kurie dar tik įpusėjo politikos abėcėlę... Ir tik V. Radžvilas, atlaikęs strėlių lietų tarsi Guliveris Liliputų šalyje, vis dėlto sugebėjo palenkti Seimo deputatų daugumą LTSR pilietybės įstatymo pusėn. Jis įrodė, kad šis aktas būtų faktinis TSRS pilietybės paneigimas juridinėmis priemonėmis. Tik tapę piliečiais, išsirinktume Seimą, kuris, nebespaudžiamas okupacinės kariuomenės, tegalės spręsti, kaip vadinsime savąją Lietuvą."[578]

1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje svarstant pilietybės įstatymo projektą politinės aistros jau buvo akivaizdžiai atlėgusios. Nebebuvo aktyvesnių debatų ir dėl projekto papildymų, kurių poreikį pagrindė Sąjūdžio Seimas savo sesijoje ir kuriuos Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pristatė TSRS liaudies

578 Gaižauskaitė V. Lygiosios trunka akimirką... LPS Seimo sesija. *Atgimimas*, 1989 m. spalio 27–lapkričio 3 d.

deputatas M. Laurinkus[579]. Su šiomis pataisomis įstatymas ir buvo priimtas: už balsavo 265, prieš – 3, susilaikė 8 deputatai[580].

Apibendrinti, kaip buvo rengiamas ir priimamas pilietybės įstatymas, turėjęs išskirtinę reikšmę Lietuvos politinėje istorijoje, derėtų ilgesne citata iš R. Ozolo kalbos, pasakytos Aukščiausiosios Tarybos lapkričio 3 d. posėdyje: „Lietuvos TSR pilietybės įstatymo projektas buvo svarstytas taip nuosekliai ir taip visuotinai, kaip retas kuris. Paskutines abejones dėl galimų nepageidautinų įstatymo interpretavimų išsklaido Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo 8-osios sesijos suformuluotos ir Aukščiausiosios Tarybos dėmesiui siūlomos nuostatos. Yra, tiesa, viena nuostata pačiame įstatymo projekte, kuri man, kaip žmogui, spaudžia širdį, nors protas ir sako, kad tos nuostatos buvimas yra mažesnė bėda, negu įstatymo nebuvimas. <...> Ta nuostata – tai galimybė laisvai apsispręsti dėl Lietuvos TSR pilietybės visiems 1940–1989 metų Lietuvos imigrantams. Ne visi tos teisės yra verti. Bet gal iš tiesų, ne dabar spręskime, kas verti, o kas neverti. Gal apie jų vertumą kalbėsime paskui, kai jie jau bus tapę piliečiais. Su tais, kurie padarė nusikaltimus, galbūt kalbėsime ir teismo kalba.“[581]

Aukščiausiosios Tarybos priimto ir oficialiai paskelbto Pilietybės įstatymo[582] pagrindinių nuostatų santrauka būtų tokia:

Lietuvos TSR piliečiai yra: 1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai ir vaikaičiai, taip pat kiti iki 1940 m. birželio 15 d. buvusieji nuolatiniai dabartinės Lietuvos TSR teritorijos gyventojai, jų vaikai ir vaikaičiai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, jeigu jie yra patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar seneliai yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai; 3) kiti asmenys, kurie iki šio įstatymo įsigaliojimo dienos nuolat gyveno Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį. Šie asmenys per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo laisvai apsisprendžia dėl pilietybės; 4) asmenys, įgiję Lietuvos TSR pilietybę pagal šį įstatymą.

---

579 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 35.

580 *Ten pat*, p. 49.

581 *Ten pat*, p. 21–22.

582 *Žinios*, 1989, nr. 33-444.

Visi asmenys, nurodyti įstatymo 1 straipsnio 1, 2, 3 punktuose, norintys gauti piliečio pasą, pasirašo pasižadėjimą Respublikai laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų, gerbti jos valstybinį suverenitetą ir teritorinį vientisumą. Asmenys, kurie pilietybę įgijo natūralizacijos keliu, turėjo duoti priesaiką Respublikai.

Teisė į Lietuvos TSR pilietybę išsaugoma asmenims, iškeldintiems ar pasitraukusiems iš Lietuvos teritorijos nuo 1940 metų, taip pat jų vaikams ir vaikaičiams. Kitiems lietuviams Respublikos pilietybė pripažįstama, kai jie persikelia gyventi į Lietuvą ir duoda priesaiką Respublikai.

Jokia šio įstatymo nuostata negali būti aiškinama kaip Lietuvos TSR piliečio įsipareigojimas kuriai nors kitai valstybei ar jos nustatytai pilietybei.

Pilietybės įstatymui visiškai įgyvendinti nustatytas dvejų metų terminas nuo jo įsigaliojimo.

Priėmus Pilietybės įstatymą buvo išspręsta fundamentali politinė, teisinė aktualija kelyje į nepriklausomybę – TSRS okupacinių ginkluotųjų pajėgų kariškiai neteko rinkimų teisės, t. y. galimybės daryti poveikį formuojant valdžios funkcijas vykdančias institucijas. Pilietybės įstatyme nustačius, kad „teisę rinkti ir būti išrinkti įstatymų nustatyta tvarka į Respublikos Liaudies deputatų tarybas ir kitus renkamuosius valstybinius organus, paskirti į valstybinės valdžios ir valdymo organus, išrinkti Lietuvos TSR teismų teisėjais ir liaudies tarėjais, taip pat teisę dalyvauti referendumuose turi tik Lietuvos TSR piliečiai“, beliko pakoreguoti teisės aktus, reglamentuojančius rinkimų organizavimo ir vykdymo tvarką. 1990 m. sausio 15 d. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą, kuriuo patikslino, kad rinkimuose dalyvauja tik tie kariškiai, kurie gali būti Lietuvos TSR piliečiais[583]. Tada buvo atšauktas ir referendumas dėl kariškių teisės dalyvauti rinkimuose[584].

Pilietybės įstatymo priėmimas, aišku, neliko nepastebėtas Kremliuje. Jau 1989 m. lapkričio 10 d. įvyko TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdis, kuriam pirmininkavo M. Gorbačiovas. Priimtas nutarimas rėmėsi TSRS teisingumo ministerijos

583 *Žinios*, 1990, nr. 4-85.

584 Žr. Žilys J. 1992 m. birželio 14 d. referendumo istorinės politinės prielaidos. I. SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso, karinės tarnybos klausimas atgimstančioje Lietuvoje 1988–1990 metais. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2016, nr. 2 (16), p. 23–28.

pažyma dėl Lietuvos, Estijos, Latvijos, Azerbaidžano teisės aktų, kurie nesiderina su TSRS konstitucija. Ypač kritikuotas Lietuvos TSR pilietybės įstatymas, kuriuo, esą, šiurkščiai pažeidžiamos TSRS piliečių, suprask, ir kitų sąjunginių respublikų piliečių, teisės, užtikrinančios visų jų lygybę. Nutarimas nebuvo perdėtai griežtas – buvo pripažinta, kad Teisingumo ministerijos pažymoje nurodyti teisės aktai negali galioti atitinkamų respublikų teritorijoje, nes jie prieštarauja sąjunginei Konstitucijai. Šių respublikų aukščiausiųjų tarybų prezidiumams pasiūlyta šiuos įstatymus nustatyta tvarka suderinti su Konstitucija[585].

1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvoje priimtas Pilietybės įstatymas buvo prisimintas net 1991 m. gegužės 24 d. TSRS konstitucinės priežiūros komitete. Ignoruojant iš esmės naują politinę teisinę situaciją po to, kai Lietuvoje buvo atkurta nepriklausomybė, komiteto išvadose bandyta įrodyti, kad šiuo įstatymu pažeidžiami tarptautinės teisės principai ir normos, savavališkai sprendžiami pilietybės netekimo klausimai. Beje, balsuojant dėl šių išvadų Konstitucinės priežiūros komitete jos narys G. Inckirvelis pareiškė ypatingąją nuomonę. Jis buvo įsitikinęs, kad šio klausimo sprendimą reikia atidėti, nes Lietuvai paskelbus nepriklausomybę susidariusi situacija neduoda pagrindo teigti apie Lietuvos įstatymų nekonstitucingumą.

Netrukus po to, kai buvo priimtas Pilietybės įstatymas, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas savo nutarimu[586] pavedė Pilietybės įstatymo projekto rengimo komisijai iki 1990 m. sausio 30 d. parengti pilietybės klausimų svarstymo ir priimtų sprendimų vykdymo tvarkos nuostatus, taip pat Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pilietybės komisijos nuostatus. Vidaus reikalų, Finansų, Teisingumo ministerijos turėjo parengti piliečio paso nuostatų, o Užsienio reikalų, Vidaus reikalų ir Teisingumo ministerijos – užsienio valstybių piliečių ir asmenų be pilietybės teisinės padėties įstatymo projektus.

Visi šie dokumentai buvo priimti jau po to, kai 1990 m. kovo 11 d. buvo atkurta Lietuvos nepriklausoma valstybė. Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai įstatymu „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“[587] nustačius, kad Lietuvos Respublikoje galioja tie iki šiol veikę Lietuvoje įstatymai bei kiti teisės aktai,

585 LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1856, l. 2–13.

586 *Žinios*, 1989, nr. 33-448.

587 *Žinios*, 1990, nr. 9-224.

kurie neprieštarauja Lietuvos Respublikos Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui, galiojo ir 1989 m. lapkričio 3 d. Pilietybės įstatymas. Pagal įstatymo „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“[588] nuostatą, kad Konstitucijoje ir kituose teisiniuose norminiuose aktuose bus vartojamas vienintelis oficialus valstybės pavadinimas „Lietuvos Respublika“, o trumpiau ir sudėtiniuose pavadinimuose – „Lietuva“, „Lietuvos“, įstatymas įgavo Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymo pavadinimą ir galiojo iki tada, kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1991 m. gruodžio 5 d. priėmė naują Pilietybės įstatymą[589].

Aukščiausioji Taryba spartino Pilietybės įstatymo įgyvendinimą – 1990 m. balandžio 5 d. įstatymu[590] nustatė, kad Respublikos piliečiams, kol bus parengti piliečio pasai ir patvirtinti pasų nuostatai, išduodami Lietuvos Respublikos piliečio pažymėjimai. Asmenys, gaudami tokį pažymėjimą turėjo pasirašyti pasižadėjimą „laikytis Lietuvos Respublikos įstatymų, gerbti savo valstybės nepriklausomybę ir jos teritorinį vientisumą“. Palaipsniui buvo parengti ir priimti visi kiti aktai, kuriais buvo užtikrinamas pilietybės santykių teisinis reglamentavimas.

588 *Žinios*, 1990, nr. 9-221.

589 *Žinios*, 1991, nr. 36-977.

590 *Žinios*, 1990, nr. 11-354.

XXIV. PRIEŠRINKIMINIAI POLITINIO PROCESO FRAGMENTAI KONSTITUCINIAME KONTEKSTE

1990 m. sausio 10–12 dienomis Sąjūdžio Seimo tarybos kvietimu Katedros aikštėje vyko Lietuvos žmonių sueiga „Laisvę ir Nepriklausomybę Lietuvai!“, kurioje dalyvavo netoli 300 tūkstančių žmonių. Mitingo metu visi jo dalyviai su žvakėmis rankose susikaupė penkiolikos minučių tylai, kuria norėta pasakyti: esame laisvi žmonės, atkursime laisvą Lietuvą. Visoje Lietuvoje skambėjo bažnyčių varpai, buvo laikomos šv. Mišios už laisvą Lietuvą.

Sausio 20 d. Mokslų akademijos prezidiumo salėje buvo sušaukta Sąjūdžio Seimo vienuoliktoji sesija, kurioje dar kartą paskelbtos Sąjūdžio pozicijos pagrindinėmis politinės būties temomis. Pareiškime „Dėl politinės padėties ir Lietuvos Nepriklausomybės“[591] pabrėžta, kad įvykusi Lietuvos žmonių sueiga išreiškė tautos valią atkurti Lietuvos nepriklausomybę, kuri turi vienintelę visiems aiškią prasmę, kad šiandieninė Lietuvos TSR vadovybė neatsisako anksčiau padarytų pareiškimų dėl Lietuvos TSR suvereniteto TSRS sudėtyje, o dabartiniai jos pareiškimai dėl nepriklausomybės yra daugiaprasmiai.

Sąjūdžio Seimas pareiškė, kad neapibrėžtumas nepriklausomybės klausimu yra sąmoningas tautos klaidinimas. Tik nepriklausomybės paskelbimas garantuoja visų kitų problemų sprendimą, o ne atvirkščiai. Todėl Seimas teigė, kad nepriklausomybės atkūrimas yra pirmaeilis uždavinys, o „šiuo ypatingai svarbiu rinkimų išvakarių metu visų partijų ir organizacijų bei Lietuvos TSR vadovybės pozicijos ir veiksmai turi būti vienaprasmiai ir aiškūs“.

Pareiškime „Dėl karinės agresijos Užkaukazėje“[592] reiškiamas susirūpinimas, kad „į šį konfliktą įtraukiami ir okupuotos Lietuvos Respublikos žmonės: mobilizuojami rezervistai, panaudojami privalomąją karinę tarnybą atliekantys Lietuvos jaunuoliai“. Seimas reikalavo, kad vyriausybė skubiai imtųsi priemonių dėl Lietuvos jaunuolių atšaukimo iš dalinių, šiuo metu dalyvaujančių karinėje agresijoje prieš Užkaukazės tautas.

---

591 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Lietuvos kelias*, p. 70.

592 *Ten pat*, p. 70.

Toje Sąjūdžio Seimo sesijoje priimti dar keli dokumentai, turintys ne tik laikinąją politinę, tačiau ir išliekamąją, akivaizdžiai istorinę vertę. Sesijoje priimtose LPS tautinės politikos Lietuvoje principinėse nuostatose[593] deklaruojama: „Pagrindinė Lietuvos žmonių tautinės saviraiškos garantija bus laisva, demokratinė ir nedaloma Lietuvos valstybė. Tik atkūrus Lietuvos valstybinę nepriklausomybę Lietuvos žmonės turės praktinę galimybę visiškai realizuoti įstatymais garantuotas pilietines teises."

Deklaracijoje „Dėl lietuvių tautos sampratos ir telkimosi"[594] pareikšta: „Kovai už Lietuvos nepriklausomybės atgavimą įgavus visuotinį pobūdį, prasidėjo naujas lietuvių tautos atgimimo ir telkimosi etapas. Lietuvių tautos kūno ir dvasios atsigavimas tebėra svarbiausias mūsų uždavinys. Būtinas ne tik pilietiškumo, bet ir tautiškumo stiprinimas, Lietuvos žmonių tolesnis telkimasis ne tik pilietiniu, bet ir tautiniu pagrindu."

Sąjūdžio Seimo nariai taip pat kreipėsi į Lietuvoje gyvenančius žmones ir kvietė visus prisidėti atstatant nepriklausomą Lietuvos valstybę. Akcentuota, kad įvairių politinių pažiūrų, skirtingų religinių įsitikinimų ir tautybių žmonių nuoširdus ir draugiškas darbas laiduos nepriklausomos Lietuvos valstybės demokratiškumą ir sudarys sąlygas kiekvienai Lietuvos tautinei bendruomenei kartu su lietuvių tauta išspręsti egzistuojančias tautinių santykių problemas[595].

Netrukus po Sąjūdžio Seimo sesijos buvo paskelbtas Sąjūdžio rinkiminės platformos projektas „Lietuvos žmogau!"[596], kurį rengė: R. Bubelis, A. Degutis, A. Dobryninas, K. Černiauskas, E. Jansonas, K. Lapinskas, Arvydas Leščinskas, Z. Namavičius, Eduardas Potašinskas, V. Radžvilas, A. Sakalas, A. Šliogeris, A. Šventickas, Jonas Tamulis, L. Vildžiūnas.

Platformoje skelbta: „Remdamasis Lietuvos piliečių valia, tarptautinės teisės principais ir ilgalaikiais taikos interesais Europoje, Sąjūdis besąlygiškai siekia atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę." Preliminari veiksmų seka projektuota tokia: 1. Paskelbiama Lietuvos nepriklausomybė. 2. Parengiama nepriklausomos Lietuvos Respublikos

593 *Ten pat*, p. 71–73.

594 *Ten pat*, p. 74.

595 *Ten pat*, p. 78.

596 *Atgimimas*, 1990 m. vasario 2 d.

Konstitucija. 3. Pradedamos derybos dėl Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atkūrimo. 4. Remiantis valstybių lygiateisiškumo principais atkuriami ir naujai kuriami Lietuvos diplomatiniai ir kiti tarptautiniai santykiai.

Kiti darbai projektuoti vadovaujantis tuo, kad:

„– laisva Lietuva kuriama kaip teisinė valstybė, atgaivinanti Lietuvos Respublikos demokratines tradicijas ir atsižvelgiant į kitų demokratinių šalių valstybingumo patirtį bei istoriškai išlavėjusios demokratijos institutus;

– kuriama parlamentinė respublika kaip valstybės valdymo forma, teikianti daugiausia garantijų demokratijos plėtotei. Pereinamuoju laikotarpiu valstybės struktūros kuriamos taip, kad sudarytų reikiamas prielaidas nuosekliai įgyvendinti parlamentinės respublikos principus, įskaitant vyriausybės keičiamumą ir parlamento pirmalaikio paleidimo galimybę. Valstybės vadovo funkcijos pereinamuoju laikotarpiu paliekamos kolegialiam parlamento organui – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui;

– pereinamuoju laikotarpiu iki nepriklausomos valstybės atkūrimo apsiribojama dalinėmis konstitucinėmis reformomis;

– remiantis demokratijos ir decentralizacijos principais sukuriama nauja vietos savivaldos sistema, vykdoma administracinė-teritorinė reforma ir atkuriama valsčių bei apskričių sistema.“

Platformos tekstas baigiamas žodžiais: „Laisvas žmogus – laisva visuomenė – laisva valstybė! Lietuvos laisvė – tavo laisvė! Tavo laisvė – Lietuvos gerovė!“

Platformos projektu pasinaudota rengiant Sąjūdžio rinkiminę programą[597]. Šio dokumento pirmąjį variantą rengė K. Antanavičius, Osvaldas Balakauskas, A. Butkevičius, V. Čepaitis, E. Klumbys, V. Landsbergis, A. Sakalas, A. Saudargas, Č. Stankevičius. Galutinį projektą parengė Sąjūdžio Seimo sudaryta komisija: K. Antanavičius, A. Butkus, V. Čepaitis, E. Klumbys, M. Laurinkus, A. Saudargas, Č. Stankevičius (pirmininkas), Z. Vaišvila, Julius Veselka. Programą aprobavo Sąjūdžio Seimas. Pagrindinis programos lozungas – „Atgimusiai Lietuvai – Nepriklausomybę, nepriklausomai Lietuvai – demokratiją, demokratiškai Lietuvai – žmogišką gyvenimą! Demokratija, Nepriklausomybė ir gerovė neatskiriamos!“

597 *Atgimimas*, 1990 m. vasario 9 d.

Šioje programoje, palyginti su Platforma, konkrečiau ir visapusiškiau atskleisti veiksmai atkuriant nepriklausomybę ir po to. Šiuo atveju atkreipsime dėmesį į tas nuostatas, kurios vienaip ar kitaip siejosi su konstituciniu reguliavimu.

Priėmus Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimą, skelbiantį, kad 1940 metų rinkimai į Liaudies seimą ir jo nutarimai yra neteisėti ir negaliojantys, turi būti panaikintos visos Lietuvos TSR ir jos piliečių konstitucinės prievolės Tarybų Sąjungai (tarp jų – ir prievolė tarnauti Tarybinėje armijoje). Tuo tikslu turi būti pakeisti atitinkami Lietuvos TSR konstitucijos straipsniai, paskelbiamas Lietuvos valstybės – Lietuvos Respublikos teisių perėmėjos – atkūrimo aktas.

Projektuota, kad toje sprendimų sekoje turės būti priimta Lietuvos valstybės laikinoji konstitucija, o ją įgyvendinant derėtų:

– laikytis įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teismo valdžių atskyrimo;

– pertvarkyti ministerijų struktūrą, nustatyti naujas jų funkcijas, sudaryti veiklią reformas ryžtingai įgyvendinančią vyriausybę;

– Konstitucija ir įstatymai turi garantuoti visas pagrindines žmogaus teises bei laisves ir jų nevaržomą gynimą teisme;

– teismai ir teisėsaugos organai turi būti nepriklausomi nuo vykdomosios valdžios, politinės ir partinės įtakos. Teismų sistemą turėtų sudaryti miestų ir rajonų, apygardų ir aukščiausiasis teismai;

– reikia įsteigti konstitucinį ir administracinius teismus;

– Vidaus reikalų ministerijai turi būti skiriamos valstybės saugumo, kovos su nusikalstamumu ir viešosios tvarkos palaikymo funkcijos; miliciją reikia pertvarkyti į valstybinę ir municipalinę (didžiuosiuose miestuose) policiją;

– tardymo organai, pataisos darbų įstaigos ir kalėjimai turi būti pavaldūs Teisingumo ministerijai.

Įgyvendinant teisėkūros reformą buvo numatoma: įstatymai turi atitikti visuotinai pripažintus tarptautinės teisės principus ir atspindėti tautoje susiklosčiusią teisingumo sampratą; reikia humanizuoti baudžiamąjį kodeksą, atsisakyti jo kaltinamojo kryptingumo; įstatymai turi labiau ginti negimusią gyvybę ir numatyti atsakomybę už kenkimą žmogaus sveikatai; Lietuvos piliečiai negali būti prievarta išgabenti už Lietuvos ribų – dirbti, kalėti, tarnauti kariuomenėje.

Numatyta įteisinti visas nuosavybės formas ir sudaryti joms vienodas sąlygas; vykdyti denacionalizacijos ir reprivatizacijos politiką – pirmiausia žemės ūkyje, aptarnavimo srityje, prekyboje, vietinėje, maisto ir lengvojoje pramonėje; ryžtingai formuoti rinkos santykius; įgyvendinti savas pinigų, finansų ir kredito sistemas.

Šie bei daugelis kitų darbų, kurių turėjo imtis Respublikos institucijos po rinkimų, buvo tas pagrindas, kuriuo remtasi brandinant ir kuriant atgimstančios nepriklausomos valstybės politinį, teisinį tvarumą.

1989 m. gruodį radosi Sąjūdžio, politinių partijų, kitų politinių organizacijų iniciatyvos sukurti bendrą politinį darinį, kuris vienytų visuomenę sudėtingoje politinėje aplinkoje ir esant realioms grėsmėms kelyje į nepriklausomybę. Gruodžio 26 d. posėdyje Sąjūdžio Seimo taryba svarstė Laikinosios politinės konsultacinės tarybos sudarymo idėją. Tokios Tarybos tikslas formuluotas taip: „<...> pereinamuoju laikotarpiu, žengiant į Nepriklausomybę, o ypač iki naujosios AT pirmosios sesijos, sutelkti Lietuvos politines jėgas jų veiksmų koordinavimui, pozicijų suartinimui. <...> Tarybų Sąjungos perversmų, Rytų Europos tarptautinės krizės arba vietinės ypatingos padėties atveju turėti operatyviai veikiantį politinį informacinį organą, kuris galėtų Lietuvos visuomenę instruktuoti elgesio atžvilgiu ir telkti bendriems nuosekliems veiksmams.“[598] Kaip teigia V. Čepaitis, tokios Tarybos sudarymui pritarė Sąjūdžio Seimas 1990 m. sausio 6 d. sesijoje[599].

Parengiamieji Laikinosios politinės konsultacinės tarybos posėdžiai vyko 1990 m. sausio 22 ir sausio 30 d. Kompartijai juose atstovavo R. Ozolas, J. Paleckis, Gediminas Kirkilas, Alfonsas Macaitis, V. Beriozovas, R. Gudaitis, V. Geržonas, o Sąjūdžiui – V. Landsbergis, kun. V. Aliulis, Č. Stankevičius ir V. Čepaitis, Žemdirbių sąjūdžiui – Rimvydas Survila, Tremtinių sąjungai – A. Butkevičius, Krikščionių demokratų partijai – A. Saudargas, Demokratų partijai – P. Pečeliūnas[600].

Antrajame posėdyje buvo aptarti Tarybos reglamento principai. R. Gudaitis tada kalbėjo: „TSRS jau šiais metais gali plėstis destrukciniai procesai, ekonominis chaosas.

598 *Ekspress informacija*, nr. 265.

599 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 399.

600 *Ten pat*.

Lietuvos tautą reikia gelbėti, ir žmonės turi jausti, jog visos politinės jėgos susirūpinusios žingsniais į nepriklausomą valstybę. Lietuvoje stabilumas tariamas, valdžios institutai praktiškai šiuo metu neveikia. Visuomenė turi jausti, jog Sąjūdis ir visos politinės partijos realiai rūpinasi padėties stabilumu."[601] Priimtas pareiškimas, kuriame išdėstytos rekomendacijos Aukščiausiosios Tarybos sesijoje pirmiausia priimti nutarimą dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarties ir jos pasekmių Lietuvai likvidavimo, dėl Lietuvos piliečių karinės tarnybos ir kt.[602]

Trečiajame posėdyje vasario 6 d. Sąjūdžiui atstovavo V. Landsbergis, kun. V. Aliulis, V. Čepaitis, Č. Stankevičius, LKP – R. Gudaitis, A. Macaitis, LKDP – A. Saudargas, E. Klumbys, LDP – Jonas Gelažius, P. Pečeliūnas, Darbininkų sąjungai – Jonas Janonis, K. Uoka, LSDP – Vytenis Andriukaitis. Tame posėdyje svarstyti paskutinės – septynioliktosios – Aukščiausiosios Tarybos sesijos darbotvarkės klausimai, taip pat Laikinosios politinės konsultacinės tarybos reglamento turinys. Numatyta, kad „taryba reguliariai ir kai reikia svarsto aktualiausias Lietuvos politines bei kitas valstybinės reikšmės problemas ir išdėsto savo nuomonę oficialiuose pareiškimuose, kurie skelbiami viešai"[603].

Taryba tada vieningai pareiškė: „1. Nutarimą dėl 1939 metų TSRS ir Vokietijos sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo reikia svarstyti ir priimti pirmuoju kaip reikšmingą Aukščiausiosios Tarybos darbui ir Lietuvai. 2. <...> konstatuodama neteisėtą TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimą Lietuvos teritorijoje, Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba turėtų pabrėžti, kad bet kurie jų veiksmai, kliudantys Lietuvos TSR įstatymų leidžiamajai ir vykdomajai valdžioms vykdyti savo funkcijas, reikštų naują agresijos aktą prieš Lietuvą ir jos gyventojus. <...> 4. Sesijoje reikėtų svarstyti klausimą, ar Ministrų Tarybos pirmininkas tinkamai vykdo savo pareigą įgyvendinti Lietuvos ekonominį savarankiškumą."

V. Čepaitis prisimena: „Taip buvo institucionalizuoti Sąjūdžio Seimo tarybos ir LKP vadovybės susitikimai, daugiau ar mažiau pastoviai vykę jau nuo 1988-ųjų birželio.

601 *Ten pat*, p. 399–400.

602 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1990–1991 metai. Įvykių kronika.* Sud. V. Skuodis. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 13.

603 Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą*, p. 400.

Netrukus AT sesijoje turėjome galimybę įsitikinti, ar naujoji komisija yra pakankamai veiksminga institucija.“[604]

Apie Tarybos vaidmenį byloja ir kiti to laikotarpio politinio proceso fragmentai: tuo metu buvo kilusi iniciatyva nustatyti, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas turėtų būti renkamas ne Aukščiausiojoje Taryboje, bet visuotiniuose rinkimuose. Iniciatyvos autorius buvo Kauno politechnikos instituto rektorius V. Domarkas, o jį palaikė 38 profesoriai, devyni dekanai[605].

1990 m. vasario 7 d. prasidėjusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje diskutuojant, ar įtraukti į darbotvarkę Prezidiumo siūlymą dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų tvarkos, TSRS liaudies deputatas, Laikinosios politinės konsultacinės tarybos narys R. Gudaitis pranešė apie Tarybos kreipimąsi: „Laikinoji politinių jėgų konsultacinė taryba kreipiasi į Aukščiausiąją Tarybą, siūlydama nesvarstyti šio klausimo. Tokia bendra Sąjūdžio politinių jėgų ir judėjimų pozicija šiuo klausimu. Tik po rinkimų į Respublikos parlamentą, nusistovėjus politinių jėgų santykiui, bus galima apsispręsti, kokia turėtų būti nepriklausomos Respublikos forma: ar tai būtų prezidentinė respublika, su dideliais prezidento įgaliojimais – Prancūzijos pavyzdžio penktoji respublika, ar prezidentas bus tik Konstitucijos sargas ir garantas. Čia yra esmė, todėl kad Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, renkamam visaliaudiniu balsavimu, siekiama suteikti labai didelius įgaliojimus ir man atrodo, kad tai yra ateities klausimas, svarstytinas ateityje, po demokratinių rinkimų į LTSR Aukščiausiąją Tarybą. Ši idėja yra forsuojama.“[606]

Šiame politinio proceso kontekste būtų galima pažymėti, kad politiniai dariniai, į kuriuos jungėsi jau atkurtos bei steigiamos politinės partijos, kitos politinės organizacijos, kūrėsi ir anksčiau. Apie vienijimosi poreikį byloja Gintauto Iešmanto straipsnis „Sąjūdžio žiniose“: „Sąjūdis šiandien išreiškia dviejų trečdalių tautos valią. Todėl išryškėja būtinybė, kad ir kitos neformaliosios organizacijos bei partijos, pasinaudodamos turimu vienijimosi pavyzdžiu, jungtųsi vardan bendro tikslo ne vien tarpusavyje, bet

604 *Ten pat*.

605 Žr. Žilys J. Prezidento konstitucinio instituto atkūrimas: idėjų raida ir sprendimai. I. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2021, nr. 1 (35), p. 12–25.

606 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 12.

ir su tais, kurie šiuo metu sugeba geriau kovoti už krašto ateitį, kurie turi tam ir tautos mandatą. Mažų mažiausia galėtų bent nekaišioti pagalių į ratus."[607]

1989 m. gegužės 25 d. įkurta Lietuvos nepriklausomybės sąjunga (LNS) į kurią susijungė Demokratų partija, Helsinkio grupė, LTJS „Jaunoji Lietuva", Krikščionių demokratų partija, Laisvės lyga ir Politinių kalinių gelbėjimo komitetas. Pagrindinis LNS siekis – taikiomis priemonėmis kovoti už Lietuvos nepriklausomybę[608].

1990 m. sausio 25 d. organizuotas Lietuvos partijų ir judėjimų atstovų konsultacinis susirinkimas. Diskutuota apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planą, patvirtinta speciali komisija. Iš Sąjūdžio susirinkime dalyvavo tiktai bendrijos „Labora" atstovai[609].

1989 m. lapkričio 3 d. prasidedant Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos keturioliktajai sesijai ir sudarant jos dienotvarkę, TSRS liaudies deputatai E. Klumbys, K. Uoka, E. Bičkauskas, Juozas Olekas, R. Gudaitis, K. Motieka, M. Martinaitis, A. Mickis siūlė į sesijos dienotvarkę įtraukti papildomą klausimą – priimti nutarimą dėl dar vieno Aukščiausiosios Tarybos darinio sukūrimo ir pateikė tokį nutarimo projektą: „Sudaryti specialų Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos komitetą, kuris, remdamasis tarptautinės teisės normomis ir atsižvelgdamas į realią padėtį, paruoštų konkretų nepriklausomybės atkūrimo veiksmų planą." Visapusiškiau neaiškindamas tokio komiteto sudarymo motyvų, A. Mickis pridūrė: „Jeigu nutarimas būtų priimtas, aptarti komiteto sudėtį. Paruoštą planą pateikti visuomenei aptarti, po to tvirtinti Aukščiausiojoje Taryboje."[610]

Posėdžiui pirmininkavęs L. Šepetys samprotavo: „Vakar Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume buvo kalbama apie tai, remiantis gerbiamo A. Macaičio pasiūlymu, paskelbtu ir čia, ir spaudoje. Šiandien tuo klausimu yra pasiruošęs jus informuoti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretorius, deputatas Liudvikas Sabutis. Matyt, visais atvejais mes šiandien nebūtume pasiruošę jį svarstyti, nes nėra net dokumento projekto. Tačiau turbūt po informacijos, kurią mes išklausysime, nutarsime, kad Prezidiumas

607 Ešmantas G. Ar veiksime vieningai? *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. balandžio 14 d.

608 Kšanavičius A. *Lietuvos atgimimo dienoraštis*, p. 105.

609 *Ten pat*, p. 151.

610 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 8.

paruoštų ir su nuolatinėmis komisijomis apsvarstytų, o po to tą klausimą įtrauksime į dienotvarkę ir svarstysime kaip dokumento projektą <...>."[611]

Kitame posėdyje Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Prezidiumo narys A. Žalys pranešė, kad dėl to komiteto sudarymo buvo susirinkęs Prezidiumas trumpam posėdžiui: „Pasirodo, kad tai padaryti greitai nėra taip paprasta. Sudaryti tą komisiją, numatyti žmones, reikalingus tam darbui atlikti, reikia ilgesnio laiko tarpo. Ir tai, matyt, suprantama, nes šiai komisijai teks atlikti ypatingos reikšmės darbą – parengti praktinių veiksmų planą Lietuvos kelyje į nepriklausomybę."[612]

A. Žalio pasiūlymu Aukščiausioji Taryba pavedė Prezidiumui sudaryti komisiją Lietuvos valstybingumo atkūrimo planui rengti. Numatyta, kad komisijos sudėtis bus pateikta tvirtinti Aukščiausiajai Tarybai penkioliktojoje sesijoje.

Lapkričio 23 d., prasidėjus penkioliktajai sesijai, Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas L. Šepetys pranešė apie Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo siūlomos Lietuvos valstybingumo atkūrimo planui parengti komisijos sudėtį. Tačiau čia pat kilo diskusija ne tik dėl siūlomos komisijos sudėties, bet ir dėl kitų dalykų.

Deputatas Algimantas Brazaitis samprotavo: „Man atrodo, kad vis dėlto elgiamasi truputį skubotai. Sudarome juk komisiją, ant kurios pečių guls neišpasakytai didelė atsakomybė, ne išorinė, ne mūsų Respublikos politinių santykių su kitomis valstybėmis, kurios taip pat ignoruoti nedera, bet pirmiausia atsakomybė prieš savo krašto žmones, supratimas pavojų, kurie gali labai sujaukti kiekvienos šeimos gyvenimą. <...> Norėčiau palinkėti komisijai nuo pat darbo pradžios atmesti pražūtingus „kas bus, tas bus" principus. <...> jeigu būtų nuspręsta šturmuoti viliojantį tikslą, pataręiau to jokiu būdu nedaryti žiemą. Tai nepalankus metas konfliktams su Rusija."[613]

Deputatas, Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas P. Ignotas svarstė: „Skambus pavadinimas tos čia siūlomos komisijos, ir norėtume, kad šio projekto autoriai būtų pasamprotavę dėl tos komisijos funkcijų ir kokį planą ta komisija turėtų parengti. Apskritai, ar toks uždavinys yra įgyvendinamas? <...> manyčiau, kad tokia komisija turėtų rūpintis politinės sistemos reformos plano parengimu, ir siūlyčiau, kad šią

611 *Ten pat*, p. 9.

612 *Ten pat*, p. 102–103.

613 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 32–34.

komisiją pavadintume komisija Lietuvos politinės sistemos reformos planui parengti. Mūsų kaimynai estai turi sudarę tokį planą, kokius įstatymus jie rengia ir kokius prioritetinius įstatymus Aukščiausiajai Tarybai svarstyti teikia. <...> tokia komisija galėtų parengti ir Konstitucijos, ir įstatyminių pakeitimų planą."[614]

Deputatas K. Motieka priminė, kad grupė TSRS liaudies deputatų, teikdami pasiūlymą sudaryti tokią komisiją, ją pavadino komisija, kuri rengs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, bet ne valstybingumo atkūrimo, planą: „Aš nežinau, kodėl mes bijome vadinti daiktus savais vardais? Juk kalbėta apie nepriklausomybę ir deputatų siūlyta dėl nepriklausomybės. <...> Jeigu kalbėsime apie valstybingumą, tai reikėtų vėl žiūrėti – jeigu turimas omeny toks valstybingumas, koks dabar yra užfiksuotas Lietuvos TSR Konstitucijoje, tai aš tokioje komisijoje nedalyvausiu."[615]

Aukščiausiosios Tarybos nutarimu[616] iš Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir TSRS liaudies deputatų sudaryta komisija, kuri turėjo rengti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planą: A. Bernotas – Ukmergės rajono Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; A. Brazaitis – Vyriausiosios valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybos prie Ministrų Tarybos viršininkas; A. Brazauskas – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto pirmasis sekretorius; A. Čuplinskas – „Sigmos" gamybinio susivienijimo generalinis direktorius; V. Domarkas – Kauno politechnikos instituto rektorius; P. V. Ignotas – Ministrų Tarybos Pirmininko pavaduotojas; H. Jackevičius – Valstybinio plano komiteto pirmininko pirmasis pavaduotojas – ministras; J. Jagminas – Ministrų Tarybos Pirmininko pavaduotojas; Č. Karbauskis – Lietuvos vaisių ir daržovių ūkio mokslinio tyrimo instituto direktorius; V. Kazanavičius – Ministrų Tarybos Pirmininko pavaduotojas; J. Kiriuščenko – Valstybinio materialinio techninio tiekimo komiteto pirmininkas; V. Klikūnienė – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pavaduotoja; E. Klumbys – Kauno medicinos akademijos centrinės mokslinio tyrimo laboratorijos neurochirurgijos laboratorijos vedėjas; V. Kubilius – Lietuvos komunistų partijos Kretingos rajono komiteto pirmasis sekretorius; P. Kūris – teisingumo ministras; A. Macaitis – LLKJS Centro komiteto pirmasis

614 *Ten pat*, p. 35.

615 *Ten pat*, p. 36.

616 *Žinios*, 1989, nr. 34-483.

sekretorius; R. A. Morkūnas – Kauno rajono Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; J. Marcinkevičius – rašytojas; N. Medvedevas – TSRS Aukščiausiosios Tarybos narys; A. Mickis – Kauno medicinos akademijos katedros vedėjas; K. Motieka – Vilniaus miesto 1-osios juridinės konsultacijos advokatas; R. Ozolas – „Atgimimo" laikraščio vyriausiasis redaktorius; J. Paleckis – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ideologijos skyriaus vedėjas; J. Ramanauskas – lengvosios pramonės ministras; L. Sabutis – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretorius; R. Sikorskis – finansų ministras; B. Zaikauskas – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretorius; K. Zaleckas – Lietuvos komunistų partijos Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius; A. Žalys – Klaipėdos miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; Z. Žilevičius – TSRS valstybinio banko Lietuvos respublikinio banko valdytojas; A. Žukauskas – Mokslų akademijos viceprezidentas.

Komisija įpareigota per tris mėnesius parengti pasiūlymus ir juos pateikti Aukščiausiajai Tarybai.

1989 m. gruodžio 5 d. Aukščiausioji Taryba patvirtino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planui rengti pirmininkų kolegiją: A. Brazauskas, J. Marcinkevičius, K. Motieka, R. Ozolas, A. Žukauskas. Nustatyta, kad komisijai vadovaus kiekvienas pirmininkų kolegijos narys iš eilės[617].

Reikėtų pažymėti, kad apie komisijos veiklą visapusiškesnė informacija nebuvo skelbiama. Šiuo metu vienintelis šaltinis, kuriuo remiantis yra prielaidų samprotauti apie komisijoje svarstomus klausimus, yra 1990 m. sausio 30 d. posėdžio stenograma[618], taip pat 1990 m. vasario 19 d. posėdžio stenograma[619].

Sausio 30 d. posėdyje, kuriam pirmininkavo K. Motieka, išklausyta J. Marcinkevičiaus informacija apie pakomisės, kurioje ir jam teko darbuotis, gvildentas politines aktualijas ir svarbiausius veiksmus kelyje į nepriklausomybę. Būtų galima pateikti tos informacijos santrauką:

– reikia priimti politinių partijų įstatymą;

– atitinkamai pakeisti Aukščiausiosios Tarybos reglamentą apie frakcijų statusą parlamente;

617 *Žinios*, 1989, nr. 36-531.

618 *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2012, nr. 2 (2), p. 37–52.

619 *Nepriklausomybės sąsiuviniai,* 2013, nr. 1 (3), p. 40–60.

– reikalingas įstatymas dėl mitingų ir demonstracijų;

– streikų įstatymas, sąžinės laisvės įstatymas, spaudos įstatymas, archyvų įstatymas, valstybės saugumo komiteto įstatymas;

– įgyvendinti valdžių atribojimo principą;

– kurti nepriklausomas profsąjungas;

– masinės informacijos priemonių demonopolizavimas;

– valdymo reforma;

– milicijos, prokuratūros, valstybės saugumo sistemos, teismų, kontrolės organų reforma;

– nedelsiant keisti tuos galiojančios Konstitucijos straipsnius, kurie prieštarauja valstybės suvereniteto principui;

– rengti naują konstituciją;

– atkurti Bažnyčios teises;

– sušaukti partijų, judėjimų, sąjungų, taip pat tautinių mažumų atstovų pasitarimą ir suderinti veiksmus einant į nepriklausomybę. Priimti vienybės deklaraciją ir sudaryti koordinacinę tarybą.

Vasario 19 d. posėdyje svarstymui buvo pateikti dviejų dokumentų projektai. Vienas vadinosi „Dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo sampratos. Jos įgyvendinimo“, antrasis – „Nepriklausomybės atstatymo principai“.

Nors pirmajame dokumente, kuriame pažymėta jo data – 1990 m. vasario 4 d., nesuformuluoti detalūs veiksmai atkuriant nepriklausomybę, tačiau iš bendrųjų apibūdinimų galima suprasti pagrindinius politinius siekius ir vertybes, kuriomis vadovaujamasi. Štai kai kurie dokumento fragmentai:

„1. Nepriklausomybės atkūrimas – tai pirmaeilis tautos siekis. Visi Lietuvos žmonės, jos Vyriausybė, visuomeninės ir politinės jėgos turi suprasti tai vienareikšmiškai ir tiksliai.

2. Mes siekiame Nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimo, kuri savo santykius su kaimynėmis ir kitomis pasaulio valstybėmis grindžia tarpusavio pagarba, lygiateisiškumu, nesikišimu į valstybių vidaus reikalus, abipusiai naudingomis bendradarbiavimo sutartimis. <...>

3. Lietuvos valstybingumo atkūrimas – tai visų pirma TSRS aneksijos ir okupacijos pasekmių Lietuvai panaikinimas, tarptautinių jos teisių sugrąžinimas ir pripažinimas. <...>

4. Lietuvos valstybingumo atkūrimas – tai konkretūs ir pamatuoti konstituciniai Lietuvos vyriausybės žingsniai, įgalinantys realizuoti šį siekį praktiškai. Ėjimas į Nepriklausomybę turi būti pagrįstas blaiviu protu, esamos politinės ir ekonominės situacijos respublikoje ir pasaulyje žinojimu, gilia analize ir būsimų mūsų žingsnių modeliavimu bei motyvacija. Bet koks politinis avantiūrizmas, galintis atimti dabartinį šansą tapti laisvais, negali būti toleruojamas.

5. Nepriklausomybės atkūrimo akto paskelbimas (arba pripažinimas), tai dar nėra reali nepriklausomybė, tai tik įstatymiškai įteisinta mūsų moralinė nuostata. Tai svarbus ir vienintelis Lietuvos žmonių savigynos įrankis nuo kėsinimosi į Lietuvos valstybingumą. Todėl turime ir galime jį panaudoti paskutinį kartą ir visiems laikams. Momentas šiam žingsniui turi būti numatytas labai atsakingai pasitelkiant kompetenciją ir žinojimą. Tai negali būti stichinis aktas arba emocinis protrūkis.“[620]

Kitame dokumente „Nepriklausomybės atstatymo principai“, kurio data – 1990 m. kovo 6 d., konkrečiau atskleidžiamas kelias į nepriklausomybę. Čia formuluojamos bendrosios, politikos, ekonomikos, kultūros, tarptautinių santykių nuostatos.

Ir šis dokumentas pradedamas fundamentaliaisiais postulatais:

„1. Nepriklausomybė – tai realizuota tautos teisė gyventi savarankiškoje valstybėje, nepriklausomai nuo kitų valstybių valios tvarkyti savo vidaus ir užsienio reikalus, nustatyti savo politinį, ekonominį ir socialinį vystymąsi.

Lietuvos nepriklausomybė deklaruota 1918 metų vasario 16 dieną. Ji sustabdyta 1940 metais dėl Vokietijos–TSRS sandėrių ir įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Atsižvelgiant į tai, kad Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba yra konstatavusi Vokietijos–TSRS 1939 m. sutarčių, taip pat 1940 m. liepos 21 d. Liaudies seimo deklaracijos įstoti į TSRS bei Aukščiausiosios Tarybos įstatymo dėl Lietuvos priėmimo į TSRS sudėtį neteisėtumą, Lietuvos valstybės nepriklausomybė atstatoma juridiškai patvirtinant 1918 metų vasario 16 d. nepriklausomybės akto galią.

620 *Ten pat*, p. 58.

2. Lietuvos nepriklausomybė kitų pasaulio valstybių atžvilgiu – tai neginčijama teisė dalyvauti tarptautiniame gyvenime, vadovaujantis valstybių lygiateisiškumo, suvereniteto gerbimo, nesikišimo į vidaus reikalus ir kitais visuotinai pripažintais tarptautinės teisės principais.

3. Nepriklausoma Lietuvos valstybė yra demokratinė parlamentinė respublika, kurios aukščiausieji valdžios organai renkami remiantis visuotine, lygia ir tiesiogine rinkimų teise, slaptu balsavimu. Jos uždavinys – garantuoti žmogaus teisių ir laisvių realizavimą, palankiausią tautos ir valstybės raidą. Alternatyvos nepriklausomybei nėra."

„Politikos nuostatose", be visų kitų vertybinių principų, buvo skelbiama, kad Lietuvos valstybėje suverenitetas priklauso Lietuvos tautai. Valstybinį suverenitetą įgyvendina parlamentas, vyriausybė ir teismas. Įstatymų leidybos teisė priklauso tik parlamentui. Valstybinio valdymo organai veikia tik įstatymų leidėjo nustatytuose rėmuose. Teismai funkcionuoja savarankiškai, jie klauso tik įstatymo. Jokia valstybės institucija negali sukoncentruoti visos ir absoliučios valdžios.

„Ekonomikos nuostatose" akcentuota, kad Lietuvos ekonomika – nauji santykiai, besiremiantys nuosavybės formų įvairove ir lygiateisiškumu, rinkos mechanizmu ir valstybės ekonominiu reguliavimu.

„Kultūros nuostatų" pamatas: Lietuvos kultūra ugdoma dvasiškumo, tautiškumo ir istorinių tradicijų sklaidoje. Kultūros pamatus kiekvienam žmogui suteikia šeima, mokykla ir bažnyčia. Lietuvos kultūros etninis savitumas yra jos universalumo ugdymo pamatas. Kultūros atvirumas – tai jos racionaliųjų pradmenų stiprinimas, remiantis pasaulio kultūrų palikimu, kuris būtinas gausinant jos dvasinį ir materialinį potencialą. „Lietuvos kultūros ugdymo tikslas yra sveika ir gyvybinga tauta, santarvės tarp tautų ieškant taikoje, o tarp žmonių – dorovėje."

„Tarptautinių santykių nuostatose" taip pat išreikštos esminės orientacijos, kuriomis turėtų būti vadovaujamasi skelbiant nepriklausomybę ir po to: Lietuvos užsienio politikos tikslas – sudaryti palankias tarptautines sąlygas Respublikos valstybingumui užtikrinti, garantuoti Lietuvos piliečių ir valstybės interesų užsienyje gynimą. Savo užsienio veikloje Lietuva vadovaujasi tęstinumo principu, patvirtinant Lietuvos diplomatinės tarnybos, išlikusios užsienyje, teisę atstovauti respublikai ją pripažįstančiose

valstybėse. Lietuvos siekis tarptautinėje politikoje – pastovus neutralitetas. Jos teritorija negali būti panaudoja agresyviems tikslams. Nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymas nesiejamas su respublikos dabartinės teritorijos pakeitimu. Lietuva niekam nekelia jokių teritorinių pretenzijų[621].

„Nepriklausomybės atstatymo principų" teksto pabaigoje yra prierašas: „*Dokumento paskirtis*: šie Nepriklausomybės atstatymo principai pateikiami XII-ojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai. Kaip darbinis dokumentas spaudai neteiktinas. 1990 03 06."

Apibendrinant tada vykusias diskusijas būtų galima pažymėti, kad niekas neprieštaravo pagrindiniam politiniam siekiui atkurti nepriklausomybę, tačiau skyrėsi nuomonės, kada priimti lemtinguosius sprendimus, kokiais politinės taktikos metodais vadovautis, kad būtų išvengta politinių, socialinių grėsmių. Vieniems komisijos nariams imponavo sąvoka „nepriklausomybės turinio kaupimas", o kitiems – „nepriklausomybės skelbimas be jokių kompromisų".

Atsižvelgdamas į šias pozicijas, R. Ozolas apibendrino: „<...> galvoju, kad turinio kaupimas yra mūsų kasdieninis darbas, tačiau šalia to mes ruošiamės išėjimui, kuris anksčiau ar vėliau įvyks. Geriau, kad įvyktų draugiškai. Ir Rusijai sutinkant su mumis. Bet jeigu šito negalės būti, bet tai turi būtinai įvykti Rusijai ruošiantis pradėti agresiją prieš Lietuvą. Tada nepriklausomybės skelbimas yra užkarda juridinė prieš jėgos panaudojimą. Jeigu šito nepadarysime, tai bus nulis. <...> Mes viską galime. Mes galime numirti. Ant mūsų bomba gali dabar nukristi. Gali čia ateiti automatininkai ir sušaudyti mus. Galima viskas. Bet pagalvokime apie tai, kas turi būti."[622]

1990 m. vasario 28 d. apsvarstyta komisijos darbo grupių turima informacija. Grupė komisijos narių buvo išvykusi į Taliną susipažinti su Estijos nepriklausomybės atkūrimo planu[623].

Kovo 1 d. posėdyje aprobuotas ir paskelbtas spaudoje dokumentas „Nepriklausomos Lietuvos ekonomikos kūrimo problemos. Išorinių ryšių aspektas."[624]

---

621 *Ten pat*, p. 58–60.

622 *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2012, nr. 2 (2), p. 51–52.

623 *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę. 1990–1991 metai. Įvykių kronika*, p. 24.

624 *Nepriklausomybės žingsniai. 1989–1994 metų kronika*. Vilnius, 1994, p. 20.

Kovo 6 d. posėdyje akcentuota, kad Lietuvos nepriklausomybė atkuriama patvirtinant 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktą. Nepriklausomybė įgyvendinama perimant visišką teritorijos valdymą, atnaujinant ir sudarant naujas sutartis su TSRS ir kitomis valstybėmis dėl nepriklausomos Lietuvos tarptautinio statuso patvirtinimo[625].

Reikėtų konstatuoti, kad artėjant rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą ir aiškėjant, jog naujos sudėties Lietuvos parlamentas priims lemtingus sprendimus, politinės partijos nedvejodamos pritarė nepriklausomybės skelbimui. Tačiau pažymėtina, kad būta samprotavimų ir apie tai, jog reikia visapusiškai įvertinti tokio sprendimo socialines, ekonomines ir visas kitas pasekmes ir nuspręsti, kada reikėtų žengti tą istorinį tautos valią išreiškiantį žingsnį.

Šiuo atžvilgiu vertindami politines nuotaikas, paminėsime pagrindinių politinių partijų programines nuostatas dėl nepriklausomybės paskelbimo.

1989 m. liepos 29 d. Lietuvos demokratų partijos suvažiavime patvirtintoje programoje buvo nurodoma, kad pagrindinis LDP tikslas yra nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimas[626].

1989 m. gruodžio 2–3 dienomis vyko atsikūrusios Lietuvos socialdemokratų partijos (LSDP) XIV suvažiavimas. Partijos programoje buvo skelbiama: „Mes sieksime šiuolaikiškos demokratinės Lietuvos valstybės, pagrįstos piliečių politiniu aktyvumu, atspindinčios kintančius dėl kylančių naujų problemų visuomenės siekius, sugebančios išmintingai rinktis naujus kelius.“ Pažymėta, kad LSDP siekia atkurti demokratinę Lietuvos valstybę[627].

„Tiesoje“ paskelbtas savarankiškos Lietuvos komunistų partijos kreipimasis į Lietuvos rinkėjus. Jame rašoma: „Laisva, teisinė, demokratinė, humanistinio socializmo valstybė, besiremianti tautinėmis vertybėmis – toks daugumos Lietuvos žmonių idealas ir LKP veiklos svarbiausias tikslas. Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas turi tam tikrus etapus. Jau dabar siekiame suvereniteto, lygiateisio ir savitarpiškai

625 *Ten pat*, p. 25–26.

626 Kšanavičius A. *Lietuvos atgimimo dienoraštis*, p. 116–117.

627 Apanavičius R. *Socialdemokratai ir Lietuvos valstybingumas (1896–1990 m.)*. Vilnius: „Visuomenės“ žurnalo redakcija, 1993, p. 27–28.

naudingo bendradarbiavimo tiek su centru, tiek su kitomis respublikomis derybų keliu, sutarčių pagrindu."

Šio dokumento skyrelyje „Lietuvos valstybės atkūrimas" apibūdinti veiksmai, kurių bus imtasi:

– siekti lietuvių tautos apsisprendimo teisės realizavimo atstatant istorinį teisingumą;

– įtvirtinti demokratiją, daugiapartiškumą ir atskirti įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo funkcijas, depolitizuoti teisėsaugą;

– išspręsti Lietuvos jaunuolių karinės tarnybos problemą, organizuojant nacionalinius karinius dalinius;

– užmegzti ir plėtoti ryšius su tarptautinėmis organizacijomis, siekti Lietuvos valstybės tarptautinio pripažinimo, keistis diplomatinėmis atstovybėmis;

– įtvirtinti Lietuvos valstybės vientisumą sutartimis su kitomis valstybėmis[628].

1990 m. sausio 27–28 dienomis vykusioje Lietuvos krikščionių demokratų partijos (LKDP) atkuriamojoje konferencijoje priimtoje programinėje deklaracijoje buvo skelbiama, kad tik politiškai nepriklausoma Lietuvos valstybė gali garantuoti tautos kūrybinių galių skleidimąsi ir gyventojų gerovę. LKDP laikėsi radikalesnės pozicijos nei Sąjūdis, kuriam tekdavo priimti, pasak Egidijaus Vareikio, nepriklausomybės „laipsniavimo" idėjas. Deklaracijoje reikalauta iš Lietuvos išvesti okupacinę kariuomenę, pasisakyta už rinkos ekonomikos doktriną[629].

628 Mūsų tikslai ir darbai: Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto žodis rinkėjams. *Tiesa*, 1990 m. sausio 24 d.

629 Vareikis E. Lietuvos krikščionių demokratų partija. *Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla.* Sud. A. Krupavičius. Kaunas: Litterae Universitatis, 1996, p. 201.

XXV. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA BAIGIA SAVO KADENCIJĄ

1990 m. vasario 7 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“[630]. Pranešėjas šiuo klausimu Aukščiausiosios Tarybos vasario 7 d. posėdyje buvo Mokslų akademijos prezidentas, Komisijos 1939 metų Vokietijos–TSRS sutartims ir jų pasekmėms tirti pirmininkas, deputatas J. Požela. Nekartodami tų komisijos išvadų, kurias paskelbė pranešėjas, pacituosime tik apibendrinančius samprotavimus: „Šio nutarimo priėmimas, jo nuostatų realizavimas yra didžiai reikšmingas lietuvių tautai ir kitų tautų žmonėms, gyvenantiems Lietuvoje, siekiant jos valstybingumo ir nepriklausomybės atkūrimo. Šio nutarimo priėmimas atveria kelią Lietuvos ir TSRS aukščiausiosios valdžios organams pradėti derybas, kad būtų atkurti draugiški valstybių santykiai, pagrįsti 1920 metų liepos 12 dienos Lietuvos ir Rusijos taikos sutartimi. Žengiant šiuo keliu į nepriklausomybę, mes visi turime principingai siekti, kad kuo greičiau būtų atstatytas Lietuvos valstybingumas.

Lietuvos politinio valstybingumo, politinio savarankiškumo atstatymas neturi laukti, kol bus išspręsti visi ekonominio savarankiškumo klausimai. Tuo mes įsitikinom eidami jau pirmuosius žingsnius į Lietuvos savarankiškumą. Valstybingumo atstatymas kaip tik sustiprins mūsų pozicijas, žengiant ir ekonominio savarankiškumo keliu.

Gerbiamieji deputatai! Nusikalstamas Lietuvos inkorporavimo į TSRS sudėtį 1940 metais aktas neturi senaties termino. Nei tada, nei dabar niekas kitiems nedavė, nei ateityje negali duoti teisės dalyti ir atėjus iš svetur valdyti mūsų iš protėvių paveldėtą šalį, jos žemę ir turtus. Mes privalome atkurti Lietuvos valstybingumą, grąžinti lietuvių tautai priklausančią tėvų žemę ir palikti ją mūsų vaikams bei anūkams gyventi ir saugoti.“[631]

Pacituosime tik nedidelę dalį kalbų, pasakytų posėdyje dėl tų sutarčių ir slaptųjų protokolų.

630 *Žinios*, 1990, nr. 8-182.

631 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 48–49.

Deputatas J. Nekrošius: „Mūsų akyse nusilpo slaptųjų protokolų šėtoniška jėga, blanksta neteisėti 1940 m. Liaudies seimo nutarimo brūkšniai, dūlėja archyvuose pseudomoksliniai traktatai, teigę imperinės laimės rojų, griūna stabai ir paminklai, statyti ant ašarų, kraujo ir kankinių kapų. Bundanti ir mąstanti tautos atmintis galinga. <...> Parlamento komisija, kurioje ir man teko dirbti, remdamasi faktais ir dokumentais, istorikų ir teisininkų nuomone, stengėsi išryškinti lemiamas istorijos linijas ir pateikia savo išvadas. Nedidelis lapelis, kurį jūs turite, pakilo prieš milijonais tiražuojamą melą, prieš tūkstančius straipsnių ir nutarimų, prieš enciklopedijas, švenčių scenarijus, ilgametę politinę demagogiją.“[632]

TSRS liaudies deputatas V. Landsbergis: „Šitas nutarimas yra esminis žingsnis mūsų kelyje, kuris vadinasi Lietuvos valstybinio suvereniteto teisių atgavimas – sąmoningas, valingas teisių atsiėmimas. Teises turime įvardinti, būtina įvardinti, atmetant buvusį ar tebesamą neteisėtumą. Po to jau seka realūs žingsniai: susitarimai, derybos, nepriklausomybės realizavimas. Mes daugeliu aspektų kalbame apie nepriklausomybę ir kaip į ją yra einama, ir kaip turėtų būti einama <...>, ryškėja vis dėlto visuotinis įsitikinimas, kad politiniai žingsniai turi būti daromi labai aiškūs, apibrėžti, be išlygų. Štai čia ir yra toksai žingsnis – šito nutarimo projekto pavidalu jums pateiktas.“[633]

Lietuvos demokratų partijos atstovas P. Pečeliūnas: „<...> šiandieninis, tas nutarimas, kurį jūs, gerbiamieji deputatai, priimsite, gal nė kiek ne mažesnės svarbos, kada norėsime, galbūt sekančioje sesijoje, skelbti valstybingumo atstatymą, nes čia yra viskam pagrindas. <...> Šitas jūsų žingsnis bus tikrai istorinis. Tai bus ne mažiau svarbus žingsnis, kaip kad būtų pakartojimas, kad Lietuva atkuria savo nepriklausomybę be jokių išlygų. Nesidairykime į Maskvą. Ar mes tokį nutarimą priimsime, ar kitokį – vis tiek Maskva bus nepalanki, vis tiek jinai blokuos mus, mūsų nepriklausomybę ir, žodžiu, jeigu mes patys neišdrįsime šiandien tiesiai šviesiai, teisingai pasisakyti tuo klausimu, teisingai konstatuoti, – tai to už mus niekas nepadarys. Kitaip sakant, reikia labai aiškiai, konkrečiai nusakyti Lietuvos politinį statusą.“[634]

Deputatas H. Zabulis: „<...> dokumentas yra tikrai labai svarbus, principinis, jo lietuvių tauta laukia, ir mes turime jį priimti. <...> mes turime išreikšti savo tvirtą

632 *Ten pat*, p. 53.

633 *Ten pat*, p. 55.

634 *Ten pat*, p. 58–59.

nuomonę, kad galų gale ir didžioji valstybė, kuri aneksavo Lietuvą, turi apšvarinti savo sąžinę ir pasakyti istorinę tiesą, – kad rugpjūčio 3 dienos įstatymas yra neteisėtas.“[635]

Deputatas A. Laurinčiukas: „Reikia pasakyti visą teisybę atvirai ir neužmiršti dar to fakto, kad iš to, kokį mes priimsime dokumentą, apie mus spręs demokratinės ir civilizuotos tautos ir valstybės. <...> Mes turime akcentuoti svarbiausią dalyką – kad Lietuva yra pasiryžusi ne tiktai pasmerkti tuos paktus, bet ir pradėti derybas. <...> Mes turime kalbėti taip, kaip yra – nežengti pusės žingsnio, nes paskiau dėl to pusės žingsnio galima susilaukti daug nepatogumų. <...> Esu įsitikinęs, kad mes, dirbdami paskutinėje sesijoje, turime galimybę šiandien ištaisyti kai kurias praeities klaidas ir vieningai, kad visas pasaulis žinotų, priimti tą dokumentą <...>.“[636]

Nutarimas su redakciniais pakeitimais buvo priimtas. Visų pirma buvo patvirtintos Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1939 metų Vokietijos–TSRS sutartimis ir jų pasekmėms tirti išvados. Konstatuota, kad 1940 m. liepos 14–15 d. Liaudies seimo rinkimai vyko pažeidžiant Lietuvos Konstituciją. Pasmerkta agresija prieš Lietuvą, jos okupacija ir aneksija kaip tarptautiniai nusikaltimai, kuriuos 1940 metais įvykdė stalininė TSRS, realizuodama savo 1939 metų slaptuosius susitarimus su hitlerine Vokietija. Atsižvelgta į tai, kad TSRS liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. gruodžio 24 d. nutarimu šiuos slaptuosius susitarimus pripažino teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento.

Siekdama likviduoti šių susitarimų pasekmes Lietuvai ir atkurti pažeistas Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos teises, kurias Tarybų Rusija amžiams pripažino 1920 m. liepos 12 d. Tarybų Rusijos ir Lietuvos taikos sutartimi, Aukščiausioji Taryba nutarė:

1. Paskelbti, kad Lietuvos Liaudies seimo 1940 metų liepos 21 dienos Lietuvos įstojimo į TSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti.

2. Pareikšti, kad TSRS 1940 metų rugpjūčio 3 dienos įstatymas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą“, grindžiamas Liaudies seimo 1940 metų liepos 21 dienos deklaracija, yra neteisėtas ir Lietuvos juridiškai nesaisto.

635 *Ten pat*, p. 60.

636 *Ten pat*, p. 61–62.

3. Pasiūlyti Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungai pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo.

1990 m. vasario 14 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Respublikoje ir Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“[637]. Šis nutarimas buvo priimtas vadovaujantis prieš tai minėtu Aukščiausiosios Tarybos nutarimu „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“.

Pranešimą šiuo klausimu perskaitė Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos prie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas advokatas Valerijonas Šadreika[638]. Pranešėjas, pateikdamas aibę duomenų apie karinės tarnybos funkcionavimo problemas, apibendrino: „<...> susiformavo dvi nuomonės. Pirmoji, tai yra visuomenės, drąsiai iškėlusios naujas kareivių tragedijas. Antroji – tai armijos atstovų, bandančių įvykius lokalizuoti, įrodinėjančių, jog tai esą pavieniai atvejai, jog visos negerovės ateinančios tik iš civilinio gyvenimo.“

Pranešime konstatuota, kad 1989 m. rugsėjo 29 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Respublikos piliečių karinės tarnybos“ neįgyvendintas dėl TSRS gynybos ministerijos užsispyrimo: „Šios ministerijos vadovybė ne tik kategoriškai prieštarauja mūsų Respublikos reikalavimams, kad Lietuvoje būtų atkurti nacionaliniai kariniai junginiai, bet ir nenori tartis su Respublikos Ministrų Taryba dėl to, kad Respublikos piliečiai tarnautų Respublikos teritorijoje arba laikinai Pabaltijo karinėje apygardoje, kad būtų nutrauktas Lietuvos TSR piliečių šaukimas į Gynybos ministerijai nepavaldžias statybos dalis ir būtų, pagaliau, sprendžiamas klausimas dėl statybos dalių kaip tokių panaikinimo.“

Kadangi TSRS institucijos ignoruoja visus Lietuvos pasiūlymus dėl karinės tarnybos, pranešėjas siūlė radikalias priemones, kurių turėtų imtis Aukščiausioji Taryba, Ministrų Taryba:

– nutraukti, nebesiųsti Lietuvos karo prievolininkų į karines stovyklas kitose respublikose, kur mokymo pretekstu jie dirba sezoninius žemės darbus arba visiškai nesusijusius su valstybės gynimu;

637 *Žinios*, 1990, nr. 8-194.

638 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 340–344.

– šioje sesijoje sustabdyti TSRS įstatymo „Dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus“ kai kurių straipsnių bei daugelio Baudžiamojo kodekso straipsnių galiojimą;

– sustabdyti TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymo galiojimą Lietuvoje;

– pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos bei kitų įstatymų nuostatas, susijusias su karine tarnyba bei karinėmis prievolėmis.

Visais šiais klausimais Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisija jau buvo parengusi ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui įteikusi atitinkamų teisės aktų projektus. Po neilgai trukusių peripetijų dėl tų projektų likimo prasidėjo diskusijos dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso ir piliečių karinės tarnybos. Prisiminkime bent pagrindinius tų diskusijų fragmentus[639].

Deputatas A. Macaitis: „Daugiau delsti ir taikytis su esama padėtimi, aš manau, mes negalime. <...> jau įrodyta, kad 1940 metais Tarybinė armija okupavo Lietuvą. <...> konkrečiai siūlau <...> tarpvalstybiniu lygiu, t. y. tarp TSRS ir Lietuvos nustatyti Tarybinės armijos Lietuvoje statusą: arba ji bus išvesta, arba ribotam jos kontingentui bus patikėtos Lietuvos teritorijos išorinės gynybos funkcijos. <...> Kol bus parengtas toks susitarimas, sustabdyti Lietuvos piliečių šaukimą tarnauti ar mokymams į Tarybinę armiją, taip pat nedelsiant sustabdyti atitinkamų LTSR Konstitucijos ir LTSR baudžiamojo kodekso straipsnių bei kitų įstatymų, susijusių su tarnyba armijoje ir jos vengimu, veikimą.“

TSRS liaudies deputatas J. Olekas: „Mums, atrodo, reiktų <...> galvoti kurti Lietuvos karinius padalinius. Juo labiau, kad apie tokią galimybę kalbėjo ir jūsų kolega, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas generolas Krivošejevas rugsėjo mėnesio sesijoje. <...> turėtų būti realus kitas kelias – tai vienaip ar kitaip transformuoti karines pajėgas į Lietuvos karines pajėgas. Nebūtinai galbūt, kad tai būtų kariuomenė, tai galėtų būti ir vidaus reikalų armija, ir pasienio policija.“

J. Olekas siūlė imtis konkrečių veiksmų: pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos 61 straipsnį ir vietoje „TSRS“ įrašyti „Lietuvos TSR“; sudaryti Aukščiausiosios Tarybos komisiją piliečių karinės tarnybos reikalams; sudaryti delegaciją deryboms su TSRS dėl TSRS kariuomenės statuso Lietuvoje ir jos išvedimo iš Lietuvos; pavesti Ministrų

639 *Ten pat*, p. 349–371.

Tarybai parengti imigracijos įstatymą; įpareigoti Vidaus reikalų ministeriją pasiruošti priimti pavasarinio šaukimo jaunuolius tarnybai Vidaus reikalų ministerijos specdaliniuose; atsisakyti išduoti TSRS karinei prokuratūrai Lietuvos TSR jaunuolius, tarnavusius TSRS ginkluotosiose pajėgose ir dėl smurto pavartojimo prieš juos palikusius šiuos dalinius.

Lietuvos moterų sąjungos pirmininkė Vidmantė Jasukaitytė, apibūdindama situaciją, kurioje atsiduria Lietuvos jaunuoliai karinėje tarnyboje, kalbėjo: „Iš tikrųjų yra realus pavojus. Jis kiekvieną dieną vis didesnis mūsų vaikams, ten tarnaujantiems. <...> jie yra įkaitai šiuo metu armijoje dėl to, kas vyksta Lietuvoje. Tie procesai yra nesustabdomi, ir įkaitų padėtis, aišku, kiekvieną dieną blogės. <...> Man atrodo, kad šį pavasarį turi įvykti lemiamas mūsų tautos, liaudies santykių su Ginkluotosiomis pajėgomis pasikeitimas." V. Jasukaitytė siūlė nedelsiant sukurti laikinąjį valstybinį komitetą, kuris rūpintųsi 1990 metų pavasarinio bei rudens šaukimu į kariuomenę ir kitais karinės tarnybos klausimais: parengtų ir įtvirtintų realybėje visiškai naują karinės tarnybos ir TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso koncepciją; parengtų TSRS karinių dalinių dislokavimo planą; sukurtų veiksmingą teisinį mechanizmą, kuriuo remiantis būtų užtikrinamos pašauktinių teisės; apginti Lietuvos piliečius, kurie atlieka karinę tarnybą ir yra diskriminuojami.

Deputatas K. Motieka reikalavo nedelsiant priimti Aukščiausiosios Tarybos nutarimą, kurį jis teikė jau pirmąją Aukščiausiosios Tarybos sesijos dieną, ir konstatuoti, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Lietuvos TSR teritorijoje yra neteisėtas. Reikėtų paskelbti, kad bet kurie TSRS ginkluotųjų pajėgų veiksmai, kliudantys Lietuvos TSR įstatymų leidžiamajai ir vykdomajai valdžioms vykdyti savo funkcijas, bus vertinami ir reikš naują agresijos aktą prieš Lietuvą ir jos gyventojus.

Deputatas R. Ozolas: „Tas nutarimas, kuris yra priimtas dėl 40-ųjų metų seimo ar įstatymo dėl priėmimo į Tarybų Sąjungą, nėra tiesioginis. Jis turi būti išverstas į teisinę kalbą. Ir po to jis yra, tiesą sakant, vietos nuvalymas nepriklausomybės aktui skelbti. Kol mes šito nesame padarę, mes privalome padaryti kažkokius sprendimus, suteikiančius konstitucinius įgaliojimus toms mūsų komisijoms, kurios ves derybas. Todėl manau, kad nutarimo projektas dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų Lietuvos teritorijoje yra labai normalus ir labai nekaltas aktas. Be reikalo mes jį taip jautriai priimame.

Buvimas Lietuvos teritorijoje iš tiesų yra neteisėtas, bet jis pagal šitą formuluotę nereikalauja išvedimo, nedelsiamo, tiktai konstituciškai nubrėžia statusą. Statusas gi praktiškai turi būti įvardintas naujais terminais. Šituos terminus ir turi nustatyti vyriausybinė komisija."

Aukščiausiosios Tarybos nutarimo galutinė redakcija parengta dalyvaujant ir diskusijose kalbėjusiems deputatams bei Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nariams. Apie tai informavo Prezidiumo narys, Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos narys J. Antanaitis. Apibendrinant išvada buvo tokia: „<...> siekiama suformuluoti politinį požiūrį į armiją ir iškelti tikslus, susijusius su šios sesijos Aukščiausiosios Tarybos vasario 7 dienos nutarimu, skelbiančiu, jog Lietuvos įstojimas į TSRS yra neteisėtas. <...> Nežiūrint politiškai svarbių formuluočių, mūsų nuomone, nutarimas yra radikalus. Buvo stengiamasi vengti aštrių, šokiruojančių žodžių, posakių, kurių buvo ankstesniuose nutarimo projektuose. <...> norėjome kiek galėdami nepažeisti diplomatinės etikos."[640]

Baigiant nutarimo projekto svarstymus buvo atskirai balsuojama dėl pasiūlymų sustabdyti daugelį Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso ir Administracinių teisės pažeidimų kodekso straipsnių, kuriuose numatyta atsakomybė už karinės tarnybos sistemos taisyklių pažeidimus. Šioms iniciatyvoms nepritarta, o už jas balsavo tik keturi deputatai.

Priimto Aukščiausiosios Tarybos nutarimo preambulėje pažymėta, kad vadovaujamasi Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 7 d. nutarimu „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo", kuriame paskelbta, kad Lietuvos Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. Lietuvos įstojimo į TSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti, o TSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą" yra neteisėtas ir Lietuvos juridiškai nesaisto.

Konstatuota, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Lietuvos TSR teritorijoje yra juridiškai neapibrėžtas.

Nutarta sudaryti valstybinę komisiją ir pavesti jai iki 1990 m. balandžio 1 d. parengti pasiūlymus dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Lietuvos TSR, dėl Respublikos

640 *Ten pat*, p. 408–409.

piliečių karinės bei alternatyvios (darbo) tarnybos ir pateikti juos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Komisijos nariai: Vidutis Barauskas, E. Bičkauskas, P. Ignotas, V. Jasukaitytė, P. Kūris, M. Laurinkus, A. Laurinčiukas, A. Macaitis, J. Olekas, L. Sabutis, Laurynas Stankevičius, V. Šadreika, Antanas Vinkus, Algimantas Visockis, Vaclovas Zabarauskas, Vytautė Žilinskaitė.

Paskelbta, kad bet kurie TSRS ginkluotųjų pajėgų veiksmai, galintys trukdyti Lietuvos TSR valstybinės valdžios ir valdymo organams vykdyti savo konstitucines funkcijas, bus vertinami kaip karinis kišimasis į Lietuvos TSR vidaus reikalus.

Lietuvos TSR kariniam komisarui A. Visockiui pavesta pateikti pasiūlymus dėl Lietuvos TSR piliečių, tarnaujančių Užkaukazės respublikose, atšaukimo iš tarnybos.

Lietuvos TSR prokuroras V. Barauskas įpareigotas neperduoti TSRS karinei prokuratūrai baudžiamųjų bylų medžiagos dėl Lietuvos TSR piliečių, kurie tarnauja TSRS ginkluotosiose pajėgose ir dėl smurto prieš juos palieka karines dalis, be Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sutikimo.

Reikėtų pažymėti, kad šis Aukščiausiosios Tarybos nutarimas tartum apibendrino jau iki tol vykusią diskusiją visuomenėje apie TSRS ginkluotųjų pajėgų statusą, karinės tarnybos sistemą ir Respublikos suverenias galias šioje srityje[641].

Šiuo atžvilgiu paminėtina bent tai, kad visuomenės nusiteikimas, lūkesčiai šiais klausimais buvo išreikšti jau pirmosiose konstitucinėse projekcijose. Šioje knygoje ne kartą minėtame Mokslų akademijos parengtame Konstitucijos projekte skelbta: „Tėvynės gynimas priklauso prie svarbiausių valstybės funkcijų ir yra visos liaudies reikalas. Lietuvos TSR yra visuotinė karinė prievolė. Valstybės teritorijos neliečiamybei nuo agresijos ginti sukuriamos Lietuvos TSR nacionalinės karinės formuotės Lietuvos TSR arba susitarus su kitomis respublikomis – Pabaltijo regiono karinės apygardos teritorijoje.“ Ši pozicija buvo besąlygiškai remiama ir atsispindėjo visuomenės apklausose, pasiūlymuose dėl Konstitucijos projekto.

Vis didėjant žmonių nepasitenkinimui esama karinės tarnybos sistema, gausėjant žinių apie vadinamuosius nestatutinius santykius, Aukščiausiosios Tarybos

641 Žr. Žilys J. 1992 m. birželio 14 d. referendumo istorinės politinės prielaidos. I. SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso, karinės tarnybos klausimas atgimstančioje Lietuvoje 1988–1990 metais. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2016, nr. 2 (16), p. 10–34.

Prezidiumas 1989 m. gegužės 3 d. priėmė sprendimą įsteigti visuomeniniais pagrindais veikiančią Respublikos jaunuolių karinės tarnybos komisiją prie Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo[642].

Komisijai pavesta nagrinėti jaunuolių rengimą karinei tarnybai, stebėti jų šaukimą į kariuomenę, domėtis karinės tarnybos sąlygomis, palaikyti ryšius su kariniais daliniais ir jaunuolių tėvais, dalyvauti tiriant nestatutinius santykius, sprendžiant karinę tarnybą atlikusių jaunuolių mokymosi, darbo, buities klausimus.

Komisijos iniciatyva karinės tarnybos problemos pagaliau svarstytos 1989 m. rugsėjo 29 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos tryliktoje sesijoje. Tada pirmą kartą oficialiai konstatuota, kad tarp tikrosios karinės tarnybos karių paplito nestatutiniai santykiai, tarpnacionaliniai nesutarimai, dėl konfliktinių situacijų kariai palieka karines dalis, nemažai jaunuolių grįžta iš armijos fiziškai traumuoti, ligoti ir psichiškai nesveiki.

Tada priimtame nutarime[643] Aukščiausioji Taryba pasiūlė TSRS Aukščiausiajai Tarybai įpareigoti TSRS gynybos ministeriją, taip pat pavedė Lietuvos TSR Ministrų Tarybai nedelsiant pradėti tartis su šia ministerija, kad:

a) nuo 1990 metų Lietuvos TSR piliečiai, jeigu jie pageidauja, tarnautų Lietuvos TSR teritorijoje, o jeigu nėra tokios galimybės – Pabaltijo karinėse apygardose;

b) Lietuvos TSR teritorijoje būtų atkurti nacionaliniai kariniai junginiai, kuriuose tarnautų Lietuvos TSR piliečiai;

c) būtų nutrauktas Lietuvos TSR piliečių šaukimas į TSRS gynybos ministerijai nepavaldžias statybos dalis; būtų sprendžiama dėl statybos dalių, kaip tokių, ateityje panaikinimo;

d) suluošintiems armijoje jaunuoliams bei žuvusiųjų armijoje jaunuolių tėvams suteikti realią pagalbą – padidinti jiems pensijas, kompensacijas ir numatyti kitas papildomas lengvatas.

Kreiptasi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą, kad būtų peržiūrėtas TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymas ir jame numatyta galimybė jaunuoliams, dėl sąžinės įsitikinimų atsisakiusiems tarnauti, atlikti kitą, alternatyvią, tarnybą.

---

642 *Žinios*, 1989, nr. 14-128.

643 *Žinios*, 1989, nr. 29-375.

Nustatyta, kad Respublikos jaunuolių pradinio karinio parengimo klausimai būtų Lietuvos TSR kompetencijoje, ir įpareigoti Ministrų Tarybą numatyti šios nuostatos praktinio realizavimo tvarką.

Sveikatos apsaugos ministerijai pavesta parengti pasiūlymus dėl ligų ir fizinių trūkumų sąrašo, pagal kurį jaunuoliai neturėtų būti šaukiami į karinę tarnybą.

Dokumente pabrėžiama, kad TSRS gynybos ministerija pagal Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos prie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo siūlymus turi perkelti tarnauti į Lietuvos teritoriją ar į kitą vietą pašauktus Respublikos jaunuolius, kurių atžvilgiu TSRS ginkluotosiose pajėgose pasireiškia nestatutiniai santykiai, taip pat kuriems dėl neįprasto klimato, blogos sveikatos ar šeimyninės padėties tarnauti yra neįmanoma.

1989 m. rugsėjo 29–30 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos tryliktojoje sesijoje priimtas dar vienas nutarimas „Dėl Respublikos atsargos karo prievolininkų šaukimo į karines pratybas ir transporto priemonių priėmimo tam tikslui bei literinių kolonų išlaikymo“[644], kuriuo buvo siekiama spręsti aktualėjančias karinės tarnybos problemas. Tada kreiptasi į TSRS Aukščiausiąją Tarybą ir pasiūlyta:

uždrausti TSRS gynybos ministerijai šaukti atsargos karo prievolininkus į pratybas derliaus nuėmimo ir kitiems darbams, nenumatytiems TSRS visuotinės karinės prievolės įstatyme;

padaryti pakeitimus Visuotinės karinės prievolės įstatyme ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1970 m. gegužės 13 d. įsake „Dėl transporto karinės prievolės“, nustatant, kad visi darbo kolektyvų nuostoliai, susiję su minėtųjų įstatymų aktų vykdymu, būtų kompensuojami iš TSRS gynybos ministerijai skirtų lėšų;

pavesti TSRS Ministrų Tarybai spręsti literinių automobilių kolonų formavimo klausimus sutartiniais pagrindais tarp TSRS gynybos ministerijos ir Lietuvos TSR, atsižvelgiant į konkretaus miesto ar rajono liaudies ūkio poreikių tenkinimą. Išlaidos, susidariusios su literinių automobilių kolonų išlaikymu, turi būti numatomos sutartyje ir dengiamos darbo kolektyvams iš TSRS gynybos ministerijos lėšų.

1989 m. lapkričio 15 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas įpareigojo Ministrų Tarybą, Lietuvos TSR karinį komisarą, Lietuvos TSR prokurorą, Sveikatos apsaugos

644 *Žinios*, 1989, nr. 29-381.

ministeriją, Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisiją ir analogiškas komisijas miestuose bei rajonuose operatyviai reaguoti į kariuomenėje tarnaujančių Respublikos jaunuolių nusiskundimus dėl nestatutinių santykių, smurto, nenormalių tarnybos sąlygų ar blogos sveikatos ir atkakliai siekti, kad tokiems jaunuoliams būtų suteikiama pagalba, priimami neatidėliotini sprendimai[645].

1990 m. vasario 9 d. Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas[646]. Įstatymo projekto iniciatoriai – Lietuvos žurnalistų sąjunga, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. 1989 m. spalio 23 d. Prezidiumo nutarimu[647] buvo sudaryta šio įstatymo rengimo komisija: D. Šniukas – Valstybinio televizijos ir radijo komiteto pirmininkas, TSRS liaudies deputatas (komisijos pirmininkas); Zbignevas Balcevičius – „Červony štandar" laikraščio redaktorius; Mindaugas Barysas – „Tiesos" laikraščio redaktorius; A. Brazaitis – Vyriausiosios valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybos viršininkas, deputatas; A. Čekuolis – „Gimtojo krašto" laikraščio redaktorius, TSRS liaudies deputatas; Juozas Čivilis – „Mūsų gamta" žurnalo skyriaus vedėjas; V. Jemeljanovas – „Sovetskaja Litva" laikraščio redaktorius, deputatas; Česlovas Juršėnas – Ministrų Tarybos atstovas informacijai; Algimantas Kaminskas – Panevėžio rajono „Tėvynės" laikraščio redaktorius; Anzelmas Katkus – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas (komisijos pirmininko pavaduotojas); Jonas Leikauskas – Lietuvos autorių teisių agentūros viršininkas; Teklė Mačiulienė – „Kauno tiesos" laikraščio redaktorė; J. Nekrošius – Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto pirmininkas, deputatas; Bronius Raguotis – Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto spaudos žurnalistikos katedros vedėjas; Juozas Sinkevičius – Aukščiausiojo teismo pirmininko pavaduotojas; V. Sinkevičius – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjo pavaduotojas; Ipolitas Skridla – „Periodikos" laikraščių ir žurnalų susivienijimo direktorius; Vitas Tomkus – „Respublikos" laikraščio redaktorius, TSRS liaudies deputatas; Steponas Umbrasas – teisingumo ministro pavaduotojas; Gedvidas Vainauskas – „Komjaunimo tiesos" laikraščio redaktorius; Juozas Vaitkus – „Vyturio" leidyklos direktorius, Lietuvos leidėjų asociacijos prezidentas.

645 *Žinios*, 1989, nr. 34-470.

646 *Žinios*, 1990, nr. 7-163.

647 *Žinios*, 1989, nr. 3-400.

Apibūdindamas įstatymo projektą Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Valstybinio televizijos ir radijo komiteto pirmininkas D. Šniukas kalbėjo: „Lietuvos spauda, užgimusi XVIII amžiaus vidury, nuėjo nepaprastai sunkų erškėčių kelią .<...> Ją draudė ir persekiojo carizmas, kaip sakysim „Aušrą“ ir „Varpą“, ji buvo spausdinama pogrindyje, užsieniuose. Daug jos bendradarbių knygnešių kentėjo Sibiro tremtį, ne vienas už ją atidavė savo sveikatą ir gyvybę. Prisiminkime Antaną Baranauską: „Anei rašto, nei druko mums turėt neduoda, tegul sako, bus Lietuva ir tamsi, ir juoda.“[648]

Tada dar funkcionavusio, bet jau nebetenkančio galių Vyriausiosios valstybinių paslapčių saugojimo spaudoje valdybos viršininkas, deputatas A. Brazaitis pripažino: „Ypatingai ištobulėjo ir pasiekė savo apogėjų partinė valstybinė cenzūra, susivienijusi stalinizmo ir stagnacijos metais. <...> Tuomet viskas spaudos srityje buvo galutinai sutelkta į partijos rankas, pradedant turinio režisavimu ir baigiant algų žurnalistams nustatymu. Net kas yra paslaptis, spręsdavo ne valstybiniai, bet direktyviniai organai, dažniausiai asmeniškai partinių vadovų parėdimu. Taigi šio įstatymo priėmimas bus realus žingsnis ne šiaip sau sureguliuojant spaudos ir visuomenės santykius teisiniu pagrindu, bet tikras spaudos, televizijos ir radijo sugrąžinimas valstybei ir visuomeninėms organizacijoms, atstatymas teisės leisti net privačius leidinius.“[649]

Deputatas J. Nekrošius, apibūdindamas svarstomo įstatymo projekto vaidmenį atgimstant viešumo dėsniui visuomeniniame ir valstybiniame gyvenime, kalbėjo: „Spaudos įstatymas reikalingas šiandien. <...> Kur ne kur, o spaudoje atsinaujinimas visuotinas. <...> jau užregistruota daugiau kaip 260 naujų ar atkurtų leidinių. Paskutinis iš solidesnių, pasiekęs skaitytojus šią savaitę – „Šiaurės Atėnai“. Dabar Lietuvoje leidžiama per 400 laikraščių, žurnalų, biuletenių, informacinių, reklaminių ir kitokių spaudinių. Iniciatyva liejasi per kraštus, kuriasi žurnalistų kolektyvai. Iniciatyvos dėka surandamas popierius, iš valstybinių išteklių skiriama tik prenumeruojamiems leidiniams.“[650]

Vertindamas visuomeninį poreikį sukurti iš esmės naują, demokratijos dėsnių sąlygojamą spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių funkcionavimo teisinį

---

648 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 155.

649 *Ten pat*, p. 159–160.

650 *Ten pat*, p. 161–162.

reguliavimą, deputatas J. Paleckis samprotavo: „Visi prisimename, kad iš Maskvos automatiškai perkelto į Lietuvos dirvą Glavlito instrukcijos praktiškai pavertė mūsų spaudos peizažą vienspalve dykuma. <...> Taigi cenzūros nebeturime, nebeturėsime ir tikiuosi, kad mūsų jaunesnieji vaikai ir anūkai tik iš knygų, iš memuarų pažins šitą keistą užsienietišką žodį <...>."[651]

Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymo priėmimas vyko sklandžiai. Už balsavo 232 deputatai, prieš nebuvo, vienas susilaikė[652].

Prisiminsime įstatymo pagrindinių nuostatų, kurios lėmė visą šio teisės akto teisinį reguliavimą, turinį:

– piliečiai turi teisę laisvai ir nekliudomai reikšti savo pažiūras, nuomonę, skleisti žinias spaudoje ir kitose masinės informacijos priemonėse, gauti iš jų objektyvią informaciją kiekvienu valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimu. Masinės informacijos priemonės laisvos ir necenzūruojamos. Kišimasis į jų veiklą rengiant ir skleidžiant informaciją yra neleistinas;

– masinės informacijos priemonės laisvai rengia ir skleidžia informaciją. Savo veikloje jos vadovaujasi humanizmo, lygybės, tolerancijos, pagarbos žmogui ir kitomis bendražmogiškomis vertybėmis, padeda plėtoti demokratiją ir viešumą, skatinti visuomenės ir valstybės pažangą;

– valstybinės, politinės, visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai, jų vadovai teikia informaciją masinės informacijos priemonėms, išskyrus informaciją, kuri yra neskelbtina pagal įstatymą;

– masinės informacijos priemonė privalo laikytis įstatymų aktų, reglamentuojančių valstybinės kalbos vartojimą, rūpintis jos kultūra; tautinėms mažumoms įstatymo nustatyta tvarka garantuojama teisė gauti, rengti ir platinti informaciją jų gimtąja kalba;

– steigti masinės informacijos priemones turi teisę Respublikos valstybinės, politinės, visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai, kūrybinės sąjungos ir mokslo draugijos, religinės, kooperatinės ir kitos organizacijos, taip pat pilnamečiai Lietuvos TSR piliečiai, gyvenantys Lietuvoje;

---

651 *Ten pat*, p. 164.

652 *Ten pat*, p. 178.

– dauginti ir platinti paskelbtą spausdintą ar kitą informaciją leidžiama tik tuo atveju, jeigu nepažeidžiamos autoriaus, taip pat leidėjo teisės ir teisėti interesai. Padaugintoje informacijoje turi būti nurodyta, iš kokio šaltinio informacija yra padauginta, kas ir kada tai padarė, taip pat dauginimo vieta (adresas);

– valstybinės, politinės, visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai, asmenys turi teisę paneigti masinių informacijos priemonių paskelbtas žinias, kurios neatitinka tikrovės, žemina jų garbę ir orumą. Šios priemonės privalo nedelsdamos paskelbti spaudoje arba kitokiais būdais išplatinti paneigimą, jeigu ji negali įrodyti, kad paskelbta informacija atitinka tikrovę. Galutinai tokius ginčus turėjo spręsti teismas;

– žurnalisto teisės: rinkti informaciją ir ją skelbti; atsisakyti rašyti ir skelbti savo publikacijas, prieštaraujančias jo įsitikinimams; nepasirašyti medžiagos, kurią jis pateikė, jei šios medžiagos turinys redakcinio rengimo metu buvo iškraipytas. Trukdyti žurnalistui vykdyti savo profesinę pareigą neleidžiama;

– už neregistruotos masinės informacijos priemonės produkcijos gaminimą bei platinimą, informacijos šaltinio paslapties pagarsinimą, trukdymą žurnalistui vykdyti savo profesinę pareigą, atsisakymą teikti žurnalistui informaciją, už žinių, neatitinkančių tikrovės, žeminančių žmogaus garbę ir orumą, skleidimą, už valstybinių ar kitų įstatymo saugomų paslapčių skelbimą kalti asmenys atsako pagal įstatymus;

– paskleidus be asmens sutikimo informaciją apie jo asmeninį gyvenimą ar tikrovės neatitinkančias žinias, žeminančias jo garbę ir orumą, teismo sprendimu atlyginama padaryta moralinė žala.

Vykdant Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą Ministrų Taryba nedelsiant nutarimu[653] panaikino Vyriausiąją valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybą prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos ir įsteigė Spaudos kontrolės valdybą prie Vidaus reikalų ministerijos. Būtent šiai ministerijai buvo pavesta įstatymo nustatyta tvarka registruoti masinės informacijos priemones ir užtikrinti deramą neskelbtinos informacijos priežiūrą.

653 *Žinios*, 1990, nr. 8-210.

1990 m. vasario 13 d. Archyvų įstatymas[654]. Apibūdinant, kaip šis teisės aktas buvo rengiamas ir priimamas, visų pirma reikėtų pažymėti, kad archyvų teisinis statusas, apskritai archyvų klausimas buvo ta aktualija, kuri besąlygiškai siejosi su viešumo dėsniu visuomeninėje ir valstybinėje veikloje, su visuotiniu poreikiu žinoti apie istorinius faktus, kurie vis dar buvo slepiami. Visuomenė vis valingiau reikalavo, kad būtų atvertos neprieinamų slaptųjų archyvų saugyklos.

1988 m. birželio 23 d. vykusiame Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susitikime su kompartijos, administracijos vadovais ir kitais aukščiausio rango veikėjais A. Žebriūnas kalbėjo, kad Sąjūdžiui rūpi 1940 metų dokumentai, prie kurių negali prieiti net istorikai: „Šie ir kiti dokumentai liečia ne tik mūsų visuomenę, bet ir kiekvieną mūsų atskirai. Laikas paskelbti pačius skaudžiausius Lietuvos istorijos laikotarpius liečiančius dokumentus. Nes ateis laikas, kai reikės rasti bendrą kalbą su liaudimi. Atidėlioti šio sprendimo jau nebegalima.“[655]

Archyvų fonduose ir išskirtinai Valstybės saugumo komitete bei Vidaus reikalų ministerijoje sukauptų dokumentų prieinamumo problema tapo ypač aktuali, kai įsikūrė Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti (pirmininkas J. Juzeliūnas). Vienas jos uždavinių buvo „rūpintis archyvinės medžiagos, liečiančios stalinizmo nusikaltimus, publikavimu“[656]. Šių temų viešo nagrinėjimo nebegalėjo blokuoti ar išvengti nei kompartija, nei egzistavusi administracija.

Apie tai prabilta jau pirmuosiuose Sąjūdžio organizuotuose didžiuosiuose mitinguose. Štai rugpjūčio 23 d. Vingio parke vykusiame protesto mitinge prieš Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties (Molotovo–Ribentropo pakto) pasirašymą J. Marcinkevičius siūlė į šio susirinkimo rezoliuciją įrašyti reikalavimą „įstatymu nustatyti dokumentų įslaptinimo laiką – tokį, koks priimtas demokratinėse pasaulio valstybėse. <...> Atidaryti visų archyvų duris mokslininkams, literatams, žurnalistams ir visiems, besidomintiems istorija. <...> Išleisti papildomą „Lietuvos TSR istorijos šaltinių“ tomą, kuriame be ideologinės politinės prievartos būtų pateikti dokumentai apie naujausią mūsų krašto istoriją.“[657]

654 *Žinios*, 1990, nr. 8-188.

655 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 3 d.

656 *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 25 d.

657 Istorinės tiesos diena. *Atgimimas*, 1988 m. rugsėjo 16 d.

Spalio 22–23 dienomis vykusio Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo dokumentuose buvo suformuluota ir paskelbta Sąjūdžio pozicija dėl lietuvių tautos istorinio paveldo išsaugojimo ir konkrečiai dėl archyvų saugyklose esamos medžiagos paviešinimo. Sąjūdžio bendrojoje programoje skelbta, kad teisinėje valstybėje nė viena įstaiga ar organizacija negali rinkti apie asmenį tokios informacijos, su kuria šis asmuo negalėtų susipažinti ir, reikalui esant, apskųsti įstatymo numatyta tvarka. Kartu pažymėta, kad piliečiai turi gauti informaciją visuomeniniais ir valstybiniais klausimais, jeigu jie nėra paskelbti valstybine paslaptimi. Programoje pabrėžta, jog Sąjūdis sieks, kad visi Lietuvoje esantys archyvai priklausytų respublikos jurisdikcijai, rūpinsis susigrąžinti išgrobstytus ir išblaškytus fondus, perkelti į Lietuvą išeivijos archyvus[658].

Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti 1989 m. sausio 26 d. kreipėsi į Lietuvos kompartijos Centro komiteto pirmąjį sekretorių A. Brazauską dėl nenormalios padėties, kai respublikos archyvuose tebėra įslaptinti su stalinizmo padariniais Lietuvoje susiję dokumentai. Komisijos vadovai J. Juzeliūnas ir M. Laurinkus pabrėžė, kad tokia padėtis negali ilgiau tęstis, nes ji trukdo „teisingumui įsigalioti ir diskredituoja oficialią destalinizavimo politiką“, o archyvų slėpimas nuo visuomenės gali būti suvoktas kaip netiesioginis stalinizmo politikos ir jos vykdytojų gynimas. Kreipimesi akcentuota, kad visų archyvų prieinamumas moksliniam ir specialiam tyrimui yra būtina sąlyga istorinei tiesai atskleisti ir teisingumui atstatyti. Komisija perspėjo, kad padėčiai su archyvais nepasikeitus, bus viešai paskelbta apie tai, jog komisija negali užtikrinti savo veiklos ir vadovausis tik jos disponuojama medžiaga, kurią teiks teismams[659].

Archyvų klausimas iškeltas Rašytojų sąjungos ir Mokslų akademijos Istorijos instituto atvirame partiniame susirinkime „Pokario Lietuva: visuomenės ir literatūros situacija“ 1989 m. balandžio 4 d. Be visų kitų politinio gyvenimo vertinimų ir keliamų uždavinių, kurie turi būti sprendžiami, susirinkimo nutarime akcentuota, kad „<...> būtina panaikinti apribojimus naudotis Partijos istorijos instituto prie LKP CK visais archyvais, įpareigojant Mokslų akademijos Istorijos institutą artimiausiu metu parengti ir išleisti istorinių archyvinių dokumentų rinkinį „Stalinizmas Lietuvoje

658 *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*, p. 205–212.

659 *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. vasario 23 d.

1944–1953 metais“, taip pat paskelbti visuotinio rašytojų susirinkimo 1946 metais stenogramą. LKP CK turi be kompromisų reikalauti, kad būtų prieinami Maskvos archyvai (tarp jų VKP (b) CK biuro Lietuvai fondai) ir besąlygiškai atslaptinti. <...> Būtina panaikinti draudimus istorijos tyrinėtojams, rašytojams, žurnalistams susipažinti su valstybės saugumo ir vidaus organų archyvais.“[660]

Birželio 12 d. Vilniuje, Profsąjungų rūmuose, įvyko Vilniaus tremtinių draugijos konferencija „Lietuva tremtyje“, kurioje dalyvavo TSRS liaudies deputatai, istorikai, tremtinių ir kitų visuomeninių organizacijų atstovai. Daugelio pranešėjų, kalbėjusiųjų žvilgsniai krypo į archyvus. Konferencijoje priimta rezoliucija, joje suformuluotos esminės stalinizmo nusikaltimų atskleidimo, represuotų žmonių reabilitavimo procedūrų nuostatos. Kai kurios iš jų paminėtinos išskirtinai: viešai pasmerkti nusikalstamų trėmimo ir kitų represinių akcijų ideologus, organizatorius ir aktyvius vykdytojus; sudaryti galimybę naudotis visa archyvine medžiaga apie stalinizmo nusikaltimus Lietuvoje 1940–1952 ir vėlesniais metais. Ši medžiaga turi būti prieinama nukentėjusiems, jų šeimų nariams, tyrinėtojams ir organizacijoms; tremtis, kaip labai svarbus lietuvių tautos istorijos puslapis, turi tapti mokslinių tyrimų objektu; sudaryti ir skelbti sąrašus tų žmonių, kurie padėjo tremtiniams ir politiniams kaliniams. Konferencijoje, berods, pirmą kartą iškeltas ir platesnis klausimas – pareikalauta pervesti Vidaus reikalų ministeriją, Valstybės saugumo komitetą ir respublikinę prokuratūrą į respublikos pavaldumą[661].

Archyvų klausimas apskritai ir konkrečiai – ten laikomų dokumentų, medžiagos išsaugojimo tema – labai aštriai kilo tada, kai visuomenę pasiekė žinios apie šiuose archyvuose esamų dokumentų ir bylų naikinimą.

1989 m. lapkričio 3–4 dienomis vykusioje Aukščiausiosios Tarybos keturioliktojoje sesijoje R. Ozolas viešai iškėlė archyvų klausimą ir reikalavo imtis prevencinių veiksmų, kad šis paveldas būtų apsaugotas ir išliktų: „Pastaruoju metu mus pasiekia neramios žinios, tikrą nerimą keliančios žinios apie archyvų naikinimo atvejus. Ir, sakyčiau, ypač rimtų archyvų. <...> Galiu tik pasakyti, kad sąmoningo archyvų naikinimo faktas yra tikras.“ Vadovaudamasis turima informacija, R. Ozolas siūlė nedelsiant priimti tokį „nedidelį apsauginį“ nutarimą: „Siekdama užtikrinti visų Lietuvos TSR

660 *Literatūra ir menas*, 1989 m. balandžio 15 d.

661 Konferencija „Lietuva tremtyje“. *Atgimimas*, 1989 m. birželio 29 d.

teritorijoje esančių valstybinių ir žinybinių, tame tarpe ir sąjunginio pavaldumo žinybų archyvų neliečiamumą ir saugumą pereinamuoju į visišką valstybinį suverenitetą laikotarpiu, Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba nutaria:

1. Uždrausti išvežti iš Lietuvos TSR teritorijos bet kokios žinybinės priklausomybės archyvinę medžiagą.

2. Iki bus priimtas įstatymas dėl valstybinių ir žinybinių archyvų, uždrausti visoms Lietuvos TSR teritorijoje esančioms valstybinėms ir žinybinėms įstaigoms ir organizacijoms naikinti bet kokią jų žinioje esančią archyvinę medžiagą nepriklausomai nuo numatytos jos saugojimo trukmės.

3. Nutarimas įsigalioja nuo jo priėmimo dienos.“[662]

Pasiūlęs tokį nutarimo projektą, R. Ozolas sakė neišeisiąs iš tribūnos, kol nebus balsuojama dėl šio dokumento. Toliau vyko trumpa diskusija, kurios fragmentai visapusiškiau atskleidžia iškelto klausimo politinį socialinį aktualumą.

Vyriausiosios archyvų valdybos viršininkas Vytautas Kardamavičius suskubo pareikšti, neva jam nežinoma, kad „būtų sunaikintas bent vienas dokumentas“. TSRS liaudies deputatė K. Prunskienė, pritardama R. Ozolo iniciatyvai, kartu atkreipė dėmesį į tai, jog „mus pasiekia signalai iš įmonių, kad iš Lietuvos teritorijoje esančių sąjunginio pavaldumo įmonių pradedama gabenti vertinga aparatūra ir kita įvairi technika. <...> Aš nepateikiu konkrečių faktų, bet jeigu tokie dalykai iš tikrųjų dedasi ir deputatus pasiekia konkretūs faktai, labai prašyčiau informuoti apie tai Ministrų Tarybą. Manau, kad be Ministrų Tarybos žinios šiandien, kai kalbama apie įmonių perdavimą Respublikos ūkio sistemai, turto išgabenimas yra neleistinas.“[663]

Administracijos pareigūnams kategoriškai neigiant svarbių dokumentų naikinimo faktą Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje įvyko iki tol negirdėta principinga polemika, nuomonių ir pozicijų sankirta[664].

Lapkričio 23 d., prasidedant Aukščiausiosios Tarybos penkioliktajai sesijai, K. Motieka perdavė Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojų ir septyniolikos visuomeninių organizacijų atstovų laišką, kuriame reikalaujama nedelsiant parengti

662 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 136.

663 *Ten pat*, p. 137.

664 *Ten pat*, p. 137–142.

archyvų apsaugos įstatymo projektą ir pateikti jį Aukščiausiajai Tarybai. Buvo užregistruotas R. Ozolo oficialus paklausimas dėl dokumentų naikinimo archyvuose. Posėdyje paskelbtas pil. J. Jako pareiškimas Prezidiumui, kuriame rašoma: „Manau, kad Lietuvos TSR vadovai ir dauguma deputatų pakankamai informuoti apie pasitaikančius dokumentų naikinimo ir net klastojimo faktus, kurių paneigti negalima."

Aukščiausiosios Tarybos pavedimui įgyventi Prezidiumas buvo sudaręs komisiją, kuri turėjo susipažinti su archyvų, tarp jų Valstybės saugumo komiteto, būkle. Į ją įėjo P. Ignotas, S. Imbrasas, V. Kardamavičius, M. Laurinkus, K. Motieka. Gruodžio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje S. Imbrasas bendrais bruožais apibūdino archyvų klausimą. Jis tvirtino, kad komisijos nariai susipažino su kai kurių archyvų, tarp jų ir Valstybės saugumo komiteto, darbo sąlygomis, domėjosi ten esančios archyvinės medžiagos apsauga bei naudojimosi ja tvarka, patikrino pastaraisiais metais sunaikintų dokumentų apyrašus, jų naikinimo aktus, ekspertų komisijų išvadas, kalbėjosi su aplankytų archyvų vadovais, darbuotojais.

S. Imbrasas informavo, kad Saugumo komitete, vadovaujantis atitinkamomis instrukcijomis, 1989 m. balandžio 5 d. buvo sunaikinti registracijos žurnalai, juodraščiai, vidaus susirašinėjimo ir kitokia istorinės ar operatyvinės reikšmės neturinti medžiaga. Vidaus reikalų ministerijoje dokumentai naikinti maždaug prieš dešimt dienų. Pranešėjas pažymėjo, kad archyvų veiklos organizavimo praktika, besiremianti sąjunginių žinybų nurodymais ir instrukcijomis, neatitinka respublikos visuomenės interesų ir yra keistina. Todėl komisija yra tos nuomonės, jog būtina paspartinti archyvų įstatymo rengimą ir pavesti respublikos vyriausybei pateikti svarstyti šio įstatymo projektą artimiausioje šešioliktojoje sesijoje. Komisija buvo įsitikinusi, kad turėtų būti numatytas valstybinių bei žinybinių archyvų respublikinis pavaldumas, taip pat gerokai efektyvesnės negu iki šiol visų be išimties archyvų veiklos kontrolės formos[665].

Tada visapusiškesnės diskusijos neįvyko, Aukščiausioji Taryba nutarimu[666] pavedė Vyriausybei parengti ir pateikti Aukščiausiajai Tarybai archyvų įstatymo projektą. Buvo uždrausta visoms Lietuvos teritorijoje esančioms valstybinėms ir žinybinėms įstaigoms bei organizacijoms naikinti arba išvežti bet kokius jiems priklausančius

665 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 422–424.

666 *Žinios*, 1989, nr. 36-543.

archyvinius dokumentus nepriklausomai nuo numatytos jų saugojimo trukmės, kol bus priimtas archyvų įstatymas.

Prasidėjus viešiems archyvų būklės svarstymams, aiškėjo jų veiklos teisinio reguliavimo aktualijos. Tada viešai sužinota, kad iš esmės viskas buvo reglamentuojama „centrinių" valdymo žinybų teisės aktais. Lietuvos jurisdikcija apėmė tik kai kuriuos techninius, nereikšmingus teisinius apibrėžimus.

Reikėtų priminti, kad tuo metu egzistavo valstybinis archyvinių dokumentų fondas, kurį sudarė septyni centriniai valstybiniai archyvai ir aštuoni centrinio valstybinio archyvo filialai. Valstybiniame fonde buvo saugoma daugiau kaip 6,5 milijono rašytinių dokumentų, beveik 156 tūkst. foto ir 21 tūkst. kino dokumentų, 11,5 milijono atsarginio fondo mikrofilmų kadrų negatyvų. Labai daug dokumentų buvo saugoma įvairioms žinyboms priklausančiuose archyvuose. Archyvas buvo Aukščiausiojoje Taryboje, Ministrų Taryboje. Atskiros archyvų saugyklos egzistavo Užsienio reikalų, Vidaus reikalų bei kitose ministerijose, Valstybės saugumo komitete, Mokslų akademijoje ir kitur. Komunistų partijos, komjaunimo ir kitų visuomeninių organizacijų archyvai buvo laikomi kompartijos istorijos instituto fonduose. Daug archyvinės medžiagos buvo kaupiama įmonėse ir kitose organizacijose. Vadinamojo sąjunginio pavaldumo žinybų ir organizacijų archyvai buvo uždari ir neprieinami Lietuvos mokslininkams bei kitiems tyrėjams.

Lietuvoje veikusio Valstybės saugumo komiteto archyvuose dokumentų saugojimo tvarka buvo nustatyta TSRS Ministrų Tarybos 1977 m. rugpjūčio 10 d. nutarimu ir jo pagrindu priimtu TSRS valstybės saugumo komiteto įsakymu. Pagal šiuos dokumentus buvo organizuojamas archyvinių dokumentų priėmimas, apskaita, naudojimasis jais, nustatyta dokumentų saugojimo ir jų naikinimo tvarka bei terminai. Dauguma istorinę ir praktinę reikšmę turinčios archyvinės medžiagos, pvz., baudžiamųjų bylų, nutrauktų baudžiamųjų bylų, filtracinių bylų fondai buvo saugomi nuolat. Beje, Valstybės saugumo komitete saugomų operatyvinių bylų laikymo terminai, saugojimo, išdavimo, naikinimo tvarka taip pat buvo numatyta tame TSRS Ministrų Tarybos nutarime. Šio akto pagrindu TSRS valstybės saugumo komitetas buvo patvirtinęs detalią instrukciją, pagal kurią buvo naikinama sukaupta operatyvinė medžiaga. Tai buvo visiškai slaptas archyvo fondas.

Vidaus reikalų ministerijos archyvo veiklą taip pat reglamentavo TSRS vidaus reikalų ministerijos teisės aktai. Čia buvo kaupiamos baudžiamosios bylos, ištremtų žmonių bylos ir kita vadinamojo *riboto naudojimo* archyvinė medžiaga.

1990 m. vasario 9 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pradėta svarstyti, kaip vykdomas 1989 m. gruodžio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių fondų išsaugojimo". Prieš tai prie Valstybės saugumo komiteto pastato vyko žmonių piketas – buvo reikalaujama nutraukti komiteto archyvo fondų naikinimą.

Archyvų tema įgijo daug platesnį mastą, nes buvo siejama ne tik su archyvų fondų išsaugojimu, bet ir su Valstybės saugumo komiteto statusu, jo vaidmeniu politikoje, ideologijoje, taip pat ir su komiteto vadovų atsakomybe. Visa tai buvo akcentuota deputatų pasisakymuose.

TSRS liaudies deputatas B. Genzelis kalbėjo: „Ši įstaiga veikia taip, kaip ir anksčiau, tik ne tos galimybės, o jos tradicijos. Dieve apsaugok nuo tokių. Stalinas ir jo pakalikai nieko naujo nesugalvojo, tik rafinavo istorizmo paveldėtas tradicijas. <...> Mes neteigiame, kad valstybė neturi turėti paslapčių. Bet bėda ta, kad E. Eismuntas įsitikinęs, kad jis nepavaldus parlamentui. <...> Ir vėl skaldoma visuomenė, ir kaip čia neprisiminus stalininės klasių kovos teorijos, tik naujomis sąlygomis. Todėl neturiu pagrindo tikėti generolo išsisukinėjimais, esą, jis nesikiša į ideologinius procesus, vykstančius mūsų šalyje. <...> Esu įsitikinęs, kad į dabartinius visuomeninius judėjimus nemažai infiltruota jų agentų, kurie dirba savo juodą darbą. Dėl to naikinami bei išvežami archyvai."[667] B. Genzelis siūlė ne tik aiškintis Valstybės saugumo komiteto archyvų fondų būklę, bet ir išsamiai išanalizuoti komiteto darbą, o generolą E. Eismuntą nušalinti nuo tolesnio vadovavimo šiam komitetui.

Z. Vaišvila pateikė konkretų pasiūlymą – pakeisti įstatymą dėl Ministrų Tarybos ir nustatyti, kad Saugumo komitetas priklausytų tik respublikos jurisdikcijai, o ne ir toliau būtų sąjunginio-respublikinio pavaldumo[668]. M. Laurinkus samprotavo: „<...> iš tikrųjų reikėtų pradėti mums svarstyti Saugumo komiteto pavaldumo Respublikai

667 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 180–182.

668 *Ten pat*, p. 183.

klausimą.“[669] V. Landsbergis konstatavo: „Pagrindinis konfliktas, paaštrinęs visa tai, yra Valstybės saugumo komiteto archyvų naikinimas. Mes susiduriame su melu, susiduriame su nepavaldumu Aukščiausiosios Tarybos – aukščiausiojo valdžios organo – nutarimams, ir vienintelis būdas sudrausminti šitą savivalę yra labai aiškiai parodyti datą, nuo kurios generolas E. Eismuntas yra atsakingas prieš Lietuvos teismą. <...> Atsakomybė už archyvų naikinimą turi būti kvalifikuojama ir kaip valstybinis, ir kaip kriminalinis nusikaltimas, ir kaip šiandien matome, kas vyksta Rytų Europoje, kai kur kas didesni viršininkai sėdi namų arešte ir laukia teismo už nusikaltimus Bulgarijoje, Rytų Vokietijoje ar kur kitur, tai galbūt tai bus vienintelis veiksnys, kuris sustabdys archyvų naikinimą.“[670]

Vasario 12 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje R. Ozolas informavo apie tai, kaip vykdomas Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. gruodžio 7 d. nutarimas „Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių fondų išsaugojimo“. Prieš tai R. Ozolas ir K. Motieka buvo nuvykę į Valstybės saugumo komiteto archyvą ir ten susipažino su situacija. Anot R. Ozolo, „vaizdas sukrėtė. Buvo akivaizdu, kad iš byloms saugoti skirtų patalpų yra dingę labai daug archyvinės medžiagos. Tai rodė daugybė požymių: tuščios ir pustuštės bylų saugojimo kartoninės dėžutės lentynose, kalnai tuščių kartoninių dėžučių koridoriuose, tuščios lentynos kai kuriose bylų saugojimo kamerose, visiškai tuščios kameros su tuščiomis lentynomis ir tuščios, jau kažkam pritaikytos patalpos.“

Paneigdamas argumentus, neva „naikinamos bylos neturi jokios istorinės vertės“, R. Ozolas pabrėžė, kad kiekviena tokia byla yra neįkainojamas anų metų buities pavyzdys, iššifruotų pasikalbėjimų, iš kurių kaip gyvi iškyla to meto gyvenimo vaizdai. Pagaliau tai žmonių likimo dramatiškumo ir tragiškumo dokumentai: „E. Eismuntas teigia, kad bylos naikinamos, norint apsaugoti buvusius agentus arba jų gimines. Jei taip, tai gal geriau nereikėjo žmonių luošinti verbuojant, o dabar dėtis, kad jais rūpinamasi. Mes irgi nenorim, kad bylos būtų prieinamos kam papuola <...>. Mes norim, kad bylas globotų pati griežčiausia disponavimo ir pasinaudojimo jomis tvarka. Bet mes taip pat norim, kad bylos išliktų. Kad, iškilus reabilitavimo, apsigynimo nuo šmeižto arba kitam kokiam reikalui, žmonės galėtų kreiptis į archyvus ir gauti pagalbą.“

669 *Ten pat*.

670 *Ten pat*, p. 186.

Iš pateiktos informacijos paaiškėjo, kad dokumentai buvo naikinami Valstybės saugumo komiteto kieme, jie kaip makulatūra buvo vežami į Grigiškių įmonę ir kažkur kitur. Sausio 23 d. iš komiteto kiemo su didele apsauga išvažiavo penkios mašinos ir nuvyko į Panevėžio karinį aerodromą – taip buvo įvykdytas vienas didžiausių Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto archyvų apiplėšimų.

Esant tokiai situacijai, R. Ozolas siūlė iš esmės išspręsti komiteto vadovybės klausimą – E. Eismuntas privalo atsistatydinti, taip pat ragino nedelsiant priimti Aukščiausiosios Tarybos nutarimą: sudaryti valstybinę komisiją sunaikintų ir išvežtų archyvų apimčiai nustatyti; įgalioti šią komisiją parengti pasiūlymus ir pradėti derybas su TSRS valstybės saugumo komitetu dėl pagrobtųjų archyvų atidavimo, taip pat šio komiteto dispozicijoje esančių su Lietuva susijusių bylų arba bent jų kopijų atgavimo; įpareigoti Ministrų Tarybą nedelsiant išspręsti komiteto depolitizavimo ir tolesnio vadovavimo jam klausimą; įpareigoti Ministrų Tarybą išspręsti Valstybės saugumo komiteto, kaip sąjunginės priklausomybės įstaigos, statuso panaikinimo klausimą, o prie Vidaus reikalų ministerijos įkurti padalinį, kuris rūpintųsi Lietuvos saugumo reikalais.

R. Ozolas, pažymėdamas, kad „mūsų laisvė arčiau negu kai kas būtų linkęs pagalvoti“, pakvietė deputatus „labai rimtai aptarti ir teisingai įvertinti nutarimo dėl archyvų apsaugos nevykdymą, padaryti tokius sprendimus, kurie išryškintų tiesą ir sustiprintų mūsų nepriklausomybę. Ji tikrai labai arti ir jai mes turime būti labai gerai pasirengę. Tą padaryti mes iš tiesų galime.“[671]

Svarstant archyvų klausimą vietoj E. Eismunto, kuris, pasak R. Ozolo, „darbuojasi Maskvoje, rengdamas komiteto evakavimo planą“, Valstybės komitetui atstovavo pirmininko pavaduotojas Edmundas Baltinas.

E. Baltinas, kaip ir buvo galima tikėtis, taip pat neigė archyvų naikinimo faktus, tačiau pripažino, kad „operatyvinių bylų fondas keičiasi“, nes vadovaujamasi TSRS Ministrų Tarybos patvirtina instrukcija: „Kalbant apskritai apie tą fondą, aš galiu pasakyti, kad nė viena panašaus pobūdžio žinyba visame pasaulyje savo fondų neparodo. Ir jūs puikiai tai žinote.“ Pripažindamas, kad stalininiu laikotarpiu būta teisėtvarkos pažeidimų, įvykdytų saugumo darbuotojų rankomis, jis teigė: „Galiu užtikrinti, kad dabartinė saugumo darbuotojų karta su tais nusikaltimais nieko bendro neturi ir

671 *Ten pat*, p. 267–270.

smerkia juos taip pat kaip ir visi dori žmonės. <...> mes savo iniciatyva paruošėme ir pateikėme TSRS valstybės komiteto vadovybei mūsų žinybos persitvarkymo iš sąjunginio į respublikinį pavaldumą projektą. Jame taip pat išsakyta nuomonė dėl Respublikos saugumo komiteto depolitizavimo, kadangi jis daugpartinės sistemos sąlygomis vadovautųsi vien tik įstatymais, būtų apsaugotas nuo visuomeninių ir kitų politizuotų organizacijų poveikio."[672]

Tęsiantis diskusijoms vis labiau aiškėjo, kad dauguma deputatų nelinkę priimti valingų sprendimų šiuo klausimu, o priimtame nutarime[673] konstatuota, kad Valstybės saugumo komitetas neužtikrina 1989 m. gruodžio 7 d. nutarimo dėl archyvų fondų išsaugojimo vykdymo. Todėl Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui buvo pavesta sudaryti valstybinę komisiją, kuri nustatytų Valstybės saugumo komitete sunaikintų archyvų mastą ir už tai atsakingus asmenis. Ši komisija turėjo pateikti pasiūlymus dėl išvežtųjų archyvų grąžinimo sąlygų ir parengti TSRS archyvuose esančios su Lietuva susijusios archyvinės medžiagos įgijimo projektą. Valstybės saugumo komiteto ir jo padalinių likusieji archyvai pagal įstatymą turėjo būti nedelsiant perduoti į Lietuvos valstybinio archyvo fondo priežiūros ir valdymo organų apskaitą. Dėl Valstybės saugumo komiteto pavaldumo nutarime teliko nurodymas Ministrų Tarybai „parengti pasiūlymus dėl šio komiteto statuso pakeitimo".

Archyvų įstatymo projektą pradėjo rengti iš archyvų darbuotojų, ministerijų ir žinybų atstovų, teisininkų ir kitų specialistų Ministrų Tarybos sudaryta komisija. Projektas, prieš jį pateikiant Aukščiausiajai Tarybai, buvo svarstytas Ministrų Taryboje, Aukščiausiosios Tarybos nuolatinėse komisijose, o galiausiai – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume.

Aukščiausiosios Tarybos sesijoje įstatymo projektą pristatęs Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas P. Ignotas kalbėjo apie tikslus, kurių buvo siekiama rengiant naują teisinį archyvų veiklos reglamentavimą: užtikrinti dokumentų, jau esančių valstybiniuose archyvuose, taip pat ir kituose archyvuose, išsaugojimą; rūpintis Lietuvos istorinio paveldo dokumentų paieškomis ir jų sugrąžinimu; plėsti archyvų materialinę bazę; garantuoti teisę naudotis archyviniais dokumentais ir nustatyti atitinkamas

672 *Ten pat*, p. 271–273.

673 *Žinios*, 1990, nr. 8-193.

taisykles; suformuluoti archyvų fondų valstybinės priežiūros ir valdymo organų funkcijas; sukurti vieningą informacijos sistemą apie visus archyvinius dokumentus; įtvirtinti visų subjektų, kurių žinioje yra archyvai, teises ir pareigas, užtikrinančias archyvų fondo saugojimą, kaupimą ir panaudojimą[674].

Nors įstatymo projektas nesukėlė aštresnės polemikos, tačiau buvo diskutuojama dėl kai kurių aktualijų, kurias reikėtų visapusiškiau paaiškinti ir atitinkamai patikslinti. Štai deputatas H. Jackevičius, atkreipęs dėmesį į įstatymo normą dėl istorinio paveldo dokumentų susigrąžinimo prielaidų, siūlė nurodyti, kaip bus sprendžiamas klausimas dėl kitų valstybių istorinio paveldo dokumentų, esančių Lietuvos saugyklose, grąžinimo, jeigu tai iškiltų ateityje. Deputatas aiškinosi ir dėl to, kaip bus elgiamasi su slaptais sąjunginių organų dokumentais, „kurių slaptumo kategorijas bei terminus pagal veikiančią tvarką nustato atitinkami sąjunginiai organai.“[675]

Z. Šličytė klausė, kodėl įstatymo projekto rengėjai siūlo numatyti, kad Archyvų įstatymas įsigalios tik 1990 m. rugsėjo 1 d.: „<...> jeigu padėtis iš tikrųjų tokia kritiška ir dalis archyvų naikinama, kodėl nukeliamas pusmečiui įstatymo įsigaliojimo terminas?“ Deputatė taip pat siūlė neapsiriboti nuoroda į tai, kad Archyvų įstatymą pažeidę pareigūnai ir asmenys traukiami atsakomybėn įstatymo numatyta tvarka, nes neaišku, kokia atsakomybė turima galvoje – baudžiamoji, administracinė, drausminė ar, pagaliau, moralinė. Kalbėtoja buvo įsitikinusi, kad turi būti nustatyta baudžiamoji atsakomybė, nes „archyvuose esantys dokumentai daugiausia turi valstybinę reikšmę ir apsiriboti drausmine atsakomybe arba kitokiomis poveikio priemonėmis būtų netikslinga“[676].

Priimtame Archyvų įstatyme buvo apibrėžta Lietuvos archyvų fondo samprata: tai dokumentų saugyklose esantys bei kiti juridinių ir fizinių asmenų sukaupti Lietuvos valstybės bei jos istorinio paveldo dokumentai. Lietuvos archyvų fondas yra Respublikos nacionalinis turtas ir yra jos jurisdikcijoje, o jo kaupimas ir išsaugojimas yra valstybinių, visuomeninių institucijų ir organizacijų, kiekvieno piliečio pareiga; valstybinio archyvų fondo dokumentai negali būti pirkimo ir pardavimo bei kitų sandorių,

674 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 280–282.

675 *Ten pat*, p. 282–283.

676 *Ten pat*, p. 283–285.

pažeidžiančių valstybės nuosavybės teisę į tokius dokumentus, objektas; Lietuvos archyvų fondui priklauso ir praeityje iš Lietuvos išvežti dokumentai ir archyvai, esantys kitų TSRS respublikų ir užsienio valstybinių įstaigų bei visuomeninių organizacijų žinioje; sudėtinė jo dalis yra organizacijų ir fizinių asmenų, esančių ar buvusių kitose respublikose bei užsienio šalyse, veiklos metu susidarę ar sukaupti dokumentai, istoriškai susiję su Lietuva; Lietuva rūpinasi Lietuvos istorinio paveldo dokumentų, atsidūrusių už Lietuvos sienų, susigrąžinimu ir skatina bei remia lietuvių tautiečių užsienyje sukauptų archyvalijų pargabenimą į Lietuvą ir jį finansuoja.

Pagal įstatymą Lietuvos archyvų fondo sąvadą tvarko valstybinės archyvų fondo priežiūros ir valdymo institucijos. Visos organizacijos privalo kasmet teikti sąvadui apskaitos dokumentus. Į sąvadą gali būti įtraukti svarbesni fizinių asmenų dokumentų fondai bei dokumentų kolekcijos, reikšmingos Lietuvos istorijai ir kultūrai, tų dokumentų laikytojų sutikimu.

Įtvirtinta taisyklė, kad valstybinio archyvų fondo ir politinių, visuomeninių, konfesinių organizacijų bei kitų Lietuvos teritorijoje esančių juridinių asmenų dokumentų fondų naudojimą leidžiama apriboti pagal jų slaptumo kategorijas, jeigu dokumentų paskelbimas gali pakenkti Lietuvos valstybės ar visuomenės interesams. Dokumentų slaptumo kategorijos turėjo būti nustatomos pagal Ministrų Tarybos patvirtintą nurodymą.

Beje, Aukščiausiojoje Taryboje baigiant svarstyti įstatymo projektą, TSRS liaudies deputatas A. Smailys vėl kėlė slaptų archyvinių dokumentų prieinamumo problemą. Retoriškai klausdamas, kaip ši nuostata dera su „tarptautine konvencija apie informacijos laisvę“, jis siūlė papildyti įstatymą nuoroda į tai, kad „teisę naudotis informacijos šaltiniais, tarp jų ir slaptais, turi kiekvienas asmuo, jeigu tai susiję su jo teisminiu reikalu <...>“[677]. Pasiūlymui nebuvo pritarta paaiškinant, kad tai gali sukelti neprognozuojamų neigiamų pasekmių „valstybiniams ir visuomeniniams interesams“.

Kartu su Archyvų įstatymu buvo priimtas nutarimas dėl jo įsigaliojimo tvarkos[678]. Nors jo priėmimo metu ir buvo diskutuojama, nuo kada jis turi įsigalioti, tačiau balsavimu nuspręsta – nuo 1990 m. rugsėjo 1 d. Įsigaliojimo datos nukėlimas buvo

677 *Ten pat*, p. 337–338.

678 *Žinios*, 1990, nr. 8-189.

aiškinamas tuo, kad turi būti priimti kiti teisės aktai, kuriais reikia užtikrinti konkrečių įstatymo normų realizavimo teisines prielaidas ir sąlygas. Pagal nutarimą Vyriausybė turėjo parengti valstybinio archyvų fondo nuostatus ir išspręsti kitus klausimus, susijusius su įstatymo priėmimu. Teisingumo ministerijai pavesta pateikti Aukščiausiajai Tarybai pasiūlymus dėl kitų teisės aktų pakeitimo, taip pat ir dėl atsakomybės už Archyvų įstatymo nuostatų pažeidimą nustatymo.

Rinkimų į Aukščiausiąją Tarybą išvakarėse Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas dar buvo sudaręs Valstybės saugumo komiteto archyvų išsaugojimo komisiją[679]: V. Andriukaitis – Respublikinės Vilniaus klinikinės ligoninės gydytojas; E. Baltinas – Valstybės saugumo komiteto pirmininko pavaduotojas; V. Domarkas – Centrinio valstybinio literatūros ir meno archyvo direktoriaus pavaduotojas; A. Eidintas – Mokslų akademijos Istorijos instituto direktoriaus pavaduotojas; V. Jemeljanovas – „Sovetskaja Litva" laikraščio vyriausiasis redaktorius; V. Kašauskienė – Lietuvos komunistų partijos istorijos instituto prie LKP CK direktorė; E. Klumbys – Kauno medicinos akademijos centrinės mokslinio tyrimo laboratorijos neurochirurgijos laboratorijos vedėjas; M. Laurinkus – Mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto mokslinis bendradarbis; V. Mikučiauskas – užsienio reikalų ministras; K. Motieka – Vilniaus 1-osios juridinės konsultacijos advokatas; J. Paleckis – Lietuvos komunistų partijos CK sekretorius; Artūras Paulauskas – Lietuvos TSR prokuroro pirmasis pavaduotojas; A. Piliponis – Centrinio valstybinio archyvo direktorius; L. Sabutis – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretorius; L. Truska – Vilniaus pedagoginio instituto Rytų ir Vidurio Europos istorijos katedros vedėjas; S. Umbrasas – teisingumo ministro pavaduotojas; Z. Vaišvila – Liaudies ūkio vadovaujančiųjų darbuotojų ir specialistų kvalifikacijos kėlimo instituto vyresnysis dėstytojas; Bronislovas Vonsavičius – einantis Vyriausiosios archyvų valdybos viršininko pareigas.

Komisija buvo parengusi išvadas ir nutarimą, kuris Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu buvo perduotas Ministrų Tarybai spręsti[680].

679 *Žinios*, 1990, nr. 9-266.

680 *Žinios*, 1990, nr. 9-271.

1990 m. vasario 12 d. Vietos savivaldos pagrindų įstatymas[681]. Tai buvo vienas tų teisės aktų, kuriuos rengiant egzistavo diametraliai priešingos pozicijos dėl projekto koncepcijos. Kitaip tariant, vieni rengėjai buvo įsitikinę, kad reikėtų pasitenkinti minimaliais vietinių Liaudies deputatų tarybų sistemos pakeitimais, kiti siūlė ženkliai radikalesnę pokyčių programą, kuri siejosi su 1918–1940 metais Lietuvos Respublikoje nustatyta administracine-teritorine santvarka ir pagal ją suformuota savivaldos institucine sandara.

Įstatymo projekto kūrimas negalėjo užsitęsti jau vien todėl, kad 1989 m. rugsėjo 30 d. buvo priimtas Aukščiausiosios Tarybos nutarimas, kuriuo nustatyta, jog rinkimai į vietines Liaudies deputatų tarybas rengiami 1990 m. gegužės 6 d. Kadangi šių tarybų kadencija jau būtų pasibaigusi anksčiau, nutarta pratęsti jų įgaliojimus iki rinkimų dienos[682].

Vietos savivaldos organizavimo versijos pradėtos rengti 1989 m. birželį darbo grupėje prie Ministrų Tarybos respublikinės reformos komisijos, kurią sudarė Plano komiteto ir jo Ekonomikos instituto, Ministrų Tarybos, Aukščiausiosios Tarybos, rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų, Finansų ir kitų ministerijų bei Vilniaus universiteto atstovai. Tada parengtą projektą aprobavo Ministrų Tarybos Ekonominės reformos komisija ir pateikė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Projektas nagrinėtas ir vertintas daugelyje institucijų, Aukščiausiosios Tarybos nuolatinėse komisijose.

1989 m. gruodžio 18 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, atsižvelgdamas į tai, kad nepavyksta parengti visiems rengėjams priimtino projekto varianto, nutarimu[683] sudarė šios sudėties komisiją: A. Bernotas – Ukmergės rajono Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; A. Čepaitis – finansų ministro pavaduotojas; V. Kubilius – Lietuvos komunistų partijos Kretingos rajono komiteto pirmasis sekretorius; Stasys Kropas – Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto finansų ir kredito katedros docentas; K. Lapinskas – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto valstybinės teisės katedros docentas; Algirdas Mikulis – Ministrų Tarybos reikalų valdytojas; R. Ozolas – „Atgimimo“ laikraščio vyriausiasis redaktorius; L. Sabutis – Aukščiausiosios Tarybos

681 *Žinios*, 1990, nr. 7-170.

682 *Žinios*, 1989, nr. 29-380.

683 *Žinios*, 1990, nr. 1-4.

Prezidiumo sekretorius; Algimantas Vaineikis – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Tarybų darbo skyriaus vedėjo pavaduotojas; A. Vileikis – Vilniaus miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; A. Žalys – Klaipėdos miesto Liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; J. Žilys – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas.

Prezidiumas įpareigojo komisiją kartu su Aukščiausiosios Tarybos Įstatymų sumanymų komisija galutinai parengti įstatymo projektą ir jį pateikti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, o apsvarsčius visuomenei – Respublikos Aukščiausiajai Tarybai.

Po aistringų debatų šioje komisijoje ir surandant kompromisų prielaidas 1990 m. sausio 8 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė Vietos savivaldos pagrindų įstatymo projektą „Tiesos“, „Valstybės žinių“, „Sovetskaja Litva“ ir „Červony štandar“ laikraščiuose visuomenei svarstyti[684].

Po svarstymų Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pritarė įstatymo projektui ir nutarė pateikti jį svarstyti Aukščiausiosios Tarybos septynioliktajai sesijai[685].

Vasario 7 d. vykusiame Aukščiausiosios Tarybos posėdyje dėl vietos savivaldos pagrindų įstatymo buvo du pranešėjai. K. Lapinskas kalbėjo apie vietos savivaldos sistemos organizavimo teisinius pradus, o S. Kropas – dėl savivaldos funkcionavimo ekonominių, finansinių pagrindų. Pateiksime bent pagrindines pranešimų nuostatas.

K. Lapinskas savo pranešime nurodė pagrindinius dėsnius, kuriais vadovautasi kuriant įstatymo projektą: „Demokratiška, šiuolaikinėse Vakarų civilizacijos šalyse pripažinta savivaldos samprata. <...> Ši teisė gali būti realizuojama dvejopai: pačių gyventojų tiesiogiai arba pačių gyventojų renkamų ir jiems atskaitingų atstovaujamųjų organų bei iš jų formuojamo ir kontroliuojamo valdymo aparato. <...> Tai perimamumo principas. <...> teko prisiminti ir atidžiai tyrinėti tarpukario Lietuvos, t. y. Lietuvos Respublikos savivaldybių sistemą bei jų organizavimo principus. <...> rengėjai laikėsi nuomonės, kad reikia atsisakyti pusę šimtmečio mums diegto nepilnavertiškumo komplekso ir liautis drovėtis ar net bijoti Lietuvos valstybingumo tradicijų. <...> demokratinės savivaldos principai <...> ne tik deklaruojami, bet iš esmės nulėmė ir paties įstatymo turinį, jo kryptingumą ir net koncepciją. <...> decentralizacija. Reali

684 *Žinios*, 1990, nr. 3-71.

685 *Žinios*, 1990, nr. 6-118.

savivalda – reiškia teisę savarankiškai tvarkytis, nepriklausomai veikti įstatymo apibrėžtose ribose. Vadinasi, savivalda yra nesuderinama su egzistuojančia komandine biurokratine sistema. <...> būtina ryžtingai atsisakyti, visų pirma, centralizavimo principo ir juo grindžiamos hierarchinių valdymo ryšių sistemos. <...> įstatymo projekte stengiamasi užprogramuoti administracinės-teritorinės reformos įvykdymo būtinumą ir grįžti prie Lietuvos Respublikoje buvusios teritorinės struktūros, t. y. valsčių ir apskričių. <...> Savivaldybių organus numatoma formuoti griežtai laikantis valdžių atribojimo principo, t. y. valdžios organus atskirti nuo valdymo aparato ir užtikrinti realų valdžios organų prioritetą, jų viršenybę. <...> Projektas numato atsisakyti kolegialių valdymo organų, vykdomųjų komitetų, o valdymo aparatui vadovauti siūlo iškelti tarybos renkamus vienasmenius pareigūnus. <...> Pagal savivaldybių rūšis: apylinkėje, gyvenvietėje ir valsčiuje tokie pareigūnai būtų viršaičiai, o rajone, apskrityje – valdytojai, o mieste – burmistras arba meras. <...> rajonuose ir Respublikos miestuose, šalia vienasmenių valdymo aparato pareigūnų, numatoma formuoti dar ir kolegialius valdymo organus ir vadinti juos valdybomis."

Pranešėjas pabrėžė, kad komisijoje būta intensyvių diskusijų dėl vietos savivaldos teisinių garantijų ir ypač dėl savivaldybės Tarybos paleidimo teisinių pagrindų, taip pat dėl savivaldybių organų aktų užginčijimo tvarkos[686].

S. Kropas savo pranešime pažymėjo, jog rengiant pasiūlymus dėl to, kas sudaro savivaldybių ekonominį pagrindą, subrendo nuomonė, kad šiuo pagrindu turėtų būti: 1) savivaldybės nuosavybė, savivaldybei priskirto vietinio ūkio objektai, vietinių biudžetų, nebiudžetinės ir kitos savivaldybės organų lėšos; 2) savivaldybės teritorijoje veikiančios savivaldybės vietiniam ūkiui nepriskirtos įmonės (susivienijimai) ir organizacijos moka savivaldybei privalomų įmokų į biudžetą dalį. Juridinio asmens teises turinčios įmonės (susivienijimai), organizacijos privalomų įmokų į biudžetą dalį savivaldybei sumoka nustatyta tvarka ir už pavaldžius nesavarankiškus struktūrinius vienetus. Šios lėšos mokamos tai savivaldybei, kurios teritorijoje yra šie vienetai; 3) savivaldybės teises į jos teritorijoje esančią žemę, vandens telkinius, miškus ir kitus gamtos išteklius nustato įstatymai.

686 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 71–76.

Pranešėjo nuomone, įstatymo projekte taip pat turėtų būti apibrėžta savivaldybės nuosavybės samprata, kurioje reikėtų nustatyti šiuos teisinio reguliavimo parametrus: 1) savivaldybės nuosavybė – tai turtas, priklausantis savivaldybei, kurį jos vardu valdo, naudoja ir disponuoja atitinkama Taryba arba kiti jos įgalioti juridiniai ar fiziniai asmenys; 2) savivaldybės nuosavybės teisės objektai gali būti šie: komunalinis butų fondas, miesto (gyvenvietės) ūkio objektai ir įrenginiai, savivaldybės įmonių pagrindinis apyvartinis kapitalas, infrastruktūros objektai, į akcijas ir kitus vertybinius popierius investuotas savivaldybės kapitalas; 3) savivaldybės nuosavybė atsiranda: perduodant savivaldybei valstybinės nuosavybės objektus; sukuriant naujus nuosavybės objektus; sudarant sandorius ir kitais įstatymo numatytais būdais; 4) įgyvendindama nuosavybės teisę savivaldybės Taryba: steigia įmones, įstaigas ir organizacijas, kurioms gali perduoti turtą valdyti; išnuomoja ar kita tvarka perduoda turtą darbo kolektyvams, visuomeninėms organizacijos, kooperatyvams, nuomininkų organizacijoms, bendrijoms, taip pat piliečiams; disponuoja jai priklausančiu turtu kitais įstatymo numatytais būdais.

Pasak S. Kropo, savivaldybės finansinių išteklių teisinį statusą turėtų apibrėžti šios nuostatos: 1) savivaldybės finansinius išteklius sudaro savivaldybės biudžetas, nebiudžetiniai fondai ir lėšos; 2) kiekviena savivaldybė kasmet savarankiškai sudaro ir tvirtina savo biudžetą; 3) valstybės ir vietinių biudžetų, taip pat skirtingų pakopų savivaldybių biudžetų santykius reguliuoja biudžetinės sandaros ir mokesčių įstatymai; 4) abiejų pakopų savivaldybės gali nustatyta tvarka kaupti ir naudoti nebiudžetines lėšas ir fondus. Nebiudžetiniai fondai gali būti sudaromi iš įmonių, organizacijų ir gyventojų savanoriškų įnašų, privalomų įmokų už vietinius gamtos išteklius, į įmones priimamus dirbti ne savivaldybės teritorijoje gyvenančius asmenis, gamtosaugos pažeidimus, padarytą žalą, baudų už administracinius teisės pažeidimus ir iš kitų lėšų[687].

Įstatyme apibrėžiant savivaldybių ekonominio pagrindo parametrus, detaliau reglamentuojami vietinio ūkio objektai, konkretizuotos pagrindinės socialinės-ekonominės savivaldybių teisės bei kiti esminiai savivaldybių funkcionavimo klausimai.

687 *Ten pat*, p. 77–82.

Įstatyme „Dėl Lietuvos TSR vietos savivaldos pagrindų įstatymo įsigaliojimo“[688] buvo nustatyta, kad Savivaldos pagrindų įstatymas įsigalioja nuo 1990 m. kovo 24 d. ir pradedamas įgyvendinti po vietinių Liaudies deputatų tarybų deputatų rinkimų.

1990 m. vasario 13 d. Lietuvos banko įstatymas[689]. Šio įstatymo rengimas ir priėmimas buvo nuoseklus politinis, teisinis žingsnis, kuriuo buvo įgyvendinamas užsibrėžtas ekonominio savarankiškumo, visaverčio suvereniteto siekis. Šis tikslas buvo formuluojamas daugelyje dokumentų. Nors apie jo turinį rašėme ir anksčiau, tačiau pagrindines nuostatas prisiminsime dar kartą.

Antai 1989 m. gegužės 18 d. buvo priimtas įstatymas, kuriuo iš esmės pakeista tada galiojusios Konstitucijos keturių straipsnių redakcija. 11 straipsnio antrojoje dalyje, kurioje apibūdinamas Respublikos nacionalinis turtas, paskelbta, kad šio turto neatskiriama dalis taip pat yra „bankų, įmonių, ūkių ir kitų Lietuvos TSR teritorijoje esančių juridinių asmenų bei piliečių nuosavybė“.

Šios konstitucinės nuostatos turinys konkretizuojamas 1989 m. gegužės 18 d. įstatyme „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų“: „Tarprespublikinių ekonominių ryšių ekvivalentiškumui užtikrinti, Respublikos ekonominiam savarankiškumui įgyvendinti ir ūkio bei gyventojų interesams apginti Lietuvos TSR įstatymu gali būti įvedama sava pinigų ir kredito sistema. Tuo atveju valstybinį piniginį-kreditinį ekonomikos reguliavimą, pinigų emisiją, vertybinių popierių kontrolę bei valiutos keitimo (kurso) santykius nustato Lietuvos TSR valstybinis bankas. Respublikoje steigiami savarankiški komerciniai bankai, užsienio prekybos, investicijų ir kiti bankai, taip pat užsienio bankų skyriai, kurių veiklą reguliuoja Lietuvos TSR bankų įstatymas, tarprespublikinės ir tarptautinės sutartys.“

1989 m. lapkričio 27 d. po įvairiausių peripetijų vis dėlto buvo priimtas TSRS įstatymas, kuriuo buvo nustatomi Pabaltijo respublikų ekonominio savarankiškumo atitinkami parametrai. Nors tame įstatyme buvo skelbiama, kad respublikos savarankiškai vadovauja finansinei sistemai ir respublikinio banko veiklai, neskaitant TSRS valstybinio banko įstaigų sistemos, tačiau 1990 m. sausio 4 d. TSRS Ministrų Taryba

688 *Žinios*, 1990, nr. 7-171.

689 *Žinios*, 1990, nr. 7-172.

„žaibiškai“ priėmė nutarimą „Dėl TSRS taupomojo banko perdavimo TSRS valstybinio banko žinion“. Tai reiškė, kad Taupomasis bankas nebepatenka Respublikos kompetencijon.

Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoja, TSRS liaudies deputatė K. Prunskienė 1990 m. sausio 15 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pateikdama pasiūlymą sustabdyti šio TSRS Ministrų Tarybos nutarimo galiojimą, kalbėjo: „<...> TSRS vyriausybė motyvuoja savo veiksmus tuo, jog pirma, TSRS taupomasis bankas yra vienintelis garantas gyventojų indėliams išsaugoti ir, antra, kad TSRS taupomajame banke esantys indėliai yra svarbūs kreditiniai ištekliai, skirti bendrasąjunginėms investicijoms finansuoti. Manyčiau, kad šie abu motyvai yra nepagrįsti. Pirmiausia Lietuvos gyventojų indėlių išsaugojimas ekonominio savarankiškumo sąlygomis iš tikrųjų gali ir turi būti garantuotas Respublikos įstatymais <...> ir veiksmais. <...> indėliai yra skirti ne visos Sąjungos reikalams, o Respublikos, kurios pilietis jis yra, kreditiniams poreikiams tenkinti. Antra, ekonominis savarankiškumas numato, kad investicijos, ūkio kreditų poreikiai formuojami ir dengiami Respublikos jėgomis.“[690]

Aukščiausiosios Tarybos nutarimas buvo priimtas iš esmės be diskusijų – nutarta neregistruoti šio TSRS Ministrų Tarybos nutarimo ir laikyti jį negaliojančiu Respublikos teritorijoje[691].

Aukščiausiosios Tarybos vasario 8 d. posėdyje Lietuvos banko įstatymo projektą apibūdino deputatas, TSRS valstybinio banko Lietuvos respublikinio banko valdytojas Zenonas Žilevičius. Keletas šio pranešimo teiginių: „Ekonomikos demokratizavimas ir laisvos prekių bei pinigų rinkos sukūrimas – tai ėjimas į priekį tuo pačiu laiku ir ta pačia kryptimi. O tame procese dar labiau išauga bankų vaidmuo. Tik bankininkystės ir kreditinių santykių tobulinimas gali atimti realius finansinius svertus iš stipraus centro administracinės-komandinės sistemos, kuri dabar disponuoja visais šalies finansiniais ištekliais. Todėl akivaizdu, kad bankų veikla turi būti adekvati tautos ūkio interesams ir negali būti orientuojama pagal kokius nors kitus išorės motyvus <...>. Lietuvos banko įstatymo projektas ir pats to banko atkūrimas konfrontuoja su dabar egzistuojančia bankų sistema. Bet ką gi daryti? Liaudies išmintis sako, bijai vilko – neik į mišką. O

690 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 54.
691 *Žinios*, 1990, nr. 4-94.

mes į tą mišką jau gilokai įžengę. Tad belieka nuosekliai eiti toliau ir ieškoti dirvonuojančios žemės, į kurią įbėrus gerą grūdą, galima tikėtis naujo derliaus.“[692]

Kalbėdama apie motyvus, kuriais remiantis buvo rengiamas banko įstatymo projektas, K. Prunskienė teigė: „Pirmiausia, jeigu mes pereiname prie ūkinio gyvenimo tvarkymo pagal savus, Lietuvos įstatymus, tai tarsi savaime suprantamas dalykas. Antra vertus, skubinti šį darbą ragina ir tai, kad iškilo konfliktas su TSRS vyriausybe dėl bankų perdavimo Respublikai. <...> Dabar derybų metu mes matome, kaip TSRS vyriausybė kaskart traukiasi atgal. <...> Mes turime sukurti objektą – Lietuvos banką, kuris, nebūdamas pavaldžiu TSRS valstybiniam bankui, jo sistemai, galėtų toliau vesti šias derybas, o dar svarbiau – užsiimti Lietuvos bankų sistemos kūrimu.“[693]

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus darbuotojas Vytautas Pakalniškis, kuris buvo pakviestas pakomentuoti banko įstatymo projekto turinį, atkreipė dėmesį į nuostatas, kurias reikėtų patikslinti: reikia tiksliau apibrėžti Lietuvos banko, kaip būsimo juridinio asmens, turtinių santykių charakteristiką, t. y. – ar šis bankas bus savo kapitalo savininkas, ar ne, ar galės šis bankas atlikti visas valstybės pavestas ekonominio reguliavimo funkcijas, kokiu pagrindu susiformuos pagrindinis kapitalas, iš kur jis bus gautas? V. Pakalniškis pastebėjo ir daugelį kitų teisinio reguliavimo spragų, kurias būtina užpildyti projekte, pvz., reikia konkrečiai nustatyti banko hierarchinius santykius su vyriausybe, su Aukščiausiąja Taryba ir kitomis institucijomis[694].

Įstatymo projekto svarstymas buvo atidėtas, sudaryta redakcinė komisija, o 1990 m. vasario 13 d. Lietuvos banko įstatymas priimtas iš esmės be diskusijų: už balsavo 229 deputatai, prieš nebuvo, du susilaikė[695].

Priėmus Lietuvos banko įstatymą, nedelsiant buvo priimtas ir nutarimas, kuriuo nuo 1990 m. kovo 1 d. įsteigiamas Lietuvos bankas, o Ministrų Tarybai pavesta parengti Lietuvos banko statutą ir iki 1990 m. liepos 1 d. pateikti jį tvirtinti Aukščiausiajai Tarybai[696].

---

692 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 132–135.

693 *Ten pat*, p. 137.

694 *Ten pat*, p. 138–139.

695 *Žinios*, 1990, nr. 7-172.

696 *Žinios*, 1990, nr. 7-173.

Paminėsime bent pagrindines įstatymo normas, kurios apibūdina šio banko veiklos parametrus. Įstatymo bendruosiuose nuostatuose skelbiama: „Šis įstatymas įtvirtina Lietuvos TSR banko steigimo teisinius pagrindus ir išreiškia Lietuvos nepriklausomybės siekius. <...> Lietuvos bankas yra centrinis Respublikos bankas, nuosavybės teise priklausantis Lietuvos valstybei.“ Lietuvos bankui suteikta išimtinė teisė leisti į apyvartą Respublikos pinigus. Pagrindiniai banko uždaviniai ir funkcijos: 1) reguliuoti pinigų ir kredito apyvartą; 2) organizuoti bankų vidaus ir užsienio atsiskaitymus; 3) nustatyti Respublikos piniginio vieneto kursą; 4) nustatyti Respublikos pinigų keitimo į užsienio valiutą koeficientą; 5) vykdyti pinigų ir emisijos politiką, kuri padėtų šalinti rinkos disproporciją, sudarytų sąlygas turėti konvertuojamą valiutą; 6) kartu su Finansų ministerija organizuoti kasinį valstybės biudžeto vykdymą; 7) organizuoti Respublikos vyriausybės išleidžiamų vidaus ir paskolų obligacijų pardavimą, išpirkimą bei palūkanų už jas išmokėjimą; 8) kontroliuoti kredito įstaigų steigimą ir jų veiklą; 9) atlikti klientų kasos, atsiskaitymų ir kreditavimo operacijas; 10) konsultuoti Respublikos vyriausybę ir teikti jai informaciją kredito bei pinigų klausimais.

Nustatyta, kad Lietuvos bankas tiesiogiai pavaldus Aukščiausiajai Tarybai. Vyriausybės potvarkiai ir nurodymai pinigų cirkuliacijos ir kredito teikimo klausimais Lietuvos bankui privalomi tiek, kiek numatyta įstatymuose.

Baigdama savo kadenciją paskutinėje savo sesijoje Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba priėmė dar keletą įstatymų, susijusių su ekonominės reformos koncepcija (Nuosavybės pagrindų įstatymas), teismų sistemos daline reforma (Teismų santvarkos ir teisėjų statuso įstatymas). Šiuos įstatymus apibūdinome jau anksčiau.

1990 m. vasario 14 d. įstatymu[697] buvo panaikintas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1948 m. birželio 19 d. įsakas „Dėl maldos namų ir vienuolynų pastatų, o taip pat dėl religinių bendruomenių gyvenamųjų namų nacionalizavimo“.

Tą pačią dieną priimtas nutarimas „Dėl Kauno prisikėlimo bažnyčios pastato perdavimo tikintiesiems“[698], kurį pacituosime: „Lietuvos visuomenės ir tikinčiųjų reikalavimu, atsižvelgiant į tai, kad Prisikėlimo bažnyčios pastato perdavimo tikintiesiems

697 *Žinios*, 1990, nr. 8-196.

698 *Žinios*, 1990, nr. 8-197.

aktą pasirašė Jo Eminencija kardinolas V. Sladkevičius ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininkas V. Sakalauskas, taip pat „Bangos“ susivienijimo generalinis direktorius ir Prisikėlimo bažnyčios atstatymo komiteto pirmininkas, <...> pastatą perduoti tikintiesiems – šios bažnyčios atstatymo komitetui sutartais etapais iki 1993 metų pabaigos.“

Aukščiausioji Taryba, išklausiusi teisingumo ministro pavaduotojo, įstatymo projekto rengimo komisijos pirmininko S. Umbraso pranešimą apie įstatymo „Dėl atsakomybės už nusikaltimus Lietuvos liaudžiai“ projektą, paskelbė šio teisės akto projektą visuomenei svarstyti iki 1990 m. balandžio 10 d. „Tiesos“, „Sovetskaja Litva“ ir „Kurier Wileński“ laikraščiuose[699].

Šiais aktais iš esmės ir baigėsi Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos veikla. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas, LKP CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas, apibendrindamas visos kadencijos darbus, pažymėjo: „Pertvarkos išvakarėse išrinkta Lietuvos TSR vienuoliktojo šaukimo Aukščiausioji Taryba irgi nuėjo savo evoliucinį kelią. Bent jau paskutinieji dveji jos veiklos metai savo rezultatais ir dinamika tikrai įsimintini: ir kiekvieno deputato, ir viso parlamento veiklos naujumu ir prasmingumu. Praėjusi kadencija, galima sakyti, iš esmės pakeitė anksčiau įprastą, gana kuklią žodžio „deputatas“ sampratą. Jis atgavo tikrąją vertę, nusimetė ištisus dešimtmečius nešiotą apgaulingos demokratijos skraistę. Visuomenės sąmonės spartus kitimas, pažanga aktyvino ir deputatų veiklą, keitė požiūrius, mąstyseną, pozicijas, elgseną. <...> Neužmirštamu įspūdžiu ilgai išliks gausūs būriai žmonių prie šių rūmų. Ir gal ne visuomet mums įteikdavo rožių puokštes, gal kartais išgirsdavome ir skaudų žodį, bet žmonių jausmų tikrumu ir nuoširdumu abejoti neturime pagrindo. <...> Respublikos Aukščiausiosios Tarybos žingsnius šiuo keliu stimuliavo Lietuvos tautinis atgimimas ir jam pasišventę žmonės, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio politinių akcijų įtaiga ir konstruktyvumas. <...> Parlamentiniu keliu atkuriant valstybingumą, konstitucinė reforma turės įgauti visiškai naujų bruožų. Jau dabar iškyla būtinybė formuoti iš esmės naują Lietuvos, kaip nepriklausomos valstybės, Konstitucijos koncepciją <...>. Šio šaukimo Aukščiausioji Taryba stengėsi kuo geriau prisidėti prie Lietuvos valstybingumo ir nepriklausomybės atkūrimo. Dėjome šio darbo pamatus. Kokiu greičiu

699 *Žinios*, 1990, nr. 8-198.

turėtume darbuotis toliau? Šis klausimas rūpi visai Lietuvai. Yra įvairių nuomonių. Kai kas galvoja šį ilgai puoselėtą tikslą forsuoti tiesiog fatališkai – „kas bus, tas bus“. <...> Esu įsitikinęs, kad toks staigumas ne tik nepaprastai sukrėstų ir sutrikdytų Lietuvos gyvenimą, bet ir jo pasekmės vargu ar būtų tos, kurių mes tikimės ir kurių tikisi visa Lietuva. <...> Humanistinės bendražmogiškos idėjos yra ta magiškoji jėga, telkianti visuomenę, visas tautas, geriausiai tirpdanti nepasitikėjimą, galinti numaldinti pyktį ir rietenas. Gal į tokį susitelkimą galėtų vesti tautinės vienybės ar dar kitaip pavadinta sąjunga, kuri suvienytų visas jėgas valstybingumo ir nepriklausomybės atkūrimui, socialinio teisingumo, žmogaus teisių įgyvendinimui, demokratinės valstybės kūrimui.“[700]

Baigdamas savo samprotavimus apie vienuoliktojo šaukimo Aukščiausiosios Tarybos veiklą ir politinių įvykių raidą A. Brazauskas pasiūlė priimti ir paskelbti spaudoje kreipimąsi į Lietuvos žmones: „Brangūs Lietuvos žmonės! Raginame vienytis ir dirbti siekiant bendro tikslo: geresnio, laimingesnio gyvenimo atkuriamoje Lietuvos valstybėje, kuri užtikrintų visas pilietines teises ir laisves, nacionalinę santarvę, socialinį teisingumą ir gerovę.“[701]

Kreipimosi tekstui buvo vieningai pritarta. Sesijos dalyviai sugiedojo himną – V. Kudirkos „Tautišką giesmę“.

700 *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. Stenogramos*, p. 471–478.

701 *Ten pat*, p. 478.

VIETOJ PABAIGOS

Mielasis skaitytojau,

Šią knygos dalį parašė ne jos autorius. Todėl ir jos stilistika bei turinys šiek tiek apie kitus aspektus nei pati knyga. Deja, bet gyvenimas kartais padiktuoja visai kitokius vingius ir nubrėžia kitokius kelius, negu žmogus norėtų ar planuotų. Labai dažnai gyvenimo tėkmė pakeičia žmonių sumąstymus. Kaip jau supratote iš įžanginės knygos dalies, ji išleidžiama jau autoriui palikus šį pasaulį – dėl to man ir visiems jį pažinojusiems žmonėms yra be galo sunku. Labai skausminga priimti šią mintį ir bandyti su ja susitaikyti.

Labai tikėtina, kad ši knyga turėjo baigtis kitaip. Labai tikėtina, kad knygos tekstas ir jos turinys galėjo būti kiek kitoks, nes manyčiau, jog autorių pažinojusiems yra akyvaizdu, kad tekstas tikrai dar prašosi galutinio autoriaus „pašlifavimo“ ar korekcijos. Skaitant lyg ir juntamas tam tikras skubėjimas ir neišbaigtumas, vietomis norėtųsi platesnio konteksto ar gilesnės apžvalgos. Tačiau toks jau yra šios knygos likimas. Tekstas nebus autoriaus dar ir dar kartą perskaitytas, dar ir dar kartą taisomas. Tik redaktoriaus ranka prie jo yra prisilietusi: pašalinti gramatiniai ir techniniai netikslumai, ištaisytos ne tik plika akimi matomos klaidos, bet ir peržiūrėti šaltiniai. Tikiuosi, kad skaitytojas supras ir įvertins būtent tokį knygos išleidimo pasirinkimą, kurį iš esmės ir lėmė tai, kad knyga pasirodo jau po autoriaus mirties. Manyčiau, kad neturėjome nei moralinės, nei etinės privilegijos ar teisės iš esmės koreguoti tekstą, tačiau privalėjome užtikrinti, kad knyga išvystų dienos šviesą ir taptų prieinama visiems, nepaisant visų netobulumų bei trūkumų.

Šioje vietoje, kalbant apie redaktoriaus darbą, norėčiau nuoširdžiai padėkoti gerbiamajai Irenai Perkauskienei, skyrusiai daug dėmesio ir laiko knygos teksto redagavimui, techninių netikslumų išrankiojimui ir sužiūrėjimui bei šaltinių sutikrinimui. Mieloji Irena, be Jūsų pagalbos ir užsidegimo šis tekstas tikrai nebūtų toks tikslus ir teisingas, koks jis dabar yra. Ačiū Jums.

Taip pat labai norėčiau padėkoti ir gerbiamajam Česlovui Juršėnui, buvusiam Lietuvos Respublikos Seimo pirmininkui, sutikusiam peržvelgti knygos tekstą ir pateikusiam neįkainojamų komentarų bei pastabų dėl svarbių to meto įvykių detalių ir aplinkybių.

Autoriaus jau nebėra daugiau nei metai. Ši knyga – tai paskutinis mano Tėčio – Juozo Žilio – kūrinys. Jis ją nešiojosi mintyse ir apie ją kalbėjo nuo pat 1988 metų, kai Lietuva dar tik pradėjo savo kelią į nepriklausomybę. Konstitucinių valstybės pamatų rengimo laikotarpis jam buvo ne tik darbas – tai buvo gyvenimo turinys, pašaukimas ir atsakomybė.

Knyga skirta atsigręžti į tuo metu besiformuojančius būsimus Lietuvos konstitucinių pagrindų metmenis ir juos prisiminti. Joje apžvelgiamos konstitucinių pamatų ištakos Atgimimo laikotarpiu. Tai buvo intensyvus, neaiškus, bet kupinas vilties metas. Tėtis buvo vienas tų, kurie tuo metu dalyvavo pačiose esmingiausiose diskusijose apie tai, kokia turėtų būti mūsų valstybė – jos teisinis pagrindas, jos vertybės, kryptis. Nors joje kalbama apie to meto konstituciją, jos pakeitimų ir papildymų projektus, vis dėlto labai norėčiau atkreipti dėmesį į tai, kaip apie tą veikalą atsiliepia pats autorius: „Tikrąja prasme tai nebuvo Konstitucija, o grasinimų aplinkoje primestas konstitucinis tekstas, kuris iš esmės niekuo nesiskyrė nuo kitų vadinamųjų sąjunginių respublikų konstitucijų ir kuriuo buvo pridengiama krašto okupacija bei aneksija."

Šis kūrinys nėra vien konstitucinių-teisinių reiškinių aprašas. Nors jame netrūksta argumentuotos analizės, datų ir nuorodų, vis dėlto Tėtis rašo ir apie žmones, su kuriais dirbo, apie ginčus, kompromisus ir principus, kurie nebuvo vien abstrakčios sąvokos. Tai – atsiminimai, kurie atskleidžia tuo laikotarpiu besiformuojančių konstitucinių pamatų ir rėmų gaires, idealus ir kurie vėliau nugulė tikrojoje Konstitucijoje.

Taigi ši knyga – ne tik istorija apie Lietuvos atgimimo kelyje reiškiamas teisines idėjas, bet ir apie žmones, kūrusius Lietuvą, jos nepriklausomybę ir demokratiją. Šie procesai buvo itin sudėtingi, daugybė pastangų buvo atiduota tam, kad šiandien galėtume džiaugtis laisve ir mus saugančia teisine tvarka. Šių procesų sudėtingumą puikiai iliustruoja Vytauto Landsberio samprotavimas apie Sąjūdžio santykį su to meto valdžia: „Važiuojam viename vežime, tad pernelyg stumdytis pavojinga."

Pabaigai norėčiau išreikšti begalinį dėkingumą Mykolo Romerio universitetui, kuris sutiko ir ryžosi imtis naujos „Teisinės atminties“ knygų serijos. Ją ir pradeda Tėčio kūrinys, kurio išleidimą, kaip teigia knygos įžanginėje dalyje prof. dr. Egidijus Jarašiūnas, „reikia laikyti akademinės bendruomenės pagarbos ženklu jos autoriui ir darbams“.

Darius Žilys

Juozas Žilys

LIETUVOS ATGIMIMO KONSTITUCINĖS APYBRAIŽOS
1988–1990 m. kovas

Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas roffice@mruni.eu

Tiražas 100 egz.

Redagavo Irena Perkauskienė
Spaudai parengė Martynas Švarcas

Spausdino UAB „Ciklonas“
Žirmūnų g. 68, LT-09124, Vilnius
El. p. info@ciklonas.lt
https://ciklonas.lt/

9 786094 881336 >